

Ю. БОБОЕВ

**НАЗАРИЯИ
АДАБИЁТ**

**МУҚАДДИМАИ
АДАБИЁТШИНОСИ**

/ ҚИСМИ ЯКУМ /

Ю. БОБОЕВ

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

(ҚИСМИ I)

Муқаддимаи адабиётшиносӣ

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1992

АЗ МУАЛЛИФ

Мо холо дар замоне умр ба сар мебарем, ки инсон бо ақлу хиради ҷуё-
яш ба асрори осмону замин сар дароварда истодааст. Пойи одами кайҳо
ба мох расида, холо омӯзиши сайёраҳои наздику дур — Зухраю Зухал,
Мирриху Муштарӣ ва дигар идома дорад. Ихтироъкории зеҳни дақику зар-
риф ва нерую хунарварии дастони заркуби инсон фақат бо тақомули пар-
вози илму техника маҳдуд намонда, ба олами фарҳанги башарият, аз ҷум-
ла санъату адабиёт таъсир мегузоранд.

Асри мутаммадину мутаракқии мо, ки бештар ба муборизаҳои пуршид-
дати эҳсосу эҳтироси одами ва имтизочи ақлу ҳис мепардозад, боиси хусу-
сиятҳои коиноти (косми) гирифтани осори бадеъ шуда истодааст.

Аз ин рӯ масъулияти санъаткорон ҳамчун муборизони соҳан илму адаб
дар назди халқ ва замон кунун бағоят меафзояд. Вазифаҳои санъату ада-
биёт холо аз рӯи лаҳзаи ҳозираи замони бозсозӣ пеш гирифтани татбиқи
амалии программаҳои дигарсозии ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсӣ муайян меша-
ванд. Вусъати ташаббуси халқ ҳамчун омил мусонди, пешрави бо роҳи
навсозии демократӣ барои фаъолияти ҷамъияти нав имконияти нав муҳаё
месозад.

Роҳи минбаъд ҳам инкишоф додани демократия ва ошкорбаёнӣ, мутта-
ҳид гардидани тамоми қувваҳои бозсозӣ барои ҳаллу фасли проблемаҳои
навсозии ҷамъият ва қатъиян неш гирифтани процессу амалиёти конструк-
тивӣ аҳамияти принципӣ дорад.

Кори таълиму тарбия дар шароити ошкорбаёнӣ, демократия ва плюра-
лизм¹ афкор бояд ба процессҳои реалии ҳозираи ҷамъият асос гузорад.
Он бояд афкори ҷамъиятӣ, манфиати гурӯҳҳои мухталифи меҳнатқашонро
ба назар гирифта, ба иҷрои барорноки вазифаҳои куллии бозсозӣ мусондат
кунад.

Барои тарғибу ташвиқи ғояҳои нави ҷамъиятӣ ва навсозии иҷтимоии
халқу ватан на фақат адабиёти бадеӣ — шеър, достон, повесту роман, очерк
хикоя хизмат менамоянд, вазифаҳои илми адабиёт низ ҳеҷде бузург аст.
Назарияи адабиёт — фаннест, ки барои дарки амиқи ҷузъиёту тафсилоти
унсурҳои тасвиркории адабиёти бадеӣ, масъалаҳои эстетикаю этика, яъне
моҳияти ҳусниёт ва ахлоқу одоб ва ғайра ба омӯзанда мадад расонда, ӯро
воқифи хусусиятҳои санъату маҳорати қаламдаст ва асрори эҷодиёти вай
мегардонад. Шиносоии завқманди илми адабиёт бо воситаи василаҳои санъ-
аткорон, бо ягонагии гуногунии усул ва услубу забон, тарзу тариқи ҳалли
мавзӯи асосӣ ва гиру мони қаламдастони ҷудогона имконият фароҳам ме-

¹ *Плюрализм* — таълимоти фалсафист, ки ягонагии оламро инкор меку-
над ва чунин мешуморад, ки асоси оламро мабдаи зиёди мустақил ва на-
мудҳои хаста ташкил мекунад.

орад, то ки ӯ бо донишу фаҳмиши амику аниқ фарқияти эҷодиёту эҷодкорӣ, нависандагонро ба дигарон расонад.

Барои адои ин вазифаи наҷиб китоби дарсии «Назарияи адабиёт» дар дасти муаллим ва тарбиятгар аслиҳаи беминнат аст, ки тавассути он тарикати фаҳмидани осори бадеъ ва ҷи гуна ба таҳлилу тадқиқ гирифтани оро ба донишҷӯён меомузад.

«Назарияи адабиёт» — фанни асосиест, ки дар факултётҳои забону адабиёти донишгоҳу донишқадаҳои олии республика омухта мешавад. Ин фан ба мисли дарси «анатомияи инсон» дар донишқадаҳои тиббӣ хеле муҳим буда, донишҷӯро бо сохту қисматҳо ва устухонбандии адабиёти бадеӣ шинос мекунад. Ба сабаби мураккабнаш «назарияи адабиёт» дар курсҳои поёнию болоӣ (I—V) ба тарикати хатмӣ ба ҷадвал дохил мешавад.

«Назарияи адабиёт», ки қисми якушум «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» ном гирифтааст, ҳамчун китоби комили таълимӣ нахустин бор дар соли 1987 ба таъби расида буд. Ҳоло он ба тақозои замон бо тасҳеҳу иловаҳо ва бобҳои нав тақмил ёфтааст.

Барои вусъати тақомулоти дониш завқмандони илми адабиёт метавонанд ба маводи (материали) иловагӣ муроҷиат намоянд. Муҳимтарини онҳо иборат аз китобҳои зеринанд: Баҳром Сирӯс «Қофия дар назми тоҷик» (1955) ва «Арузи тоҷик» (1963); Туракул Зеҳнӣ «Санъати сухан» (1979); Расул Ходизода, Мухаммадҷон Шуқуров ва А. Абдуҷабборов «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» (1966), А. Сайфуллоев «Ақидаҳои адабии В.И. Ленин ва адабиёти тоҷик» (1973); Соҳиб Табаров «Дастури таълимӣ доир ба назарияи танқиди адаби (қ. I—1980, қ. II—1983): Раҳим Мусулмонқулов «Назарияи адабиёт» (1991) ва «Саҷъ ва сайри таърихӣ он дар насри тоҷик» (1970), Атоулло Ҳусейнӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ» (1974), Камолӣдин Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Бадоеъ-ал-афкор фӣ саноеъ-ал-ашҷор (1977), «Асрори сухан» (1980); Абдунабӣ Сатторов «Афкори адаби ва эстетикӣ Абдурахмони Чомӣ» (1975); Раззоқ Гафқоров «Нависанда ва забон» (1977), «Устоди бузурги сухан» (1978); Коллектив «Китобхонаи назарияи адабиёт» (1975—1976); «Дурдонаҳои наср» (ҷ. I, 1987; ҷ. II, 1989); Ахмад Абдуллоев «Масъалаи жанр ва услуб дар назми лирикӣ форсу тоҷикӣ нимаи аввали асри XI» (1983); Шарифҷон Ҳусейнзода ва Худой Шарифов «Мақоми ибни Сино дар шеърҳои адаби тоҷик» (1985); Холиқ Мирзозода «Луғати адабиётшиносӣ» (барои мактабҳои миёнаи олии (1991); Шохзамон Раҳмонов «Мусаммаат, ташаққул ва таҳаввули он» (1987) ва «Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ» (1988).

Равнақу, ривочи амалии илми адабиётшиносӣ ва назарияи адабиёт дар рисолаҳои тадқиқоти устод Садрӣдин Айни, Абдуғани Мирзоев, шарқшинос — Иосиф Самуилович Брагинский, Даниил Семёнович Комиссаров, Александр Николаевич Болдырев, Зоя Григорьевна Османова, Холиқ Мирзозода, Шарифҷон Ҳусейнзода, Носирҷон Маъсумӣ, Мухаммадҷон Шуқуров, Расул Ходизода, Атаҳон Сайфуллоев, Аълоҳон Афсаҳзод, Соҳиб Табаров, Воҳид Асрори, Раҳим Мусулмонӣ, Чонон Бобокалонова, Хуршеда Отаҳонова, Абдунабӣ Сатторов, Худой Шарифов, Зоҳир Аҳрорӣ, Юсуф Акбаров, Ҳамроқул Шодикӯлов, Абдурахмон Абдуманнонов, Ҷура Бақозода, Аскар Ҳақимов, Абдуҳолик Набиев ва баъзе дигарон возеҳ ба назар мерасад.

Муаллифи ин сатрҳо дар давоми тайёр кардани нашри нави китоб ба қомеъҳои намоёни имрузаи илми адабиёту эстетикаи русу тоҷик ва ҷаҳонӣ истинод дорад. Инчунин тағйиротҳои, ки дар ҳаёти сиёсӣ иҷтисодӣ ва маданийи ҷамъияти мо аз миёнаи солҳои ҳаштод инҷониб ба вучуд омада истодаанд, аз ҷаҳмдошти мо дур намондаанд.

Бозсозӣ ва демократиконидани ҷамъияти ҳозираи мо мӯддатест тамоми соҳаҳои ҳаёти модди ва маънавии мамлакатро фаро гирифтааст. Аз ин поя ба таълимӣ назарияи адабиёт низ бо як назари тоза назар афкандан зарур аст. Дар қатори илмҳои фалсафа ва эстетика, ҷамъиятшиносӣ ва таърих назарияи адабиёт ба бисёр масъалаҳои ҳаёти ҷамъият диққат намуда, дар таҳқиқу таҷрибаи рошду камолӣ фард саҳм мебарад.

Бинобар ин барои фаҳмидани таносуби бозсозӣ ва маданият — санъату адабиёт, илму техника ва аҳамияти ба ҳам пайвастагии онон, андаке ба хусусияту вазифаҳои бозсозӣ таваққуф кардан лозим меояд.

Бозсозӣ, ки чун талаби ҳаёт дар воқеияти соҳетӣ аз Пленуми апрели соли 1985 сар карда, маъмул гардид, кунун ба ҳодисаи ҷаҳони табдил ёфт. Ҷӣ дар дохили мамлакат ва ҷӣ берун аз он, дар муносибатҳои байналхалқӣ дигар ба таври қадима ва консервативӣ зистан номумкин гардида, аз соли 1986 инҷониб таъбири «тафаккури нав» ба амал даромад. Тафаккури нав, аз нав баҳодидҳои сарватҳои маънавию моддӣ илко мекард, ки дар зиндагӣ ва муносибатҳои давлатию ҷамъиятӣ табaddулотӣ катъие ба вуҷуд овардан амри воқеъ аст. Агар доир ба масъалаю муаммои байналхалқӣ бо чанд қалима гӯем, маҳз ба шарофати бозсозӣ ва пешгирифтани ошқорбаёнӣ демократиконидани соҳти ҷамъиятиамон ҳоло паст шудани шиддати таҳдиди ҷанг ва харобкориҳои ноҳиявӣ идома дорад. Дар иртиботи давлатӣ ҷои иборатҳои «душман», «рақиб»-ро таъбирҳои «хариф» ва «шарик» ишғол карда истодаанд. Бозсозӣ ки ба як раванди (процесси) таърихӣ табдил ёфта, тамоми ҷаҳонро фаро гирифтааст, дар қитъаҳои гуногуни ҷаҳон дар боран он ташреҳу тафсири сершумору мухталиф дидаю шувида мешавад. Вале муносибати некназарона ва мӯътамадона ба он фузунтар аст.

Аз хусуси роли он дар ҳаёти мамлакат бошад, дар маҷлиси машваратии умумиттифоқии намоёндогони синфи коргар, деҳқонон, инженеру техникҳо чунин маънидод ёфт: моро ба ғояҳои бозсозии қуллӣ на ягон ақидан бофта, на майлу қушиши субъективӣ, на ҳавою ҳавас, балки ҳуди ҳаёт раҳнамо гардид. «Мақсади асоситарини сиёсати бозсозӣ, — гуфта шуд, — ин, пеш аз ҳама, ғамхорӣ дар ҳаққи инсон аст. Мо инсон, зиндагӣ ва ташвиш, манфиат ва саъю қушиши вай, ояндаи диллурони тамоми наслҳои маҳз дар маркази сиёсати бозсозӣ қарор додем. Аз ин рӯ, маҳз ба ин тараф ҳидоят ва равона кардани тамоми иқтисодиёти мо, раванди сиёсӣ, илқишофи маънавӣ, раҳо кардани одамон аз қайдӣ вазъияте, ки онҳо дар натиҷаи дур шудан ҳам аз воятаҳои истехсолот ва ҳам аз қори шӯроҳо, иштирок намудан дар идораи мамлакат дучори он гардидаанд, масъалаи асосист. Албатта, ин вазифаи азими таърихӣ мебошад. Ба тарзи дигар, мо ба воқеияти навсозии ҷамъият хусусияти инсонпарваронаи соҳти демократиро ошқор карданем...

Бозсозӣ ба дигаргунсозии қатъии иҷтимоию иқтисодии тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ роҳ қушод. Мо тавассути шаклҳои нави хоҷагидорӣ ва идора, системаи нави ҳавасмандгардонӣ манфиати меҳнатқашонро бо қомебиҳои прогресси илмию техники алоқаманд менамоем, ки дараҷаи ҳосилнокиро баландтар бардорем. Дараҷаи ҳосилнокнеро, ки дар арсаи бозсозӣ ба зӯр баланд мешуд. Бидуни афзоиши ҳосилнокии меҳнате, ки ба манфиатдорни ҳуди меҳнатқаш ва истифодаи прогресси илмию техникий асос ёфта бошад, дараҷаи меҳнат ба ҳеч ваҷҳ баланд намегардад...

Бозсозӣ равандҳои пурҷӯшу хуруши дигарсозии соҳаи маънавию ба миён овард. Дар ин соҳа ҳам, чун дар дигар соҳаҳои ҳаёт ин равандҳои ба таври гуногун пурихтилоф давом доранд... Вале, сарфи назар аз тамоми қамбудиҳо дар ин ҷо ҳам тамоюли асосӣ густариш меёбад. Ин тамоюл ва ташаккули муҳити нави маънавӣ дар заминан арзишҳои демократии умумибашарӣ иборат аст.

Маҳз ин тамоюли асосию солиро мустаҳкам бояд қард. Бар зидди ҳар зуҳуроти номатлуб, бар зидди тамоми ақидаҳои бадхоҳона, ки ба мақсади сиёҳ қардани раванди таҷаддуди маънавию ҷамъият баён қарда мешаванд, қатъӣ мубориза бояд бурд. Дар ин бобат аз гуфтани ҳаққи гап ҳаё набояд қард»¹.

Дар ин муҳити навсозии демократӣ, ки он ақлу ҳуши оламиёро ҷалбу ҷазб қардааст, баҳсу мунозираҳо дар атрофи вай ва дар атрофи нуқтани

назари идеявӣ-эстетикӣ зӯртар мегардад. Аҳамияти назарияи бадеӣ авҷу барор мегирад, нуфузи он ба инкишофи адабиёту санъат фаъолтар мешавад. Бедарак нест, ки дар соҳаи назарияи адабиёт ва эстетика мубоҳисаҳои чиддӣ ва гоҳо саҳт ба миён омада, дар пайкори идеявӣ на фақат рӯи муборизаи зидди эстетикаи буржуазӣ ва таъбири он ба қайди шарҳ меояд, инчунин кӯшиши ба ҳам пайвастании назарияи бадеӣ бо амалияи санъат таъкид мегардад, то ки фикри эстетикӣ ба аслиҳаи тезу бурро табдил ёфта, барои пешрави ва ғанои таҷрибаи бадеӣ хубтар хизмат кунад.

Холо, дар айни кашфиёти марҳалаи нави ҳаёти мамлакат, халқ ташаккули шахсиятеро яке аз вазифаҳои муҳими худ донистааст, ки ӯ ҳартарафа мутаракқӣ ва чамъиятчи фаъол, маънан ғанӣ ва ҷисман нерӯ ва покаҳлок бошад. Бар хилофи замони маъмурию фармонравой ва сукуту рукут, ки завқу ташаббуси шахс дар ҳар соҳаи илму амал тазйқ мегардид, кунун, дар айёми бозсозӣ, ҳар як одами советӣ дар ҳалли воқеаҳои гуногуни зиндагии чамъият бо тамоми шиддати масъулиятшиносӣ ва эҷодкорӣ иштирок мекунад.

Дар ин вазъият, мазмуну мундариҷае, ки олами ботинии одамро ғанӣ мегардонад ва ғизо мебахшад — ин ҷаҳонбинии илмӣ-эстетикӣ нави демократӣ мебошад, ки асоси асосҳои шуури сиёсӣ, маданияти сиёсӣ ва мавқеи фаъоли ҳаётии ӯст.

Ҳаракати сифатии шуури чамъиятие, ки холо дар ҳамаи ҷабҳаи рӯзгори мо ба ҷунбишу тақон омадааст, ба наояндагони эҷодии бадеӣ таъсири намоён дорад. Эшон қабл аз ҳама бояд бо маҳаку меъёри ҳозирзамонии омӯзиши эстетикӣ воқеият мусаллаҳ бошанд. Истеъдоду қобилият дар ҳолте вазифашонро мукамал адо менаоянд, ки агар онҳо ба моҳияти роҳи пешгирифтан халқу ватан амиқ сар фуру бурда, асарҳои муносиби рӯи замон офаранд. Ва чунин дастовардҳои ҳақиқӣ пурарзише, ки дорои эҳсосоти пуранворанд, боиси ғановати маънавии хонандаи советӣ ва фардияти ӯ хоҳанд гардид.

Дар айни ҳол на фақат вазифаи адабиёти бадеӣ, инчунин роли осори назариявӣ, баҳусус назарияи адабиёту санъат афзуда, дар тарбияи ахлоку одоб, кадрдонии масъулиятшиносӣ, раҳму шафқат ва инсондӯстӣ сахмгӯзорӣ хоҳанд кард.

Донишҷуёро, ҳамчун қувваи ояндаи ҳаёти чамъиятӣ ва созандагони бинои ҳазораи нав лозим аст, ки аз ҷавонӣ, аз иқдоми давраи таҳсилу илму омӯзӣ бо асосҳои назарияи амалияи адабиёти бадеӣ мусаллаҳ гардида, дар задухӯрдҳои илмӣ ба пеш истода омода бошанд. Ҳамаи хатмкунандагони мактабҳои маълумоти умумӣ, омӯзишгоҳҳои касбҳои техникӣ, мактабҳои миёнаи махсус ва донишқадаҳои олиӣ ҷумхуриро зарур аст, ки таълимро ба охир расонда, дар даврани навсозиҳои чамъияти советӣ ба ҳаёти мустақилона қадам гузошта, мавқеи худро дар бозсозӣ дарёбанд. Ояндаи бозсозӣ дар дасти онҳост. Аз он ки ҷавонон чи тавр метавонанд ба тарзи нав кор кунанд, аз имкониятҳои демократиконӣ ва ошкорбаёнӣ, аз ҳислатҳои маънавий ва моддӣ, ки наслҳои гузашта комёб шудаанд, истифода баранд. Оянда дар қадом шароитҳо қору зиндагӣ кардани эшон ба он вобаста аст.

Бояд боварӣ изҳор кард, ки ҷавонон анъанаҳои интернационализм, дустии халқоро, қи ба чамъияти мо ҳос аст, давом хоҳанд дод. Муътақидем, ки онҳо ҳама қорро баҳри пойдор гардондани роҳи демократӣ, бартараф кардани мушқилот дар ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва мадании ҷумхуриамон ба ҷо меоранд.

Ҷавононро ҳаёти бузургу рангин дар пеш аст. Бояд кӯшиш бинаоянд онро арзанда ба сар баранд ва солҳои бехтарини ҳаётшонро ба бозсозии сифатан нави чамъиятамон бахшанд. Дар ин самт, дониши амику ҳаматарафаи таъриху назарияи санъату адабиёт мададгори онҳост.

Фёдор Михайлович Достоевский хикмате дорад: «Ҳусниёт ва зебоӣ наҷоти ҷаҳон аст». Дар замони мо чунин шиор машҳур гардидааст: «Агар ҷомеа маданиятро ҳифз кунад, маданият ҷомеаро наҷот хоҳад дод». Ин беасос нест. Ҳусну зебоӣ ва бунёди фарҳанг ҳоси сифати шахси наҷибу со-

химаданият буда, он дар рафтору атвор, олихиммати ва сахопешаги, дар муоширати дилсузона бо мардум, дар нехисоли ва равшанзамирии ӯ зохири мегардад. Мехнат пайвандгари хусниёт ва сиёсат буда, меёру мизони муайянкунандаи шаъну шавкат ва қурбу манзалати одамист. Эстетика ва меҳнатқарини аз сифатҳоест, ки муаллими ҷавон пас аз хатми донишкадаи оли онҳоро дар даргоҳу диёри азизаш бояд чун шамъи фурузон пардозад. Аз ин ру, соҳиби дониши амиқу ҳарҷониба будан, дар худ ва дигарон хисси интернационали тарбия намудан ва хулосаи калом, ба мартабаҳои олии шахси баландмаданият расидан барои ҳар ҷавони худогоҳ ҳам фарзу ҳам суннат аст.

Хизмат баҳри тезонидани тараққиёти иҷтимоӣ-иқтисодии мамлакат санъаткоронро даъват менамояд, ки бо иштироки бевоситаашон боиси фаълмандии омилҳои инсон гарданд. Имрӯз, аз ҳама вақт бештар, иттифоқи санъату меҳнат, меҳнату маданиятро мустаҳкам намудан зарур аст. Устодони суҳану санъати советӣ қодиранд, ки бо қувваи бадеияти осорашон ба хонанда рӯҳу тавон бахшанд, дар соатҳои танҳоӣ маҳзунӣ анису дилбардор, дар лаҳзаҳои истуроҳат машғулияти дилхушкунанда ӯ гарданд. Суҳани пурафсуни адиб қодир аст, роҳгумеро ба роҳи рост андозад, аз худ рафтаеро ба ҳуду биоварад, беинсофиро ба инсофқори даъват кунад.

Ба ҳамин тарик, адибон ва адабиётшиносон имрӯзҳо, дар айёми шиддати ҷустуҷӯҳои роҳҳои нави ҳувияти ҷамъияти демократии мо ба суҳани зиндаи барӯмандонаи худ, бо тимсоли масъулиятшиносии гражданишон ба ақлу қалби мардум таъсир расонда, роҳнамуни онҳо бошанд. Ба иқдомҳои нави роҳи навсозии революционии ҷамъияти мо бо қамолҳои эҷодмандӣ кӯмак расонидан вазифаи ҳар як шахси поквичдон ва гражданини ростқавлу ҳалолқор мебошад.

Хонандагони мӯҳтарам!

Мусаввадаи китобе, ки дар даст доред, дар охири соли 1990 ба нашриёт ва дар аввали с. 1991, дар айни ҷушу хуруши «тафаккури нав ва рӯшодгӯӣ» ба комбинати полиграфӣ супурда шуда буд. Бо баъзе сабабҳои таъхирпазирӣ нақшаи нашриёт, вай ба с. 1992 кучид. Аз ин ру баъзе таъбироти нав ба мисли Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил — ИДМ (СНГ), унвони партияҳои гуногуни нав ташкилӣ ва ғайра мавқеи худро нафтишанд.

Нашри кунунии «Назарияи адабиёт» бо ислоҳу иловаҳои дар асоси мавқоиди таърихи санъату адабиёти 74-солаи собиқ ИҶШС, қомеби ва нораосии он сохта шудааст. Ба сабаби мутафариқии (парешонии) ваҳдати ИҶШС (СССР) ва ХКИШ (КПСС) мо аз таърихи як давраи бунёдқорони давлати нави сотсиалистӣ ҷашм пушида наметавонем. Мардуми советӣ зиёда аз 70-соли умрашро дар «фазои ҳоли» (вакуум) ё «сарбаста» нагузаронидааст. Дар баробари муваффақият камбудихо, дар паҳлуи некию меҳрубонӣ бадхохию адоват ҷо доштанд. Ин ҳама таърих аст. Таърихро инкор кардан ё баду нек карда нишон додан авфнопазир аст.

Он чи ки дар китоб маврид ба маврид ба истилоҳу таъбирҳои муқаррарӣ — «ҳалқи советӣ», «сотсиализми раиятпарвару демократӣ», «идеяи коммунистӣ», «реализми сотсиалистӣ» ва ғайра дучор меоед, табиист. Ҳоло мо ба вазии ин ҳама қизи дигари барӯманду пойдоре надорем, ки ба он така қувем.

Роҷеъ ба таълимоти Маркс, Энгельс, Ленин ва маводи анҷуманҳои ХКИШ бошад, эҷодиёти бисерчилдаи ин олимони забардастро тамоми ҷаҳон меомӯзад. Ин донишмандон ва ХКИШ дар боран санъату адабиёт хеле ғамхорӣ карда, ба манфиати ҷамъият, инсон ва меҳнатқарин одди хизмат намуданро вазифаи муқаддаси онҳо донистаанд. Эътирофи фикру ақоиди бузургон ва дар мувоҳиҷаю мунозираи илму дониш нашъуномаи кардани фарҳангу маданияти башарӣ аз қадим маълум ва маъмул аст.

Аминем, ки муаллимон, донишҷӯён ва мактабиён аз ҳар ҳодисаю воякеҳои гузаштаю ҳозира дониши қомил пардохта, бо вучудӣ нуҷе иллатҳои собиқа, меҳнатқарини ва қорнамоиҳои падару бобоёни мо ва ҷасорати фидоёнаи коммунистони ҳалолқори қаториро дар қори сохтумони ҷунин як мамлақати бузургони ҷаҳон — собиқ ИҶШС ба дигарон низ мефаҳмонанд. Аз сабабҳои парокандагии ҳозираи он сабақ меомӯзанд.

САРСУХАН

ИЛМИ АДАБИЕТ ВА ВАЗИФАҲОИ КУРСИ «МУҚАДДИМАИ АДАБИЁТШИНОСӢ»

Донишмандону санъаткорони ватанамон озодии эҷодиётро муҳофизат карда, ба ҳамаи табақаҳои аҳолии дастрас шудани сарватҳои маданият, ғамхорона эҳтиёт қардани истеъдоди эҷодкор чуи сарвати миллӣ, эҳтиёт қардани мероси маданияи халқҳои собиқ¹ ИҶШС, маърифати ҳамачонибаи эстетикӣ, бартараф намудани ақибмонии маданияти дехотро ҷиҳати муҳимтарини ақоид ва орзую умеди худ пиндоштаанд.

Адибони советӣ ғамхорӣ халқу ватанро нисбат ба истеъдоди онон кадр қарда, ҳамеша дар кӯшиши онанд, ки вазифаи боифтихори худро дар иҷрою адои речаю нақшаҳои бузурги мамлакат бо вичдони пок анҷом диҳанд.

Адабиёти бадеӣ² солномаи хоссаи ҷамъияти инсонист ва дар айни замон аслиҳаи тавоноии тарбияи одаму олам аст. Чун «китоби зиндагӣ» (Н. Г. Чернышевский), вай ба хонанда на фақат дониш медиҳад, тарзу тариқи зиндагии зебо ва идеалҳои муайяни ҷамъиятиро низ ба ӯ меомӯзад. Ҳанӯз В. И. Ленин гуфта буд, ки санъат бояд дар мо эҳсоси санъаткорӣ бедор намояд ва ба тараққии мо дар ин равия мадад расонад.

Адабиёти бадеӣ як навъи соҳаи санъати нафис аст, ки зиндагӣ ва ҳаёти воқеии одамнро ба шакли суратҳо — образҳои нишон медиҳад. Санъат дар луғат ба маънои ҳунар, пеша далалат мекунад. Ҳунар — соҳтан, ихтироъ ва эҷод қардани ягон чизи намоён ва барҷастааст, ки мардумро бояд ба вачд орад ва шоистаи таърифу таҳсини онон гардад. Чунин чизҳои писандида, ки ба мо таъсири маънавӣ бахшида, ҳиссу андешаи моро барангезад ва лаззати бадеӣ бахшад — аз қабилӣ санъати нафис мебошад. Санъати нафис намудҳои гуногун дорад: рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ, мусиқӣ, театру кино, рақсу ромишгарӣ ва ғайра.

¹ Минбаъда дар паҳлуи аббревиатураи (калимоти ихтисоршудаи) ИҶШС (Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравии Сотсиалистӣ) харфи с. чун собиқ хонда шавад.

² Бадеъ — дар луғат ба маънои тоза, нав, аҷиб омадааст; дар истилоҳи адаб — ориши суҳан ва зеби калом мебошад.

Адабиёти бадеӣ чун як рукаи зубдаи санъат бо қувваи маҳсули афсуниаш, ба қавли донишмандони бузурги ҷаҳон — ал Форобӣ, Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Фирдавсӣ, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Дониш, Гегель, Кант, Лессинг, Маркс, Энгельс, Белинский, Чернышевский, Ленин назар ба дигар намудҳои санъат ба сифатҳои ҳамаҷониба (универсалӣ) соҳиб мебошад. Адабиёти бадеӣ, дарёфтааст В. Г. Белинский, «шуури халқ, рангу бӯй ва самари ҳаёти маънавии уст». Фақат як соҳаи каломии бадеӣро ба диккати шарҳ гирифта, ӯ гуфтааст: «Назм — чинси олитарини санъат аст... Аз ин рӯ назм ҳамаи унсурҳои дигар санъатро дар бар карда, гӯё... аз тамоми воситаҳои хоси намудҳои гуногуни санъат истифода мебарад. Назм бо эътибори худ воҳиди томи санъатҳост...»¹

Шеър бо истилоҳи Абӯалӣ ибни Сино «намоиш ва маҳокоти ҳодисаву воқеоти дунёи моддӣ» мебошад. Абӯ Шақури Балхӣ чун ҷамъбасти фикри муосиру ояндагон доир ба иктидори фавқуллодаи сухани бадеъ фармудааст:

Шундам, ки бошад забони сухан
Чу алмоси буррову теги кӯҳан.
Сухан бифқанад минбару дорро,
Зи сӯроҳ берун кашад морро.
Сухан захру подзахру² гарм асту сард,
Сухан талху ширину дармону дард³.

«Сухани нек — сайёди дилҳост», — гуфтааст Абдурахмони Ҷомӣ. Ӯ фармудааст:

Сухан мояи сеҳру афсун бувад,
Ба таҳсис вақте ки мавзун бувад.

Маҳсули санҷидакорӣ ва мусофирию ҷаҳонгардии Мирзо Турсунзода аст, ки ӯ раванди (процесси) сухан ва образофариро ба сӯхтану сохтан шабоҳат дода, сеҳри каломии бадеӣро аз харорати қалбу шарораи ақлу хуш доништааст:

...То насӯзӣ, сохтан мушкил бувад,
Дил ба ҷонон бохтан мушкил бувад.
Шеър ҳам бояд занад фавворае
Аз танури дил чу оташпорае,
Сар занад аз дил, ба дил коре кунад,
Нармтар сангин дили ёре кунад⁴...

Ба ҳамин тариқ, санъату адабиёт табиатан бо торҳои ноҳуки ҷисму ҷонӣ одамай — бо ҳиссу шуур ва рӯҳияи ӯ сару қор дошта, ба ниҳонхонаи олами ботинии вай ворид мешаванд. Он-

¹ В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды. Полн. собр. соч., т. V, М., 1954, стр. 7 — 9.

² Подзахр — доруи зидди захр, чизе, ки зидди захр қор фармуда мешавад, захрмуҳра.

³ Забеҳудло Сафо. Ганҷи сухан, ҷ. I, Тоҳров, 1339 ҳяҷрӣ, сах. 171 — 172.

⁴ Мирзо Турсунзода. Шоир! — Қуллӣет, ҷ. I, Душанбе, 1981, сах. 171 —

хо чун «дафтари ҳаёт» ба рӯи хонанда ҷаҳони номаълумро мекушоянд, ӯро бо олами хусниёт шарик месозанд.

Хусусияти хоси санъату адабиёт дар ҳамин аст, ки идеяро ба шакли образҳо — манзараю тимсолҳо талқин намуда, тавассути онҳо ба ақлу ҳисси одамон таъсир мегузоранд. Санъату адабиёт бо завқи бадеӣ ва мазият бахшидан одамро ҷалбу ҷазб карда, барои идроки моҳияти ҳаёт ба ӯ ёрӣ мерасонанд, ба ғояи наҷиби дигаргунсозии олам дар роҳи бахту саодати мардум хидоят мекунанд.

Санъату адабиёти пролетарӣ, ки, мувофиқи пешгуи В. И. Ленин, ҳоло ҳиссаи ҷудонашавандаи қори умумихалқӣ шудааст, боиси ташаккули симони маънавии миллионҳо гражданини давлат гардидаанд. Адабиёти ватанӣ чун яке аз адабиётҳои пешқадамтарини ҷаҳон аслиҳаи боиктидори тарбияи инсон мебошад. Вай ба дили хонанда шавқу шодӣ оварда, ҳисси меҳнатдӯстӣ ва меҳри касбу ҳунар, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ ва ҳисси интернационалии ӯро мепарварад. Адабиёти бадеии даврони ҳозира чун дастури зиндагӣ ба муосирон дарси одобгарӣ, росткорӣю қаҳрамонӣ ва шаъну шарафи граждани меомӯзад.

Чунин соҳаи бузурги дониши ақлу идрок ва эҳсосу эҳтироси инсон чун адабиёти бадеӣ, бешак, ба омӯзиши маҳсус эҳтиёҷ дорад. **Илме, ки ба омӯхтани қонунияти адабиёти бадеӣ ва таъриху сабабҳои пайдоиши шаклу жанру намуд ва образҳои образнокии ҳоссаи ҳар яке он, хусусиятҳои забони тасвирий, ягонагии шаклу мазмун, қоидаҳои усулу услуб ва ғайра машғул аст, адабиётшиносӣ ном дорад.**

К. Маркс навиштааст, ки одам кайфияти санъатро хангоме ҳис мекунад, ки худ «равшанзамири олами бадеӣ» бошад. Барои ин зарур аст, ки бидуни омӯхтани адабиёти бадеӣ, бо илми адабиёту санъат ва мафҳумҳои назарии ин соҳа низ шинос бошем.

Адабиётшиносӣ — фаннест мураккаб, ки бо бисёр соҳаҳои дигари илм — фалсафа, таърих, забоншиносӣ, услубшиносӣ, санъатшиносӣ, назмшиносӣ ва ғайра алоқаманд буда, тавассути онҳо адабиёти бадеиро ҳаматарафа васеъ ва амик меомӯзад. Адабиётшиносӣ ҳамчун илми мустақил дар тури қарнҳо амал карда, баробари соҳаҳои гуногуни адабиёт — назму наср ва драматургияю публицистика пешрафтӣ ва тараққӣ намудааст. Адабиётшиносӣ ҳамчун илми серпахлу дорои шӯъба ва қисмҳои мустақилу мададгор мебошад.

Адабиётшиносӣ аз се қисми асосӣ ва се қисми ёридаанда иборат аст. Қисмҳои асосии он таърихи адабиёт, назарияи адабиёт ва танқиди адабиёт мебошанд. Қисмҳои ёридаандаш: таърихнигорӣ (историография), матншиносӣ (текстология) ва китобшиносӣ (библиография).

Таърихи адабиёт. Адабиётшиносӣ бачуз хусусиятҳои филологиаш бо фанни таърих алоқай узвӣ дорад. Таърихи адабиёт бо таърихи инсоният ва маданияти он пайваста буда, рафту равиши адабиёти халқҳои ҷаҳонро, ки предмети умдаи он аст, меомӯзад. Таърихи адабиёт ки бо раванди адабӣ ва роҳҳои тараққиёти адабиёт саруқор дорад, бинобар ин аҳамияти ҳар як санад ва воқеаи адабиро мунтазам ва пайдархам ба тадқиқ гирифта, мақому мавқеи онҳоро муайян месозад. Таърихи адабиёт шакли жанр ва намудҳои осори адабиро дар тараққиёти таърихаш, аз эҷодиёти даҳанакии халқ (фольклор) ва адабиёти хаттии қадим ҷар карда то адабиёти муосир, муттасил ва амиқ ба назари таҳқиқ мегирад.

Барои адабиётшинос ҳар як давраи таърихи ҳаёти миллат бо хусусиятҳои хосаш ва тарзу тариқи инъикосаш дар осори бадеъ аҳамияти калон дорад. Лозим аст, ки ӯ қобилияти фаҳмидани фарқияти ҳар яки чунин воқеаҳои таърихӣ дошта, ҳамин таърихиятро бо тафаккури илмию тадқиқӣ мавриди андешаи худ қарор диҳад. Тараққиёти адабиёти ҳар як мамлакат бо таърихи ҳаёти халқи он вобаста буда, дорои хосияти миллии худ аст. Вазифаи таърихи адабиёт танҳо бо омӯختани ин ё он адабиёти милли маҳдуд нашуда, раванди адабии як мамлакатро пайваста бо ҳаракату раванди адабии мамлакатҳои дигар дар қайди таҳлилу муҳокима меоварад, муносибат ва таъсири байниҳамдигарии онро муайян намуда, бо ин роҳ ба бурду бохт ва мавқеи ин ё он халқ дар адабиёти ҷаҳон баҳон арзанда медиҳад.

Таърихи адабиёти советӣ ба рафти инкишофи адабиёти пешқадами умумичаҳонӣ ва эҷодиёти нависандагони классик таърихи дошта, адабиёти моро вобаста бо тараққиёти ҳаёти халқу мамлакат ва адабиётҳои миллии с. ИЧШС вобаста бо муборизаи синфҳои маънидод мекунад.

Адабиёти советӣ — адабиёти сермиллат мебошад. Адабиёти ҳар як халқ, ки соҳиби забони мустақили худ аст, ба хусусияти хоси миллии, ба қонунияти инкишофи таърихӣ худ дорад. Аз ин рӯ омӯзишу таҳқиқи адабиёти ҳар як халқ аз адабиётшиносон донишҳои махсуси филологӣ, таърихӣ, санъатшиносӣ ва таҷрибаи махсуси тадқиқро талаб мекунад.

Ҳаёти адабии замон, ки аз факту материалҳои муайян иборат буда, фаъолияти эҷодии нависандагон ва қимати тафаккури эҷодии онро назарнамо мегардонад, адабиётшиносонро ба омӯзиши мустақилона ва баҳон сазовор додан воҷиб менамояд. Онҳо бо амиқ омӯختани ҳуҷҷатҳо, маълумотҳои тарҷумаиҳолӣ, мактубу ёддоштҳои ҳуди суҳанварон ва маводи (материалҳои) архивӣ бар хусусиятҳои бадеию ҳақиқатнигории асарҳо ҳукм мебароранд. Адабиётшинос ба асари бадеъ аз нуктаи назари мазмуни идеявӣ ва хусусиятҳои эстетикӣ он баҳо медиҳад.

Инак, адабиётшиносии советӣ дар омӯзиши таърихи адабиёт ба таҷрибаи бою рангини донишмандони адабиёти сермиллати ватан ва адабиёти пешқадами ҷаҳон истинод карда, дар таҳлилу тадқиқи осори бадеъ усули муқоҷасавӣ-типологиро истифода мебарад ва бо ин роҳ ҳақиқати раднопазири илмиро дарёб менамояд.

Мақолаҳо, мактубу муҳокимаҳои Карл Маркс, Фридрих Энгельс, Фердинанд Лассаль, Франц Меринг, Владимир Ильич Ленин, Валентин Григорьевич Плеханов ва Анатолий Васильевич Луначарский доир ба санъату адабиёт пойдевори таъриху назарияи адабиёти советӣ буда, онҳо шарҳу тафсири таърихӣ материалистии як қатор масъалаҳои муҳими дар бар кардаанд.

Назарияи адабиёт қисми дигари муҳими адабиётшиносии буда, бо таърихи адабиёт алоқаи зич дорад. Робитаи байниқадигарии таъриху назарияи ҳамаи намудҳои санъатро Чернышевский маънидор карда ҳаққонӣ гуфтааст: «Таърихи санъат асоси назарияи санъат аст, назарияи санъат бошад, барои муқамалтар ва пурратар кор кардани таърихи вай мадад мерасонад; хуб кор кардани таърих боиси комили назария мешавад ва ғайра ва ило охир... Бе таърихи предмет назарияи предмет вучуд надорад; вале бе назарияи предмет низ ҳатто дар бораи таърихи вай фикр кардан мумкин нест»¹. Фақат алоқамандии яқдигари онон ба предмет ва аҳамияту ҳудудиҳои вай фаҳмише мебахшад.

Назарияи адабиёт таърихи дуру дароз дошта, асоси методологӣ²-фалсафии адабиётшиносиро ташкил менамояд. Назарияи адабиёт ҳамчун шӯъбаи мустақили адабиётшиносии дар замонҳои Юнони қадим ду ним ҳазор сол пеш вучуд дошт. Китоби файласуфи Юнони Қадим Арасту (Аристотель) «Поэтика» («Назмшиносӣ») — ро нахустин асари назарияи адабиёт донишманд. Қисми муҳимтарини ин асар ба омӯзиши жанри фоҳиа (трагедия) бахшида шудааст.

Назарияи адабиёт қонунҳои умумӣ, мазмуну моҳият ва вазифаҳои ҷамъиятии адабиёти бадеиро омӯхта, инчунин дар бораи шакли он — сохти асари бадеӣ, сюжет, жанр, забон, услуб ва ғайра баҳс менамояд. Назарияи адабиёт роҳҳои ташаккулу таракқиёт ва вазифаҳои адабиёти бадеию ҳодисаҳои адабиёро муқаррар мекунад. Омӯхтани назарияи адабиёт барои дарки хусусиятҳои умумии адабиёти бадеӣ, рафти инкишофи адабиёт ва моҳияти асарҳои ҷудоғонаи адабӣ роҳ мекушояд.

Ба ҳамин тариқ, назарияи адабиёт дар қори омӯзиши ҷи-

¹ Н. Г. Чернышевский. О поэзии. Сочинение Аристотеля. — Полн. собр. соч., т. 2, М., 1949, стр. 265—266.

² *Метод* — қалимаи юнони буда, маъноаш усул, яъне роҳи фикри тадқиқист, ки ин ё он маводӣ ё предмети муайяно меомӯзад. *Методология* — назарияи метод аст ё илмест дар бораи он.

хатҳои таърихии адабиёти замону халқҳои гуногун барои таърихи адабиёт чун қисми асосии адабиётшиносӣ аҳамияти муҳиму бузург дорад.

Нависандагоне, ки устоди кори худ — устоди каломӣ бадеъшудан мебошанд, ҳамеша ба масъалаҳои назарияи адабиёт бо камолӣ завқ муносибат мекунад. Ёди номи чунин каламбадастони номвар мисли Рӯдакӣ ва Абӯалӣ ибни Сино, Низомии Арӯзӣ ва Рашиди Ватвот, Абдурахмони Ҷомӣ ва Алишер Навоӣ, Махтумқулӣ ва Мирзо Фатҳалӣ Охундов, Ломоносов ва Карамзин, Пушкин ва Гоголь, Чернышевский ва Салтыков-Щедрин, Л. Толстой ва Горький, Федин ва Фадеев, Айнӣ ва Турсунзода кофист, то ки тасаввур кунем чи тавр онҳо аҳамият, хусусият ва воситаҳои амали нависандагиро чун назариячии адабиёт мефаҳмиданд ва медонистанд.

Танқиди адабӣ унсурӣ сеюми асосии адабиётшиносӣ буда, бо таҳлилу таъйин кардани арзиши асари бадеӣ шуғл менамояд. Бояд таъкид кард, ки ягон илм соҳаи махсуси «танқид» надорад, аммо санъату адабиёти бадеӣ ба он соҳибанд ва ҳатто мӯҳтоҷанд. Танқиди адабии бадеӣ ва мавҷудияту амали вай аз хусусиятҳои хоси ҳуди адабиёти бадеӣ ва қабл аз ҳама, аҳамияти образнокию идеявии мазмунӣ он сар мезанад. Ин аст, ки адабиёти бадеӣ ба қисму рӯҳи хонанда ҳаяҷон ангехта, яке-ро мутаассир ва дигаре-ро нисбат ба воқеаю санадҳои он бе-парво менамояд. Танқиди адабӣ барои чунин хонандаи «бепарво» низ хуб хизмат карда, аҳамияти ҳаётию таърихии асари бадеиро бо воситаҳои ба ӯ мафҳумӣ таҳлилӣ мефаҳмонад ва ӯро ба доираи адабиётдӯстон ҷалб менамояд.

Қарори ҚМ ҲКИШ «Дар бораи танқиди адабӣ-бадеӣ» (январӣ 1972) нишон додааст, ки дар шароитҳои ҳаёти социализми раиятпарвару демократӣ роли танқид ҳамчун қувваи зарбдори санъату адабиёт дар кори нашъунамон маданияти бадеӣ дар оянда боз ҳам меафзояд ва бештар ҷидду ҳаҳд менамояд.

Танқиди адабӣ барои адон вазиқаш эҷодиёти адибон ё як нависанда ва ё асари ҷудоғонаеро мавзӯи баҳс қарор дода, арзиш ва камбудии онро дар ҳалли масъалаҳои муҳими замон ба диққати таҳлил мегирад. Танқиди адабӣ пайваستا бо таъриху назарияи адабиёт, аз як тараф, моҳияти асари бадеӣ ва мақсаду нияти санъаткорро тарғибу ташвиқ менамояд, аз боз-ёфтҳои ӯ ба вачд омада, хонандаро низ ба кайфияти худ ҷӯр месозад. Аз тарафи дигар, ба тадқиқи санъатварию маҳорати нависанда сар фуру бурда, дар муқоиса бо эҷодиёти адибони сермиллатӣ советӣ ва ҷаҳонӣ мавқеи ӯро муайян менамояд. Барои дуруст ва объективона ба ягон асар баҳо додан ва ба хулосаи муфид омадан лозим аст, ки мунаққид аллома ва донишманди ҳарчониба мутаракқӣ бошад. Дар акси ҳол, ӯ ба ҷои мадад расонидан ба ошқору бартараф кардани нуқсонҳои эҷодии санъаткор, садди роҳи пешравии вай мегардад.

Дар адабиёти форсу тоҷик танқид аз калимаи нақд (муқо-

били насия), яъне чудо кардани сара аз носара гирифта шу-
дааст. Пешаи нокидӣ (мунаккидӣ) ҳунари каси ҳақиқатгӯест,
ки хубию бади ҳизеро чудо карда метавонад. Чун Шамси Қайс
дар асараш «Ал-муъҷам...» маслиҳат додааст: «Бояд ки шоир...
ба ҳеч ҳол ба гуфта ва пардохтаи худ эътиқод накунад, то вақ-
те ки онро ба нокидони сухан ва дӯстони фозили мушфиқ арз
Надорад».

Дар адабиёти собиқан форсу тоҷик афкори танқидӣ — эс-
тетикӣ ба мисли адабиётшиносии русу аврупоӣ ба як боби мус-
тақил ташкил наёфта буд. Вале вай дар шаклҳои дигар, ба
тақозои низоми Шарқи феодалӣ ва табъи ҷамъияти ҳамон давр
амал мекард. Назариячиён ва мунаккидони касбӣ ки камчин
буданд, аксар олимони ва шоиру нависандагон худ бо масъала-
ҳои танқиди адаби машғул мешуданд. Андешаю мулоҳизаҳои
онон оид ба афкори адабӣ ва шеърӯ шоирӣ ҳам бо забони назм
ва ҳам наср баён мегардид. Мурочиат ба шеърҳои тезу тунди
танқидии Носири Хисрав, Абдурахмони Ҷомӣ «дар мазаммати
шуаро» ва дар бораи шоирони маддох (дар маснавии «Силси-
лат-уз-заҳаб») ё дар ҳасбу ҳоли шоирони хушомадгӯю хомтамаъ
дар маснавии «Тӯҳфат-ул-аҳрор»), Насиҳатнома»-и Ҷаноби-ул-Ма-
оли Қайковус дар боби «Дар расми шоирӣ» ё ақидаҳои талабго-
ронаи Абӯали ибни Сино аз суханварон ва баъзеи дигар ин ид-
даоро равшан месозад.

Шоир ва файласуфи асри X Шаҳиди Балхӣ моҳияти шеърӣ
зеборо аз ҳикмат — аз маънии баланд чудо надида, ба унвони
шоирони бемағз хитоб кардааст:

Даъво кунӣ, ки шоири даҳрам, валеки нест
Дар шеърӣ ту на лаззату на ҳикмату на ҷам¹.

Сайфии Исфарангӣ аз беқадри шеър дар байни баъзе шои-
рони охирҳои асри XII ва аввали асри XIII ба қаҳр омада, дам
фурӯ бастанро аз онҳо талабидааст:

Андалеби нотикаҷу гунг шав, чун ин замон
Дар риёзи офариниш буй гулзоре намонд.

Носири Хисрав, Ҷомӣ, Восифӣ, Ҳилолӣ, Дониш, Шоҳин,
Ҳайрат шоирони бемаслаку қачтабъи замонашонро, ки «аз шеър
шаър доме барсохтаанд», мувофиқи талаботи даврон, ҳа-
дафи тири танқид сохтаанд. Бадриддин Ҳилолӣ ба таънаи се
шоирони маддохӣ замонаш кӯшида, рафтору кирдори ононро
нисбат ба шеърӯ шоирӣ мазаммат карда гуфтааст:

Шодам, ки дар ин се баҳри асрор
Бар сангдилон наям гуҳарбор.
Ман нома ба номи кас накардам,
Инъоми касе ҳавас накардам!
Хайф аст, ки номаҳои номи
Гардад зи тамаъ хати ғулломӣ...
Сад хайф, ки шоирони фозил

¹ Ҷам — тамиз, маънӣ.

Алдома кунанду васфи чоҳил.
Безорам аз ин дуруғ гуфтан.
В-ин гавҳари бефуруғ суфтан.
Дар мадҳи қасон чаро хурушам?
Дурдона ба ҳас чаро фурушам?

Абдурахмони Чомӣ андешаю ақидаи ҳамфикронашро ҳамчун баъд карда, дар маснавии «Тӯҳфат-ул-аҳрор» ном асараш бо хитоби «...Ҳайф ки ин қавми гуҳарношинос» ба шоирони маддоҳу ҳарзагӯй, ки маҳз барои хирсу тамаъ шахсони беқадрӯ бевунёдро то ба дараҷаҳои «Орифӣ оғози азал... Воқифӣ анҷоми абад...» бардоштаанд, нафрат хондааст. У бо саволҳои маънодоре шоирони замонашро ба андешаҳои масъулиятдорӣ водор намуда гуфтааст:

...В-он ки чу аз гурба барояд хуруш,
Рӯ ниҳад аз бим ба сӯрохи муш,
Шери жаён, бабри баён хонияш,
Балки диловартар аз он хонияш.
Ин ҳама андешаи норост чист?
Ин ҳама ойини каму қост чист?

Баъзе шоиру нависандагон ақида, назарияи адабӣ ва фикру мулоҳизаҳои доир ба шеърӯ шоирӣ ва нафосату хусниёт дар рисолаҳо ва хутбаю дебочаи девонҳо баён кардаанд. Донишмандон тарҷимаи ҳоли мухтасар ва намунаи ашъори шоирони даврон ва қимату арзиши онро дар таъкираю баёзҳо сабт намудаанд. Маҳдудиятҳои соҳу тартиботи ҳамҷияти феодалии Шарқ ва ҳукмравонии таассуби дин завқу кайфияти танқидии суҳанварон ва назариячиёни пешинаро дар доираи ақидаҳои формалистона банд мекарданд. Баъзе андешаҳои назарии онди нақду ноқид, ки дар асарҳои ҷудоғонаи Шамси Қайс («Ал-муъҷам...»), Абдурахмони Чомӣ (маҷмӯаи номаҳо — «Руқоот» ва осори хотиравии ӯ «Нафаҳот-ул-унс» ва «Куллиёт») дида мешавад, дар таҷриба татбиқ наёфтааст.

Ногуфта намонад, ки дар адабиёти гузаштаи тоҷик ба таҳлили тадқиқи мазмуну маъно осори бадеъ ва ҳусусиятҳои фалсафӣ-эстетикӣ он қам аҳамият дода мешуд. Дар раванди (процесси) омӯзиши бадеъ таҳлили маъсалаҳои амалӣ бартарӣ дошта, бештар ба салосату балоғати суҳанвар, нутқу нотикӣ ва сабку санъати ӯ диққат медонанд.

«Адабиётшиносӣ ва нақди адабии асри миёна — мегӯяд Шарифҷон Ҳусейнзода, — бештар оид ба шарҳу эзоҳи маъсалаҳои мунссибати маънӣ ва лафз, ростӣ дар эҷодиёти бадеъ, аҳамияти маънӣ ва ҳунари бадеъ машғул шудааст»¹. Танқиди адабӣ ва адабиётшиносӣ ба мафҳуми васеи ин суҳан дар адабиёти тоҷику халқҳои Осиёи Миёна фақат баъд аз Революцияи Октябр ба вуҷуд омада нашъунамо ёфт.

Карл Маркс ва Фридрих Энгелс, мунаққидони бузурги руси асри XIX — В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А.

¹ Ш. Ҳусейнзода. Гуфтор аз ганҷи суҳан. Душанбе, 1985, сах. 82.

Добролюбов, Д. И. Писарёв ва мунаққидони марксистӣ Владимир Ильич Ленин, Валентин Григорьевич Плеханов, Анатолий Васильевич Луначарский, Вацлав Вацлавович Воровский, Михаил Степанович Ольминский, Алексей Максимович Горький бо фаълияти пурсамари худ ҳам ба нависандагон ва ҳам ба доираҳои васеи хонандагон дастури карда, ба тарбияи дурусти онон роҳнамоӣ намуданд.

Дар эҷодиёти конкрети танқидии онҳо масъалаҳои фалсафаю сиёсат, назарияю эстетика ва танқиду тамчид ба ҳам пайваستا омезиш гардидаанд. Барои тараққиёти танқиди адабии реалистии рус чунин асарҳои безаволи назарияи мутафаккирону мунаққидони классик аҳамияти кулли доштанд. Масалан: асарҳои В. Г. Белинский «Тақсимои назм ба ҷинсу намудҳо», «Назаре ба адабиёти руси соли 1847», «Назаре ба адабиёти руси соли 1848», «Ашъори Пушкин», «Ашъори Лермонтов», «Мактуб ба Гоголь»; Н. Г. Чернышевский «Таносуби эстетикӣ санъат ба воқеият»; Н. А. Добролюбов «Оид ба дараҷаи иштироки халқият дар тараққиёти адабиёти рус» ва ғайра. Дар осори онҳо чуноне ки инро дар асарҳои мухтасару пурмазмуни Добролюбов — «Зулматистон» («Темное царство»), «Шуоинур дар зулматистон» («Луч света в темном царстве»), «Обломовчигӣ чист?» дидан душвор нест, ҳамаи процесси ҳаёту адабиёт дар пеши назари хонанда намоён мегардад. Ин мақолаҳо намунаи ба ҳам омехтани назарияю амалия ва таъриху танқиди адабиёт мебошанд.

В. И. Ленин, ки аз мутолиаи доимии осори танқидӣ-эстетикӣ Белинский, Чернышевский ва Добролюбов файз мебурд, дар як маврид чунин баҳои олии додааст. «Дар хусуси таъсири асосии Чернышевский ба ман гуфта истода, — оид ба таъсири иловагӣ, ки он вақт аз Добролюбов — дусту ҳамраъи Чернышевский гирифтам, нагуфта наметавонам... Ду мақолаи ӯ — яке доир ба романи Гончаров «Обломов», дигаре оиди романи Тургенев «Дар арафа» чун садои раъду барқ маро хушбӯ карданд».¹ Бедарак нест, ки «Энгельс Добролюбовро Лессинги соҳнаистӣ»² номидааст.

Вазифаи танқиди адабӣ дар замони мо барҷастатар гардидааст. Дар қарори КМ ХКИШ «Дар бораи танқиди адабӣ-бадеӣ» (1972) роли бузурги он ҳам барои инкишофи минбаъдаи анъанаҳои бехтарини адабиёти советии мо ва ҳам дар қори баргараф намудани баъзе нуқсу камбудҳои идеявӣ бадеии он таъкид шуда буд.

Ба ҳамин тарик, назарияи адабиёт, таърихи адабиёт ва танқиди адабӣ бо якдигар алоқаи узвӣ ва таъсири дутарафа доранд. Яқоя бо ҳам онҳо илми ягонаи адабиётшиносиро ташкил медиҳанд.

Барои мафкурабардорони буржуазӣ илми адабиётшиносӣ аз

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. М., 1976, стр. 650.

² Ҳамон ҷо.

танкиди адабӣ чудо меиҷада. Хатон маҳзи олимони буржуазӣ дар он аст, ки вазифаи адабиётшиносиро бо омӯхтани қонунияти инкишофи адабиёт маҳдуд карда, вайро берун аз манфиатҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва тараққиёти он мегузоранд. Бинобар ин эшон ҳамеша дар кӯшиши онанд, ки танкиди адабӣ ҳамчун муайянкунандаи идеяи асар ва мазмуни иҷтимоии вай вазифаи ҳалқунандаашро набозад. Барои онон таҳлили шакли услуби асар сохту забони вай принципи асосии таҳлил ба шумор мераваду бас. Ин ақидаи шаклпарастии олимони буржуазӣ ба тавсияи (формулаи) «илм барои илм» тақвия карда, адабиётшиносиро ба «илми маҳз ё ҳолис» табдил медиҳад.

Бар ақси ин, илми адабиётшиносии советӣ адабиёти бадеиро ҳаматарафа омӯхта, хизмати онро дар роҳи манфиату ормонҳои (идеалҳои) ҳаракати муайяни ҷамъиятӣ нишон медиҳад. Меъёри асосии баҳодихӣ ба аҳамияти ҷамъиятии ҳар як асар тамоюли ғоявии он буд ва мебошад. Танкиди адабии мо ҳамчун қисми чудоншавандаи адабиётшиносии ба ҷамъабасту ҳӯлосоҳои илмӣ истинод дошта, бо тамоми диққату ҳасрат, дар ҳолати зарурӣ, бебоқона ба масъалаҳои иҷтимоию таърихӣ ҳаёти ҳалқ дахл мекунад, камбудию нуксонҳои пешравию аз сари роҳи маданияти социализм бардошта, анъанаҳои нави миллиеро, ки дорои аҳамияти эпоҳавӣ аст, татбиқу тасдиқ менамояд.

Ҳоло, дар марҳалаи тағйироти куллии тараққиӣ тамаддуни ҷаҳон таъсири иқдоми маънавию рӯҳӣ барои ташаккули сиёсат хеле меафзояд. Болобардории ғояҳои, ки ба сарвати умумиинсонӣ бевосита дахл доранд, дар олами башарият аҳамияти махсус пайдо карда истодаанд. Илми адабиёт умуман, танкиди адабӣ махсусан кунун дар айёми бозсозӣ, ки плюрализм, ошкорбаёнӣ дар авҷ аст, барои сурат гирифтани вазъи нави сиёсий-иҷтимоии ҳаёти ҷамъияти социалистии мо вазифаи боифтихори худро адо намуда меояд.

Танкиди адабии советӣ ҳоло аввалин вазифаи худро дар роҳи барқарор намудани номҳои як зумра қаламдастони шӯҳратманд ба мисли Анна Аҳмадова, Марина Цветаева, Николай Гумилёв, Михаил Зощенко, Борис Пастернак, Михаил Булгаков, Александр Солженицын, Сергей Платонов, Анатолий Рыбаков, Чумба Одинаев ва баъзе дигарон, ки то соли 1985 дар ҳолати ғубор буданд, фаъолият нишон дода, мавқеи онро дар адабиёти советӣ азнав муайян кард.

Давраҳои шахспарастии фармонфармоӣ ва сукуту рукут баҳсу мунозира ва ҳақиқатгӯиро бӯғи мекарданд. Ба шарофати бозсозӣ барои ҳақиқати ҳолро дар тамоми соҳаҳои зиндагӣ ва илму дониш муайян кардан, ба озод фикр рондан ва мувоҳида кардан барои ҳама майдон кушода шуд.

Инак, илми адабиётшиносии советӣ бо дастурии таълимоти марксизм-ленинизм ба ҳодисаҳои адабӣ баҳо дода, мероси адабии гузашта ва анъанаҳои классикони адабиётро бо назари

танқидӣ меомӯзад ва барои нашъунамои адабиёти сермиллати советӣ роҳи васеъ мекушоад. Ҳамин тавр, танқиди адаби таърихи адабиётро бо материалҳои наву тоза ғанитар гардонда, ба пешомади нашъунамои адабиётшиносӣ сабаб мешавад.

Адабиётшиносӣ, чун дигар соҳаҳои илм, қисмҳои ғридриҳандаҳои ғридриҳанда низ дорад: таърихнигорӣ (историография), матншиносӣ (текстология) ва китобшиносӣ (библиография).

Таърихнигорӣ моро бо маводҳое, ки доир ба инкишофи таърихи назарияю амалия ва танқиди адаби ғун шудааст, мешинонад. Вай роҳи тайкарда ва маҳсули ба даст овардаи ҳар яки ин соҳахоро муайян намуда, имконият фароҳам меоварад, ки мо барои тадқиқу таҳлили самарабахш аз комёбиҳои бехтарини онҳо истифода барем.

Матншиносӣ дар мавридҳои зарурӣ аз онӣ кӣ будани ин ё он асари ғумнобро муайян ва дараҷаи таҳрири ғуноғуни онро мукаррар карда, аз ҳар ғуна иловаю такмилҳои бечо тоза менамояд. Матншиносон таҳрири аслию саҳеҳи асарро таъйин сохта, чӣ ба хонандагон ва чӣ ба тадқиқотчиёни он ёрии қалон мерасонанд.

Китобшиносӣ барои тартиб додани номғуи китобҳои зарурӣ кӯмак медиҳад. Илми адабиётшиносӣ хангоми таҳлилу тадқиқи комёбиҳои як қатор фанҳои дигар ва ба китобҳои назарии адаби, таърихии адаби ва танқидии адаби ниёзмандӣ дорад. Китобшиносон дар рӯйхати муайяни китобҳо хусусиятҳои умумӣ ва тематикӣ онҳоро сабт карда, дар шӯъбаи асарҳои адабиётшиносӣ мазмуни мухтасари (аннотацияи) китобҳоро низ кайд менамоянд.

Вазиға ва мазмуни фаслҳои курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ»

Дар факултетҳои филологияи донишкадаҳои олий, чунон ки зикр шуд, асосан ду курси назарии адаби омӯхта мешавад: «Назарияи адабиёт» (қ. I — «Муқаддимаи адабиётшиносӣ») ва «Назарияи адабиёт» (қ. II).

«Муқаддимаи адабиётшиносӣ»; ки дар курси яқум омӯхта мешавад, бо ибтидои таълими адабиёт шугл дошта, ба донишчӯён доир ба мафҳумҳои одди фанни адабиётшиносӣ ва асосҳои аввалии он маълумот медиҳад. «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» саҳифаҳои нахустини омӯзиши адабиётро ба рӯи донишчӯён қушода, барои минбаъда амиқ ва ҳарчониба азхуд намудани масъалаҳои назарии адабиёт ва таърихи он дар синфҳои болоӣ имконият фароҳам меоварад.

«Муқаддимаи адабиётшиносӣ» аз се фасл иборат аст: 1. Хусусиятҳои умумии адабиёти бадеӣ. 2. Осори адабии бадеӣ ва унсурҳои он. 3. Қонуниятҳои инкишофи адабиёт.

Фасли хусусиятҳои умумии адабиёти бадеӣ бештар ба асосҳои назарияви-фалсафии илми адабиёт таваққуф карда, аз афкори эстетикӣ олиму донишмандони замонҳои қадим то имрӯз ахбороти мухтасар медиҳад. Дар ин боб, масъалаҳои шак-

лу мазмуни адабиёти бадеӣ, проблемаҳои типсозии тахайюли бадеӣ, партиявияту халқияти адабиёт, вазифаи идеологии он дохил мешавад.

Фасли **осори адабии бадеӣ ва унсурҳои он** масъалаҳои конкретӣ адабӣ, чун мавзӯу идеяи осори бадеӣ, образу образнокӣ, воситаҳои баёнию тасвири бадеӣ ва вазну сохти шеъри тоҷикиро дар бар мегирад.

Фасли **қонунияти инкишофи адабиёт** ҷинс, намуд, навъ (жанр) ва шакли асарҳои бадеӣ, усулу (методу) равиҳои адабӣ, сабку услуб ва ниҳоят, масъалаи метод ва махсусан методи реализми социалистиро ҳамчун методи нави замони революцияҳои пролетарӣ, нашъунамои он дар нахустин мамлақати социалистӣ с. ИЧШС ва таъсири он ба адабиётҳои пешқадами ҷаҳон муфассал ба таҳлил мегирад.

Дар ҳар фасл, ки аз бобу бобҷаҳо иборат аст, фикру андешаҳои назариявӣ дар мисоли эҷодиёти нависандагони форсу тоҷик ва рус, инчунин суҳанварони тараққиқарвари ҷаҳон ва робитаҳои таърихӣ онон исбот шуда, ҳалли муаммоҳои мушкилкушо аксар ба тариқи конкрет ба анҷом мерасад.

1. ХУСУСИЯТҲОИ УМУМИИ АДАБИЁТИ БАДЕЙ

1. АҶКОРИ АДАБИИ НАЗАРИ ТО МИЕНАИ АСРИ XIX

Адабиёти бадеӣ дар Шарк, Осӣёю Африко — Ҳиндустону Чину Мочин, Арабистону Сурия, ки зиёда аз чаҳор ҳазор сол қабл вучуд дошт, албатта, бе илми адабиёт пеш рафта наметавонист. Масъалаҳои лафзу маънӣ, шаклу намуди адабӣ ва хусусиятҳои хосаи онҳо, меъёри ҳисси ҳусниёту маънавиёт, муносибати шахсию (субъективию) воқеии (объективии) санъаткор дар адабиёт ва нисбати он ба ҳаёти ҷамъиятӣ ва бисёр дигар мавзӯи муҳокимаю андешаи донишмандон буданд. Фикру ақидаҳои ҷудогона доир ба илми адабиёти гузашта дар Юнони қадим аз асрҳои VI пеш аз милод як сурати муайян гирифт. Аз он замон давраҳои тараққиёти инсоният сохти (формацияҳои) гуногуни ҷамъиятӣ — ғуломдорӣ, феодалӣ ва капиталистӣро аз сар гузаронида, ба сохти нави ҷамъияти социализм расидааст.

Системаи фалсафии ҳар як давр ва таҷрибаи ҳаёти ҷамъиятии он асоси фанни назарияи адабиёт буда, маҳаку мизони фаҳмиш ва баҳои арзишу мақоми вай гардидаанд. Ақидаю андешаҳои бисёр донишмандону адибон ва мутафаккирону мураббӣ дар бораи адабиёти бадеӣ ва вазифаи умдаи он мухталиф буда, бидуни шароитҳои зиндагии ҷамъиятӣ ба ҷаҳонбинию ҷаҳонфаҳмии онон низ алоқаманд мебошад.

Инак, масъалаю муаммои назарияи адабиётро дар ду марҳала омӯхтан ба мақсад мувофиқ аст: аз давраҳои қадим то пайдоиши таълимоти фалсафии марксизм-ленинизм ва аз он то замони ҳозира. Асосҳои эстетикаи материалистии ҳақиқӣ илмӣ, ки ба қонунҳои объективии ҳаёти ҷамъиятӣ таърих дошта, санъату адабиётро ҳамчун шаклҳои шуури ҷамъиятӣ дар ҳаракати диалектикашон таҳлил менамоянд, аз нимаи дуюми асри XIX, аз «Манифести Ҷамъияти Коммунистӣ» (1848) ибтидо мегирад.

Вале то ин замон низ, ҷӣ тавр, ки боло таъкид шуд, масъалаҳои назарияи адабиёт амал қарда, дар задухӯрди ақидаҳои

илмию ғайриилмӣ ва материалистию идеалистӣ ба як тафаккури назарии адабӣ табдил ёфтаанд. Дар ин соҳа дар Юнону Рими қадим аз асри VI пеш аз милод сар карда то асрҳои аввали милод файласуфону олимони — Сукрот ва Демокрит, Афлотун ва Арасту, Плотин ва Хораций, Апулей ва Лукреций ва дигарон фикрҳои муътамади адабии назариявӣ гуфтаанд. Яки онҳо ба ақидаҳои идеалистӣ таъки карда бошанд, дигаре ба фикрҳои материалистӣ наздик расидаанд. Аз қадимиёни муътабар бозёфтҳои илмӣ-назариявии Арасту доир ба санъату адабиёт гаронбаҳо буда, ӯ муҳимтарин масъалаҳоеро ба миён овардааст, ки боиси раванқи минбаъдаи илми адабиёт гардидаанд.

Арасту (Аристотелис), ки дар асри IV (солҳои 384—322) пеш аз милод умр ба сар бурдааст, нахустин асари оиди назарияи адабиёт «Назмшиносӣ» («Поэтика») — ро аз дасти таълиф баровардааст. Дар ин асари сечилда бар хилофи ақидаҳои идеалистӣ, ки қуллӣ ҳодисаҳои ҳаётиро берун аз табиату манфиати ҷамъият мепиндорад, тасдиқ шудааст, ки санъату адабиёт тақлид ба табиат ва ҳаёти воқеӣ мебошанд. Арасту бо боварии қомил исбот кардааст, ки предметҳои асосии тасвири адабиёт инсон аст; адабиёт мақсади тарбия ва маърифатдиҳӣ дошта, ба хонанда завқи бадеӣ-эстетикӣ мебахшад. Арасту аввалин шуда доир ба ҷинс ва навъу намудҳои адабӣ — эпос, лирика ва драма муҳокимаи ронда, дар мисоли назм фарқи ҳосиятҳои онро аз илм нишон додааст.

Андешаҳои назарии худро роҷеъ ба драма Арасту дар мисоли маводу масолеҳи адабии замонаш ва маҳсусан таҷрибаи бузурги нависандагони намоёни Юнони қадим — Ҳомер, лирико — Пиндар, Симонид, Ваххилид, драматурго — Эсхил, Софокл, Еврипид, Аристофан ва дигарон бо далелу бурҳон исбот карда, ҷоҳеа (трагедия) — ро ҳамчун намуди барҷастаи навъи драма бо вазифаю роли қаҳрамононаш ба тақдир гирифтааст. Ин аст, ки муҳокимаҳои назариявии ин файласуф бо вучуди зиддиятҳои ҷаҳонбинияш дар асрҳои минбаъда аҳамияти худро гум накардаанд.

Нагуфта намонад, ки таъсири осори фалсафӣ ва адабӣ-назариявии олимони Юнони Қадим, баҳусус Арасту ба донишмандони Шарқи Наздику Миёна, мамолики Арабу Қафқаз, Осиёи Миёнаю Ирон ва дигар дар асри миёнаи ибтидоӣ ва соғӣ хеле фузун аст. Истиноди фаровони ҷунин фозилони қомусшинос ҷун Мухаммад-ал-Хоразмӣ, Абӯнасор ал-Фаробӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳон ал-Берунӣ, Абӯбакр Мухаммад ибни Зақариёи Розӣ, Алқиндӣ Мухаммад, ибни Рушд ва бисёр дигарон ба дастовардҳои Афлотуну Арасту шаҳодати раднопазири ин идадаст. Нахустин кашфиёти асрори назарияи фалсафӣ-эстетикӣ Арасту мансуби қалами ал-Фаробӣ аст. Бедарак нест, ки ал-Фаробиро (893—950) дар таърихномаҳо «Аристотелиси Шарқ» но-

мидаанд¹. «Асарҳои Форобӣ нишон медиҳанд, ки вай ҳам олими универсал аст. Вай дар бобати шарҳу тавзеҳоти асарҳои Арасту ҷои аз ҳама намоёнро ишғол намудааст. Ӯро дар тамоми Шарқ «муаллими сонӣ» (дуюм) мешуморанд. Асари ӯ «Эҳъё-ал-улум» («Зинда кардани илмҳо»), ки аз панҷ қисм иборат аст, илмҳоро тасниф карда, дар бораи забоншиносӣ, мантик, риёзиёт, табиёт, сиёсат баҳс мекунад, ки он доираи васеи дониши муаллифро нишон медиҳад. Форобӣ бо сабабҳои таърихӣ дар ҷаҳонбинии фалсафӣ байни идеализм ва материализм калавидааст, вале материализм бисёртар диққати ӯро ҷалб кардааст...»²

Давомдиҳандаи мӯътақиди фаъолияти ал-Форобӣ дар ин самт Ибни Сино шинохта шудааст.

Ибни Сино ҳарчанд мисли Арасту ва Форобӣ дар байни идеализм ва материализм мекалавид, вале ба материализм зиёдтар майл мекунад, зеро ӯ низ монанди Арасту ҳастии худро дар дохили материя дида, моддаро дар маркази диққат гузоштааст:

Ҳақ ҷони ҷаҳон асту ҷаҳон ҷумла бадан,
 Аъноси³ малонка ҳавоси⁴ ин тан.
 Аҷрому⁵ аносиру⁶ маволид⁷ аъзо⁸ —
 Тавҳид⁹ ҳамин асту дигарҳо — ҳама фан.

Дар асрҳои миёна инкишофи илми адабиёт дар Аврупо ба андозаи лозима пеш намеравад. Феодалҳо ва калосо санъату адабиётро бештар тобеи манфиатҳои худ мегардонанд.

Болоравии илми адабиёт, сонитар, дар асрҳои XV—XVI—XVII, дар замони Эҳъё (эпоха Возрождения) ва Маорифпарварӣ (эпоха Просвещения) авҷ мегирад. Шиддати муносибатҳои буржуазӣ дар Аврупо боиси инкишофи илмҳои дунявӣ гардида, муносибатро на фақат ба фанҳои гуманитарӣ умуман, ба санъату адабиёт ва илмҳои филологӣ, аз ҷумла ба адабиётшиносӣ низ тағйир медиҳад. Санъаткорони нобиғаи даврони Эҳъё — Альберти (итолиёвӣ), Леонардо да Винчи (итолиёвӣ), Лопе де Вега ва Сервантес (испанӣ), Рабле (франсавӣ), Шекспир (англисӣ) ҷӣ дар асарҳои бадеӣ ва ҷӣ дар осори илмӣ-назариявиашон тасвири ҳақиқати ҳаётро мадди назар дошта, инсондӯс-

¹ Ниг.: М. М. Хайруллаев. Абу Наср ал-Фараби. М., 1982, стр. 52 и дальше.

² Халиқ Мирзозода. Таърихи адабиёти тоҷик / китоби 1 (1) / Душанбе, 1987, сах. 125.

³ Аънос — ҷамъи унс.

⁴ Ҳавос — панҷ ҳисси инсон: биной, бӯёӣ, ҷашой, шунавоӣ, палмосӣ.

⁵ Аҷром — ситораҳо, сайёраҳо.

⁶ Аносир — модда, унсур; аносирӣ арбаа (ҷор унсур) — обу оташу хоку бод, ки ба ақидаи қадимӣ гуё тамоми мавҷудот аз онҳо пайдо шудааст.

⁷ Маволид — мавлид, зодгоҳ, ҷои таваллуд.

⁸ Аъзо — ҷамъи узв.

⁹ Тавҳид — ваҳдат, ягонагӣ.

ти, халқпарварӣ ва ба одами одии меҳнат тавачҷӯх карданро талаб намудаанд.

Дар асрҳои XVII — XVIII ҳамаи намудҳои санъат ва фанни адабиёт ба қомебиҳои гузашта истинод дошта, зиёдтар пешравӣ мекунад. Маъвои асосии онҳо Франция ва Россия мегарданд. Дар Франция дар нимаи дууми асри XVII ба тақлиди асарӣ сечилдаи Арасту «Назмшиносӣ» ва асари шоир ва олими Рум Хораций «Илми назм» рисолаҳои назариявӣ эҷод мешаванд. Франсуа Малерб (1555—1628) асосгузори классицизми¹ Франция буд. Вале сонитар, намояндагони барҷастаи эстетикаи классицизми Ғарб франсиявӣҳо Пьер Корнель (1606—1684) ва маҳсусан Никола Буало (1636—1711) нуқтаи назар ва андешаҳои ҷаҳонро дар китобаш «Санъати шеър» («Поэтическое искусство» — 1674) баён мекунад. Дар ин достони панду андарз Буало баъзе фикрҳои номақбуле низ дорад, ки вай мансуб ба тобеияти адабиёт ба доираи ҷамъияти дарборӣ ва манфиати синфҳои имтиёздор аст. Бидуни ин маҳдудиятҳои ҷаҳонбинӣ, ӯ баъзе талаботи салиме доир ба санъату адабиёт пеш меорад. Буало мегӯяд: «зеботар аз ҳақиқат чизи дигар нест; фақат ҳақиқатнигорӣ бебадал ва ғаронбахост». Санъаткор, ба қавли ӯ, ҳамеша бояд фикрҳои саҳеҳу возеҳ гӯяд.

Дар асри XVIII ходимони даврони маорифпарварӣ, файласофи франсавӣ — Дени Дидро (1713—1784), донишманди немис Готхольд Лессинг (1729—1781) аҳамияти ҷамъиятии санъату адабиётро боз ҳам боло бардоштанд. Дидро дар рисолааш «Дар бораи назми драмавӣ» ва як қатор дигар, Лессинг дар асарҳои «Лаокоон» ва «Драматургияи Гамбург» ақидаҳои пешқадамона, аз ҷумла масъалаи реализм — ҳақиқатнигориро ба миён гузошта, аз осори бадеъ талаб кардаанд, ки ба воқеияти зиндагӣ ва ба кашфи моҳияти ҳаёти ҷамъиятӣ доимо содик бошад.

Инкишофи илми санъату адабиёт дар Россия ва пайдоиши программаи классицизми рус тақлид ба рисолаи Буало бо номи як зумра донишмандону каламдастони бузург пайваستاаст: дар лирика (Ломоносов, Радищев, Державин), дар драматургия (Сумароков, Фонвизин, Княжнин), дар достонҳо (Тредиаковский, Херасков).

Михаил Васильевич Ломоносов (1711—1765) ва Александр Николаевич Радищев (1749—1802) оид ба масъалаҳои назариявии санъату адабиёт аҳамияти тарбиявӣ-маърифатдиҳии асарҳои адабии ҳақиқатнигоронаро маҳсус таъкид карда, роҳҳои минбаъдаи ба ҳам наздиковариҳои назми китобатии русиро бо эҷодиёти даҳанакии халқ нишон додаанд. Назарияи «се услуб»-и Ломоносов («Услуби олий», «Услуби миёна» ва «Услуби поёӣ»),

¹ *Классицизм* — яке аз равияҳои тавоноии санъату адабиёт аст, ки риояи қоидаҳои санъати атика ва интиҳоби мавзӯҳои классикӣ ҳосил ва ба мебошад. Дар осори драмавӣ талаби ин равия аз ягонагии се хусусият, яъне ягонагии замон, макон ва амалиёт иборат аст.

андешаҳои назариявии Радишев ва достони ӯ «Сафар аз Петербург ба Москва», хизматҳои шоиру олими рус **Василий Кириллович Тредиаковский** (1703—1769) доир ба тарзи шеърҳои тоники (хичошумор) ва силлабо-тоники (заданок) то ҳанӯз аҳамияти худро гӯм накардаанд.

Дар асри XIX хизмати файласуфҳои намоёни немис Георг Гегель (1770—1831) ва Иммануил Кант (1724—1804) доир ба масъалаҳои назарияи санъат ва эстетика қобили қайд аст. Бояд гуфт, ки ин олимон дар маънидоди моҳияти санъату адабиёт асосан ба сохту системаи идеалистии худ таъя мекунанд. Онҳо ба қувваи илоҳӣ («рӯҳи муғлақ») эътиқод дошта, табиат, ҳисси зинда ва ҳар ҳодисаи рӯзгорро офариниши «қувваи ғайби эҷодӣ» мепиндоранд. Ин ақидаи ғайри материалистӣ онро ба ҳулосаҳои нодуруст овардааст, ки гӯё санъату адабиёт маҳсули табиату ҳақиқат набуда, балки аз ин мафҳумҳо бандтар меистанд.

Аммо баъзе муҳокимаҳои онон оид ба назарияи адабиёт, эстетика, образи бадеи ва табиати санъат бо шарту қайд қабулшавандаанд. Гегель алоқаи қонунии санъатро бо рӯҳияи ҷамъият, бо тараққиҳои зеҳнии халқ, чун масъалаи муҳим, пеш мегузорад. Вай ба шакли маҳсули фаъолияти маънавии ҷамъият доир будани санъат фикр ронда, образи бадеиро аз он ҷумла мешуморад. Ҳамин тавр, ӯ ғояро чун эҳсосоти конкрет ошкор менамояд. И. Кант дар асараш «Танқиди қобилияти муҳокима» (1790) ба таҳлили соҳаҳои гуногуни санъат (назм, мусиқӣ, расмӣ, ҳайкалтарошӣ ва дигар) сар фуру бурда, баробари қайфияти завқу салиқа, инчунин қайфияти рӯҳӣ, баробари лаззати эстетикӣ, инчунин лаззати маънавий бахшидани баъзеи онон, ҳусусан назмро, ҳамчун тарбиятгари фикру ҳисси одамай таъкид намудааст.

Маркс ва Энгельс таълимоти фалсафӣ ва эстетикаи Гегельро бо назари танқидӣ омӯхта, дар асоси материализми диалектикӣ онро аз нав кор карда баромаланд. Эстетикаи марксистӣ дастури ҳаёту адабиёт ва адабиётшиносии советӣ мебошад. Маркс ва Энгельс дар рафти омӯзиши таълимоти фалсафӣ ва эстетикӣ ҷаҳон, фикру андешаҳои салиму пешқадами революционер-демократҳои рус — Белинский, Чернышевский, Добролюбов ва дигаронро ба назари эътибор гирифтаанд¹.

Афкори эстетикӣ ва назарияи адабиёти классикӣ форсу тоҷик. Адабиёти форсу тоҷик таърихи дуру дароз дорад. Вай бе асосҳои назариявии тараққи қарда, ба арсаи ҷаҳон барои наметавонист. Дар давоми зиёда аз ҳазор сол намояндагон барҷасти вай дар бораи каломи бадеи, санъатҳои адабӣ, табиати шеър шоирӣ, муносибати лафзу маънӣ ва нақду нокидӣ фикрҳои зубдаю гаронбаҳо гуфтаанд.

Олимони шоирон ва нависандагон чунон ки эҷодиёти бадеиро тасодуфан аз нестӣ ба ҳастӣ наовардаанд, ақидаҳои адабӣ

¹ Ниг.: К. Маркс и Ф. Энгельс о литературе, М., 1958, стр. 251 — 267.

ва эстетикиро низ аз ҷои номаълуме наомӯхтаанд. Хираду заковати халқ ва эҷодиёти ӯ сарчашмаи ҳамаи он комёбиҳо мебошанд. Шоиру нависандагони классики форсу тоҷик Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абуалӣ ибни Сино, Носири Хисрав, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Навоӣ, Мушфиқӣ, Восифӣ, Сайидо, Дониш, Шохин эҷодиёт ва забони халқро бо сӯҳони тафаккур суфта, ба он ҷило додаанд ва аз рӯи таҷрибаи бузурги ҳаётӣ ва пурдониашон ба ақлу хиради халқ заковат зам кардаанд. Онҳо дар асарҳои пурмазмун ва санъаткоронаи худ ғояҳои ватандӯстӣ, инсонпарварӣ ва ахлоқу ӯдоби писандидаро тарғибу ташвиқ намуда, масъалаҳои ногувору баҳспазири рӯзгор ва эҷодиёти бадеии пастсифатро ҳадафи танқид сохтаанд.

Аз асри XI—XII сар карда олимони назариячӣ, адабиётшиносон пайдо шуданд, ки барои омӯхтани асрори сеҳрангези шеър дари гузаштаю муосири худ қувваозмоӣ намуда, ба инкишофи илми адабиёт, масъалаҳои назарию назмшиносӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Машхуртарини осори назарие, ки то замони мо омада расидаанд, инҳоянд:

«Тарҷумон-ул-балоғ»-и Муҳаммад бинни Умари Родуёӣ (асри XI).

«Насиҳатнома» («Қобуснома»)-и Унсур-ул-Маолии Қайковус (асри XI).

«Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақиқ-иш-шеър»-и Рашидуддуни Ватвот (асри XII).

«Ҷомеъ-ул-улум»-и Фаҳриддини Розӣ (асри XII).

«Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри XII).

«Ал-муъҷам фи маойир-ил-ашъор-ил-Аҷам»-и Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ (асри XIII).

«Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иқтибос»-и Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ (асри XIII).

«Эъҷози Хусравӣ»-и Хусрави Деҳлавӣ (асри XIV).

«Меъёри Ҷамолӣ ва мифтоҳи Абӯисҳоқӣ»-и Шамси Фаҳрии Исфажонӣ (асри XIV).

«Ҳақиқ-ул-Ҳадоиқ»-и Шарифуддин Ромии Табрзӣ (асри XIV).

Асарҳои илмии Абдурахмони Ҷомӣ (асри XV) «Рисолаи арӯз», «Рисолаи қофия», чаҳор рисолаи муаммо ва ғайра, ки ба назарияю амалияи соҳаҳои алоҳидаи адабиётшиносӣ бахшида шудаанд.

«Мизон-ул-авзон», «Маҷолис-ун нафоис», «Муншаот» ва «Муфрадот»-и Алишер Навоӣ (асри XV).

«Арӯзи ҳумоюн ё мизон-ул-авзон»-и Абдулқаҳҳор бинни Исҳоқ (ба таҳаллуси Шараф — асри XV).

«Рисолаи Ҷамъи муҳтасар»-и Воҳиди Табрзӣ (асри XV).

«Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор»-и Хусайн Воизи Қошифӣ (асри XV—XVI).

«Бадоеъ -ус саноеъ»-и Атоуллох Махмуди Хусайнӣ (асри XV).

«Хафт иқлим»-и Амин Аҳмади Розӣ (асри XVI).

«Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Низомиддин Аҳмад бинни Муҳаммад Солеҳ Хусайнӣ Сиддиқӣ (асри XVII).

«Матлаъ-ул-улум фи маҷмаъ-ил-фунун»-и Вочидалли Муч-малӣ (асри XIX).

«Хафт қулзум»-и Қабулмуҳаммад (асри XIX). Дар қисмати ҳафтуми ин асар аз «саноеи бадеия» (санъатҳои бадеӣ) сухан рафта, маълум мегардад, ки ба «Маҷмаъ-ус-саноеъ»-и Сиддиқӣ истинод дорад.

Дар ин ва бисёри дигар асарҳои назариявие, ки ин ҷо зикр нашудаанд¹, илми адабиёт дар тӯли қариб ҳазор сол ба се соҳаи мустақил қисмат шудааст: «илми арӯз», «илми қофия» ва «илми бадеъ». Ба сабаби бартарии назм бар дигар намудҳои адаби дар адабиёти пешазреволюционии тоҷик, илмҳои доир ба шеър ва қонуниятҳои он вусъат ёфта, масъалаҳои асосии вай мавқеи баҳсу муҳокима қарор гирифтаанд.

«Илми арӯз» масъалаҳои шакли шеър, аз ҷумла қоидаҳои вазну баҳрҳои шеъри форсиро ба таҷқиқ мегирад.

«Илми қофия» қонуниятҳои намудҳои гуногуни қофияро радифо шарҳу тафсир мекунад.

«Илми бадеъ» (поэтика-назмшиносӣ), ки бо унвони «илми балоғат» низ машҳур аст, мафҳуми илмҳои «маонӣ» ва «баёну бадеъ»-ро ҳам дар бар қарда, бо масъалаҳои жанру шаклҳои жанрӣ ва услуби санъатҳои бадеӣ шугъл дорад.

Назариячиёни илми адабиёти гузашта таҷрибаи шоирони забардасти форсу тоҷикро омӯхта, асарҳои санъату маҳорати онҳо ро ҳам барои худ ва ҳам барои хонанда ибраз намудаанд. Дар айни замон ин донишмандони адабиётшинос дар мисоли эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Анварӣ, Унсурӣ, Хайём, Ҳоконӣ, Қоонӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва дигарон сирру сеҳри бадеияту шеърӣро ин санъатқорони безаволро кушода, дастурамале ба вучуд авардаанд, ки боиси омӯзишу эҷодқорони ҷавонон гардад. «Олимони адабиётшинос,— навиштааст Т. Зехнӣ,— дар бораи моҳияти адабиёт, доир ба муносибати мазмуну шакл ва мисли ин дигар масъалаҳои муҳимми назарӣ бисёр фикрҳои ҷолиби диққат баён намудаанд. Ин фикрҳои онҳо дар замонҳои худ барои инкишофи адабиёти пешқадам ва ба халқ наздик шудани он роли муайяне бозида буд»².

Ин асарҳои назарӣ инчунин моро ба андозае бо афкори эстетикӣ ниёгонамон шиносонида, меъёри мизони баҳодихиро ба сарватҳои маънавии халқи тоҷик чун анъанаи нек бокӣ гузоштаанд.

¹ Доир ба тафсили ин боб нигаред: Т. Зехнӣ. Санъати сухан, Душанбе, 1979.

² Т. Зехнӣ. Ҳамон ҷо, сах. 4—5.

«Тарҷумон-ул-бало-
га».

Китоби Мухаммад бинни Умар ар-Родуё-
ний «Тарҷумон-ул-балога» яке аз нахустин
маъхазҳои назариест ба забони форсии да-
рӣ, ки дар асри XI ба вучуд омадааст.

Ин асар асосан ба «илми бадеъ», яъне ба шаклу намуд-
ҳои гуногуни санъатҳои бадеи бахшида шудааст. Худи муал-
лиф рисолаашро ҳамчун «китобе дар маърифати бадеи шеърӣ
форсӣ» аввалин надониста, номҳои шоир ва олимони дигарро
монанди Абӯюсуфи Арӯзӣ ва Абулӯлои Шуштарӣ ёдоварӣ ме-
кунад. Ба қавли Родуёӣ, барои таълифи китобаш ӯ аз ком-
ёбиҳои назарияи адабиёти араб истифода бурда, асари дониш-
манди асри XI араб Абулҳасан Насри бинни Ҳасани Марғи-
лонӣ «Маҳосин-ул-калом»-ро сармашқи кори худ донистааст.

«Тарҷумон-ул-балога» асосан дар бораи «аҷнос» (чинсҳо) ва
ақсоми (қисмҳои) саноати (санъатҳои) шеърӣ буда, аз 73
фасл иборат аст. Санъатҳои лафзӣ (такрор, гардиш, тарсеъ¹...),
ки ба зебоии шакли асар, санъатҳои маънавӣ (ташбех, исти-
ора, талмех...) ки ба тобишҳои гуногуни маънавии калима хиз-
мат мекунад, ҳамвора маънидод ёфтаанд.

Дар ҳар яке фаслҳо мувофиқи талаботи ин ё он санъат, ки
адади онҳо ба 124 мерасад, таърифашон мухтасар оварда шу-
да, амалан бо далеле аз ашъори² шоирони гузашта ва муосир
исбот мегардад. Мисолҳо аз осори Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фарруҳӣ, Ас-
ҷадӣ, Қамарии Гургонӣ, Масъудӣ, Манучехрӣ, Начодӣ, Маъру-
фӣ, Шаҳиди Балхӣ, Мансури Мантиқӣ ва дигарон ҷалб шуда-
аст, ки миқдорашон то ба 66 мерасад.

Барои шиносӣ бо забон ва тарзу тариқи муҳокимаи наза-
рии ин китоб порчаеро аз як фасли он айнан меорем. Чунончи,
Родуёӣ дар фасли XII китобаш, ки **Фи-л-мутобиқа** ном дорад,
доир ба ин санъат менависад: «Маънии мутобиқа он аст, ки
ду чиз ба ҳам оранд: чун шоир лафзеро ба аввали байт ёд ку-
над ва боз ҳамон лафзро ба охири қофия гардонад, онро пор-
сигӯён мутобиқа хонанд. Фаамо² дабирон³ онро рад-ус-садри⁴
ил-ал-ачуз⁵ номанд ва мутобик онро хонанд. Ин гурӯҳе, ки
порсигӯён онро мутаззод (зидди ҳамдигар) хонанд ва ин боб
мақсум (таксим) гардад ба шаш фасл.

Аввал қисме аз вай он аст, ки лафзро бар аввали байт овар-
да бошад ва ҳамон лафзро биайниҳӣ (айнан) қофият кунад
бад-он байт. Ва қисми дуюм ҳам бар ин ҳад бувад ва лекин ба
маънӣ муҳолиф ва ин қисм балиғтар ва писандидатар бувад. Ва
қисми сеюм он аст, ки лафзи аввал ба садри (дар аввали) байти
мазкур бувад ва қисми чорум ҳам бад-ин ҳад бувад ва лекин ба
маънӣ муҳолиф. Ва қисми панҷум чунон бувад, ки дар аввалу

¹ Тарсеъ — чавҳар нишондан, зинат додан.

² Фаамо — ва баъдомадаро.

³ Дабирон — котибон, иншоқунандагон; дар ин ҷо — адибон.

⁴ Рад-ус-садри — аз аввал омадаро ба охир бурдан.

⁵ Ил-ал-ачуз — пасу пеш, дунболои ҷизе.

охир ду лафз оварда шавад, ки ҳар ду аз як калима муштак (чудо) бошад. Аммо миёни ҳар ду лафз андак моеа тағйир бувад. Ва қисми шашум бар ин ҳад бувад валекин ба маънӣ мухолиф.

Мисоли қисми аввал чуноне Аммора гӯяд (бахри музореъ):

Савгаид хӯрам, к-аз ту барад хуро¹ хубӣ,
Хубет аён аст, чаро бояд савгаид.

Ғазоири гӯяд (бахри мутақориб):

Асо бар гирифтан на муъҷиз бувад,
Ҳама аждаҳо кард бояд асо.

Мисоли қисми дуюм (бахри мутақориб):

Чаро н-ояд охун симини ман,
Ки бар чашм кардамш чояш чаро²

Зайнабӣ гӯяд (бахри мутақориб):

Ҳавои туро з-он гузидам зи олам,
Ки покизатар аз сиришки ҳавой.

Мисоли қисми сеюм (бахри мучтас). Унсурӣ гӯяд:

Агар на тимор³ аз баҳри ошиқат будӣ,
Ба ромиши ту зи гетӣ бурун шудӣ тимор⁴

Шокир гӯяд (мутақориб):

Ҳама ишқи вай анчуман гирди ман,
Ҳама некуӣ гирди вай анчуман.

ва амсоли онҳо.

Родуёнӣ ба навъҳои (жанрҳои) шеър, аз ҷумла ғазал, маснавӣ ва бештар қасида таваккуф карда, роҳҳои ба даст овардани салосату балоғати шеърро нишон додааст. Қоидаҳои санъати тазмин, мувашшаҳ, муламмаъ ва дигарро маънидод намуда, ӯ «хунарозмоӣ ва суханпаймоӣ»-ро яке аз шартҳои санъаткори доништа, вазифаи муҳими шакл, ҳусни матлау мактаъро дар орастагии мазмуни шеър таъкид кардааст. Ӯ «шеърӣ поки бетафовут» (ғайри сунъӣ)-ро тарафдори карда, шеърӣ табиӣ, завку ҳаловатбахшандаро «якдаст ва ҳамвор» гуфтааст; оне-ро, ки аз ин хусусиятҳо маҳрум аст — «мутанаффир» (нафратзада, беҳуда, ночиз) доништааст.

Ҳамин тавр, «Тарҷумон-ул-балоға» бо маънидоди истилоҳҳои адабии бадеӣ ва 124 санъатҳои адабии нахӯстин бобе дар илми адабиёти форсу тоҷик буда, барои омӯхтани сарриштаи

¹ Хуро — хур, шамс, офтоб.

² Чаро — чарогоҳ.

³ Тимор — гамбусор, навозишкор.

⁴ Тимор — ғаму алам, андуҳу озор.

адабиёти хатти (классикии) форсу тоҷик сарчашмаи муҳим-мест.

«Насихатнома». «Насихатнома»-и Унсур-ул-Маолӣ Қайковус асарест маъруф бо номи «Қобуснома», ки дар асри XI ба забони фасеҳи тоҷикӣ таълиф шудааст. Вай дорои мавзӯҳои гуногуни ахлоқию тарбиявӣ буда, дар он беҳтарин ҳикмати халқ гирд оварда шудааст. Дар айни замон дараҷаи инкишофи илмӣ-мадании халқи форсу тоҷик дар вай намоён мегардад.

Китоб аз ҷиҳату чор боғибора буда, доир ба пешаҳои гуногун баҳс мекунад. Боби сию панҷуми ин асар, ки «Дар расми шоирӣ» ном гирифтааст, ба шеърӯ шоирӣ бахшида шудааст. Бартарин шеърӯ Қайковус бар наср бо таъбири «наср чун раият аст ва назм чун подшоҳ» таъйин карда, бо қадом баҳри арӯз ҷи мавзӯро ба қалам бояд овард маслиҳат додааст. Ӯ ба фарзандаш Гелоншоҳ, аз ҷумла ба ҷавонони соҳибистъодод насихат гуфтааст: «...Ҳар ҷи гуи—аз сухани худ гуӣ ва аз сухани мардумон мағӯӣ, ки таъби ту кушода нашавад ва майдони шеъри ту фарроҳ нагардад ва ҳам бад-он коида бимонӣ, ки аввал дар шеър омада бошӣ».

Порҷаҳое, ки чун начибтарин панду ҳикмат дар ин асар ҷалб шудаанд, аз ашъори худӣ муаллиф ва Абушақури Балхӣ, Асқадӣ, Лабибӣ, Қумриӣ Гургонӣ ва дигарон мебошанд.

Бояд гуфт, ки аксари китобҳои назарии асрҳои минбаъда ба пайравии асосҳои назарии амалии «Тарҷумон-ул-балоға» сохта шуда, мувофиқи талаботи давр ва вазъияти санъату адабиёти замон тасҳеҳу иловаҳо дидаанд. Асари Рашиди Ватвот аз ҳамин қабил аст. Ӯ бо вучуди ба китоби Родуёи хурдагирӣ қардан, аз он ҳатто баъзе иқтибосҳои шеърӣро ҳам истифода мебарад.

Ин китоби назарии Рашидуддини Ватвот «Ҳадоиқ-ус-сеҳр». дар асри XII таълиф ёфтааст. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр», ки низ бештар дар бораи санъатҳои бадеӣ — лафзӣ маънавӣ баҳс мекунад, дар шарҳи мафҳуми санъатҳои ат-тарсеъ, ат-таҷнис, ал-мустазод, тазмин-ул-муздавиҷ, ҳусн-ул-матлаъ ва ғайра, назар ба «Тарҷумон-ул-балоға» ахбороти муфассал медиҳад. Ватвот дар ҷустуҷӯи шаклҳои нави истилоҳоти санъатҳо кушиши зиёде нишон додааст. Ӯ аз ҷумла санъати таҷнисотро ба 7 қисмат муайян намудааст: таҷнис, таҷниси ноқис, таҷниси зоиҷ, таҷниси мураккаб, таҷниси муқаррар, таҷниси мутарраф, таҷниси хат.

Дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» бидуни таълимоти оиди санъатҳои назм, дар бобати қоидаҳои насри форсу тоҷик ва араб низ сухан меравад. Вале ахбороти доир ба наср номукамал ва мисолҳо камчинанд. Бо вучуди ин асари мазкур маъруфу машҳур ва дорои аҳамияти қалоне буда, аз он ҷи муосирони Ватвот ва ҷи шоирӯ донишмандони минбаъда хеле баҳравар гардидаанд.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри XII)

«**Чаҳор мақола**» ё бо ин ном асаре боқӣ гузоштааст, ки ба-
«**Маҷмаъ-ус-саноеъ**» чуз чаҳор мақолаи асосӣ боз муқаддимае
аз панҷ фасл ва як ҳикоят дорад. Ма-
қолаҳо дар навбати худ аз ҳикояҳои ҷудогона иборатанд.

Мақолаи аввал, ки 10 ҳикояро дар бар кардааст, «Дар мо-
ҳияти илми дабири¹ ба кайфияти дабири балиғи комил» баҳс
мекунад.

Мақолаи дуум, ки аз як фасл ва 9 ҳикоят иборат аст, «Дар
моҳияти илми шеър ва салоҳияти шоир» муҳокима меронад.

Мақолаи сеюм, ки 10 ҳикоят дорад, «Дар моҳияти ил-
ми нучум ва ғазрати (маърифати) муначҷим (ситорашинос)
дар он илм» фикрҳо мегӯяд.

Мақолаи чаҳорум бо 12 ҳикоят ва як фасл «Дар моҳияти
илми тиб ва ҳидояти табиб ва кайфияти ӯ» мебошад.

Муаллиф ба ҳар як қасбу ҳунар баҳои арзанда дода, шеър
шоирро боло мегузорад: «Қивоми (пояи, асоси) мулк,— ме-
гӯяд ӯ,— ба дабир аст ва бақои исми ҷовидонӣ ба шоир ва ни-
зому умр ба муначҷим ва сикҳати бадан ба табиб».

Бар акси ононе, ки пешаи шоирро «модарзод», «аз илоҳӣ»
дониста, онро қасби дастнорас мегӯянд, Низомии Арӯзӣ онро
чун ҳунари барои ҳар каси хоҳишманду бозавқ омӯхташаванда
маънидод кардааст ва дар ин боб хеле маслиҳат ва дастурҳо
лодааст.

Низомии Арӯзӣ барои ба даст овардани ҳунари шоирӣ як-
ҷанд шартӣ муҳимро пеш рондааст. Ӯ мефармояд: «Ва бояд
ки шеъри ӯ бад-он дараҷа расида бошад, ки дар саҳифаи рӯз-
гор мастур (сабт ва қайдшуда) бошад ва бар алсинаи аҳрор
(ба забони аҳли дониш) мақруъ (хоно, хондашаванда). Дар
сафони (тазқираю баёзҳо) бинависанд ва дар мадоин (шаҳр-
ҳо) бихонанд, ки ҳаззи авфар (лаззати фаровон) ва қисми аф-
зал аз шеър бақои исм аст ва то мастуру мақруъ набошад, таъ-
сири ӯро асар набвад ва пеш аз худованди (соҳиб, эҷодкор, офа-
рандаи) худ бимирад ва чун ӯро дар бақои хеш асаре нест,
дар бақои исми дигаре ҷӣ асар бошад?»

Низомии Арӯзӣ аз рӯи он, ки чун «шеър дар ҳар илме ба
қор ҳамешавад, ҳар илме дар шеър ба қор ҳамешавад», барои
шоири писандида шудан пурдонӣ ва меҳнати зиёдеро лозим ме-
донад. Ӯ инро аз рӯи таҷрибаи адабии худ маслиҳат медиҳад.
Шоиршаванда бояд, барои ба дараҷаи баланд расидан, ба қав-
ли Низомии Арӯзӣ, «...дар рӯзгори ҷавонӣ бист ҳазор байт аз
ашъори мутақаддимон (гузаштагон) ёд гирад ва даҳ ҳазор қав-
лима аз асари мутааххирон (сонӣ омадагон, муосирон) пеши
ҷашм кунад ва пайваста давовини (девоноҳон) устодон ҳамехо-
над ва ёд ҳамегирад...»

Дар мақолаи якум ва дуюми «Чаҳор мақола» онд ба ин-
шоқуни-нависандагӣ ва шеърро шуаро хеле фикрҳои гаронбаҳо

¹ Дабир — мирзо, муншӣ, иншоқунанда.

гуфта шудааст. Муаллиф дар мақолаи аввал «Дар моҳияти дабири ва кайфияти дабири комил ва он чи тааллуқ бад-ин дорад», ҳаққонӣ маслиҳат медиҳад, ки дар сохтани нутқ сухан тобеи фикр бошад ва нутқ мухтасар бошад. Инак, ӯ мегӯяд, ки «дабир дар сиёқати (тарзу услуби) сухан он тариқ гирад, ки алфоз мутобеи маонӣ ояд ва сухан кӯтоҳ гардад... зеро ҳар гоҳ ки маонӣ мутобиқи алфоз афтад, сухан дароз шавад ва котибро максор (пургӯй) хонанд. Аммо сухани дабир бад-ин дараҷа нарасад, то аз ҳар илм баҳрае надорад ва аз ҳар устод нуктае ёд нагирад ва аз ҳар ҳақим латифае нашнавад ва аз ҳар адиб турфае (чизи нав, диққат ҷалбкунанда) иктибос накунад».

Низомии Арӯзӣ дар асари худ бисёр афсона ва ҳикоятҳои таърихӣ адабиरो доир ба ҳаёту эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Умари Хайём, Санойӣ, Ансорӣ, Али Шатранҷӣ, Амъак, Унсурӣ ва дигарон иншо карда, мисолҳои зиёде аз таҷрибаи эҷодии бузургон, аз таъсири шеър ва каломӣ мавзун меоварад. Дар мисоли қасидаи Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи Муълиён ояд ҳаме...» Низомии Арӯзӣ хусни санъати бадеиро тавсиф менамояд: **мутобик, мутазодд, мураддаф, баёни мусовот, узубат, фасоҳат ва ҷазолат** (равонӣ ва устувории сухан). «Ва ҳар устоде, ки,— мегӯяд Низомӣ,— ӯро дар илми шеър табаҳхуре (фаҳмиш, дониш) аст, чун андаке тафаккур кунад, донанд ки ман дар ин мусайябам (ҳаққам)...»

Яке аз фикрҳои саҳеҳи Низомии Арӯзӣ оиди табиати шеър аст, ки бе ҳаёли бадеӣ буда наметавонад. Ӯ мавқеи тахайюлро дар шеър таъкид карда, пешаи шоирро чунон медонад, ки «маънии хурдро бузург гардонад ва маънии бузургро хурд ва некӯро дар хилъати зишт (либоси бад) бознамояд ва зиштро дар сурати некӯ ҷилва кунад».

«Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзӣ дар услубу исботи мақсад ва ҳам дар баёни масъалаҳои шеърро шоирӣ назар ба осори назариячиёни гузашта фарқ дошта бошад ҳам, вале «концепсияи эстетикӣ»-и муаллифи он аз доираи тафаккури олимони феодализи асримеёнагӣ берун намеравад. Ӯ мувофиқи талаботи адабиёти асрҳои XI—XII, ки дар он замон назми дарбор ва қасидасароӣ авҷ гирифта буд, тасвири бадеиро бо ҳаёти воқеӣ вобаста намекунад. Ин аз назарияи ғайриреалистии суханвар, ки дар замони ӯ ҳукмфармой дошт, ҳабар медиҳад. Ба ақидаи Низомии Арӯзӣ санъати баланд танҳо дар натиҷаи шакли аъло ба даст меояд. Ин фикр дуруст аст. Вале Низомии Арӯзӣ тавассути он мадҳи ҳокимони замонро дар мадди аввал мегузорад. Бедарак нест, ки тезиси муаллифи «Чаҳор мақола» аз чунин ғояи норавшан иборат аст: ҳаққу ноҳақро шоирӣ давр бо шӯҳрон бо ҳам бубинад. Мазмуни чунин фикри Низомӣ дар ҳар ҷои асар бо шаклҳои гуногун баён гардидааст.

Низомӣ бадеҳагӯиро барои шоир фариза (ҳатмӣ) доништа навиштааст: «Шоир табъи хешро ба риёзат (меҳнат, мутолиа,

такрор) бад-он дараҷа расонад, ки дар бадеҳаи маонӣ ангезад, ки сим аз хазина ба бадеҳа берун ояд». Фикри солими муаллиф доир ба санъати бадеҳа дар давоми сухани вай аҳамияти худро гум карда, концепцияи шаклпарастии ӯро зоҳир менамояд. «Бадеҳа,— мегӯяд ӯ,— подшоҳро ҳасби ҳол ба таъб оварад ва ин ҳама муруоти (риояти) дили маҳдум (соҳиб, ҳоча) ва таъби мамдӯх (мадҳшаванда) мебояд ва шуаро ҳар чӣ ёфтаанд аз салоти (хайри, пешкаши) муаззам ба бадеҳа ва ҳасби ҳол ёфтаанд».

Санъати баланди шоирӣ — бадеҳагӯиро бо меҳнагу риёзат соҳиб гардида, вале онро барои ҳамду санои шоҳон ба қор бурдан ва бо ин роҳ соҳиби симу зар ва тӯҳфаҳои зиёд шудан — талабест, ки аз маҳдудияти сиёсию иҷтимоии давр ба вучуд омадааст ва муаллифро ҳам ба гирдоби худ печонда ба чуниҷ хулоса водор кардааст. Барои мо фикрҳои ҳаққу дилписанди ӯ оид ба шеърӯ шоирӣ, пурмазмунӣ ва мухтасарбаёнӣ осори бадеӣ маъқул ва мақбуланд. Аз онҳо мо сабақ меомӯзем.

Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайси Розӣ
«Ал-муъҷам...» (асри XIII) китоби назарие бо номи «Ал-муъҷам фӣ маойир-ул-ашъор-ул-Аҷам» таъ-

лиф намудааст. Ин асар назар ба китобҳои зикршуда ҳаҷман пурра ва батафсил мебошад. «Бо қамоли чуръат метавон даъво кард,— менависад олими Ирон Муҳаммади Қазвинӣ дар бораи аҳамияти ин китоб,— аз аввали таълифи ин илм ба забони форсӣ баъд аз ислом то ҳол ҳеҷ як асар бе истисно ба ин қамоли таҳқиқ ва танқеҳ (беайбу нуқс) ва пуррагӣ дар илмҳои сегона таълиф нашудааст ва агар таълиф шуда бошад ҳам, дастраси мо нашудааст». Қайси Розӣ худ низ дар дебочаи «Аҷ-муъҷам...» навиштааст: «...Дар ин фан (илми сегонаи шеър — арӯз, қофия ва бадеъ) чомеътар аз ин таснифе насохтаанд ва дар ин навъ муфидтар аз ин ҷамъ накарда». Ин аст, ки Т. Зехнӣ роҷеъ ба «Ал-муъҷам...» гуфтааст: «...дар асри XIII дар адабиётшиносии форсу тоҷик асаре ба майдон омад, ки дар асоси муваффақиятҳои пештараи назарӣ навишта шуда, гуфтан мумкин аст, ки ҷои ҳамаи он асарҳоро гирифт»¹.

«Ал-муъҷам» аз 2 қисмати қалон иборат аст: баҳши аввал 4 боб ва баҳши дуюми он 6 боб.

Қисми аввал бо сарлаҳзаи «Дар фанни арӯз» ба илми арӯз, қисми дуюм бо сарлаҳзаи «Дар илми қофия ва нақди шеър» ба илми қофия ва нақди (танқиди) шеър баҳшида шудааст. Боби аввали қисми якум дар маънии арӯз ва шарҳи аркону (рукнҳои) зикри асомию (исмҳои) алқобе (лақабҳои), ки дар ин фанн мусталаҳи (истилоҳи) аҳли ин илм буда, соҳиби боз ду фасл аст. Боби дуввум, дар зикри аҷзоъ (ҷузъҳои) ва авзонс (вазҳои), ки тарқиби аркони (рукнҳои) арӯзӣ ҳосил ша-

¹ Т. Зехнӣ. Санъати сухан. Душанбе, 1979, сах. 10—11.

вад. Боби саввум, дар зикри тағйироте, ки ба усули афоили¹ арӯз дарояд, то фуруъи мазкур аз он муншаъиб (чудо) шавад. Ин боб аз ду фасл иборат аст. Боби чаҳорум, дар зикри бухури (бахрҳои) қадим ва ҳадису (наву) нақши давоиру (доираҳои) тақтеъи абъети соли ва мазоҳифи² он мебошад. Дар 7 боби ин фасл тақтеъи бахрҳои чордахгона — Ҳазаҷ³, Раҷаз⁴, Рамал⁵, Мунсарех⁶, Музореъ⁷, Муктазаб⁸, Мучтасс⁹, Сареъ¹⁰, Ғариб¹¹, Қариб¹², Ҳафиф¹³, Мушокил¹⁴, Мутақориб¹⁵, Мутадорик¹⁶ ба муҳокима омадааст.

Қисми дуввум, ки дар илми қофия ва нақди шеър мебошад, аз 6 боб иборат аст. Боби аввал, дар зикри маънии шеъру қофия ва ҳадду ҳикмати он; боби дуввум, дар зикри ҳуруфи қофия ва асомии он; боби саввум, дар зикри ҳаракоти ҳуруфи қофия ва асомию (исмсозию) иштиқоқи (калимасозии) ҳар як; боби чаҳорум дар ҳудуди қавофӣ (қофияҳо) ва аснофи (гуногунии) он ва зикри ҳуруфи ҳаракоте, ки лобуди (ногузири) ҳар қофия бошад; боби панҷум дар уюби (айбҳои) қавофӣ (қофияҳо) ва авсофи (сифатҳои) нописандидае, ки дар каломи манзум афтад; боби шашум, дар зикри маҳосини (хуснҳои) шеър ва тарфе (аҷоиботе) аз синоати мустаҳсан (санъати зебо), ки дар назму наср ба кор дорад.

Ба ҳамин тариқ, «Ал-мӯъҷам» низ асосан бо илмҳои арӯз, қофия ва бадеъ сару кор дорад. Ба монанди «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» дар «Ал-мӯъҷам» масъалаҳои арӯзу бадеият ва қофия мавриди баҳс қарор ёфта бошанд ҳам, вале Шамси Қайс назар ба Родуёний ва Ватвот баъзе масъалаҳои ҳоро васеътар ва муфассалтар, амиқ ва ҳартарафа, бо иловаҳои баён кардааст. Ҳар як соҳаи фанни назария дар «Ал-мӯъҷам» бо чузъиёташ таҳқиқ шудааст. Шамси Қайс низ ба санъатҳои зиёди назм: тарсеъ, таҷнис, мутобика, чамъу тафриқ, йҳом, тақмил, игроқ, истиорот, тамсил, ирдоф, табиину тафсир, тақсим, тавсим, талмех, иҷоз, мусовот, баст, эътироз, ҳашви малех, ҳашви мутавассит, ҳашви қабех, илтифот, тадорук, такобул, мууроот-ун-назир, эънот, тарҷех, хусни матлаъ ва мактаъ, лутфи таҳаллус ва адаби талаб ва инчунин дар бораи баъзе

¹ Афоилу тафоил — ченаки рукнҳо.

² Мазоҳиф, зиҳофот — (зиҳоф) — тағйироти раво ё ноҷоиз.

³ Ҳазаҷ — тараннуми хушоянд.

⁴ Раҷаз — изтироб.

⁵ Рамал — давидан.

⁶ Мунсарех — шух, шитобон.

⁷ Музореъ — монанд.

⁸ Муктазаб — буридан.

⁹ Мучтасс — аз бех баркандан.

¹⁰ Сареъ — тез, босуръат.

¹¹ Ғариб — танҳо.

¹² Қариб — чун Музореъ.

¹³ Ҳафиф — сабук.

¹⁴ Мушокил — ҳамшакл.

¹⁵ Мутақориб — наздикшаванда.

¹⁶ Мутадорик — даркшаванда.

навъу шаклҳои шеър (ғазал, рубоӣ ва ғайра) таваккуф карда, барои исботи фикраш мисолҳои фаровоне аз эҷодиёти 70 нафар шоирони гузаштаю муосиронаш ҷалб менамояд.

Афқору андешаҳои ӯ барои омӯхтани маҳорати шоирӣ ва ба даст овардани комёбиҳо дар ин самт то ҳанӯз аҳамияти худро гум накардаанд. Ӯ бо ин мақсад аввали будани маънии шеър ва тобеи мазмун будани шакли онро таъкид кардааст: «Ҳар суҳане, ки дар он маънии латиф набошад, табъи аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холӣ ва дар вай матоъ набвад». Дар боби нақду ноқид (танқиду мунаққид) ва ба онҳо зарурати зиёд доштани шоиру нависандагон Шамси Қайс бо далелу бурхони бебаҳс аз қувваи бузургу зақоватмандӣ ва ғоидаи он ахборот медиҳад.

Шамси Қайс танқиди адабиро яке аз навъҳои (жанрҳои) мустақилу муҳим дониста, вазифаи онро дар беҳбудии эҷоди бадеъ зарур пиндоштааст. Зеро,— мегӯяд ӯ,— мунаққид (назар ба шоир дар ҳаққи шеъраш) бетараф буда, ҳақиқати ҳолро нисбат ба асар ошкор мегӯяд. Мунаққид «пас ҳар чӣ неқӯ бошад,— навиштааст Шамси Қайс,— ихтиёр кунад ва ҳарчи рақик (суст, забун) бошад, бигзорад, чӣ шоир дар назми хеш толиби хушомад бошад ва ноқид чӯяндаи беҳомад бувад».

Шамси Қайс дар асараш ба шоирон роҳҳои чӣ тавр донишу малакаи шеърӣ ҳосил карданро омӯхта, маслиҳат додааст, ки бе муҳокимаю тақриси ноқидон ашъорашонро ба мутолиаи хонандагон вонамуд нақунанд. Шамси Қайси мунаққид барои татбиқи фикрҳои назариявонаш дар амал, бо таҳлили ашъори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Унсурӣ ва дигарон дастури қор нишон медиҳад. Ба баъзе байтҳои Рӯдакӣ эрод гирифта, ӯ дар баробари маънии хубу баланд, «ба ҳусни таълиф ва таносуби таркиб» низ бештар аҳамият доданро талаб кардааст. Якчанд мисолҳо низ барои тасдиқи фикраш ҷалб намулдааст.

Аз ин ҳама маълум мегардад, ки «Ал-муъҷам...»¹ бо бисёр бобу фаслҳои то ба имрӯз хизмати заруру муфидро ба ҷо оварда меояд.

Ҳоча Насриддини Тӯсӣ (асри XIII) дар асарҳои «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» шеърро ҳамчун каломе зебою мавзун баланд баҳо дода, аз он, қабл аз ҳама, фикру андешаҳои тоза ба тоза ва лаҳну оҳангҳои нав ба навро талабидоаст. То ин сифатҳо набошад, мегӯяд ӯ, шеър бо мураттабии кофияю радиф хонандаро ба ҳайрат оварда наметавонад.

Доираи муҳокимаи Ҳоча Насриддини мутафаккир чун файласуфони машҳур — Форобӣ ва Ибни Сино васеъ буда, ӯ назар ба назариячиёни адабиёти гузаштаю муосираш ба як қатор масъалаҳои дигар низ амиқ сар фуру бурдааст. Ин аст, ки ин донишмандони файласуф бо мероси назарии халқҳои ҷаҳон

¹ Барои шиносони батафсил, ниг.: Шамси Қайси Рӯзӣ «Ал-муъҷам» (хазиркунандаи ҷол — Урбатулло Тоиров). Душанбе, 1991.

(аз чумла Юнони қадим ва Арасту) шинос (пешу пас) ба ҷуз илмҳои вазну кофия, шеърӣ ва бадеияту нақди адабӣ «бо таҳқиқу тадқиқи соҳаҳои гуногуни ғаъолияти маънавии инсон машғул шудаанд, ки дар натиҷа қиёсан тафриқаи ҳар як соҳа, ҷунончи адабиёти бадеиро (дар мисоли тахайюл ва ба ин восита — образнокӣ он) равшан дидаанд ва онро муфассалан нишон додаанд»¹.

Амир Хусрави Деҳлавӣ (асри XIII — XIV)
«Расоил-ул-эъҷоз»
ё «Эъҷози Хусравӣ» яке аз симоҳои барҷастаи мактаби адабии адабиёти форсизабони Ҳиндустон мебошад, ки ба қавли Ҷомӣ, «Хамса»-и Низомиро касе бех аз вай ҷавоб накарда..» Ба ғайр аз «Хамса»-ю девони ғазалиёт, китъаот ва рубоӣёт ӯ китоби назарие боқӣ гузоштааст, ки он бо номи «Эъҷози Хусравӣ» (1319) шӯҳрат пайдо кардааст.

Китоб ҳаҷман калон буда, аз дебоча, панҷ рисолаи ҷудогона ва хотима иборат аст. Дар дебочаи батафсиلى асараш Хусрав тамоми осори насрии форсу тоҷикро аз ҷиҳати услуби баён ва равиши ниғориш ба нӯҳ тарика тақсим мекунад. Ҷунончи: тарикаи таълифи шайхону аҳли тасаввуф, уламои муҳаққиқ, мутарассилон (нависандагон), ҳакимон, хатибону воизон, оммаи мардум, аҳли касбу ҳунар ва тарикаи шӯҳтабъону ҳаҷвгӯён ва ниҳоят, услуби ҳосаи ҳудаҷро тарикаи даҳум номида, дар бораи хусусиятҳои ҳоси ҳар яке аз ин равишҳо маълумот медиҳад. Баъди тасвири ин тарикаҳо паи ҳам рисолаҳо меоянд.

Панҷ рисолае, ки дар ин асар гирд омадааст, бачуз масъалаҳои сабки насривисӣ ба санъатҳои шеърӣ, санъатҳои бадеии осори худи шоир ва ғайра бахшида шудаанд.

Хусрави Деҳлавӣ ақидаҳои назариаҷро оид ба шеърӯ шоирӣ низ дар асарҳои манзумаш махсусан дар дебочаи девони сеюми худ «Ғуррат-ул-камол» васеъ баён кардааст. Амир Хусрав афзалии шеърро бар наср нишон дода, доир ба сабаби дар наср аз назм мисолҳо овардан гуфтааст: «...Ҳар назме, ки дар наср афтод, ороиши наср зиёдат гардад, чун ниғина, ки дар зар нишонанд».

Ҳарчанд, ки ӯ низ истеъдоди шоириро бахшиши илоҳӣ медонад, вале дар амал шоиронро ба дараҷаҳо тақсим намуда, аз «суханфурӯшии» шоирони дуюм ва сеюмдараҷа шикоят кардааст. Ба ҳаққи суханварони комил ва кадрӯ эътибори онон ситиш оварда, тақомулоти болиғии ононро маҳсули меҳнату азияти зиёде пардохтааст. Шеърӣ шоири шаҳир пухтаю рехта буда, ба ақидаи Хусрав, бо шарораи шавқу завқ ва сӯзи дил гуфта мешавад. Аз ин ҷост, ки вай ба дили хонанда роҳ ёфта, шамъеро дар қалби ӯ низ фурузон менамояд.

Суҳан донӣ, ки дорад завқи ҷонӣ,
Ҳамаш ҷон хонадӯ ҳам зиндагонӣ.

¹ Раҳим Мусулмонқулов. Асрори суҳан. Душанбе, 1980, сах. 134—135.

Чу з-ин гуна даромезад ба чонхо,
Чу чон поянда монад дар забонхо.

Хусрави Дехлавӣ дар боби танкиди адаби низ андешаҳои бикр гуфта, аз нокидон талаб кардааст, ки хурдабин набошанд ва айбҷӯӣ накунад. Ба маслиҳати ӯ пешаи нақдкунандагон поквичдонист ва каломӣ бадеъ рафтори беғаразона тақозо мекунад. Инак, мунаққид барои ислоҳи нукси шеър ва камолоти шоир ба ӯ бояд мададгор бошад.

Асри XV ва намояндагони он. Дар асри XV, ки дар таърихи тараққиёти маданияти халқҳои форсу тоҷик замонҳои равнақу ривочи санъату адабиёт ва илму дониш ба шумор меравад, илми адабиёт ҳам хеле инкишоф меёбад ва асарҳои зиёде таълиф мегарданд. «Тазкиратуш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Маҷолис-ун-нафоис», «Мизон-ул-авзон», «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин», «Рисолаи муфрадат»-и Навоӣ, «Арузи Ҳумоюн»-и Абулқаҳҳор бинни Исҳоқи Самарқандӣ, «Чамъи мухтасари» Ваҳиди Табрезӣ, китоби «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоуллоҳ бинни Маҳмуди Ҳусайнӣ, «Бадоеъ-ул-афкор»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Рисолаи муаммо» ва «Аруз»-и Сайфии Бухорӣ, «Наштари ишқ»-и Ҳусайнкулиҳони Азимободӣ ва дигар асарҳои муаллифони асри XV—XVI дар ҳалли бисёр масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷик сарчашмаҳои гаронбаҳо ба шумор мераванд.

Фикру ақидаҳои олимони пешқадами он замон дар як силсила асарҳои назарии **Абдураҳмонӣ Қомӣ** мукаммалтар ва беҳтар чамъбааст ёфтаанд. Як қисми осори Қомӣ ба масъалаҳои шеърӯ шоирӣ — моҳияти шеър ва рафтору одоби шоир, дар хусуси лафзу маънӣ (шаклу мазмун), объекти тасвири бадеӣ, муносибати адабиёт ба ҳаёти воқеӣ бахшида шудааст. «Китоб ал-вофия фи илм-ал-қофия», «Рисолаи аруз» ва ҷаҳор рисола дар муаммо бо номҳои «Рисолаи кабир дар муаммо» («Ҳоллияи хулал»), «Рисолаи мутаваассит дар муаммо», «Рисолаи сағир дар муаммо», «Рисолаи муаммон асғари манзум», китоби «Ашъат-ул-Ламаот» (онд ба ғазал) аз қабилӣ ин асарҳои янд. Фикрҳои назарии Қомӣ дар бобҳои ҷудогонаи асарҳои бадеӣ ӯ, дар «Бахористон» (равзаи ҳафтум), дар дебочаи «Девони қасонд ва ғазалиёт», сонӣ дар маснавии «Ҳафт эзранг» (дар дафтари дуюм ва сеюми «Силсилат-уз-заҳаб», дар «Тӯҳфат-ул-аҳрор», «Сабҳат-ул-аброр», «Юсуф ва Зулайхо») ва ғайра баён гардидаанд.

Қомӣ маъниро чавҳари шеъри ҳақиқӣ медонад:

Асл маънист, манех, то донӣ,
Дар иборат чу фитад нуксоне.
Писта харчанд ки сарбаста накуст,
Бех, ки аз маъз дарад дар вай пуст.

Қомӣ ҳамчунин дар парвариши ақлу идроки одамай, яъне дар тарбияи инсон роли бағоят муҳим доштани шеърро таъ-

кид менамояд. Ин аст ки бо вучуди баъзе ақидаҳои идеалистиаш (махсусан ба кудрати илоҳӣ вобаста кардани қобилияти шоирӣ ва адабӣ) суҳанвар ҳаёти воқеиро сарчашмаи ҳар як эҷоди бадеи медонад. Чомӣ таъкид менамояд, ки санъаткориҳои шоир фақат дар тасвири ҳақиқати зиндагӣ зоҳир мегардад. Ӯ бар хилофи шоирони маддоҳи замонаш ва фикрҳои ғалати назарии баъзеҳо ҳақгӯӣ, ростқавлиро вазифаи санъату адабиёт мешуморад. Зеро ки «шеър обест зи сарчашмаи дил» ва гавҳари пок аз дили пок бурун меояд. Ба ин маънӣ ӯ дар маснави «Юсуф ва Зулайхо» гуфтааст:

Нагардад хотир аз норост хурсанд,
 Агарчӣ гӯӣ онро ростмонанд.
 Суҳанро зеваре чун ростӣ нест,
 Чамоли маҳ ба чуз ноқостӣ нест.
 Аз он субҳи нахустин бефурӯғ аст,
 Ки лофи равшанӣ аз вай дуруғ аст.
 Чу субҳи ростӣ аз сидк дам зад,
 Зи худ бар осмон заррин алам зад.
 Ба санъат гар биёрой дуруғе;
 Нагирад э-он чароғи ӯ фуруғе.

Чомӣ ҳамчун устои эҷоди бадеи ва суҳаноро ба бисёр санъатҳои лафзӣ маънавий аҳамият дода, ҷунонки худаш дар ашъораш лафзу маъниро ба ҳам пайваस्ताаст, аз дигарон инро бо қатъият талаб кардааст. Ӯ хусусиятҳои хоси шеърро дар санъаткориҳои суҳан дида, борҳо ба суҳанварони замонаш маслиҳат додааст, ки аз санъатҳои бадеи сӯиистеъмом накунанд; аз ҳадди эътидол зиёд қор фармудани воситаҳои тасвир ва қалимаи таъбирҳои зебою мураккаб хусни шеърро мерабояд. Ӯ дар исботи ин фикр шеърро ба маъшуқае қиёс карда, лутфи каломро ба холи руҳсораи маъшуқа монанд мекунад. Як холи сиёҳ дар бари рӯи зебо хусн меафзояд, вале чун холҳо зиёд шаванд, ба рӯи сиёҳи меоваранд. Ба қор бурдани санъати суҳан дар шеър низ ба ҳамин назир аст. Шоир дар қасидаи «Чалол-ар-рӯҳ» ин фикрро бо ҷунин образнокӣ гуфтааст:

Хуш ояд дар суҳан санъат зи шоир, лек на чандон,
 Ки орад дар камоли маънии мақсуд нуқсонаш,
 Хаёли хос бошад, холи рӯи шоҳиди¹ маъни,
 Чу хол андак фитад бар руҳ, диҳад хусни фаровонаш.
 В-агар гирад зи бисёри ҳама руҳсори шоҳидро,
 Миёни соддаруҳсорон сияҳрӯи расад э-онаш.

Чомӣ аз рӯи пурдонияш тасдиқ намудааст, ки санъат ва омилҳои бадеӣ бояд тобен ҷӯши синаи шоир бошанд, то ки боиси пайдоиши шеъри ҳақиқӣ гарданд. Зебой,— гуфтааст ӯ,— ҳамеша дили шоирро ба тўғён меорад ва боиси эҷоди шеъри нав мешавад, гӯё як-ду байт ҳам ба хаёл меояд. Ин аст, ки бузургон андеша ва хаёлро ҳақиқати шеър донистанд. Дар бо-

¹ Шоҳид — дар ин ҷо: маъшуқа, санам, огоҳи холи дил, холдон.

бати нақди адаби ва нокид низ фикрхон барҷастаи Ҷомӣ чун садри шоирони мактаби Хирот кам нест¹.

Ба ҳамин тарик, доираи муҳокимаи Ҷомӣ низ назар ба шоир ва назариячиёни гузашта хеле васеъ буда, ӯ ба ғайр аз илми сегонаи маъмул (арӯзу қофия ва бадеъ) онди хусусияти рӯҳи назм ва эҷодиёти бадеи баҳс мекунад. Афкори эстетикии Ҷомӣ аз рӯи таҷрибаи бузурги олимӣ ва шоирӣ, дар натиҷаи шахси пешқадами замони худ буданаш хеле мураккаб, амиқ ва сахте ифода ёфтааст. Назария ва мулоҳизаҳои пешқадами Ҷомӣ на фақат ба таркибу танзим ёфтани фикру ақидаҳои назарии муосирони ӯ кумак расонидаанд, инчунин барои ташаккул ва инкишофи нуқтаи назари илмию адабии санъату адабиёт дар асрҳои минбаъда хизмати намоёне доранд.

Дар асри Ҷомӣ, нависанда ва шоири забардаст, сардафтари адабиёти ўзбек — **Алишер Навоӣ** (1441—1501) ҳаёт ба сар бурда, доир ба масъалаҳои назарияю танқиди адаби завқи зиёде зоҳир кардааст. Мероси бои адабии Навоӣ бо ду забон — бо забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва туркӣ-ўзбекӣ тасниф шуда, ӯ дар ин забонҳо ҳам осори назму наср ва ҳам фикру андешаҳои назариашро боқӣ гузоштааст. Ӯ дар «Мизон-ул-авзон»² ном асараш дар хусуси қоидаҳои вазни арӯз изҳори ақида кардааст. «**Маҷолис-ун-нафос**»-и³ Навоӣ аз муқаддима, ҳашт маҷлис (боб) ва хотима иборат аст. Вай шарҳи аҳвол ва таърифу танқиди эҷодиёти 458 шоиру нависандагони муосирашро дар бар карда, дар илми адабиёт мавқеи муҳим ишғол менамояд. Ӯ дар яке рӯкба (нома)-ҳояш пайвастагии узвиашро ба шеър тавассути рубой хеле баланд сурудааст:

Ин нома на нома, дофеи дарди ман аст,
Ороми даруни ранҷпарвардаи ман аст,
Таскини дили гарму дами сарди ман аст,
Яъне хабар аз моҳи ҷаҳонгарди ман аст.

Ваҳиди Табрзӣ (асри XV) муаллифи рисолаи «**Ҷамъи мухтасар**» мебошад. Ин китоб аз 18 боб иборат буда, ба «илми арӯз», «санъати шеър» ва «илми қофия» бахшида шудааст.

Дар боби «илми арӯз» дар бораи сабабҳо, ватадҳо ва фавосил, дар бораи зиҳф, баёни тактеъ ва кайфияти он, маънои луғавӣ ва истилоҳии шеър, онд ба доираҳои ситта (шашгона) ва ғайра сухан меравад.

Боби дуюм «Намунаи авзони (вазҳои) мухталиф бо тактеъи онҳо ва шарҳи саноеи (санъатҳои) шеърӣ» ном дорад. Ин

¹ Барон шиносӣ бо тафсиلى ақидаю афкори назарии Ҷомӣ нигаред: Абдунабӣ Сатторов. Афкори адаби ва эстетикии Абдурахмони Ҷомӣ. Душанбе, 1975.

² *Мизон* — тарозу; *авзон* — вазно.

³ *Нафос* — ҷамъи нафиса.

чо дар бораи баёни вазни рубой, баёни шачараи ахрам¹, сурати шачараи ахраб² ва сурати шачараи ахрам сухан меравад.

Боби сеюм ба «илми қофия» бахшида шуда, аъдоди (адад-ҳои) хуруфи қофия ва намунаи хуруф ва ҳаракоти қофияро бо шарҳи он маънидод мекунад.

Бояд қайд кард, ки ин асар ҳам, ба қавли худи муаллиф, барои бародарзодаи ӯ таълиф шуда, аз ҳар ҷиҳат ба китобҳои «Тарҷумон-ул-балоға» ва «Ҳадоик-ус-сеҳр» қаробат дорад. Бешак, Ваҳиди Табрeзӣ инчунин мувофиқи таҷриба, донишу фаҳмиши худ ва талаботи давр баъзе дигаргуниҳо дароварда, мисолҳои гуногун ҷамъ овардааст. Фаъолияти намоёну хуби Ваҳиди Табрeзӣ фақат дар он нест, ки ӯ ҳам ба мисли салафонаш — назариячиёни гузашта дар баёни вазну баҳрҳои ҳазараҷаз, рамал, мутақориб, мутадорик, мунсарех, музорей, муктазаб, мучтас, сарей, ғариб, қариб, хафиф, мушокил ва ғайра доира ва нақшаҳоро низ моҳирона истифода бурдааст. Ӯ инчунин тавонистааст мафҳумҳои мураккаби ин илмро бо мухта-сарбаёнӣ дастраси хонандагон гардонад.

Ҳамин тавр, муаллиф дар асари худ илми арӯзу қофия ва саноеъи шеърӣ форсӣ-тоҷикиро бо эъҷоз ва равшании тамоми ба таври комил ва забони содда бо бисёрии намунаи мисол баён намулдааст.

Ин китоби **Мавлоно Қамолиддин Ҳусайни «Бадоеъ ал-афкор фи саноеъ ал-ашъор» Кошифӣ** (асри XV—XVI) аз муқаддима, ду боб ва хотима иборат мебошад. Дар фаслҳои ҷудогонаи бобҳои ин китоб низ дар бораи шеър ва анвоъу ақсоми он, ғазал, қасида, қитъа, фард, маснавӣ, мусаммат, тарҷеъот, доир ба мисраъ, байт наср, насри мураҷҷаз, насри оддӣ, оид ба санъатҳои шеърӣ, қофия ва ғайра сухан меравад. Назар ба китобҳои гузаштагон фикрҳои бикри донишманд низ дар ин масъала ба назар мерасад.

Махсусан боби дуҷуми асар «Дар баёни уҷуби назм, ки онро илми нақд хонанд ва яке аз улуми адабӣ донанд», ки ба танқиди адабӣ бахшида шудааст, бо он қолиби диққат мебошад, ки андешаҳои Шамси Қайс оид ба нақду ноқидӣ дар вай на фақат давом, инчунин инкишоф меёбад. Хулосаи Кошифӣ доир ба танқид образнок ба тариқи зайл баён ёфтааст: «Дар истилоҳот иборатест аз илме, ки бад-он чайиди (хубии) шеър аз рӯи он мутамайиз (мумтоз, имтиёздор) гардад ва нек аз бад фарқ карда шавад. Ва ин илмро ба ҷиҳати он нақд гуфтаанд,

¹ Ахрам — дар луғат: буридашуда, ҷокбинӣ — қасе, ки девораки биниаш бурида шудааст. Дар поэтика номи яке аз зихфоти рукни «мафойлун», ки дар нати ан тарк шудани ҳиҷои аввали он «фойлун» рукни мустаъмали «мафъулун»-ро қор мефармоянд.

² Ахраб — муқобили Ахрам буда, дер луғат — харобтар; дар поэтика: номи яке аз зихфоти рукни «мафойлун», ки дар натиҷаи партофта шудани ҳиҷои аввал ва кӯтоҳ шудани ҳиҷои охири он «фойлу» боқӣ мондааст ва ба ҷои «фойлу» рукни мустаъмали «мафъулу»-ро қор мефармоянд.

ки чунончи нақоди дирҳами пок аз миёни дироҳами мағшуш (ғашдодашуда, қалбақӣ, носара, ғайрихолис) интиҳоб кунад; ин ҷо низ соҳиби ин илм ба таъби ваққод (зеҳни тез) сухани¹ покизаю беайб аз миёни суханони ношоиста ва маъюб илтиқот (ёфта чидан) намояд¹.

Р. Мусулмонқулов ҳақ аст, ки таъкиди Кошифиро оид ба танқид ҳамчун соҳан «илми махсус» (бар хилофи безъитиноии баъзеҳо ба он) «аввалин фазилати рисолаи»² ӯ донистааст.

Ин асари **Бурҳониддин Атоуллоҳ Маҳмуди «Бадое-ус-саноеъ» Хусайнӣ** (асри XV—XVI) аз як дебоча (оид ба аруз), муқаддима, се боб ва хотима (оид ба бадеъ) иборат мебошад. Атоуллоҳ яке аз шоирон ва адабиётшиносони забардасти замонаш буда, ба шаҳодати Хондамир, рисолаи ӯ оиди «қофия ва саноеву бадоеи шеърӣ дар миёни фузало машҳур» будааст.

Дар рафти омӯзиши масъалаҳои назарии каломи бадеъ ӯ ба таълимоти гузаштагону муосиронаш истинод дошта, аз ҷиҳати илмӣ онҳоро амиктар ба таҳлилу тадқиқ гирифтааст. Чун балоғатшиноси моҳир ӯ воситаҳои тасвири бадеъ — ташбех, тарсеъ, сачъ, тачнис, маҷоз, киноя, истиора, ирсол-ул-масал, акс ва ғайраро бо тартибу низоми муайян ва бо далелҳои назмию насрӣ шарҳу тафсир кардааст. Доир ба санъати сачъ ӯ ҳам дар назм ва ҳам дар наср зарурати истифодаи онро исбот намудааст. Дар масъалаи шаклу мазмуни осори бадеъ шаклро пайрави мазмун мешуморад. «Ин китобро дар роҳи ҷамъбасти намудани афкор ва аконди адабиётшиносӣ ва эстетикӣ тоҷику форс чидду ҷаҳди ҷиддие шуморидан мумкин аст»³.

Низомиддин Аҳмад бини Мухаммад Солеҳ Хусайнӣ Сиддиқӣ (асри XVII) дар рисолаи худ «Мачмаъ-ус-саноеъ» низ масъалаҳои илми бадеъ, яъне намудҳои каломи бадеъ, навъҳои (жанрҳои) назму наср, хелҳои зиёди санъатҳои бадеъ ва истилоҳоти гуногуни адабиётшиносиро (ба мисли танофур, тағйир, муҳолифи қиёс, ғаробат ва ғайра) муҳокима менамояд. «Мачмаъ-ус-саноеъ» аз муқаддимаи мухтасар, ҷаҳор фасл ва хотима таркиб ёфта, шарҳу тавзеҳи 73 санъати бадеъ (лафзӣю маънавӣ), 10 шакли шеър — ғазал, қасида, ташбиб, китъа, рубой, фард, маснави, тарҷеъ, мусаммат, мустазод ва дигар масъалаҳои дар бар мегирад.

Яке аз маълумоти муҳимме, ки дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» (дар фасли ҷорум) мавриди таҳлил қарор гирифтааст, доир ба сирқоти шеърӣ ва навъҳои он мебошад. Аз наза-

¹ Камолиддин Хусайнӣ Вонзи Кошифӣ. «Бадоеъ ал-афкор фи саноеъ ал-ашъор». М., 1977. сах. 13—14 (бо муқаддима ва саъю феҳрастҳои Раҳим Мусулмонқулов).

² Ҳамон ҷо, сах. 13.

³ Р. Мусулмонқулов. Сарсухан дар китоби Атоуллоҳ Хусайнӣ «Бадоеъ-ус-саноеъ». Душанбе, 1974, сах. 8.

риячиёни гузашта дар ин хусус фақат Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» зикр намудааст. Низомиддин Аҳмад маънои луғавӣ ва истилоҳии сирқаро ин тавр мефаҳмонад; «Сирқа — асардудӣ аст ва сирқан шеър он аст, ки шоир шеър ё мазмуни дигареро ба номи худ кунад». Баъд муаллиф ҳар яки он қисмҳо (қисмҳои зоҳир, ғайризохир)-ро ба се тарикҷудо мекунад. Низомиддини Аҳмад сирқаро, ҳоса қисми аввали онро, дуздии ҳолис номад ҳам, дар сурати аз чиҳати ҳусни таркиб, узубату тарзи баён беҳтар будани шеъри дуҷуми онро мақбулу писандадида мешуморад.

Он чи ки дар замони Низомиддини Аҳмад доир ба қисми аввалу дуҷуми сирқа тафриқа гузошта шуда, дуҷумӣ ҷоиш дониста шудааст, дар замони мо ҳам ину ҳам он маъқул нест. Ҳар як шоири даврони советӣ аз қадамҳои нахустин дар кӯшиши бикрбаёнӣ ва мустақилҷодист.

Сирқа — дар адабиётшиносии умумӣ бо иборати **плагиат** машҳур аст.

«Матлаъ-ул-улум фӣ маҷмаъ-ил-фунун» асар «Матлаъ-ул-улум...» рӯст. ки ба қалами олими машҳури асри XIX Воҷидалии Муҷмалӣ мансуб аст. Ин китоб ба ду дафтар (ду қисм) ҷудо шудааст; 1) Матлаъ-ул-улум; 2) Маҷмаъ-ул-фунун. **Дафтари аввал** дар навбати худ ба 37 боб тақсим мешавад, ки баъзеи ин бобҳо фаслҳои ҷудогона доранд; **дафтари дуҷум** ҷаҳор боб дошта, боби якум аз бисту нӯҳ фасл иборат аст.

Ин асар чун қомуснома (энциклопедия) қариб ба тамоми соҳаҳои илму фанни замон ва шӯъбаҳои гуногуни шеваю ҳунари дахл кардааст. «Матлаъ-ул-улум» ҷамъбасти ба худ ҳосил донашҳои олимони мутаққадим буда, дар он фикрҳои бикри худ муаллиф низ ҳеле сода ва фасеҳ баён гардидааст. Аз ин китоб мо дар бораи баёни сарфу наҳв, илми маонӣ, оид ба илми ахлоқу одоб, латоиф ва зароиф, дар баёни илми ҳикмат, илми мантик, дар баёни илми мунозира, кимия, дар фанни ҷарроҳӣ, сайду шикор, дар фанни кироат, хаттотӣ, киштгарон, дар фанни мусаввирон ва наққошон ва ғайра маълумотҳои зарури муҳтасар пайдо мекунем.

Ба санъату адабиёт асосан бобҳои ёздаҳӯм, дувоздаҳӯм, сездҳӯм ва чордаҳӯм (аз дафтари якум) бахшида шудаанд. Дар ин ҷаҳор боб илмҳои баёнӣ бадеъ, арӯз ва илми қавофӣ (қофия) маънидод ёфтаанд.

Илми баён фаслҳои ташбеҳ, мушаббаҳ (ташбеҳшаванда) ва мушаббаҳунбеҳ (ташбеҳқунанда), баёни ваҷҳи шабеҳ, баёни истиора, баёни маҷозӣ мурсал ва ҳинояро дар бар мегирад.

Илми бадеъ аз фаслҳои тақсими қалом, бадоеи лафзӣ, бадоеи маънавий, дар баёни уюб, дар баёни уюби шеъре, ки устодон ҷоиш доштаанд ва дар баёни таворуд иборат аст.

Илми арӯз, ки якҷанд фаслро фаро гирифтааст, дар баёни маънии шеър ва бинои он, дар баёни фазилати шеър, дар ба-

ёни усули сегона, дар баёни аркони ҳаштгона, дар баёни зи-
хофот, дар баёни баъзе аз истилохоти арӯз ва дар баёни бу-
хури (бахрҳои) арӯз баҳс мекунад.

Илми қавофӣ аз баёни кофия ва радиф, баёни ҳудуди ко-
фия, баёни хуруфи кофия, баёни хуруфи қайд, баёни ҳаракати
кофия, баёни анвои қавофӣ ва баёни уюби қавофӣ иборат ме-
бошад.

Ҳамаи бобу фаслҳо ба зами таърифи назарӣ соҳиби ми-
солҳои фаровонанд, ки онҳо аз эҷодиёти шоирони классики фор-
су тоҷик интихоб шудаанд. Дар ин мисолҳо нуктаи назари му-
аллиф бо далелҳо исбот гардидааст.

Аз луғатҳои тафсирий «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсид-
дин бини Чалолӣ «Намбар кардан лозим аст, ки дар он
маълумот аз илмҳои кофияю арӯз ва бадеъ ва умуман доир
ба санъату адабиёт хеле фикрҳои зиёде ҷамъ омадаанд¹.

«Ҳафт кулзум» Кабулмуҳаммад дар қисмати ҳафтуми «**Ҳафт
кулзум»** доир ба санъатҳои бадеъ маълумот
медихад. Ҳарчанд ки муаллиф асосан ба
«Мачмаъ-ус-саноеъ» (Низомиддин Ҳусайнии Сиддиқӣ) таъя
кардааст, вале фикрҳои бикр ва мисолҳои тоза низ пеш меова-
рад. Санъати таъҷҷубро ӯ васеъ, бо хеле хусусиятҳои зикр
намудааст.

Бояд гуфт, ки дар асарҳои мазкур роҷеъ ба ҷиҳатҳои иҷти-
моию сиёсӣ ва фалсафӣ эстетикӣ адабиёт қариб суҳан на-
меравад. Аксари онҳо бештар хусусияти дастурамалӣ доранд.
Проблемаҳои бузурги бадею эстетикӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ
давр, ки дар асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Носири Хисрав, Ума-
ри Хайём ва классикони минбаъда бардошта мешуд, мавриди
таҳлили ғоявӣ бадеъ қарор наёфтааст.

Як қатор шоиру нависандагон дар дебочаи девонҳо низ дар
бобати шеърӣ шоирӣ таваккуф кардаанд. Ҳамчунин адабиёти
тоҷик дар давоми таърихи ҳазорсолааш бисёр тазкираҳои ме-
донад, ки ҳар яке барои омӯхтан ва муайян кардани хусусият-
ҳои эҷодиёти зумраи шоиру нависандагони тоҷикӣ тоҷикӣ
аҳамияти намоёне доранд: «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Ав-
фии Бухорӣ (асри XII), «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи
Самарқандӣ (асри XV), «Музокир-ал-аҳбоб»-и Сайид Ҳасан-
хоча Нисорӣ (асри XVI), «Музаққир-ул-асҳоб»-и Малҳои Са-
марқандӣ (асри XVII), «Оташкад»-и Лутфалибеки Озар (ас-
ри XVIII), «Ҳизонаи омира»-и Ризоқулиҳони Хидоят, «Тазки-
рат-уш-шуаро»-и Фазли Намангонӣ (асри XIX). «Тӯҳфат-ул-
аҳбоб»-и Возеҳи Бухорӣ (асри XIX), «Тазкори ашъ-
ор»-и Садри Зиё (ибтидои асри XX) ва дигарҳо. Онҳо чандон
хусусияти илмию тадқиқӣ ва таҳлилии танқидӣ на дошта бо-

¹ Барои шиносӣ бо таърифи ин луғат, нигаред ба нашри нави он, ки
аз се ҷилд иборат аст: «Ғиёс-ул-луғот» (ҷ. 1). Душанбе, 1987; ҷ. 2, 1988; ҷ.
3. Муҳаққот бар «Ғиёс-ул-луғот». Душанбе, 1989.

шанд ҳам, вале як андоза муносибат ва баҳои муаллифони китобро ба таври хулосаи мухтасар баён намудаанд.

Аз адабиётшиносони хориҷии муосир дар Ироно Хиндустон, ки аксарашон холо дар қайди ҳаёт нестанд, номи олимони назарияшинос Саид Нафисӣ, Муҳаммад Тақии Баҳор, Парвиз Нотили Хонларӣ, Шиблии Нуъмонӣ ва баъзе дигарон хеле шӯҳрат дорад. Осори бисёрчилдаи онон «Аҳвол ва ашъори Абӯ Абдулло Чаъфар бинни Муҳаммад Рӯдакии Самарқандӣ» (Саид Нафисӣ), «Сабкшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ» (Баҳор), «Вазни шеъри форсӣ» ва «Таҳқиқи интиқодӣ дар арузи форсӣ ва чигунагии таҳаввули авзони ғазал» (Хонларӣ), «Шеър-ул-аҷам ё таърихи шеър ва адабиёти Ирон» (Шиблии Нуъмонӣ) «Шеърӯ адаби форсӣ» (Зайнулобиддини Муътаман), «Зеби суҳан» (Саидмаҳмуди Нишот) ва инчунин асарҳои адабиётшиносон Ризозодаи Шафак, Забехуллоҳи Сафо ва дигарон барои омӯхтан ва тадқиқу таҳқиқи масъалаҳои гуногуни назарияи адабиёти форсу тоҷик ба мо мададгори менамоянд.

Адабиётшиносӣ дар адабиёти тоҷик чун жанри мустақил баъди Революцияи Кабири Социалистии Октябр тартибу танзими муайян пайдо карда, батадрич нашъунамо ёфт. «Намунаи адабиёти тоҷик»-и (1926) Садриддин Айнӣ, ки характери нимтаъкириву нимтадқиқӣ дорад, ба илми адабиётшиносии ҳозирзамонии мо бунёди тоза гузошт. Аз ҳамин асари устод Айнӣ сар карда адабиётшиносии марксистӣ-ленинӣ дар адабиёти советии тоҷик қорӣ шуд, беш аз пеш тараққӣ ёфт.

Дар раванқу ривочи илми адабиёти советии тоҷик бо сарварии устод Айнӣ дар соҳаи назарияю амалия хизматҳои адабиётшиносони муосири тоҷик А. Мирзоев, Т. Зеҳнӣ, Б. Сирус, Х. Мирзозода, Ш. Ҳусейнзода, Н. Маъсумӣ, М. Шукуров, Р. Амонов, Р. Ходизода, С. Табаров, В. Асрорӣ, А. Сайфуллоев, А. Афсаҳзод, Р. Мусулмонкулов, А. Сатторов, Х. Шарифов, А. Абдуллоев, Ҳ. Шодикулов, А. Ҳакимов ва баъзе дигарон намоён аст.

2. МАҚОМИ РЕВОЛЮЦИОНЕР-ДЕМОКРАТҲОИ РУС ДАР ИНКИШОФИ ИЛМИ ТАНҚИДУ ЭСТЕТИКА

Революционер-демократҳои рус Герцен, Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Писарев, Некрасов ва Салтыков-Щедрин — ватандӯстони шӯълавар, ҳаётдӯсту инсонпарвари беназир буданд, ки дар замони уқубати қулфатовари дворянӣ-крепостнойдорӣ умр ба сар бурдаанд. Шароитҳои қору муборизаҳои онон барои санъату адабиёти пешқадам, баҳри озоӣ ва бахту саодати халқ ниҳоят мушкилу мураккаб буд ва қаҳрамонии фавқулоддари металабид. Аз зулми салтанати подшоҳи рус Чернышевский зиёда аз бист соли умрашро дар паси панҷараҳои ҳабсхонаҳо ва 7 соли дигарро дар меҳнати пурмашаққати бадарғагӣ дар Сибирь гузарондааст. Белинский дар синни

37-солагӣ, Добролюбов дар синни 25-солагӣ, Писарев дар синни 28-солагӣ аз ҳаёт гузаштаанд. Вале ин заковатмандон дар муддати кӯтоҳи ҳаёти эҷодии худ асарҳое боқӣ монданд, ки ҳамчун наовари маданият ва ҷанговарони зидди мутлақияти подшоҳӣ оноро шӯҳратманд гардонид.

Маркс, Энгелс ва Ленин ин санъаткорон ва донишмандонро хеле кадр менамуданд. Ленин Белинский ва Писаревро дӯст медошт ва асарҳои оноро, ки аз ҳарорати тафсонаи муборизаҳои идеявӣ саршоранд, гаштаю баргашта мутолиа мекард. Мавқеи Белинский дар байни ин ходимони мунавварфикр махсус буд. Ӯ ҳамчун саромад ва пешвои ақидаҳои материалистӣ аз маҳдудияти идеяҳои декабристҳо ва революционерҳои дворянӣ берун рафта, пеш гузашт.

Белинский **Виссарион Григорьевич** (1811 — 1848) дар таърихи адабиёти рус ва илми эстетика ҳамчун намоёнди барҷастаи фозилони танқид ва набардозмоёни иҷтимоӣ машҳур аст. Фаъолияти ӯ дар тамоми соҳаҳои илму дониш роли бағоят мусбат дорад. Белинский дар процесси тараққиӣ зехни худ се марҳаларо тай кардааст: ӯ, пеш аз ҳама, таъсири фалсафаи идеалистии немис Шеллинг, баъд таъсири Гегельро аз сар гузаронида, нуктаи назари оноро дар соҳаи назарияи адабиёт татбиқ намудааст. Вале таъсири ин ду файласуфи идеалист ба ӯ дар як муддати кӯтоҳ давом дошт. Дар марҳилаи сеюми тараққиӣ фикриаш Белинский аз фалсафаи идеалистӣ ба материализми механикии Фейербах мегузарад. Белинский конунҳои объективии санъату адабиётро тасдиқ карда гуфтааст: яке аз конунҳои адабиёт ба ҳақиқат мувофиқат намудани он мебошад, яъне зиндагӣ мебоист ҷунон ки ҳаст, ҳамон тавр инъикос шавад.

Ӯ ҳаёт гуфта идеяи мавҳумро не, балки ҳаёти моддии муҳити мо, муносибатҳои ҷамъиятӣ, олами ботинии инсон ва алоқаи байни ҳамдигарии одамон ва зиндагии ҳаррӯзаро мефаҳмид. Ӯ боисрор изҳор мекард, ки санъат мушоҳида не, балки танқид аст ва санъат бояд ба саволҳои рӯзгор ҷавоби комил ва саҳеҳ диҳад. Вазифаи санъат ба ҳаёти замон хизмат кардан аст, мундариҷаи он — маҳз аз масъалаҳои воқеият, тақдири партияҳо, манфиатҳои мамлакат иборат аст. Санъат бояд ифодакунандаи ғаму андӯҳ ё сарояндаи айшу нишот бошад. Санъати соф гуфтани чиз нест, ҳаргиз набуд ва нахоҳад бошад.

Белинский дар санъату адабиёт тасвир кардани воқеаю ҳодисаҳои типиро талаб намудааст. Ба қавли Белинский, адабиёт бояд воқеаҳои дараҷаи дуҷумро ҳаргиз интиҳоб накунад ва ба тасвири сатҳию сарсарӣ роҳ надиҳад. Дурри гарон, ки дар моҳияти ботинии воқеаҳои тасвиршаванда ниҳон аст, онро ба даст овардан лозим мебошад.

Ба исботи Белинский санъат монанди илм ба моҳияти объ-

ективи зиндагӣ амиқ ғӯта хӯрда, ҳодисаҳои ҳаётро низ таҳлил мекунад. Санъаткор ҳам чун олим аз мушоҳидаҳои худ хулосаҳо мебарорад. Вале фарқи байни санъат ва илм «фақат дар сари усули омӯхтану кор кардани ин ё он мазмуни муайян мебошад».

Иқтисодчии сиёсӣ, — менависад Белинский, — бо рақамҳои статистикӣ мусаллаҳ шуда, бо таъсир гузоштан ба ақлу зеҳни хонандагон ё шунавандагони худ исбот менамояд, ки аҳволи фалон синф дар чамъият дар натиҷаи фалон ва фалон сабабҳо хеле бехтар ё бадтар шудааст. Шоир бо роҳи тасвири зиндаю буррои мавҷудот, бо тасвири манзараҳои ҳақиқии рӯзгор ба ҳаёлотӣ хонандагони худ таъсир расонда, нишон медиҳад, ки аҳволи фалон синф дар чамъият дар ҳақиқат ҳам аз фалон ва фалон сабабҳо хеле бехтар ё бадтар шудааст. Яке **исбот мекунад**, дигаре **нишон медиҳад** ва ҳар дуяшон бовар мекунонад; фақат ҳамин қадар фарқ ҳаст, ки яке бо далелҳои мантикӣ (силлогизм) амал мекунад ва дигаре бо манзараҳо. Аммо аввалиро хеле кам қасон мешунаванд ва мефаҳманд, дигареро ҳама¹.

Маълум мешавад, ки санъаткор бояд назар ба дигарон чашми тезбин дошта бошад ва хубтар шунавад. Дар зимн вай ҳодисаҳои ҳаётро набояд айнан нақл кунад, балки моҳияти он ҳодисаҳоро ошкор намояд. Модом ки шоиру нависанда фикри худро бо мисолҳои зиндаи бадеӣ, яъне тасвири образи одам, манзараҳои табиат ё ашӯе меофаранд, **образ идеяро ифода мекунад**.

Белинский ҳамеша мувофиқат ва ягонагии шаклу мазмунро дар эҷодиёти бадеӣ талаб намудааст. Ӯ тадричан ба ақидае омадааст, ки предмети тасвири адабиёт бояд ҳуди воқеият бошад. Вале ба зиндагии атроф бо назари фаъолона, бо ҳарорати дилу ҷон назар афкандан шартӣ зарурист.

Манфиати халқу чамъият, — мегӯяд Белинский, — бояд мавзӯи баёни санъат бошад. Белинский бар хилофи ақидаҳои шахсоне, ки адабиётро воситаи дилхушӣ дониста, аз он ба ҷои баёни ҳақиқати талх «дурӯғи гуворо»-ро талаб менамуданд, роли бузурги дигаргунсозии иҷтимоӣ сиёсӣ доштани адабиётро таъкид мекард. Ӯ адабиётро аз аслиҳаҳои мубориза шуморидааст. Ҳамин тариқ, Белинский дар фикрҳои конкретӣ танқидиаш нуктаи назари материалистиро нисбат ба ҳаёт омили асосӣ медонад. Мактуби машҳури Белинский ба Гоголь, ки В. И. Ленин ба он баҳои баланд додааст, исботи ин идааст. В. И. Ленин ин мактубро «яке аз бехтарин асарҳои матбуоти ғайрицензуравии демократие»² мебошад, гуфтааст.

Нагуфта намонад, ки афкори саҳеҳи бардаму барҷастаи Белинский аз ақидаҳои солими сиёсии ӯ сар мезадаҳнд. Ӯ чун пе-

¹ В. Г. Белинский. «Назаре ба адабиёти соли 1847-и рус». Душанбе, 1949, сах. 54.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 255.

волюционер-демократ инкилобро ягона роҳи навсозии ҷамъият медонист. «Чунин фикр хандаовар аст, ки,— гуфтааст ӯ — вай (инкилоб—Ю. Б.) худ ба худ, бе гардишҳои зӯрию хунрезӣ рӯй мевода бошад»¹. Белинский сонитар (соли 1841) менависад: «Ман кунун дар ҳудуди нави истодаам — ин ғояи социализм аст, ки барои ман ғояи ғояҳо, вучуди вучудҳо, масъалаи масъалаҳо, ибтидою интиҳои эътиқоди донишҷост. Ҳама чиз аз он, барои он ба сӯи он. Вай масъала ҳам халлуфасли масъалаҳо мебошад... Бинобар ин ман кунун ҳаёти худ, ҳаёти ту ва ҳамагонро, ки дар роҳи зиндагӣ бо онон дучор омадам, бо он киёс мекунам»².

Характери нодири ҷанговарӣ, тафаккури танкидӣ ва меҳнатқаринӣ ӯро ба арсаи пайкори ҳаёту адабиёт овард. На фақат худи ӯ эълон кард: «Ман дар ин дунё сарбозам!», А. И. Герцен табиати тавоноӣ ӯро ҳис карда гуфт; «У ҷанговари кавӣ буд!» Г. В. Плеханов роли Белинскийро дар ҳаракати озодихоҳии рус қайд карда, ӯро «салафи марксизми рус» номидаст. В. Г. Короленко гуфтааст; «У сипохи ҳақиқии рӯх, бебоку пок ва адабиёти рус ҳамеша ба ӯ боифтихор чашм андӯхта, чун ба одами фидокор ва покзасиришт мурочиат мекунад».

Добролюбов Николай Александрович (1836—1861) намоёнади дигари революционер-демократро, ки ба ақидан Белинский наздик аст, пеш меронад. Нуктаи назари ӯ чуноне, ки боло ишора рафт, дар асарҳои илмию танқидиаш «Зулматистон», «Шуои нур дар зулматистон», ки ба таҳлили эҷодиёти драмавии Александр Островский бахшида шудаанд, дар мақолаи «Обломовчигӣ чист?», ки асари Иван Александрович Гончаров «Обломов»-ро мавқеи муҳокима қарор додааст ва асарҳои дигари ӯ ифода ёфтаанд. В. И. Ленин дар мақолаи «Ибтидои намоиш» дар бораи Добролюбов навишта буд: «...нависандае ки зулму истибодро аз таҳти дил бад меид ва мушоти шӯриши халқии зидди «туркҳои дохилӣ» — зидди ҳукумати мутлақият буд, барои тамоми Россияи соҳибмаърифат ва соҳибфикр азиз буд»³.

Чернышевский Николай Гаврилович (1828—1889) мутафаккири бузург, файласуф ва публицист, муаррих ва иқтисодчӣ, дар айни замон мунаққид ва санъаткори сухан мебошад. Чернышевский аз рӯи характери фаъолияти худ ҳамчун маррифпарвар ва революционер демократ давомдихандаи идеяҳои пешқадами Белинский ва Добролюбов, пайрави эътиқодманди материализм ва социализм ба шумор меравад.

Таълимоти Чернышевский оид ба эстетика ва нуктаи наза-

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. 12, М., 1956, стр. 71.

² Ҳамон ҷо, сах. 66.

³ В. И. Ленин. Асарҳо. ҷ. 4, сах. 346.

ри ӯ ба адабиёт ифодаи кӯшишҳои революционии вай ва идеалҳои демократиаш мебошад, ки ба муносибати ислохоти соли 1861 ва барои ба амал баровардани он ӯ мубориза мебард. Чернышевский нуктаи назари худро доир ба санъат ва адабиёт асосан дар диссертациаи худ «Таносуби эстетикӣи санъат бо воқеият» баён кардааст. Ӯ ақидаашро онд ба санъату адабиёт дар тақризи ба диссертациаи мазкур навиштааш вусъат додааст. Чернышевский дар ин асар, пеш аз ҳама, бар зидди идеализм ва ҳар гуна ғояҳои мистикӣ¹, ки дар он замон дар соҳаи эҷодиёти бадеӣ ҳукмрон буданд, мулоҳиза меронад. Ӯ аз мавқеи материализм нуктаи назари Кант, Гегель, Шеллинг ва дигар намоёндагони эстетикаи идеалистиро саҳт танқид менамояд.

Ҳомиёни эстетикаи идеалистӣ чунин мепиндоштанд, ки ҳусну зебоие, ки дар эҷодиёти бадеӣ инъикос меёбад, гуё аз фикру ғояи одам сар мезанад ва ҳуди ҳаёти воқеӣ бошад аз ин гуна зебоӣ маҳрум аст; табиат, ҳаёти ҷамъиятӣ, қору кирдори одамон,— мегуянд идеалистҳо,— дорои ҳусну зебоӣ нест. Агар санъаткор идеали зебоиро эҷод намояд, ба фикри онон, идеал чун натиҷаи субъективӣ — шахсӣ, гуё ягон заминаи дигаре надорад.

Чернышевский ин андешаҳои идеалистонро доир ба эстетика қатъиян рад карда, шиор ба миён гузоштааст: «**Ҳуди ҳаёт зебоӣ**»². Барои одам,— менависад ӯ,— ҳамон вучуд зебоӣ, ки аз вай нишонаҳои ҳаёт зоҳир гардад. Инак, предмете зебо — он предметест, ки аз вай аломатҳои зиндагӣ намоён шуда истоад. Ба қавли Чернышевский, тасавури зебоӣ барои ҳар кас ҳар хел аст ва ба идеяи фаҳмиши ӯ вобаста мебошад. Чернышевский, ин фикрро дар таҳлили таърихӣ ва синфӣ будани категорияи ҳусну зебоӣ шарҳ медиҳад. Ӯ бо мисолҳои оддӣ ва эътимоднок исбот менамояд, ки зебоӣ ва ҳусн аз тарафи «асилзодагон» як хел, аз тарафи аҳли меҳнат — деҳқонон дигар хел, аз ҷониби зиёён ба таври дигар дарк ва қабул карда мешавад.

Ҳаёти воқеӣ бо зиддиятҳои рангинаш барои Чернышевский хеле қобили тавачҷӯх мебошад. Ӯ ба муқобили назарияи идеалистӣ онд ба номукаммалии ҳаёт ва зебоии он, доир ба ноқисҳои табиат, ки онро гуё санъату адабиёт такмил меода бошанд, боби баҳс кушода, чунин барномае пеш меронад: **санъат василаест, ки моро бо ҳаёт ва зебоӣҳои он шинэ мекунад, таҷрибаи фардии инсонро бой мегардонад, тарафҳои мураккаби зиндагиро маънидод менамояд ва ниҳоят, дар бораи он ҳукм мебарорад.** Мазмуни революционии таълимоти Чернышевский асосан дар ҳамин аст.

Вазифаи адабиёти пешқадамро муайян карда, Чернышев-

¹ *Мистика* — тасаввуфӣ; сарбастагӣ, муаммогӣ.

² Н. Г. Чернышевский. «Эстетические отношения искусства к действительности». М., 1948, стр. 10, 26.

ский навиштааст: «Фақат ҳамон чараёнҳои адаби ба дараҷаи оли инкишоф мерасанд, ки бо таъсири идеалҳои бузургу қобили зиндагӣ пайдо шуда, талаботи муҳимии замонро таъмин намоянд». Чернышевский зебоии ҳаёту санъатро дар ҷидду ҷаҳди одами мубориз, одами меҳнат мебинад. Ин аст, ки бисёр фикрҳои асосии эстетикаи Чернышевский ҳоло ҳам зинда ва амалкунанда мебошанд.

Дар баробари ин қайд кардан зарур аст, ки Чернышевский аз фалсафаи Фейербах низ баҳравар шуда, аз нуқтаи назари материализми механикӣ ҳам фикрҳо рондааст. Чунончи, ӯ таъсири инсонро ба табиат ва роли таҷрибаи ҷамъиятии одамро то охир фаҳмида натавонист. Дар раванди муҳокимаи фикру зикраш зиддиятҳои буданд, ки ӯро гоҳ ба материализми диалектикӣ наздик меоварданд ва гоҳ дар доираи материализми механикии Фейербах маҳдуд мемонданд. Ин гуна маҳдудият дар фикрҳои Белинский ва Добролюбов низ мушоҳида мешаванд.

Писарев Дмитрий Иванович (1840—1868)— революционер-демократи рус, публицист, мунаққиди адаби, файласуф ва пайрави эътиқодманди материализм. Ӯ як муддат дар ибтидои фаъолияти адабиаш (1859) аз мавқеи эстетикаи идеалисти эҷодиёти бадеиро нисбат ба ҳаёт бетараф пиндоштааст. Аз соли 1860 инҷониб, дар натиҷаи «гардиши ҷиддӣ» дар ҷаҳонбиннаш нуқтаи назари ӯ ба сӯи фалсафаю эстетикаи материалисти моил шуда, дар санъату адабиёт усули ҳақиқатнигорӣ (реализм), «танқиди реалистӣ», «реализми андешақор»-ро пеша менамояд.

Дар мероси эстетикаи Писарев масъалаи оид ба роли ҷамъиятии санъат амиқ қор карда шудааст. Ӯ чунин мешуморад, ки қомебиҳои санъаткорони барҷаста («нобиғаҳои таҳайюлот») бо кашфиёти олимони бузург («нобиғаҳои тафаккур») ва бо фаъолияти сарварони ҳаракатҳои халқӣ («нобиғаҳои ишқу муҳаббат») баробаранд. Мақсади охиринаи санъат,— меғӯяд ӯ,— барои «манфиати умум ё иттиҳодияи умуминсонӣ» муфид будани он аст. Намунаҳои аълотарини осори бадеъ, ба ақидаи Писарев, маҳсули истеъдод, самимият ва сӯзи дил мебошад, ки онҳо ба асарҳои хунсардона ва ҳаяҷоннопазир зид меистанд. Рӯзанди образонарии бадеъ, ба қавли Писарев, ба пайдоиши орзу шабоҳат дорад, ки вай ба қори «дастҳои суратгарӣ» ҳеч монанд нест. Бояд гуфт, ки қайдҳои Писаревро оид ба роли орзу дар процесси маърифат В. И. Ленин хеле баланд баҳо додааст. Бо вучуди ин ҳама дар муҳокимаҳои назарии Писарев баъзе ноқисҳо дучор меоянд, ки инро, бешак, натиҷаи муҳолифати замонаш доништан равоаст.

Вале хизмати шобии революционер-демократҳои рус дар ҳамин, ки онҳо аввалин шуда пойдевори эстетикаи илмӣ-материалистиро ба вучуд оварданд, принципҳои халқӣ, реалистӣ ва баландғоягии санъатро собит намуданд. Ин ҳама дар ин-

кишофи илми адабиёт қадами бузурге ба пеш буд. Албатта, материализми давраи то Маркс, эстетика ва танқиди он масъалаҳои оид ба моҳият ва вазифаи санъату адабиёти ҷамъияти социалистиро ҳал карда натавонистанд. Ин вазифа ба зиммаи асосгузори марксизм-ленинизм омада буд.

Маркс, Энгельс, Ленин ва ходимони бузурги илму адабиёт аввалин хиштҳои эстетикаи нав — эстетикаи социалистии имрӯзоро ба бунёди он гузоштанд. Онҳо ба таълимоти пешқадамтарини революционии ҷаҳон — материализми диалектикий ва таърихий тақия карда, дар шароитҳои нави зиндагӣ вазифаи санъату адабиёти ҷамъияти пешояндро пешакӣ нақш кашиданд.

3. АСОСҲОИ ФАЛСАФИИ ФАНИИ АДАБИЕТШИНОСИ

Пайдоиши назарияи адабиёти марксистӣ. Революционер-демократҳои рус аввалин шуда санъату адабиётро ҳамчун аслиҳаи тавоноии идеявӣ муайян карда бошанд ҳам, вале онҳоро бо ҳаёт ва муборизаҳои синфӣ пайваста натавонистанд. Ин вазифа ба зиммаи марксистон омад.

Асосгузори коммунизми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгельс бо таълимоти фалсафашон — материализми диалектикий ва таърихий дар ҳаёти ҷамъияти инсонӣ табадуллоти бузурге ба вучуд оварданд. Ин таълимот ба муборизони зидди зулму истисмор роҳи озодии халқҳоро нишон дода, барои аз ҷамъияти синфӣ ба ҷамъияти бесинф, яъне беистисмор, ба ҷамъияти баробарию бародарӣ ва адолатпарвар гузаштан дастурӣ кард. Таълимоти Маркс ва Энгельс дар баробари инқилоби таърихий меҳнаткашонро барои асосҳои маданияти нави пролетарии худ доштан низ роҳнамоӣ намуд.

Фикру андешаҳои Маркс ва Энгельс оид ба санъату адабиёти социалистӣ дар як қатор мақолаю тақризҳо ва муқотибаю муқолимаҳо асосан бо олимону адибони замон баён гардидааст. Ҳар як мулоҳизаи назарии онон доир ба адабиёт дар мисоли эҷодиёти санъаткорони гузаштаю муосири ҷаҳон исбот шуда, бо далелу бурҳон дар таҷриба татбиқу тасдиқ ёфтааст.

Маркс ва Энгельс пайдоиши санъатро вобаста бо меҳнат, бо қору қирдори одам ва фаъолияти амалии инсон маънидод карда, ба ҳулосае омадаанд, ки фаъолияти одам ва тараққи хислату сифатҳои ӯ дар ҳаёти ҷамъияти вай реша гирифтааст. Дар исботи онон — ҳисси эстетикӣ, нафосат ва зарофат-фаҳмӣ натиҷаи ҳаёти ҷамъиятии одамон буда, дар дараҷаи муайяни тараққи инсоният пайдо мешавад. Вазифаи санъат аз он иборат аст, ки ҳусну зебоии ҳаётро тасвир карда, ҳақиқатро дар тараққи пешомади дурахшонаш (перспективаш) кашф намояд, ба ҷамъият роҳи беҳбудии ҳаёти ояндаро нишон

диҳад. Санъату адабиёт ҳамчун яке аз соҳаҳои мафкуравӣ (идеологӣ) вазифаи маърифатбахшӣ ва тарбиягариширо бояд бо тамоми масъулиятадо намояд.

Маркс ва Энгельс ба мо табиат ва моҳияти иҷтимоии санъату адабиёт, тақдирӣ таърихӣ онҳоро дар давраҳои (формацияҳои) гуногуни ҷамъияти равшан нишон додаанд. Онҳо моҳияти ҷунин истилоҳ, ва мафҳумҳои муҳими адабиётшиносиро ба монанди **реализм**, **бадеият**, **мутамоилият** (тенденциозностр), яъне бетараф набудани санъати пролетарио нисбат ба санъати буржуази шарҳу тафсир карда, мазмун ва роли таърихӣ намудҳои муҳими адаби — драма, трагедия (фочна) ва комедия (мазхака) — ро фаҳмондаанд.

Маркс ва Энгельс дар мукотибаҳои худ бо нависандагони немис Фердинанд Лассаль (онд ба асари фочивии таърихӣ ӯ «Франц фон Зикинген» (1859), Минна Кауская (доир ба романҳои ӯ «Стефан аз Грилленхоф» ва «Кӯҳна ва нав», 1884), ба муносибати танкиди повести нависандазани англис Маргарет Гаркнесс «Духтари шахри» (1887) ва дар мақолаҳои дар бораи эҷодиёти Шекспир, Шиллер, Гёте, Хейне, Бальзак, Жорж Санд, Диккенс ва дигарон ба як қатор масъалаҳои амалии адабиёт (реализм, проблемаи тип, партиявӣ ва ғайра) таваккуф карда, алоқамандии санъату адабиётро бо зиндагӣ ва бо муборизаи ранҷбарон бар зидди золимон таъкид намудаанд.

Асосгузори коммунизми илмӣ аз рӯи таҷрибаи санъату адабиёти ҷаҳон ба ҳулосае омадаанд, ки маҳз равиҳои ҳақиқатнигорӣ (реалистӣ) дар санъату адабиёт ба мақсаду нияти умумии пролетариат — ба дигаргунсозии воқеият мувофиқи идеалҳои социалистӣ синфи коргар ҷавоби комил медиҳад. Маркс ва Энгельс осори ҷунин устодони санъати реалистӣ — Бальзак, Диккенс ва Теккерейро барои тасвири ҳақиқатнигоронаи муносибатҳои ҷамъиятию нобаробарии иҷтимоии мавҷуда баланд баҳо дода, дар танкиди бераҳмонаи онон нисбат ба ҷабру истисмор ва таҳқири кадрӣ одаи шарораи революциониро дидаанд.

Ғояҳои Маркс ва Энгельс доир ба роли санъату адабиёт дар марҳалаи нави ҳаракати озодихоҳӣ, ҳангоме ки маркази ҳаракати революционӣ дар Россия кӯчид, дар осори В. И. Ленин давом ва таракқи ёфт.

В. И. Ленин санъату адабиётро ҷунин ҳиссаи таркибии қори сотсиалистӣ дар бунёди ҷаҳони нави ва тарбияи одами нави ҷамъияти қувваи бузурги маънави донист. У масъалаҳои маънавии ҳаёти нави ҷамъиятиро бо таракқиёти ҳаракатҳои коргарӣ, муборизаҳои синфӣ, ғояҳои пролетарӣ ва ниҳоят, бо ояндаи намоёни соҳтмони ҷамъияти сотсиалистӣ пайваста, пояҳои назарии санъату адабиёти ин ҷамъиятро асос гузошт. Яке аз масъалаҳои муҳими заруре, ки Ленин ба миён овард — партиявӣи санъат мебошад.

Партиявияти назарияи адабиёти марксист-ленинӣ.

Санъату адабиёти социалистӣ, ки аз ибтидон пайдоишаш партиявӣ буда, ба халқ ва синфи меҳнаткаш содиқона хизмат мерасонад, илми адабиёт, назарияи он низ бояд аз мавқеи партиявият ба он роҳнамунӣ кунад. Мақсади назарияи адабиёти марксист-ленинӣ низ дар ҳамин аст, ки ба мисли тамоми соҳаҳои илми советӣ ҳақиқатро баҳри ривочу равнақи ҳаёт ва саодати халқи советӣ ва ранҷбарони ҷаҳон дарк намояд.

Маркс ва Энгелс на фақат бо рафтору кирдори шукӯҳмаңдонаи дунёфаҳмии худ ва бо таълимоти революционии оламшумулашон партиявиятро дар илму маданият тасдиқу татбиқ карданд. Онҳо дар нахустин ҳуҷҷат — программаи пролетариати дунё — «Манифести партияи Коммунистӣ» (1848), дар мактубҳои хуб ба Минна Каутская ва Маргарет Гаркнесс дар ин бобат бо далелҳои раднашаванда андешаҳои худро дастраси намоёндагони тамаддуни ҷаҳон гардониданд. В. И. Ленин дар шароитҳои нави зиндагӣ дар асарҳои «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» (13 ноябри 1905), «Партияи сотсиалистӣ ва инқилобияти бепартиявӣ» (26 ноябр ва 2 декабри 1905), сонитар, дар асари классикиаш «Материализм ва эмпириокритицизм» (1909) аввалин бор дар таърихи тафаккури эстетикӣ инсоният хусусиятҳои таърихӣ ва принциpleri партиявияти пролетарио (дар шароити сотсиализми музаффар — умумихалқиро) ҳамчун принциpleri пешқадамтарини адабиёти ҳозирзамон нишон дод.

В. И. Ленин масъалаи озодии эҷодӣ ва партиявиятро чун ҷавҳари идеяӣ назарияи адабиёти сотсиалистӣ ва идеяи амиқ даркшудаи санъаткор ба миён гузошта, ақидаеро пеш ронд, ки маҳз партиявияти коммунистӣ, яъне бо вичдони пок, бо дили қушод ва содиқона хизмат кардан ба пролетариати социалистӣ ва партияи он, барои хизмати ҳақиқӣ кардан ба халқи худ ба санъаткор имкониятҳои зиёде фароҳам меоварад ва боиси инкишофи ҳаматарафаи истеъдоди ӯ мегардад.

«Партиявият, — мегӯяд В. И. Ленин, — натиҷа ва ифодаи сиёсии зиддиятҳои хеле тараккикардаи синфҳои мебошад». В. И. Ленин борҳо қайд кардааст, ки бепартиявият — идеяи буржуазӣ, вале партиявият — идеяи коммунистӣ аст.

В. И. Ленин назарияи адабиётро бо таълимоти худ оид ба мавҷудияти ду маданият дар ҷамъияти синфӣ антагонистӣ бой намуд. Ӯ дар мақолааш «Мулоҳизаҳои танкидӣ оид ба масъалаҳои миллӣ» (1913) навишта буд: «Дар ҳар як маданияти миллӣ унсурҳои лоақал инкишофнафтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд, зеро дар ҳар як миллат оммаи меҳнаткаш ва истисморшаванда ҳаст, ки шароити зиндагонии вай ногузир идеологияи демократӣ ва сотсиалистиро ба вучуд меоварад»¹. Ғояҳои демократӣ ва сотсиалистӣ дар санъ

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 8.

ати чамъияти синфӣ, аз як тараф, ба шакли эҷодиёти бадеии халқ (эҷодиёти шифоҳӣ) ва аз тарафи дигар, ба воситаи халқияти эҷодиёти адибони тараққипарвар (адабиёти китобатӣ) зуҳур хоҳад кард.

В. И. Ленин нисбат ба факту санадҳои адабӣ татбиқ кардани назарияи инъикосро низ нишон дод. Ӯ ба таълимоти Маркс ва Энгельс «Назарияи маърифат» истинод карда, моҳияти диалектикий дарки ҳаёти объективиро дар «Назарияи инъикос»-и худ ба чунин зинаҳо вобаста кардааст: «Аз мушоҳидаи зинда ба сӯи тафаккури абстракт ва аз тафаккури абстракт ба сӯи амалия — чунин аст роҳи диалектикий донишҷӯи ҳақиқат, донишҷӯи реалияти объективӣ»¹. Худи ӯ ин назарияро дар мақолаҳои роҷеъ ба эҷодиёти Л. Н. Толстой татбиқ намуд.

Ленин нисбат ба мероси мадания гузаштаи халқҳо бо назари нек нигоҳ карданро ба мо омӯхт ва зарурияти халқӣ будани санъат ва адабиётро талаб намуд. Доир ба идеяҳои сотсиалистӣ ва халқият Ленин дар асарҳои худ «Ду тактикаи сотсиал-демократия дар революцияи демократӣ» чунин изҳори ақида кардааст, ки идеали демократӣ ва сотсиалистӣ мо бояд бо тамоми шону шавкат ва дилрабоиаш нишон дода шаванд.

Баъзе асарҳои В. Г. Плеханов, монанди «Мактубҳои бе ӯнов», «Санъат ва ҳаёти чамъиятӣ» ва ғайра ба проблемаҳои пайдоиш ва инкишофи санъати пролетарӣ бахшида шудаанд. Плеханов роли меҳнатро дар тараққиёти санъат аз мавқеи фалсафаи материалистӣ маънидод карда, характери барсохтӣ (надстройкаи) адабиёти бадеиро нишон додааст. Вале ӯ аз гирдоби ҳаҷоҳои биологизм² раҳо ёфта натавонист.

Барои тараққиёти минбаъдаи назарияи адабиёт ва эстетикаи марксист-ленинӣ саҳми А. В. Луначарский, В. В. Воровский, М. С. Ольминский (Александров) ва махсусан асосгузори адабиёти советӣ А. М. Горький, назариячиёни марксистӣ хориҷӣ — Грамши, Лабриола, К. Кодуэлл, Р. Ральф Фокс ва дигарон хеле бузург аст. Луначарский дар ибтидои пайдоиши адабиёти нави сотсиалистӣ гуфтааст: «Саъю кӯшиши мо бояд ба он равона карда шаванд, ки дар образи соф бадеӣ ҳам дили коммунист дар ғалаён бошад». А. М. Горький дар мақолаи музокирахоҷаш, дар мактуби мурочиатноахоҷаш бисёр масъалаҳои муҳими оид ба реализми сотсиалистӣ, қаҳрамони мусбати адабиёти советӣ, маҳорати бадеӣ ва методу услубро мавриди муҳокима қарор дода, бо дастури назарияи эстетикаи марксизм-ленинизм ба пайдоиши адабиёти нави пролетарӣ ва сотсиалистӣ амалан роҳ кушодааст. Дар асарҳои Горький образи одами нав, муборизи далеру бебоқ, раволутистонери содику матин ҳамчун типҳои олитарини идеали эстетикаи чамъиятӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд. А. М. Горький низ баъд аз В. И.

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 38, саҳ. 170.

² Доир ба ин масъала, инг.: Ю. Бобоев. Эстетика ва қадамҳои насури назми тоҷик. Душанбе, 1988, саҳ. 78—85.

Ленин оид ба ду равияи адабиёти давраҳои феодали ва буржуазӣ муҳокима ронда нишон додааст, ки ба ғайр аз адабиёти синфҳои ҳукмронӣ истисморгар, боз адабиёти зидди ҷамъияти буржуазӣ — адабиёти балвогарона вучуд дорад. Онро адабиёти реализми танқидӣ ва романтизми революционӣ меноманд.

4. ПАРТИЯВИЯТ, ХАЛҚИЯТ ВА СИНФИЯТИ АДАБИЁТИ БАДЕИ

Адабиёти бадени ҳар як миллат ва ҳар халқ дар ҳар даври ҳаёти ҷамъиятӣ идеяю андешаи муайянро ифода карда, ягон нуқтаи назар, мафкура ва ҷаҳонбиниро мудофия менамояд. Дар баъзе асарҳои санъаткорон ин ифодаю ҳимояи мақсад ошкоро ва гоҳо ба воситаи тасвири эҳсосоти нависандаю персонажҳо баён мегардад. Мана ҳамин ҳифзи манфиатҳои синфи гурӯҳи муайяни ҷамъиятӣ ё табақаи иҷтимоӣ ба эътибори ҳодисаҳои воқеият партиявият номида мешавад.

«Дар ҳар замон фақат идеяҳои синфи ҳукмфармо идеяҳои ҳукмфармо буданд»¹, — навишта шудааст дар «Манифести Партияи Коммунистӣ». Дар ҷамъияти синфии антагонистӣ, синфҳои истисморкунанда, ки ақалият ҳастанд, идеяҳои худро ҳамчун идеяҳои ҳукмрон пеш ронда, ба аксарият ҷабру зулм мекунанд. Соҳибони саноату истеҳсолот, сарвату сармоя ҳам дар мамлакатҳои капиталистӣ ин таъсири худро ба воситаи адабиёт, ки аслиҳаи тавоноии муборизаи идеологӣ аст, ба манфиати синфи ҳукмронӣ ақалият истифода мебаранд.

Ҳар як нависанда, санъаткор бо ҷаҳонбинии фалсафии ҳукмронӣ замону синфи худ мусаллаҳ гардида, кӯшиш менамояд, ки манфиатҳои синфи ҷамъияти худро тарафкашӣ кунад. Ҳимояи идея ва ҷаҳонбинии синфи табақаи ҷамъиятии худ аз партиявият сар мезанад. Маълум аст, ки тарафкашӣ дар адабиёти давраҳои ғуломдорӣ, феодали, буржуазӣ низ вучуд дошт ва дорад, аммо онро аз партиявияти ҳақиқӣ, коммунистӣ фарқ кардан лозим аст.

Ба ҳамин тарик, партиявият фақат ҳосияти пояи баланди тараққи ҳаракати революционӣ сотсиал-демократӣ набуда, вай дар вазъияти камқувватии ҳаракати ҷамъиятию давраҳои таърихӣ низ дар байни иштироккунандагони он вучуд дошт ва дорад. Вале партиявияти илмӣ коммунистӣ ҳамчун таълимоти нави эстетикӣ чун «сухани охирини фикри революционӣ инсоният» дар замони авҷи задухӯрди синфҳо дар ибтидои асри ХХ эҷод гардид.

Принципҳои ленинии партиявияти адабиёт дар асоси муҳокимаҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс оид ба мутамоилияти (тенденциозность) адабиёт, яъне бо назари танқид назар кардани адабиёти демократӣ ба санъату адабиёти буржуазӣ бунёд шу-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Манифести Партияи Коммунистӣ. Душанбе, 1952, сах. 67.

дааст. Шароитҳое, ки таълимоти нави В. И. Ленинро доир ба партиявият падид овард, хеле тезутунд буданд.

Дар мабдаи аср дар байни зиёиёни эҷодкор, инчунин қисми пешкадами он, нисбат ба фаҳмиши маданияти пролетарӣ (ва сотсиалистии оянда) дарҳам барҳамие мушохида мешуд. Ҳатто адибоне, ки ба сафи партия меомаданд, ба таъсири «индивидуализми буржуазӣ-анархистӣ» монда, баъзеашон асири «муносибатҳои савдогаронаи адабиёти буржуазия» мегардиданд ва ба доми мутобеати «пораю ришвати» вай меафтиданд. Дар байни зиёиёни буржуазӣ бошад, дар бораи «озодии мутлак» ҳарзаю ёвагӯнҳо ба амал меомад.

В. И. Ленин дар асараш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ», ки таҳкурсии санъати реализми нави даврони сотсиализм аст, ин ҳаёлҳои ботилро фош карда, чигунагии адабиёти партиявӣ ва озодии ҳақиқиро ба шарҳ гирифт. Ӯ ба адабиёти «мунофיקона озод», ки дар амал бо буржуазия алоқаманд аст, адабиёти «ҳақиқӣ-озод, **ошқоро** бо пролетариат алоқадор»-ро муқобил гузошт. Ӯ рӯҳи фуруҳташавандагии адабиёти буржуазиро бераҳмона фош карда гуфтааст: «Дар чамъияте, ки ба моликияти хусусӣ асос меёбад, санъаткор барои бозор мол истехсол мекунад, вай ба харидор мӯҳтоҷ аст»... Принципиҳои адабиёти ҳақиқии партиявӣ, мувофиқи таълимоти Ленин, дигар аст. Вай «на танҳо аз он иборат, ки кори адабиёт барои пролетариати сотсиалистӣ наметавонад олати фондаҷуни шахсон ё гуруҳҳо бошад, вай умуман наметавонад кори индивидуалии ба кори умумии пролетарӣ новобастае бошад. Нест бод адибони ғайрипартиявӣ! Нест бод адибоне, ки худашонро мофавқ (аз ҳама баланд — Ю. Б.) мешуморанд! Кори адабиёт бояд як қисми кори умумипролетарӣ, «чархча ва винтчан» як механизми ягонаю бузурги сотсиал-демократӣ гардад, механизме, ки онро тамоми авангарди бошуури тамоми синфи коргар ба ҳаракат оварад. Кори адабиёт бояд як **қисми таркибии** кори муташаккилона, планона ва муттаҳидонаи партияи социал-демократӣ гардад»¹.

В. И. Ленин принципи партиявияти коммунистии адабиётро пеш ронда, изҳори ақида кардааст, ки пролетариати сотсиалистӣ бояд онро тараққӣ дода, то мумкин аст дар шакли муқаммалаш ба ҳаёт татбиқ намояд. Принципи партиявияти ленинӣ санъату адабиётро чун принципи конунияти илмӣ якшакли шуури чамъиятӣ донистааст. Зеро адабиёт дар инъикоси бадею образнокӣ ҳаёт, чунон ки боло қайд шуд, характери барсохтӣ (надстройкавӣ) дошта, барои манфиатҳои синфи пролетариат аслиҳаи мубориза мебошад. Марксизм-ленинизм таълим медиҳанд, ки надстройка дар давраи муайян бузургтарин қувваи фаъол гардида, ба мачмуи муносибатҳои истехсолии чамъияти, яъне ба базис (пойдевор) барои ба шак-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 10, саҳ. 32—33.

ли муайян даромадан ва мустаҳкам шудан фаъолона ёрӣ мерасонад.

Адабиёт, чун аслиҳаи махсуси барсохтӣ, ин вазифаи таърихии худро дар ҳолати соҳиби роҳи равшани партиявӣ будан адо карда метавонад. Дар шарҳу тафсири Маркс ва Энгелс **партиявият—идеалҳои партиявӣ, идеалҳои сотсиализм ва коммунизми амиқ идрок кардани нависанда мебошад.** Партиявияти ҳақиқӣ дар санъат бо таъриби механикӣ «манifestҳо» ва «програмаҳо» машғул нашуда, балки омилҳои наву арзанда-ро дар соҳаи эстетика ба вучуд меорад. Зарур аст, ки ин гуна санъату адабиёт комилан озод бошанд.

В. И. Ленин навиштааст, ки дар замони капитализм, дар чамъияте, ки бар ҳукми пул асос ёфтааст, дар чамъияте, ки оммаҳои меҳнаткшон ба қашшоқӣ гирифтаанд ва як мушт боён муфтхӯрӣ мекунад, ҳаргиз «озодии» реалӣ ва ҳақиқӣ буда наметавонад. Ӯ даъват менамояд, ки адабиёти ҳақиқатан озоди бо пролетариат узван алоқамандро ба санъати риёкорона озодде, ки дар амал ба буржуазия хизмат мекунад, муқобил гузорем. Ин адабиёти нав,— меғӯяд Ленин,— «адабиёти озод мешавад, чунки на тамаъ ва на карьера (мансаб — Ю. Б.), балки идеяи сотсиализм ва хайрхоӣ ба меҳнаткшон ба сафҳои вай қувваҳои нав ба навро ҷалб кардан мегиранд. Ин адабиёт адабиёти озод мешавад, чунки вай на ба хоними аз айшу ишрат сершуда, на ба «дах ҳазор болонишинони» зикшуда ва ба дарди фарбеҳӣ гирифтагардида, балки ба миллионҳо ва даҳҳо миллион меҳнаткшон, ки гули мамлакат, қувваи он ва ояндаи он мебошанд, хизмат мекунад. Ин адабиёт адабиёти озодде мешавад, ки ҳар сухани наватарини афкори революсионии инсониятро бо таҷриба ва кори ҷонноки пролетариати сотсиалистӣ такмил медиҳад»...¹

Мурод аз адабиёти нав бояд ба халқ, ба даҳҳо миллион меҳнаткшон хизмат кунад гуфтани В. И. Ленин халқияти он аст, ки вай хислати ҷудонашавандаи адабиёти советӣ мебошад. Ленин халқиятро ҳамеша бо партиявият пайваста медонист. Ба амал овардани ин талабот барои он имконпазир гашт, ки Партияи Коммунистӣ на манфиатҳои танги ягон синф, балки ғайрату кӯшиши ҳамаи халқро ифода менамояд.

В. И. Ленин дар асарҳои худ оид ба санъату адабиёт аҳамияти бузурги адабиётро дар кори маърифати бадеӣ ва инъикоси зиндагӣ кашф намуд. Ӯ нишон дод, ки ҳар як эҷодиёти ҳақиқатан бадеӣ на фақат мазмуни субъективӣ, балки инчунин мазмуни объективӣ дорад. Пайвандии ин ҳар ду ҷиҳат боиси ба таври амиқ акс кардани тарафҳои муайяни ҳаёти оммаҳои халқ, ҳолу аҳвол ва тақдири таърихии онҳо мегардад. Аз ҷамъии нуқтаи назар Ленин ба эҷодиёти бадеии Лев Толстой баҳои сазовор дод. Ӯ дид, ки то чи андоза нависанда дар тасви-

¹ В. И. Ленин. Ҳамаи ҷо, сах. 36.

ри ҳаёти оммаҳои халқ зиддиятҳои муҳити зиндагӣ ва вазъияти деҳқононро дар арафаи револютсияи якуми рус моҳирона нишон дода тавонистааст. Ленин эҷодиёти Л. Толстойро аз маънаи назарияи инъикоси материалистӣ баҳо дода, таълимоти марксистиро оид ба роли эҷодиёти бадеӣ дар идрок қардан ва дигаргун сохтани ҳаёти воқеӣ бо қамоли зақоватмандӣ инкишоф дод. Осори бадеӣ, ба қавли Ленин, қодир аст процесҳои зиндагии халқ ва тақдири ӯро ҳаматарафа, амиқ, бо решаҷаҳояш нишон диҳад. Аммо гап дар сари ҷаҳонбинӣ ва нуктаи назари нависанда мебошад.

Санъати бузург ҳамеша арсаи задухӯрд ва мубориза аст. Тимсоли фидокорона хизмат қардан ба халқи худ ҳаёт ва эҷодиёти санъаткорони русу Аврупо — Оноре де Бальзак, Ромен Роллан, Бернард Шоу, Анатолий Франс, Теодор Драйзер, А. Пушкин, Н. Гоголь, Лев Толстой, И. Тургенев, В. Белинский, Н. Чернышевский, Н. Добролюбов, А. Чехов, Максим Горький, В. Маяковский ва дигар классикони адабиёти ҷаҳонӣ мебошанд. Дар адабиёти форсу тоҷик чунин бузургон монанди Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Абӯали ибни Сино, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Зоконӣ, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо, Дониш, Шохин, Абай, Айнӣ. Ҳамза Ҳакимзода Ниязӣ барои талоши бахту саодати халқи худ, ҳимояти илму адаб бо золиму ҷаҳолатпарастон даст ба гиребон мешуданд. Вале амалиёти бештари нависандагони гузашта ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсиро дигар қарда наметавонист. Онҳо роҳҳои ҳақиқати навсозии ҷамъиятро пурра тасаввур наметавониданд, чунки дар ҳуди ҳаёт омилҳои моддӣ ва қувваҳои реалӣ барои таъмини ғалабаи сотсиализм вучуд надоштанд.

Фақат дар замони мо, замони сохтмони социализми райятпарвару демократӣ идеал ва ҳаёт дар адабиёт муносибатҳои нав пайдо қарданд. Идеали ҷамъиятӣ акнун ба ҷои ҳаёлотӣ наҷиб ва орзуи нек ба программаи ҳақиқии илмӣ ва амалии синфи коргару деҳқон мубаддал гардид.

Модом ки қонуниятҳои адабиёт озодии идеяҳои демократиро пеш мебаранд, озодии ақида бояд бо озодии идеалҳои эстетикӣ пешқадам марбут бошад. Орзуи умеди халқи советӣ ҳамеша аз сарчашмаи ҳусниёту зебоӣ ва ҷустуҷӯи навқорҳои халқу ватан дар роҳи бозсозӣ ғизо мегирад. Маънои ояндаи дурахшони мо дар Изҳороти асосии анҷуманҳои депутатҳои халқи с. ИҶШС пухта ва рехта баён шудааст. Мо ин пешомадро чун самти табиӣ таърихӣ инкишофи тамаддун мешуморем. Ормони ҷамъиятии халқ асосҳои райятпарваронаи маданияти инсоният, ҷаҳди азалии роҳи сӯи ҳаёти беҳин ва адолати иҷтимоиро дарбар мегирад.

Дар сурате, ки ҳусну зебоӣ ва идеали умуминсонӣ роҳнамои ояндаи дурахшони башарият аст, ояндаи адабиёти буржуазиро фақат тарки бепринципӣ аз ҳар гуна ғоҷиҳои хузновар наҷот хоҳад дод.

Партиявӣҳои коммунистӣ ба нависандагони советӣ ва

санъаткорони тараққипарвари ҷаҳон имконият медиҳад, ки онҳо чун фарзандони муътабарони халқу замони худ тамоми масъулият ва донишу истеъдодашонро бо манфиатҳои конкретӣ инсон, Ватан, миллат ва даврони худ пайванданд. Нависандагонӣ намоени советӣ дар асарҳои худ ягонагии мавқеи гражданиашонро намоиш медиҳанд. Аз эҷодиёти А. Толстой, С. Айни, М. Шолохов, А. Лохути, Н. Тихонов, Л. Леонов, М. Турсунзода, К. Симонов, Мустай Карим, Р. Ғамзатов, Э. Межелайтис, С. Вурғун, Ч. Айтматов, А. Кулешов, Г. Абашидзе, Қ. Кулиев, Ч. Икромӣ, С. Улуғзода, М. Миршакар, М. Қаноат, Лоик ва мунаққидону адабиётшиносони советӣ таъби оташини одамай ва граждони шарора мезананд. Онҳо бо истеъдоди нодири худ дар образҳои бадеӣ ва таҳлили марксистонаи ин образҳо ҳаммаи дараҷаи маърифати назария ва таҷрибаро ба тариқи имтизоҷ (синтез) мучассам менамоянд. Ғояи асарҳои онон бо хусусиятҳои эстетикӣ ягонагии комил дошта, маҳорату санъати суханвариашон ба орзую омоли халқи советӣ, ки ҳоло ба таври васеъ дар амал қорӣ шуда истодааст, бахшида шудаанд.

В. И. Ленин таълим медиҳад, ки ба санъату адабиёт бояд чун ба қувваи навсозанда, силоҳи тавони ҳам даркунандаи ҳаёт ва ҳам тағйирдиҳандаи ҷаҳон назар кард. Дар ҳоли ҳозир, дар вазъияти мусобикаи ҷиддӣ соҳаҳои сиёсату иқтисодӣ ҷаҳон ду системаи иҷтимоӣ дар ҷаҳон роли адабиёт муҳимтар ва пешоҳангтар мегардад. Ғалабаи қатъӣ, бешак, ба қониби адабиётест, ки бо халқ аст ва ба манфиати фард, оммаи васеи меҳнатқашон хизмат мекунад. Ғалабаи охири шикастнопазир аз онҳо ҳамон адабиётест, ки бо таълимоти пешқадами революционӣ марксизм-ленинизм мусаллаҳ мебошад.

Нагуфта намонад, ки ба муносибати ошкорбаёнӣ, бозсозӣ ва дигаргуниҳои ҳаёти ҷамъиятӣ дар ин рӯзҳо перомунӣ партиявӣ адабиёт низ фикрҳои муҳталиф дар рӯзномаю маҷаллаҳо дарҷ шуда истодаанд. Аз ҷамъбасти онҳо ду хулоса бармеояд: якумӣ агар инкори принципи партиявӣтро умуман дар адабиёту санъат пеш гирад, дуюмӣ идеяи партиявӣтро ҳамчун рӯху қон ва обу ҳавои санъату адабиёт медонад. Барои мисол, ҳоло фақат ба ду мақолаи мувоҳисавии рӯзномаи «Комсомольская правда» дар ин хусус муроҷиат кунем, масъала равшан мегардад.

Муҳаррири шӯъбаи адабиёти руси «Литературная газета» И. Золотуский мегӯяд: аз он ҷо, ки калимаи лотинии «партия» ба русӣ аз решаи парт¹—қисм, бахш гирифта шудааст, адабиёт хусусияти кулл дошта, манфиати мардумро фаро мегирад. У дар ҳудди ҳамин ки партия ҳиссаи ҷамъият аст, адабиёт ба ҳамагон муроҷиат менамояд, зиддиятро мебинад. Со-

¹ Дар фарҳанги русӣ — «Эстетика» — partes — партия аз лотинӣ чун вазифа ва қарз маънидод ёфтааст.

нӣ, И. Золотусский ба мақолаи В. Брюсов¹, ки аввалин бор соли 1905 дар журнали «Весы» (№ 14) ба муқобили таълимоти Ленин оид ба партиявӣи санъату адабиёт навишта шудааст, ба гуфтаҳои гуё духӯраи В. И. Ленин оид ба Л. Толстой ва В. Г. Белинский оид ба Гоголь истинод карда, «партиявӣятро — ғасбқунандаи ҳақиқат» пиндоштааст.

Ба ақидаи мо, аз фикру андешаҳои мубҳами И. Золотусский, ки тамоми санади таърихӣю назариро сарфи назар мекунад, ба ягон хулосаи илмие баррасидан, ки дархурди олимону одамон бошад, амри муҳол аст. Ҳис мешавад, ин муаллиф ба пайравии расмияти мӯдҷиёни навбаромад на фақат партиявӣяти коммунистии адабиёту санъат, методи реализми сотсиалистӣро низ саҳлангорона «дафн кардан» меҳоҳад. «Ҳоло онҳо,— менависад ӯ,— бори реҳлат бастаанд: модару фарзанд»².

Бар акси ин, сармуҳаррири маҷаллаи «Вопросы литературы» Д. Урнов дар мақолааш дар ҳамон рӯзнома таҳти сарлавҳаи «Ҳомер магар бепартиявӣ буд?» катибае овардааст, ки «адабиёт бепартиявӣ буда наметавонад». Ӯ ҳамчун олими назарписанд бо мисолҳои раднопазир ва мантиқан барҷаста ба таҳлили осори классикони ҷаҳонӣ Ҳомер, Шекспир, Сервантес, Толстой ва Чехов сар фуру бурда, исбот менамояд, ки эшон дар осорашон ҳатман мавқеи муайяни ҷамъияти ва сиёсии худро ифода намудаанд. Дар ҳақиқат, мувофиқи ҳикмати Маркс, онҳо дар байни аҳли ҷомеа умр ба сар бурда, аз ҷамъият озод буда наметавонистанд.

Идеяи сотсиализм ва партиявӣи адабиётро дар назарияю амалия на танҳо Маркс, Энгельс, Ленин ва ҳаммаслақони онҳо татбиқу тасдиқ намудаанд. Суханварони беназир — Ромен Роллан, Луи Арагон, Анатолий Франс, Эмиль Золя, Мартин Андерсен Нексе, Бернард Шоу, Чек Линдсей, Анна Зегерс, М. Пуйманова, Чеймс Олдрич, Нозим Ҳикмат, Максим Горький, Михаил Шолохов, Алексей Толстой, Леонид Леонов ва бисёр дигар тавассути идеяи сотсиализму партиявӣят дар мубориза баҳри пешравии тамаддуни башар ба авҷи комёбиҳои бадеӣ расидаанд. Қасе, ки бо пьесаи К. Хэмптон «Афсонаҳои Голливуд» шинос аст, хуб медонад, ки дар солҳои вазнини талхи муҳоҷират ба Америка чунин баргузидагони зехнии Аврупо — Генрих ва Томас Манн, Бертольт Брехт ва Лион Фейхтвангер дар ҷустуҷӯи қор дар Голливуд ҷӣ қадар таҳқир ва ҳорию зорӣ кашидаанд. Оё ин пьеса нисбат ба америкоӣҳо ва асарҳои баъдинаи ҳуди санъаткорони мазкур бе ҳеч гуна сузу гудоз ва муносибати муайян нисбат ба фашистони немис, ки ба ҷалои ватан шудани онон сабаб гардидаанд, навишта шуда-

¹ Ниг.: Валерий Брюсов. «Свобода слова». — «Литературная газета», 1990, 22 августа, стр. 6.

² Был ли Гомер беспартийным? — «Комсомольская правда», 1990, 18 августа.

аст! Ҳамин мутамоилият (тенденциозность) ба худии худ партиявият аст.

Илм умуман ва таълимоти бузургон шаъбадае нест, ки ҳар як шаъбадабоз (найрангбоз) онро инкор карда, ба вай беасос ҳучум биоварад. Шахсе, ки аз таърихи бои илмӣ-назарии гузаштагон, баҳусус таълимоти марксизм-ленинизм оид ба методи реализми сотсиалистӣ ва партиявияти коммунистии санъату адабиёт чашм мепӯшаду вале кодир нест, ки ба ивази онҳо таълимоти арзандаи маъкулу макбули дигаре таклиф кунад, ӯ худ ҳечу пуч аст. Таърих ин гуна фазилатфурӯшу лофзанхоро бисёр медонад, ки онҳо чун кафки рӯи баҳр бо нерӯи мавҷҳои пурталотуми ҳаёту адабиёт барҳам меҳӯранд.

Партиявият,— ҳаққонӣ меғӯяд Д. Урнов,— ба он тарзе хусусияти ҳатмии ҳар як асари адаби ва эҷодиёти ҳар як нави-сандаест чунон ки, ба масал, аломати миллӣ ё мансубияти ин ё он равияи адаби¹. Яъне, бе яки аз ин шартҳо на санъаткор ҳасту на асари бадеӣ. Партиявияти коммунистӣ, ки дар санъати оламиён зухуроти аълои ошкоро даркшудаи халқият аст², манфиати халқи меҳнаткашро бо сардории синфи коргар аз ҳама чиз авлотар медонад. Ин ақидае нест, ки танҳо ба адабиёти назарию ташвиқӣ-тарғибӣ тааллуқ дошта бошад, ҷи нисбат ба адабиёти бадеӣ ва умуман санъати типи нав татбиқшуда аст. Меъёри ҳақиқати партиявияти коммунистӣ аз санҷиши таҷрибаи бадеӣ сарфарозона гузаштааст. Тасдики ин меъёру маҳак на фақат китобҳои Горький, Маяковский, Шолохов, Айний, Лохутӣ ва Твардовский мебошанд, инчунин дастовардҳои назарраси Е. Чаренц, А. Упит, Ч. Айтматов, мусикаи Д. Д. Шостакович, С. С. Прокофьев, З. Шаҳидӣ, тамошои театри ва филмҳои Эйзенштейн, Пудовкин, бародароҷ Васильевҳо, Довженко, Н. Шенгелай, Б. Кимьёгаров. А. Собиров, ҳайкалу муҷассамҳои Н. А. Андреев, В. И. Мухина, санъати рассомии М. В. Нестеров, М. Сарьян, А. А. Пластов ва эҷодиёти бисёр дигар санъаткорони советӣ шаҳодати муқовиматнопазири он ҳастанд.

Партиявияти коммунистӣ ҳамвора дар фаъолияти эҷодии ҳам аъзоёни партия ва ҳам санъаткорони бепартиявие, ки тарафдори амалу ғояи партияанд зоҳир мегардад. Ягонагии партияю халқ — асоси ягонагии санъати сермиллати советӣ мебошад³.

Партиявият — шуури коммунистӣ

Партиявият ҳамчун шуури коммунистӣ яку яқбора пайдо нашудааст. Ба таърихи ин масъала андаке мурочиат кардан басанда аст, то ки фаҳмем ҷӣ зумра фозилони ҷаҳон дар дохили соҳти ҷамъиятии феодалию буржуазӣ майли идеяи сотсиалистӣ карда, бидуни ақидаи фалсафани ҳукмрони даврон, партиявияти халқӣ-де-

¹ Ҳамон ҷо.

² Эстетика (словарь). М., 1989, стр. 249.

³ Ҳамон ҷо, сах. 250.

мократи ро чун чуръати граждани дар осори худ татбику тасдиқ кардаанд. Бедарак нест, ки номҳои чунин санъаткорону донишмандон — Томас Мюнцер, Томас Мор, Томазо Кампанелла, Сен-Симон, Шарль Фурье, Роберт Оуэн, Николай Чернышевский барои бисёриён намунаи ибрат гардидаанд.

Чунин ходимони бузурги санъату адабиёт ва мутаффакирони гуманист ба мисли Леонардо да Винчи, Микеланджело, Дж. Бруно, Рабле, Шекспир, Сервантес, Вольтер, Дидро, Руссо, Лессинг, Кант, Гегель, Гёте, Шиллер, Пушкин, Л. Толстой, Достоевский, Чехов бо ин ё он роҳ ҳозираку ояндаи моро ба сӯи сотсиализм тайёр кардаанд. Эшон партиявӣи синфиро дар шаклҳои гуногунаш бо сифатҳои иҷтимоии шахс пайваста доништа, онро аз идеали ӯ ҷудо надидаанд. Ва ин идеал фақат мансуби кайфияти ҷамъияти-сиёси набуда, инчунин ормони инсонӣи граждании қаламдаст аст, ки ӯ барои комёб шудан ба он бо тамоми завқи ақлу эҳсосаш саъю кушиш менамояд.

Партиявӣи коммунистӣ бошад, пайдоишу инкишофи он, ки бо мушаххасияти коммунист марбут аст, номҳои донишмандону санъаткорони шӯҳратмандро хотирнишон мекунад. Маркс, Энгельс, Ленин, Плеханов, Меринг, Вильгельм ва Карл Либкнехтҳо, Г. Веерг, П. Лафарг, В. Воровский, А. Луначарский, М. Горький, Р. Люксембург, А. Грамши, М. Торез, П. Тольятти, П. Неруда ва баҳусус як идда аз гвардияи Ленин ҳамчун коммунистони ҳалолкор асоси хатти пешравии партияи большевикон ва рафти Революцияи Қабири Октябрро таъмин намудаанд¹. Онҳо тараққиӣи тамоюли навро дар ҳаёту эҷод нақш кашида, то ба охир анҷом надода бошанд ҳам, ба ташаббуси эҷодкорӣи наслҳои оянда роҳ кушодаанд.

Партиявӣи адабиёти советӣ, ки шуури коммунистӣ аст, дар зимн тарзи нави тафаккур ва эҳсосот мебошад. Бар хилофи ғайбати қаламкашони буржуазӣи адиби советӣ на бо супориши қасе ё ташкилоте, балки бо фармони дил менависад. Чунин ҳикмати нависандаи номвари советӣ М. Шолохов ба игвогарони буржуазӣи ҷавоби сазоворест: «Дар бораи мо, нависандагони советӣ, душманони шуму бадхоҳ дар хориҷа мегуянд, ки гуёмо бо супориши партия менависем. Ҳақиқати ҳол дигаргун аст; ҳар яки мо бо амри дили худ менависем, вале дили мо бошад, аз он партия ва халқи азизамон аст ва мо ба онҳо бо санъатамон хизмат мекунем»². Тапиши дили ҷӯшони шоири коммунист, революционер ва ҳиссиёти масъулияти шахсӣ дар назди халқу Ватан дар завқу амали В. Маяковский таҷассум ёфтааст:

Дил таклиф дорад —
Ман бояд бинависам
Бо ваколати адои қарз!...

нидо кардааст Маяковский.

¹ Ниг.: Георгий Кунциц. Партийность литературы и личность писателя. М., 1988, стр. 163 и дальше.

² М. Шолохов. Собр. соч. в 8-ми томах, т. 8. М., 1962, стр. 455.

Шоири инкилобгари тоҷик А. Лохутӣ дар яке аз шеърҳои солҳои 20-уми худ «Дило, хомӯш шав, варна, кабобат мекунам, охир!» ин фикрро ба тариқи зайл образнок гуфтааст:

...Барои машварат, дар шӯриши
дилҳои захматкаш
Яқин, эй дил, шарикӣ инкилобат мекунам, охир!

Ақидаи партиявият дар шеъри Шоири Халқии Тоҷикистон Мирзо Турсунзода, ки эҷодиёти ӯ намунаи ба ҳам омехтани фаъолияти ҷамъиятию давлатӣ ва эҷодӣ, манфиатҳои шахсию умумӣ мебошад, ошкор аксандоз аст:

Эй қалам, гар ту яроки шоирӣ,
Гар ба эҷоди суҳан ту кодири,
Аз ҳаёти мамлакат ғофил намон,
Дар миёни халқ беҳосил намон!

Шахсияти санъаткор, ҳасби ҳолу таҷрибаи ҳаётиаш, ки ба ҷаҳонбинии ӯ таъсири бевосита доранд, дар кайфияти эҷодкорӣ вай ва хусусиятҳои бадеии осораш мушоҳида мешаванд. Ин дар мисоли ҳаёт ва эҷодиёти ҳар як нависандаи поквичдон хувайдост. Муносибатҳои партиявии устод С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода ва дигарон на танҳо дар мақолаҳои публицистияшон, инчунин дар осори эпикӣ таърихӣ онҳо низ ба хубӣ ифода гардидааст.

Асарҳои хурду калони С. Айнӣ, суҳанварони тоҷик якҷоя бо бехтарин асарҳои нависандагони пешқадами советӣ дар дасти муборизони роҳи озодии қитъаҳои Осиёи Африқо, ки бар зидди мустамликадорон ва ирқпарастон дар қиёму шӯришанд, ҳамчун силоҳ хизмат мекунанд. Осори онон барои роҳи Революцияи Октябр рафта ва мисли халқҳои ИҶШС аз як гирёбон сар бароварда, ба нуқтаи мақсуд расидан ба мазлумони олам дастурӣ мекунад.

Эҷодиёти адибони миллии советӣ М. Шолохов, Н. Тихонов, М. Бажан, О. Гончар, Ю. Смуул, М. Турсунзода, Г. Абашидзе, И. Эренбург, А. Упит, Мирзо Иброҳимов, Қ. Яшен, Б. Карбобоев, М. Миршакар, Р. Ҷамзатов, Ҷ. Айтматов ва дигарон, ки ҷамъбасти таҷрибаи зиндагӣ ва муборизаи бевоситаи онон дар роҳи навсозии ҳаёти оламиён мебошад, аз ин сабаб шонистаи эҳтирому иқром гардидааст. Ҳар як асаре ки онон бо эҳсоси эҳтироси баланд навиштаанд, ба дили оммаҳои васеи хонандагони Ватани мо ва хориҷӣ зуд қошона месозад. Қаҳрамони меҳнати социалистӣ М. Турсунзода фикри зикри рафиқони ҳамқаламашро моҳирона ифода кардааст:

Шеър дилро ҷун сахаргоҳон мусалффо мекунад,
Ошиқонро гаштаву баргашта шайдо мекунад...
Шеър ҳам хонандаро пайваст созад бо Ватан,
Дар дили хонанда орад рангу бун сад ҷаман.

М. Турсунзода, ки қариб ҳамаи кураи арзро давр задааст, ба ҳамаи воқеаҳо, зисту зиндагонии одамони меҳнатӣ бо ҷашмони дилу қирад, бо дидаи одами советӣ ва коммунисти ҳақиқӣ назар кардааст. Ӯ бо масъулияти ҳақиқии ҷамъияти идеалҳои олии инсонпарварӣ, идеяҳои оламшумули партия ва халқу Ватани моро ҳимоя намудааст. Ҳамчун сафири маданияти халқи тоҷик ва мунодии уммедҳои неки оламиён М. Турсунзода мазлумонро ба мубориза барои озодию демократия даъват ва азму иродаи онҳоро сафарбар кардааст. Ҳоло ин вазифаи начинҷи ба зиммаи пайравони устод Турсунзода — Муъмин Қаноат, Лоиқ, Қутбӣ Қиром, Гулруҳсор, Аскар Ҳаким, Убайд Раҷаб, Гулназар ва дигарон омадааст, ки онҳо бо камали донишу санъаткорӣ ва ғайрати ҷавонӣ инро адо карда истодаанд.

Идеяи коммунистӣ-демократӣ аз шахсият ва фардияти эҷодии санъаткор бояд ҳаргиз чудой надошта бошад. **Партиявият, ки дар санъат на танҳо мафҳуми сиёсӣ, балки мафҳуми эстетикӣ ҳам дорад, бо истеъдод ва маҳорати санъаткор вобастааст.** Бо вуҷуди ягонагии назари идеявӣю сиёсии нависандагонии советӣ, ҳар адиб мувофиқи қобилияти худ ба масъалаҳои муҳимму умдаи зиндагӣ аҳамият дода, бо воситаҳои бадеии хос муносибаташро баён мекунад. Инак, партиявият бо сифатҳои бадеии асарҳои санъат зич алоқаманд аст, зеро вай яққоя бо маҳорату санъаткорӣ ба интиҳоби материали ҳаёт ва фаҳмидану баҳо додан ба он таъсир мегузорад. Партиявият ба рафти тасвири нифоқу низоъҳо, ки асоси сюжети асарро ташкил менамоянд, ба офаридани образҳои типӣ ва характерҳо, барои фаҳмони дани рӯҳия ва рафтору атвори одамон роҳнамоӣ мекунад. Вале санъаткоре, ки ҳаёту одамонро бетарафона, айнан, чи тавре ки ҳаёт тасвир менамояд, дар натиҷа ба гирдобии натурализм ва бенафосатӣ гирифта мешавад. Ин гуна санъаткор на танҳо ба воқеаҳои муҳимми зиндагӣ ва моҳияти диалектикӣ онҳо сарфаҳм намеравад, характерҳои фардиро низ бо тамоми хислату хусусиятҳои эҷод ва ҳодисаҳои ҷамъбаст карда наметавонад.

Беҳтарин асарҳои адабиёти бадеии советӣ барои он хонандаро ба ҳаяҷон меоранд, ки ҳақиқати рӯзгор аз замири қалби нависанда гузашта, ҳаёти халқ бо завқу заковат ва бо идроки шоиронаи ӯ офарида шудааст. Ин муносибат дар процесси фаъолияти эҷодӣ амиктар ва васеътар мушоҳида мешавад. М. Раҳимӣ, М. Миршакар, Ҳ. Юсуфӣ, Ҳ. Қарим, А. Пирмуҳаммадзода, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Бокӣ Раҳимзода ва дигарон дар як даст яроқ ва дар даст дигар хома дар арсаи қорзор амал мекарданд. Манзума ва ҳаҷвиёти маҳву мотқунандаи шоирон, публицистика ва хикояю очеркҳои хурд-хурди фаврии (оперативӣ) нависандагон ҷанговарони тоҷикро ба қорнамонҳои тоза ба тоза илҳом мебахшиданд ва ғалабаи халқи советиро бар душман таъмин менамуданд. Ин анъанаҳои неки партиявияти осори адибони тоҷик ҳоло дар шароити соҳтмони социализми

ранятпарвару демократӣ аз тарафи як идда қаламдастони ҷавон бо масъулияти том ва маҳорат давом ва тараққӣ дорад.

Партиявияти коммунистии адабиёт ҳамоно ба тамоми тарафҳои ҳаёти халқи мо мисли шуъҳои офтоби оламтоб нур афкандан, ба пешравии яки он мададгории қардан ва дигареро чун намунаи ибрат мумтоз нишон додан аст. Ин фикр дар маърузаю мурочиатномаҳо ва музокираю талабномаҳо дар анҷуманҳои нависандагони Иттифок ва ҷумҳурамон батақрор гуфта шудааст. Дар ҳақиқат, вазифаи нависанда дар ҷамъияти социалистӣ калон аст. Адиби мамлакати советӣ бояд ҳамеша ва дар ҳама қор муборизи матини ватан буда, бунёдкории қаҳрамононае нишон диҳад, ба муқобили ҳар як зуҳуроти идеологияи иртиҷой муборизаи оштинопазир барад. Адиби мамлакати советӣ бояд ҳамеша набзи ҳаракати замонро ҳис кунад, дар сӯхтану сохтанҳо бо халқ бошад... Тамоми истеъдоду маҳорати худ, тамоми ҳарорати қалбашро барои он ба харҷ диҳад. Нависандаи мамлакати советӣ бояд бо каломи бадеии худ ба хонанда илҳом бахшад, дар рӯҳу ҷони вай фикру ҳисси олии парварад, хурсандӣ ва лаззати эстетикӣ ӯро ба тугён орад.

Принципҳои халқият ва синфияти адабиёт Халқияти санъату адабиёт — ҳодисаи таърихиест, ки муддати мадид асоси обидаҳои ҷаҳониरो ташкил дода меояд. Хусусияту ҷанбаи халқият дар ёдгориҳои санъати қадими Чину Мочин, Ҳиндустону Миср, дар маданияти бадеии Юнону Руми ғуломдорӣ, дар маданияти бои Киеви русӣ мушоҳида мешавад.

Дар Руссияи асри XVIII масъалаи халқияти адабиёт ханӯз аз тарафи донишмандони мӯътариф — Ломоносов ва Радищев пеш гузошта шудааст. Пушкину Гоголь, Глинкаю Мусоргский, Белинский Добролюбов ва дигар мунавварфикрон ба муҳокимаи васеу амики он кӯшидаанд. Ин масъала аз диққати ягон санъаткори бузурги пешқадами гузашта берун намондааст. Чернышевский навиштааст, ки эҷодиёти бадеии халқ «...барои ҳар касе, ки халқи худро дӯст медорад, мароқовар ва азиз аст. Чиз азизро дӯст надостан мумкин нест»¹.

Халқият, ки бо равияи прогрессивию демократӣ алоқаманд аст, осори адибони номвари форсу тоҷикро низ фаро гирифтааст. Маҳз идеяи халқият ба шакли образнокӣ ба деҳандешаҳои табақаҳои васеи ҷамъият, фикру зикр ва завқу орзуҳои ононро ифода менамояд. Аз ин рӯ сарфи назар аз методҳои гуногуни адабие, ки нависандагон ба онҳо таъяқ доштанд, рӯҳи осори таърихӣ-прогрессивинашон ба таъйин қардани халқияти халқияти вай ёри мерасонад. Дар адабиёти дорон хусусиятҳои шартӣ, рамзӣ ва ё романтикӣ низ халқият ба дараҷаи муайян вучуд дорад. Зеро адабиёте, ки маҳз барои адабиёт бошад вучуд надорад, нависандаи аз ҳаёти ҷамъияту рӯз-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч. в 15 томах, т. 2, М., 1949, с. 308.

гори одамон тамоман кандашуда набуд ва бошад ҳам вай тӣ нест.

Халқияти санъату адабиёт, бешак, фақат дар асоси ҳақиқатнигорона, яъне реалистона ба тасвир гирифтани зиндагӣ пурра ва комил чамъбасти бадеӣ меёбад. **Методи реализми сотсиалистӣ халқиятӣ сотсиалистиро дар адабиёти бадеӣ бағояти амиқию муттасилиаш ифода менамояд.**

Принципҳои халқият дар санъату адабиёт асосан ба манфиатҳои умумихалқӣ, инъикоси тафсилоти ҳаёти халқ, нуқтаи назари идеявӣ эстетикӣ ва идеалҳои ӯ аҳамият медиҳад. Ба хизмати халқ ҳамеша омода будан, бо воситаҳои тасвири бадеӣ барои завқу кайфияти инсонӣ меҳнаткаш ҳамчун намояндаи халқ ва манфиатҳои иҷтимоии ӯ мубориза бурдан — вазифаи олии нависандаи бузург аст. Дар чамъияти бесинф, ба монанди Ватани мо — с. Иттифоқи Советӣ, ки худи санъаткор аз байни халқ баромадааст, ӯ ба мисли гӯшту пӯст бо халқ пайваста буда, мақсади ягонааш — ба халқ хизмат кардан аст. Аммо дар чамъияти синфӣи оштинопазир (антагонистӣ) вазият дигар аст. Дар ин шароит В. И. Ленин халқияти санъатро дар синфӣ будани он мебинад. Бинобар ин дар як қатор мақолаҳои дохӣ¹ доир ба эҷодиёти нависандагони классики рус диққати ӯро бештар чунин масъалаҳо ҷалб кардаанд: эҷодиёти нависанда барои халқ чӣ қимате дорад, ба халқ чиро меомӯзад ва дар муборизаҳои халқ чӣ сон ёри мерасонад.

Дар чамъияти синфӣ адабиёт синфист. Синфият дар чунин чамъият характери гуногун дорад. Дар чамъияти синфӣ, аз як тараф, адабиёти синфҳои ҳукмрон манфиати табақаҳои имтиёздорро ҳимоят намояд, аз тарафи дигар, адабиёти демократие низ вучуд дорад, ки он ба талаботи аҳли меҳнат ҷавоб медиҳад. Чунон ки боло ишора рафт, таълимоти В. И. Ленин оид ба мавҷудияти ду маданият дар ҳар як маданияти миллии чамъияти синфӣи антагонистӣ барои равшан фаҳмидани ин масъала ба мо роҳнамоӣ мекунад. Адабиёте, ки дар хизмати сохту низоми истисморчиён аст, ҳаргиз халқӣ шуда наметавонад. Ин гуна адабиёт фақат барои манфиати «гурӯҳи доро» вучуд дошта, бар зидди оммаҳои халқ равона шудааст.

Вале синфияти санъат дар айни замон чунин маъно надорад, ки он фақат ба синфӣ имтиёздору ҳукмрон хизмат мерасонида бошад бас. Барои мисол агар санъати иртиҷоии ҳозирзамониро гирем, вай манфиати қувваҳои аз байн рафтаистодаи моҳиятан зиддихалқиро мудофия карда, ба ҳамаи чамъият «хизмат» расониданӣ мешавад, то ки ба ӯ дар рӯҳи идеологияи буржуазӣ ва динӣ таъсир расонад.

¹ В. И. Ленин. О культуре и искусстве. М., 1955. Дар ин маҷмуа мақолаҳои зерини дохӣ гирд оварда шудаанд: «Хотиран Герцен», «Ислоҳоти деҳқонӣ ва революцияи пролетарӣ-деҳқонӣ», «Толстой ва муборизаи пролетарӣ», «Лев Толстой ҳамчун оннаи революцияи рус», «Л. Н. Толстой ва ҳаракати коргарии ҳозирзамон».

Тасвияи (формулаи) классикии К. Маркс таъкид менамояд: «истеҳсолоти капиталисти ба соҳаҳои муайяни истеҳсолоти маънаӣ, масъалаи санъату назм зид меистад»¹. Ин тасвия комёбиҳои санъати буржуазиро инкор намекунад. Бахусус, таъраққиёти ҷунин навъҳои эҷодиёт чун музикӣ, назми лирикӣ, насли адабӣ (махсусан роман, ки дар замони атиқа қариб жанри номаълум буд). Зиддияти шароитҳои ҷамъиятии капитализмро нисбат ба санъат Маркс қабл аз ҳама дар он мебинанд, ки музаффарияти тамаддун дар ин ҷо ба баҳои талафи сифатҳои маънаӣ харида мешавад.

Барои санъати иртиҷои ҳозира аксар аз реализм рӯ тофтани хос аст. Ин ба тарғиботи идеяҳои номатлуб комилан мувофиқ мебошад. Санъати зиддиҳалкӣ ҷангҳои харобиовар, «бартарии» зӯрро бар камқувват месарояд; вай дар бораи наздик омадани «охиратзамон» ва оид «ба фарҷоми олами башарият» вазъ гуфта, қотилону роҳзанон, дузду яғмогаронро ба тасвир мегирад, ғоратгару босмаҷӣ (гангстер)-ро чун қаҳрамони асар нишон медиҳад. Ҳамин тавр, санъату адабиёти реакционии буржуазӣ аз паҳлуи масъалаҳои муҳимми замонавӣ, алалхусус муборизаи халқҳо барои истиқлолият ва сулҳу амният бепарво гузашта, кӯшиш мекунад, ки эҷоди бадеиро ба олами ҳаёлиҳои ботил кашад. Яке аз вазифаҳои асосии тарғиботи буржуазӣ аз он иборат аст, ки шуури меҳнаткашонро дар банду баст дошта, дар қори дарки ҳодисаҳои ҷамъиятии ононро ба роҳи чапғалат андозад. Ин барои қориёна истисмор намудани қувваҳои меҳнати имконият фароҳам меоварад.

Санъату адабиёти советӣ, ки бо пешравии сарсабзихояш ба санъати буржуазӣ муқобил меистад, бар зидди он аст, ки ҳар синф санъату адабиёташро қатъиян аз нав, дар «замини бекорхобида» қорад. Бинобар ин пролетариат, маданияти худро сохта, аз сарвати маънавии гузаштаю муосир бехтаринашро гирифта давому инкишоф медиҳад.

Марксизм-ленинизм меомӯзад: хусусиятҳои синфӣ санъатро ҳамеша он идеяҳо муайян менамоянд, ки дар образи идеалҳои эстетикӣ тарғибшаванда ҷамъбасти ёфта бошанд.

Образҳои мусбати бехтарин классикони ҷаҳон Ҳомер, Ҳораций, Фирдавсий, Низомӣ, Данте, Петрарка, Шекспир, Гёте, Хейне, Р. Бёрнс, Ч. Байрон, О. Бальзак, Л. Толстой, Р. Роллан, А. Франс, Э. Золя, Мартин Андерсен Нексе, С. Айни ва дигарон тақдире таърихи халқу замони худро ифода намудаанд. Айнан ҳамин тавр вазифаи санъаткорӣро граждании худро дар адабиёти муосир Анри Барбюс, Луи Арагон, Пабло Неруда, Джон Линдсей, Анна Зегерс, Иоганнес Бехер, Юлиус Фучик, Нозим Хикмет, Чеймс Олдрич, Мухтор Азевов ва бисёр дигарон адо кардаанд.

Халқ — эҷодкунандаи таърих ва офарандаи неъматҳои мод-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Полн. собр. соч., т. 26, ҷ. 1, стр. 280.

дӣ ва маънавист. «Халк...— навиштааст М. Горький,— нахустин файласуфу шоири даврон, офарандаи хусну зебой ва эҷодкори бозаковатест, ки ҳамаи дostonҳои бузург, ҳамаи фоҷиаҳои рӯи замин ва аз ҳама барҷастатараш — таърихи маданияти умумичаҳониरो эҷод кардааст». Осори санъаткори ҳақиқӣ дар сурате бемарғу безавол аст, ки дар асоси аз нав кор кардани эҷодиёту хусниёти оммаҳои халқ бунёд шуда бошад. Истеъдоди санъаткор ҳам дар ҳолате нашъунамо меёбад, ки агар ӯ ба халқ зуд-зуд рӯ оварда, манфиатҳои мардумро бошуурона муҳофизат кунад. Осори худи А. М. Горький саросар моломоли идеяи халқият буда, халқ ҳамчун офарандаи неъматҳои ҳаёти моддию маънавий дар маркази диққати ӯст.

«Санъат азони халқ аст,— гуфтааст. В. И. Ленин дар сӯҳбаташ бо Қлара Цеткин.— Вай бояд дар байни оммаи васеи мехнаткашон чуқур реша давонад. Вай бояд ба ин омма мафҳум ва марғуб бошад. Вай бояд эҳсосот, афкор ва иродаи оммаро муттаҳид ва сафарбар намояд. Вай бояд шавки санъаткории ононро барангезад ва боиси пешравии камолоти онҳо гардад»¹. Барои чунин санъаткорони забардаст монанди Абулқосим Фирдавӣ ва Низомии Ганҷавӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва Камолиддини Беҳзод, Сайидои Насафӣ ва Аҳмади Дониш, А. С. Пушкин ва Л. Н. Толстой, И. В. Гёте ва Ф. Шиллер, Н. В. Гоголь ва Н. А. Некрасов, А. М. Горький ва В. В. Маяковский, И. Е. Репин ва В. И. Суриков, М. И. Глинка ва П. И. Чайковский, С. Айний ва М. Турсунзода, Р. Ғамзатов ва Ч. Айтматов халқ доимо куввай илҳомбахш ва сарчашмаи хушкнашавандаест, ки онҳо аз ӯ барои эҷодиёти худ, барои баёни ғояҳои инсонпарварию ватандӯстӣ, демократӣ ва революционии худ материал ба даст овардаанд.

Нависанда дар ҳолати сарфи назар кардан аз муҳити иҷтимоаш ва ин ё он гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ҳам метавонад дар эҷодиёти худ принципҳои халқиятро риоя кунад. Рӯдакӣ ва Фирдавиро, ки фарзанди асри миёнаи феодалӣ буданд, Пушкин ва Толстойро, ки бо аслу насабашон ба дворянҳо нисбат дошта, аксар зисту зиндагии табақаҳои «болоии» ҷамъият мавриди тасвири онон қарор ёфтааст, нависандагони халқӣ гуфтан равоост. В. Г. Белинский аломатҳои асосии халқияти адабиёти бадеиро таъкид карда гуфтааст: халқияти ҳақиқии нависанда дар эҷодиёти нафиса аз он иборат аст, ки ӯ рӯи ҳамон халқи тасвир мекардагаш, «шуури» он, «ҳаёти ботинии» он—фикру ҳаёл ва эҳсосоти ӯро ифода карда тавонад, «идеяи» ҳаёти халқро пай бурда, кушишҳои пешқадамонаи (прогрессивии) вайро изҳор карда тавонад.

Классикони адабиёти русу тоҷик ва ҷаҳонӣ аксар халқияти санъату адабиётро ҳамин тавр фаҳмидаанд. Аз ин рӯ чунин асарҳои санъату адабиёт соҳиби хусусиятҳои халқияти ҳақиқӣ

¹ В. И. Ленин. О культуре и искусстве. М., 1956, стр. 425.

хастанд, ки дар онҳо рӯҳия ва ҷаҳонфаҳмии халқ бо камоли бадеият ва нуктасанҷӣ пурра инъикос ёфтаанд ва онҳо дар муборизаи ӯ барои бехбудии зиндагӣ мададгӯр шудаанд.

Халқият дар замони мо чун яке аз асосҳои принципи эстетикӣ санъати реализми сотсиалистӣ бо партиявӣтаи коммунистӣ алоқаи узвӣ дорад. Халқияти санъату адабиёти советӣ дар ҳуҷҷатҳои партия онд ба масъалаҳои идеологӣ ҳартарафа таҳлил ёфтааст. Омилҳои умдаи тараққиёти санъату адабиёти советӣ дар мустаҳкамии алоқаи онҳо бо ҳаёти халқ буда, аз ҳаққонӣ ва бо бадеият тасвир қардани сарватҳои моддӣ ва маънавийи зисту зиндагии халқ иборат мебошанд. Санъату адабиёти реализми замони сотсиализм, ки ба принципҳои халқият ва партиявӣтаи асос ёфтааст, бояд барои миллионҳо одамон манбаи шодмонӣ ва илҳом бошанд, ирода, ҳиссиёт ва фикру зикри онҳоро ифода намоянд, воситаи инкишофи идеявӣ ва тарбияи ахлоқии одамон шуда хизмат кунанд.

Бо ин ҳама вазифаи дуҷуми адабиёт ба миён меояд, ки он ба ғайр аз ба манфиати халқ хизмат қардан, боз ба ӯ мафҳум ва дастрас бошад, ба дилу шуури ӯ роҳ ёбад. Осори классикони ҷаҳонӣ, ки ақлу хирад ва истеъдоду заковати халқро акс менамояд, омилҳои равнаки фикру шуури оммаи васеи хонандагон мебошад. Эҷодиёти нависандагони бузурги советӣ — Горький, Маяковский, Фурманов, Айни, Лохутӣ, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ, Н. Островский, Шолохов, Фадеев, Федин, Симонов, Паустовский, Тихонов, Икромӣ, Авезов, Турсунзода, Айтматов ва баъзе дигарон ба ин талабот ҷавоби комиланд. Нависандаи халқӣ ҳаётро дар ҳаракати доимии он тасвир қарда, характери миллии халқи худро аз мавқеи интернационализм инъикос менамояд. Асарҳои, ки воқеаҳои зиндагии халқро сатҳи нишон дода, моҳияти бузурги замони ҳозираро барои ба дараҷаҳои баланди бадеӣ ҷамъбаст қардан қодир нестанд, аз хусусиятҳои халқият маҳруманд.

Дар масъалаи пешрафтҳои адабиёти сермиллати советӣ ва илми адабиётшиносӣ резолюция ва қарорҳои Комитати Марказии ХКИШ ёрии амалӣ мерасонанд. Ҳуҷҷатҳои Ҳизби Коммунистӣ онд ба санъату адабиёт дар солҳои 1920, 1925, 1932, 1963, 1968, 1972, 1975, 1976, 1979, 1982, 1984, 1989, материали анҷуманҳои Партия онд ба санъату адабиёт вазифа ва роҳҳои аниқӣ тараққиёти минбаъдаи адабиёти советиро дар ҳар марҳалаи таърихӣ сохтмони сотсиалистӣ муайян намудаанд. Онҳо тараққиёти ҳарчонибан методи реализми сотсиалистиро дар ҳар даври таърихӣ ҳаёти халқи советӣ ба таҳлил гирифта, вазифаҳои ояндаи ин усули санҷидашудаи санъату адабиёти советӣ ва назарияи адабиётро муайян месозанд.

Холо, қабл аз он ки ба маънидоди ҳуҷҷатҳои Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Советӣ гузарем, онд ба воқиаҳои имрӯза ва вазъияти ХКИШ ва ХК Тоҷикистон бояд андаке таваққуф намоем.

ҲКИШ дар зарфи чандин даҳсолаҳо ба ҳаёти халку мамлақати советӣ сарварӣ карда омадааст. Дар ин муддат вай баробари қорҳои неке, ки анҷом дода, ватани моро ба мартабаи як давлати бузургу муқтадир бардошт, дар амалиёти он айбу нуқсонҳои зиёде низ ба назар мерасад. Махсусан даврони шахспарастӣ, сукуту рукут, саҳтгириҳои бемаврид нисбат ба озодигунии олимон, санъатқору соҳибқаламон ва ғайра дар ҳаёти халқу ватан бисёр зиён овард.

Ин ҳамаро гуноҳи оммаи партиявӣ, ки аз 20 миллион коммунистони қатории ҳалолқору покқичдон иборат буду ҳоло дар сафи он 16 миллион нафар боқӣ мондааст, пиндоштан, ноҳақ мебошад. Ин гуноҳи як идда сардорони ҷудоғонаи партия — И. В. Сталин, Н. С. Хрущёв, Л. И. Брежнев, К. У. Черненко ва атрофиёни итоатқори эшон мебошад, ки фармонфармоию тӯрачигӣ (бюрократӣ), расмиятпарастӣ ва тартиботи (режими) тоталитариро¹ ба худ пеша карда буданд.

Ҳамин тавр, онҳо муддати мадид ҳукмрониро бар давлат вазиған асосии худ дониста, принципҳои умдаи фаъолияти ташкилотии сиёсӣ, ки В. И. Ленин асос гузошта буд, вайрон карданд. Қасе ки ба муқобили ғояю амалиёти ин сарқорон мебаромад ба садду монеаҳои ҷиддӣ дучор омада, ба ҷазои носазо гирифтормешуд.

ҲКИШ ин рафтори авфнопазири сардорони собиқаро дар Анҷуману Пленумҳои маҳкум намуда, аз соли 1985 инҷониб роҳи сотсиализми демократию раиҷатпарвар ва тафаккури навро пеш гирифт. Мутаассифона, ин ташаббуси навҷӯй ва ислохотқароии партияро ҷӣ дар сиёсат ва ҷӣ дар системаи давлатдорӣ на ҳамаи аъзоёну қотибони ҚМ ҲКИШ фаҳмида қабул карданд. Муқобалаю мусодама то ба моҳҳои июль-августии 1991 авҷ гирифт.

Дар натиҷа, як гурӯҳ сардорони кӯҳнапарастии партияю давлат табаддулотии (переворотии) зиддиконституционии 19—21 ми августии соли 1991-ро ба миён оварданд. Халқ ба садди роҳи ин табаддулот баромада, бо баҳои қурбонии ватанро аз ҷанги граждании ноғузир халос кард. Аммо ин воқеаи ноҳинҷор ҷун санади фоҷиавӣ дар таърихи ҲКИШ қайд гардида, онро рад накардан ва ба оқибати вай баҳои арзанда надодан саҳв мебуд.

Қотиби ҲКИШ М. С. Горбачев дар ҷунин ваъияти бевафои ҳамқоронаш маҷбур шуд, ки ба мураҳхасии (парокандагии) партия даъват кунад. Қунун тақдири боздоштан ё бознадоштани амалиёти ҲКИШ-ро Суди Олии ИҶШС ва анҷумани партия ҳал хоҳад кард. Ҳоло республиқаҳои мамлақат аз ҳаёти ҲКИШ баромада, ҳар қадоме бо номҳои гуногун — «партияи халқӣ», «партияи сотсиалистӣ», «сотсиал демократӣ» ва

¹ Тоталитаризм — соҳти сиёсест, ки дар овони он як гурӯҳ одамон давлатро ба даст мегиранд ва бо зӯрию таадӣ халқро муқталон зулму бедодӣ менамоянд ва аз тамоми намудҳои озодӣ маҳрум месозанд.

м. и. назарияю амалияи онро ба тарзу тариқи демократияи нав идома доданианд.

Анҷумани ғайринавбатии XXII Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон (21 сентябри 1991) дар бораи аз ҳайати ХККИШ баромадани ХҚТ қарор қабул кард. Ба бадали он ҳизби нав — Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон ташкил гардид. «Ҳизби Сотсиалистии Тоҷикистон, — гуфта шудааст дар «Муроҷиатномаи вакилони анҷуман, — чун ҳизби навъи парламентӣ кӯшиш мекунад, ки тадбирҳои сиёсиро ба манфиати тамоми халқҳои Чумхурии Тоҷикистон ба воситаи депутатҳои худ дар соҳмонҳои конунии ҳокимият ба амал барорад. Мо ба соҳмонҳои аввалини ҳизбӣ, ҳамаи коммунистони муроҷиат менамоем, ки дар платформаи сиёсии ҳизби сотсиалистӣ муттаҳид шаванд»¹.

Дар республикаи мо низ сессияи порлумон «баъди баҳси тӯлонӣ дар бораи боздоштани фаъолияти Ҳизби Коммунистии Тоҷикистон ва ворисони он то муайян гардидани гуноҳаш вобаста ба табадуллотии давлатии августӣ қарор қабул кард»².

Аз ин миён чаҳор моҳ гузашт. Ҳизби коммунистӣ беғуноҳ доништа шуда, 18 — 19 январь (1992) марҳалаи дуҷуми анҷумани XXII ғайринавбатии он бо иштироки 443 вакил дар Душанбе гузашт. Номи «Ҳизби коммунистии Тоҷикистон» бетағйир монда, раиси КМ Шодӣ Давлатович Шабдолов тағйир гардид³. Ойинномаи (устави) Ҳизби нав бо ислоҳу иловаҳо дар рӯзномаҳо дарҷ шуд⁴.

Ба ин муносибат, ҳоло бояд ба таври қатъӣ таъкид намоем, ки бо вучуди ин ҳама вақоеи нохуш идеяро аз ҳаёт ва илму адаб манъ кардан ё барҳам задан ҳеҷ мумкин нест. Дар зарфи 74 соли баъди Революцияи Кабири Октябр ба туфайли қорнамони халқи меҳнатқарини советӣ ва коммунистони фидокор ИҚШС чун давлати тавонои назарписанд дар чаҳон пайдо шуд. Ҳаракати коммунистӣ сотсиалистӣ, ки таърихи чандинасри дорад, ғизои рӯҳии мардум буд ва ҳаст.

Дар чамъияте, ки ба қавоиди ҳуқуқ ва озодӣ соҳиб аст, амали якчанд ҳизб на ин ки мумкин ва ҳатто зарур мебошад. Қариб дар ҳамаи мамлакатҳои капиталистӣ, аз ҷумла дар ШМА, Англия, Франция, Италия ва дигар партияхҳои коммунистӣ ва сотсиалистӣ солиён дар сари хизматанд⁵.

Инак, гузаштаи таърихро дар ҳар ҳолат инкор кардан ҳаргиз нашоад, онро ҳатто нағз ё бад карда нишон додан ҳеҷ қобили қабул нест. Давлати советӣ бо вучуди изтиробу бесаран-

¹ Ниг.: Газ. «Чумхурият», 3 октябри 1991.

² Ниг.: «Вечерний Душанбе», 1991, 4 октябра.

³ Ниг.: Второй этап XXII съезда. «Народная газета», 1992, 21 января.

⁴ Ниг.: Устав Коммунистической партии Таджикистана. «Народная газета», 1991, 1 февраля.

⁵ Барои боварӣ ҳосил кардан ниг.: Номан саркушодан Ҳизби Коммунистии Амрико ба захматқашони Иттиҳодӣ Шуравӣ. «Паёми Душанбе», 24 январӣ 1992.

чомиҳои сиёси ва бесару сомониҳои иқтисодию иҷтимоии муваққатиаш, ҳоло ҳам дар катори мамлакатҳои азим мавқеъ дорад. Донишмандон ва санъаткорону нависандагони барҷастаи вай бо нобиғаҳои нодири ҷаҳонӣ дар як саф меистанд.

Қавонон ва муаллимони ояндаро зарур аст, ки дар хусуси ҳар як санади неку бади таърихи хонаводаамон маълумоти комил дошта бошанд. Бахусус, ки ҳоло бачуз қарорҳои ХКИШ доир ба рафту равиши санъату адабиётамон дар зарфи 74 соли охир, ягон дастури дигаре нест. Маводу хуччатҳои партиавӣ ва таълимоти Маркс, Энгелс ва Ленин барои фаҳмидани роҳҳои пурпечу тоби санъату адабиёти советӣ ва масъалаҳои гою мафкура (идеяю идеология), ки бе онҳо адабиёту санъат вучуд надоранд, ҳоло ба мо хеле мададгори хоҳанд кард.

5. ХУЧЧАТҲОИ ПАРТИЯ — САНАДИ ТАЪРИХИИ ИНКИШОФИ АДАБИЁТИ БАДЕИ ВА АДАБИЁТШИНОСИ

Резолютсия ва қарорҳои солҳои 20—80 ҚМ ХКИШ

Боло ишора рафт, ки қарордодҳои Партия дар ҳар як гардиши ҷиддии ҳаёти маданияи ҷамъияти советӣ, чун санади таърихии амалиёт роҳи минбаъдаи равнақи санъату адабиётро равшан месозанд.

Баъди зафари таърихии революция дар рӯзҳои Октябри соли 1917 дар Петроград (Ленинград) конференцияи нависандагони пролетарӣ даъват шуд. Дар натиҷа созмони **Пролеткульт**¹ ташкил ёфта, армияи калони нависандагони мутахассис ва ҳаваскор аз сафи коргарон дар он ҷамъ омаданд. Дар ибтидои пайдоиши худ **Пролеткульт** дар роҳи падиҳои санъати революционӣ хуб ғайрат нишон дода, характери оммавӣ гирифт.

Сонитар, ки дар сафи вай одамони гуногунтоифаю гуногун-ақида мавқеъ ёфтанд, **Пролеткульт** хусусиятҳои кастагӣ (табақавӣ, гурӯҳӣ) пайдо кард. Нуксони амалиёти ин созмон махсусан дар он зоҳир гардид: пролеткультчиён гӯе барои «тозагии идеологияи пролетарӣ» шуда, маданияти пролетариро ба тамоми маданияти гузашта муқобил гузоштанд; ин созмон мақсадҳои некро оид ба тарбияи нависандагони коргар пеш гирифта, вале онҳоро на фақат аз идеологияи пешқадами буржуазӣ, инчунин аз ҳамаи дигар табақаҳои ҷамъият — аз деҳқонон, зиёён ва дигар ҷудо кардани шуд; **Пролеткульт** соҳибхитири эълон намуда, худро ба Комиссариати Маорифи Халқ муқобил гузошт.

Дар зарфи солҳои 1919—1920 В. И. Ленин ва ҚМ партия борҳо масъалаи револютсияи маданӣ ва маданияти пролетариро ба муҳокима гирифтанд. В. И. Ленин дар октябри соли 1920 дар съезди III-ми комсомол нуктаи назари партиавиро нисбат ба маданияти сотсиалистӣ маънидод карда гуфт: «...Ма-

¹ Пролетарская культура — Маданияти пролетарӣ.

данияти пролетарӣ бояд тараққии қонунии ҳамон захираҳои дониш бошад, ки инсоният онҳоро дар зерин зулми ҷамъияти капиталистӣ, ҷамъияти помещикӣ, ҷамъияти амалдорӣ ҳосил кардааст»¹.

Дар моҳи октябри соли 1920 анҷумани якуми умумироссиягии пролеткультчиён баргузор шуд. Аз он ҷо, ки А. В. Луначарский ҷудои созмони Пролеткультро аз Комиссариати маорифи халқ дастгирӣ кард, В. И. Ленин ин хатти нодурусти худканоргириро маҳкум намуд. У феврал лонҳаи резолюцияи анҷуманро дар мактуби ҚМ РКП(б) «Дар бораи пролеткультчиён» нақш кашид, ки он асоси қарори анҷуман шуда, мутобаеи Комиссариати маорифи халқ будани Пролеткультро ҳатми гардонид. Маҳз бо ҳамин ҷорабинии қатъӣ пеши роҳи унсурҳои майдабуржуазӣ, футуристу² декадентҳо³ ва бисъёр дигар унсурҳои бегонае, ки тарафдорони фалсафаи идеалистии зидди марксизм буданд, бафта шуд.

Аҳамияти таърихии ин мактуби В. И. Ленин ва Қомитан Марказии партия аз ҳамин иборат аст, ки дар он ҷудонопазирии вазифаҳои бадеӣ аз вазифаҳои умумихалқӣ ва партиявӣ давлатӣ ҳамчун фикри умдаи ҳозирзамон тасдиқ гардид.

Баъди соли 1920 санъату адабиёт дар оғӯши гурӯҳу гурӯҳчаҳои зиёде, ба мисли «Леф», «Кузница», «Перевал», «Конструктивизм», ВАПП⁴, РАПП⁵ ва ғайра амал мекунанд. Мураккабии муборизаи идеявӣ-эстетикӣ адабиёти солҳои 20 боз дар он буд, ки гурӯҳҳои муҳолифи (оппозиционӣ) гуногун ва зиддипартиявӣ, махсусан троцкичиҳо фаълтар ба раванди адабиӣ он солҳо таъсир мерасонданд.

Дар ин шароит ба вучуд омадани резолюцияи ҚМ РКП(б) «Дар бораи сиёсати партия дар соҳаи адабиёти бадеӣ» дар соли 1925 айни муддао буд. Вай дар ҳаёти ҷамъиятӣ-адабӣ яке аз ҳодисаҳои муҳимми солҳои 20 ба шумор мерафт. Партия қонунияти инкишофи адабиёти мадди назар дошта, дар ин қарор тезиси «мусобиқаи озоди гурӯҳу равияҳои гуногунро» пеш ронд. Вале таъкид намуд, ки ин мусобиқа бояд дар асоси идеологияи пролетарӣ гузарад. ҚМ партия таҷрибаи тараққии адабиёти советиро ба таҳқиқ гирифта, нависандагони поквичдон ва махсусан ҳамсафаронро, ки ба воқеияти сотсиалистӣ наздик шудананд дастгирӣ кард ва талаб намуд: «ба инкишофи адабиёти миллӣ дар республикаю вилоятҳои Иттифодӣ мо диққати махсус дода шавад».

Ба қавли М. Горький, ин давр ибтидои равнақу ривоҷи адабиёт, оғози дарқунӣи моҳияти табодулотӣ иҷтимоӣ ва маъри-

¹ В. И. Ленин, Асарҳо, ҷ. 31, саҳ. 295—297.

² Футуризм — оғандаҷӯӣ; фаҷғуно фиксдарасти.

³ Декадентство — эфтодаруҳӣ, душбебезорӣ.

⁴ ВАПП — Всесоюзная Ассоциация пролетарских писателей — Иттиҳодияи Умуминтифодии нависандагони пролетарӣ.

⁵ РАПП — Российская Ассоциация пролетарских писателей — Иттиҳодияи Россиягии нависандагони пролетарӣ.

фати бунёдкориҳои муҳими мамлакат аз тарафи нависандагон ҳисобида мешуд. Вале, мутаассифона, гуруҳҳои адабии, ки бештар бо корҳои дохилии худ машғул буданд, процесси васеи ҳаётомӯзиро мавқуф мегузоштанд.

23-ми апрели соли 1932 КМ ВКП(б) «Дар бораи азнавсозии ташкилотҳои адабӣ-бадеӣ» қарори таъриҳӣ қабул кард. Ин қарор натиҷаи процесси пухтарасидаи навсозии асосҳои ташкилии қори адабӣ буд. Дар қарор қайд гардид, ки дар шароитҳои наву пешрави ҳаёт доираҳои ташкилии РАПП маҳдуд буда, ҳавфе дар миён аст, ки адибонро аз вазифаҳои ҳозирзамонӣ ҷудо месозад. Комитети Марказии партия қарор кард, ки РАПП барҳам дода шавад ва ҳамаи нависандагоне, ки платформаи (барномаи сиёсии) советиро қабул мекунанд, ба як **Иттифоқи нависандагони советӣ** муттаҳид гарданд.

«Якчанд сол пеш аз ин, — гуфта шудааст дар қарор, — ҳангоме ки дар адабиёт таъсири унсурҳои бегона ҳанӯз зиёд буда, вай махсусан дар солҳои аввали **НЭП** ҷон гирифт, кадрҳои адабиёти пролетарӣ бошанд ҳанӯз камқувват буданд, ба мақсади мустаҳкам намудани мавқеи нависандагони пролетарӣ ва қоркунони санъат партия ба ташкилу истехкоми ташкилотҳои махсуси пролетарӣ дар соҳаи адабиёту санъат мадад расонд». Акнун, ки дар асоси қомебиҳои соҳтмони сотсиалистӣ кадрҳои адабиёти пролетарӣ ба қамол расидаанд, оммаи асосии нависандагони бепартиявии советӣ ба шарофати сиёсати салими партия ба сӯи пролетариат рӯ оварданд. Инак, мазмуни процесси адабӣ, то як андоза, тағйир ёфт, бинобар ин тағйироте ба шаклҳои пешини он зарур шуд: «Худудҳои ташкилотҳои ҳозираи адабӣ-бадеии пролетарӣ... хеле танг шуда истода, ба вусъати ҷиддии эҷодиёти бадеӣ монеа мегарданд».

Дар асоси ин ҳуҷҷат ҳамаи ассоциацияҳои (иттиҳодияҳои) нависандагони пролетарӣ, ки бо номи ВАПП, РАПП, СААПП¹, УзАПП, ТоҷАПП ва ғайра амал мекарданд, ба як **Иттифоқи нависандагони СССР** муттаҳид гардиданд.

Ҳамин тавр, қарори КМ партия барои азнав болоравии адабиёти советӣ муҳити мусоид барпо кард, ки ин бойси қаноатмандии нависандагон ва завқмандии фаъолияти онон шуд.

Анҷумани якуми нависандагони СССР (1934) аз тарафи Комитети ташкилӣ, ки раиси он М. Горький буд, дар асоси ин қарори КМ партия барои ботантана гузаронидани вай тайёрӣ дид.

Яке аз воқеаҳои муҳими ин анҷуман ба расмият даромдан ва ном гирифтани методи адабиёти советӣ, ҳамчун адабиёти пешқадамтарину революционитарини ҷаҳон — **методи реализми сотсиалистӣ** мебошад. А. М. Горький дар маърузаи худ дар ин анҷуман мазмуно муҳияти реализми сотсиалистиро ҷу

¹ СААПП — Средне-азиатская ассоциация пролетарских писателей, ки дар он УзАПП ТоҷАПП ва иттиҳодияи дигар республикаҳои Осии Миёна дохил мешуданд низ аз байн бардошта шуд.

таракқиёти марҳалавии реализми танқидию романтизми революсионии адабиёти ҷаҳонӣ ташреҳ намуд. Горький ояндаи ду раҳшони адабиёти советиро аз ҷиҳати пешомади иҷтимоӣ-таърихӣ ва фалсафӣ-эстетикаш маънидод карда, тавлиди онро чун меросбари қонунии санъати пешқадами ҷаҳон бо асосҳои эпоҳави собит намуд. Ӯ пайвастагии узвӣ ин адабиёти навро бо халқи меҳнатӣ таъкид карда гуфт: «маҳз меҳнати омма ташкилотчи асосии маданият ва офаридагори ҳамаи идеяҳо мебошад...»¹.

Аз ҳуҷҷатҳои ҷариятаи оид ба санъати адабиёт — силсилаи қарорҳои КМ ҲҚИШ-ро дар солҳои аввали баъди ҷанги Бузурги Ватанӣ бояд хотирнишон кард. Дар ин муҳити нави таърихӣ, ки давраи барқарор намудани хоҷагии халқ дар рӯзномаи ҳаёт меистод, дар назди адабиёти советӣ низ иҷрои вазифаҳои масъулиятноку боифтихор пеш омада буд. Пас аз анҷоми ҷанги Ватанӣ, дар мабдаи давраи осоишта, ҷарията бо қарорҳои 1946—1948 гӯё талабу тақозои ҳозирзамон ва ояндаро баён кард. Вале ноадолатию санадҳои аз ҳақиқат дур низ дар онҳо мавқеъ доштанд.

Дуруст аст, ки аз соли 1945 инҷониб асарҳои шоёни диккат ба мисли романи А. Фадеев «Гвардияи ҷавон», «П. Павленко «Бахт», А. Твардовский «Ҳавлие дар сари роҳ», М. Турсунзода «Арӯс» ва «Қиссаи Ҳиндустон», Ҷ. Икромӣ «Шодӣ» (китоби 2), Р. Чалил «Одамони ҷовид», Ф. Ниёзи «Вафо» (китоби 1), С. Улуғзода «Ёрони боҳиммат» ва дигар дар адабиёти халқҳои с. ИҶШС низ эҷод шуданд. Вале дар баробари ин ҷарията дар нашрияҳои баъзе маҷалла ва қаламдастон баъзе майлу тамоюли номатлубро дида, онҳоро бидуни вазифаҳои бузурги ин давраи ҳаёти мамлакат ва ба вазъияти байналхалқӣ номувофиқу номуносиб пиндоштааст. Адабиёт, театр ва кинематография дар ҳалли бадеии масъалаҳои зарури ҳозирзамон гӯё аз талаботи вақт ошкоро ақибнишинӣ кардаанд. Ва гӯё ин норасоно садду монеаи инкишофи минбаъдаи санъату адабиёт шудаанд, бинобар ин саҳт маҳкум карда шуда, баъзе маҷаллаҳо мамнӯъ гардиданд. Ин ҷорабиниҳо дар қарордодҳои зерини КМ ВКП(б) таъкид ёфта буд: «Дар бораи журналҳои «Звезда» ва «Ленинград» (14 августи 1946), «Дар бораи репертуари театрҳои драматӣ ва ҷораҳои бехтар кардани он» (26 августи 1946), «Дар бораи кинофильми «Ҳаёти бузург» (4 сентябри 1946), «Дар бораи операни «Дусти бузург»-и В. Мурадели (10 феввали 1948), «Дар бораи ҷорабиниҳо оид ба бехтар кардани кори журналҳои «Огонек» (октябри 1948).

Қомитети Марказии ҷарията дар ин ҳуҷҷатҳо эҷодиёти баъзе намоёндагон «зиёиёни эҷодкор», аз ҷумла Михаил Зощенко, Анна Ахматова, Вано Мурадели, Муҳаммадҷон Қосимов («Таҳмоси Хучандӣ») ва баъзе асарҳои ҷудоғонаро ба назари таҳлили танқид гирифта, саҳт мазаммат кард, ки гӯё онҳо бар

¹ М. Горький. О литературе, М., 1980, стр. 451.

зидди индивидуализм ва кӯшишҳои баландпарвозии аристократи мубориза набурдаанд. Бояд гуфт, ки ин қарорҳо зерин таъсири назари сталинчиғӣ ба вучуд омада, бисёр факту санадҳо таҳриф шуда буданд.

Сонитар, дар қарори КМ ҲҚИШ «Дар бораи ислоҳи хатоҳо дар баҳо додани «Дустии бузург», «Богдан Хмельницкий» ва «Аз сидқи дил» (28 май 1958) қарорҳои солҳои 1946—1948 ноҳақ доништа шуда, на ин ки суҳан аз беҳтарин вазъият ва инкишофи санъати даҳсолаи баъдичанғӣ рафт, инчунин ба иштироки минбаъдаи нависандагон Анна Аҳмадова, Михаил Зошенко, бастақор Вано Мурадели ва дигарон дар ҳаёти адабӣ ва мусиқӣ имконият дода шуд. Ин қарор барои фаҳмидани ҳаёти адабии давраи баъди ҷанги Ватанӣ ва инкишофи минбаъдаи он қушонши қор буд.

Ниҳоят, ин қарорҳои оид ба журналҳои «Звезда» ва «Ленинград» ва силсилаи дигар қарорҳои солҳои 1946—1948, ки ханӯз дар моҳи июни соли 1985 азнав ба муҳокима гирифта шуда буданд, бо қарори Бюрои сиёсии КМ ҲҚИШ аз 20-ми октябри соли 1988 тамоман бекор карда шуданд¹. «Бо ташаббуси ҷартия маҳдудиятҳои бемаънии ҳаёти маънавӣ аз байн бурда мешавад, ҷӯи дастурҳои сталинӣ ҷдановӣ бардошта шуд. КМ бо зиёиёни соҳаи илму адаб борҳо маслиҳат кард, бисёр мулоқоту мувоҳисаи муфиду пурмазмун сурат гирифтанд...²»

Дар анҷуманҳои ХХ (1956), ХХI (1959), ХХII (1961) ва ХХIII (1966) ҷартия пояҳои нави тараққиёти адабиёти сермиллати советӣ дар давраи баъди ҷанг ҷамъбаст гардида, нишон дода шуд, ки барои ба адабиёт ҷалб намудани қувваҳои наву ҷавони эҷодӣ ва ба тарбияи камолрасии онон ғамхорӣ ҷартия ва коллективҳои эҷодӣ зиёд карда шаванд; бештар ба он аҳамият дода шаванд, ки ҷавонон дар шоҳроҳи эҷодӣ ҷадал намоянд ва худро мустақил ҳис кунанд.

Анҷумани ХХII ҷартия иштироки фаёлонои нависандагонро дар иҷрои қарорҳои пленуми анҷуманҳои ХҚИШ эътироф кард. Дар резолюцияи худ анҷуман сифати яке аз муҳимтарин вазифаҳои ҷамъиятӣ — масъалаи «тарбияи одами навро, ки боигарии маънавӣ, покии ахлоқ ва тақомули ҷисмониро ба таври мутаноҷиб дар бар мегирад», ба миён гузошт. Ин масъалаи моҳиятан бо инкишофи идеяи инсонпарварии советӣ зич алоқаманд дар Програмаи ХҚИШ сабт гардидааст.

Програмае, ки ХҚИШ дар анҷумани ХХII қабул кард, ба адабиёти реализми сотсиалистӣ ҷун ба сарҷашмаи илҳои миллионҳо одамон ва ифодаи азмуи рода ва ҳиссу фикри онон баҳо дода, роҳи асосии тараққиёти мунтазами вайро муайян кард: «Мустаҳкам қардани алоқа бо ҳаёти халқ, ҳаққонӣ ва

¹ Ниг.: ж. «Работница», 1989, 25 январь, сах. 25.

² Бо роҳи бозсозӣ пеш равем («Ҳисоботи сиёсии Комитети Марказии ХҚИШ ба Анҷумани ХХVIII ХҚИШ ва вазифаҳои ҷартия»). — «Тоҷикистони советӣ», 1990, 4 июль, сах. 3.

ба дараҷан баланди бадеӣ тасвир кардани боигарӣ ва гуногуншаклии воқеияти сотсиалистӣ, шавқмандона ва равшану возеҳ тасвир кардани ҳодисаҳои нави ҳақиқатан коммунистӣ ва фаш намудани ҳамаи он чи ки ба пешравии ҷамъият муқобилият нишон медиҳад, дар инкишофи адабиёт ва санъат роҳи асосӣ мебошад»¹.

Анҷумани XXIII ҲКИШ роҳи тараққиёти минбаъдаи ҷамъиятро нишон дода, диққати аҳли адабро ба он ҷалб кард, ки дар иҷрои нақшаҳои бузурги ҳаёт онҳо ҳамеша муборизони фаъл ва мададгори содики партия бошанд: «Санъаткори советӣ,— гуфта шудааст дар маърузаи ҳисоботи ҚМ,— ҷанговари фаъоли дигаргунсозии революционии ҷаҳон мебошад. Бигузур адабиёт ва санъат шаклу услубҳои эҷодӣ бадеиро такмил дода, минбаъд ҳам ҳаёти гуногунсоҳаи моро ба таври ҳаққонӣ ва бо тамоми боигарию гуногунрангиаш тасвир намуда, халқи советиро дар меҳнати қаҳрамонона ва муборизаи ӯ барои расидан ба мақсадҳои олию наҷибаш илҳом бахшанд»².

Анҷуманҳои XXIV—XXVI партия. Анҷуманҳои XXIV—XXV—XXVI партия мувофиқи талаботи рӯзафзунӣ тараққиёти минбаъдаи ҷамъияти сотсиалистӣ, стратегияю тактикаи санъату адабиётро дар дохили мамлакат ва инчунин берун аз он — барои дафъу ботил гардонидани ҳуҷуми идеологҳои зидди маданияти сотсиалистӣ нақш кашиданд.

Дар съезди XXIV (1971) доираи васеи муҳокимаи масъалаҳои санъату адабиёт асосан ба сифати асарҳои бадеӣ, мазмуну шакли онҳо, маҳорати санъаткорӣ, одоби танқид ва принципҳои он дахл дошт. Қомебиҳои беназири санъату адабиёти советӣ дар ин ҳуҷҷат маҳсус қайд гардида, аз қорқунони санъат дархост шудааст, ки «нисбат ба ҳудашон ва нисбат ба рафиқони ҳамкасбашон бештар серталаб» бошанд.

Дар зимн, ба роли танқиду адабиётшиносии советӣ дар айни авҷирии революцияи илму техника ва тараққиӣ босуръати тафакқури инсон, аҳамияти маҳсус дода шуд. Съезди XXIV ҚПСС масъалаи алоқан узвии байниҳамдигарии адабиёти бадеӣ, илми адабиёт ва танқиди адабро мавзӯи муस्ताқили муҳаққиқа қарор дода, барои инъикоси таъриху тақдири қаҳрамони муосир бо ҳам хизмат қарданро дар маркази диққат гузошт.

Фикру андешаҳои назарӣ амалие, ки доир ба танқид чун ба қувваи пешоҳанги санъату адабиёт гуфта шуд, сонитар дар қарори ҚМ ҲКИШ «Дар бораи танқиди адаби-бадеӣ» (январӣ 1972) акс ёфт. Ин қарори партия, ки таҷассуми ғамҳориҳои ўст нисбат ба қувваи зарбдори адабиёт — ба танқиди адаби, муносибатҳои эҳтиётқоронаро нисбат ба хизмати мунаққидону адабиётшиносон талаб мекунад. Партия даъват менамояд, ки ҳодимони илми адабиёт бештар асарҳои назарӣ офарида, бо тадқиқотҳои амиқи фалсафӣ-эстетикӣ худ ба инкишофи ада-

¹ Материалҳои съезди XXIII ҲКИШ. Душанбе, 1962, сах. 458.

² Материалҳои съезди XXIII ҲКИШ. Душанбе, 1966, сах. 69.

биёту ҳаёти халқи сермиллати советӣ мадад расонанд. Дар ин қарори таърихӣ партия нишон додааст, ки танкиди адабии советӣ набояд фақат ба пойдории идеалҳои революционии гуманистии санъати реализми сотсиалистӣ ғайрат нишон диҳад. Вай инчунин бояд «дар фош кардани моҳияти реаксионии «маданияти оммавии» буржуазӣ ва чараёнҳои декадентӣ, дар муборизаи зидди ақидаҳои мухталифи ғайримарксистӣ дар адабиёт ва санъат, концепсияҳои эстетикӣ ревизионистӣ... ба қадри кифоя фаъл ва устувор»¹. Бошад.

Рафту равиши санъату адабиёти советӣ ва инкишофи назар-писанди онҳоро бе дигаргунии ҳуди ҷамъият ва навсозҳои таърихӣ пурра тасаввур кардан мумкин нест. Съезди XXV ҲКИШ дар масъалаи санъату адабиёт ҳаққонияти проблемаҳои дар съезди XXIV муҳокимашударо тасдиқ намуд. Дар ҳақиқат, дар тӯли 5 сол (аз с. 1971 то 1976) дар мамлакат асарҳои ҳақиқатнигоронае ба вучуд омаданд, ки хусусиятҳои нави замонаро дар симо ва ҳаёти одамони имрӯза инъикос намудаанд. Ин асарҳои нав завқу ҳаваси халқу Ватан ва тақдирӣ имрӯзаи одамони советиро васеътар ва амиқтар ифода кардаанд.

Вале дар чараёни тезу васеи ҳодисаҳои нави зиндагӣ мавзӯҳои ҷиддӣ ва муҳимтарине ҳастанд, ки диққати махсус ҷалб карда, инъикоси ҳарчонибаро талабгоранд. Ин **мавзӯи меҳнат ва синфи коргар аст**. Меҳнат ҳамеша дар осори нависандагонии советӣ мавзӯи аввалию азали буд, вай пайвандгари масъалаҳои ҳусниёт ва сиёсат, меъёри муайянкунандаи шону шавкат ва қурб манзалати одаmist. Инъикоси меҳнати офаридгор, фаъолияте, ки ҳамчун асоси концепсияи фалсафӣ-эпикӣ санъати сотсиалистӣ ба манфиати инсон равона шуда бошад, дар инкишофи «мавзӯи истеҳсолӣ» ифода ёфтааст.

«Ҳоло ин мавзӯ, — гуфта шудааст дар съезди XXV КПСС, — шакли ҳақиқатан бадеӣ пайдо кардааст. Мо баробари қаҳрамонони адабиёт ё саҳна барои муваффақияти пулдогудозон ё директори фабрикаи бофандагӣ, инженер ё коркуни партиявӣ ба ҳаяҷон меоем. Ҳатто ба бригадаи бинокорон додани муқофот барин як масъала, ки ба назари аввал як ҳодисаи ҷузъӣ менамояд, оҳангу аҳамияти васеи ҷамъиятӣ пайдо карда, мавзӯи муҳокисаҳои гарму ҷушон мегардад»².

Ин шаҳодати он аст, ки дар адабиёт мавзӯи меҳнати имрӯзаи коргару деҳқон ва воқеаҳои ҳозирзамонӣ пайваста бо решаҳои амиқи таърихиаш ба тасвиру муҳокимаи омада, ҷиҳатҳои таърихият пайдо мекунад. Аксар сулолаи коргарон ба оилаҳои коргару колхозчиён, ҷунон ва ғайра ҳамчун давомдиҳандагонӣ касбу кори авлод ё инкишофдиҳандагонӣ усулу услуби меҳнати онон маънидод меёбанд. Ин табиист. Зеро, меҳнат, эҷод — сарчашмаи ташаккули сифатҳои неки инсон буда,

¹ Қарори КМ ХКИШ «дар бораи танкиди адабӣ-бадеӣ». «Тоҷикистони советӣ», 1972, 26 январь.

² Материалҳои съезди XXV ҲКИШ. Душанбе, 1976, с. 86.

дар тӯли қарнҳо завқи бадени одамонро тарбия кардааст ва хоҳад кард. Ханӯз асосгузори марксизм-ленинизм нишон додаанд, ки худи таърихи инсоният аз меҳнат ибтидо мегирад. Масъалаи меҳнату эҷод, ки ҳамеша ҳозирзамонист — мазмуну мундариҷа, фалсафа, мақсаду маслак ва ҳусни ҳаёти инсонияти пешқадамро ташкил менамояд.

Комитетҳои Марказии ҷумҳурия дар рафти иҷрою инкишофи идеяҳои анҷумани XXV ҲКШ, дар октябри 1976 «Дар бораи қор бо қавонунҳои эҷодкор», қарор қабул кард. Дар вай онд ба тарбияи ғоявӣ-эстетикӣ зиёде ни қавонунҳои эҷодкор дар принципҳои халқияту ҷумҳуриявӣ, ташаккули сифатҳои фаъоли ҷамъиятии онон ва эҷоди санъате, ки ба халқ зарур аст, вазифаҳои конкрет пешбинӣ шудааст.

Анҷумани XXVI ҲКШ, ки чун форуми сулҳу амният баҳо ҷирифтааст, фақат бобаш барои бахту саодати халқи бунёдкори советӣ ва неқӯаҳволии ӯ, барои осоиштагии олам равона шудааст.

Анҷуман ба санъату адабиёти советӣ дар зарфи 5 соли байни анҷуманҳои XXV ва XXVI (1976—1981) баҳои арзанда дода, дар иҷрои вазифаҳои бузурги ин солиёни таърихи адои иҷрои қарору нишондодҳои анҷуманҳои XXIV ва XXV ҲКШ-ро дид.

Анҷумани XXVI ҲКШ кадр қардани одами бунёдкори советиро ба маркази диққат гузошт, масъалаи тарбияи эстетикӣ-маънавии шахси сотсиалистиро яке аз масъалаҳои муҳим дониста, муқтадирӣ сифати идеявӣ асарҳои санъатқорони советиро бори дигар таъкид кард. «Шавқу рағбат ва манфиати халқро доништан, бо шодию хурсандӣ ва ғаму андӯхи ӯ шарик будан, ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои инсонпарварии моро пойдор намудан, иштирокчи фаъоли сохтмони коммунистӣ шудан—маҳз ҳамин аст халқияти ҳақиқӣ ва ҷумҳуриявӣ ҳақиқии санъат»¹.

Қарори ҚМ ҲКШ-ро «Дар бораи робитаҳои эҷодии журналҳои адабию бадеӣ бо амалияи сохтмони коммунистӣ (30 июли 1982) бояд чун давоми тараққи қарори соли 1979 қабул кард. Дар ин қарордод қайд шудааст, ки сомонҳои матбуоти Иттифоқи нависандагони ИҶШС дар ташкили процесси адаби ва мутаҳид қардани қувваҳои адаби барои иҷрои нақшаҳои анҷумани XXVI ҷумҳурия роли қиддӣ бозанд. Қомитетҳои Марказии ҲКШ ба Иттифоқи нависандагони ИҶШС, роҳбарони журналҳои адаби тавсия қард, ки диққат ва қидду қаҳди қорқунони эҷодӣ воситаҳои бадени матбуоти адаби ро ба масъалаҳои қуллии сиемати дохили ва беруни сафарбар қунанд. Алоқаро бо қоллективҳои меҳнати тақмил дода, қаминро ба назар қранд, ки мақсади асосии ин қор санъатро бо мазмуни муҳими ҳаёт қани қардондан, дар бораи қамони қозира асарҳои ба қандсанъат оқаридан аст.

¹ Материалҳои анҷумани XXVI ҲКШ. Душанбе, 1981, с. 70.

Иттифоки нависандагони ИЧШС, созмонҳои матбуоти он бояд адибони советӣ, ходимони тараққиқарвари маданияти мамлакатҳои хориҷиро барои муборизаи бас қардани мусаллаҳшавии бошитоб, барои муҳофизати сулҳу амнияти халқҳо, барои пешгирии хавфу хатари ҷанги термоядрои ҳарчониба қалб намоянд, меҳнатқашонро дар рӯи тайёр будан ба ҳимояи музаффариятҳои революсионии халқи советӣ тарбия кунанд¹.

Дар ин қарор ҷумҳури равиши мудуфияи тарзи ҳаёти советӣ, интернационализм, меҳнати ҳалол ва ҳаққонияти қори таърихи мо, дар зимн ҳусну ҳашомати сарватҳои маънавии моро нишон додааст. Ин аст, ки ба дараҷаи аълои ҷунун вазифаҳои наҷиб будан ва ба иҷрою адои онҳо тамоми истеъдоди худро бахшидан — шаъну шарафи ҳар як суҳанвар аст.

ҚМ ҲКИШ қарори наҷе қабул қард, ки он «Дар бораи қори ташқилоти партиявии театри давлатии академии ба номи Янка Купалаи Беларуссия» (1983, март) мебошад. Дар ин ҳуҷҷати таърихӣ қайд шудааст, ки вазифаи театр бесабуру бетоқати нисбат ба ҳар гуна вайронқории принципу нормаҳои ахлоқи коммунистӣ ба вуҷуд овардан аст ва боиси ташаққули мавқеҳои фаъоли ҳаётии одамони советӣ қардидан аст. Мебоист репертуари театро аз ҳисоби пьесаҳои муаллифони советию драматургҳои пешқадами хориҷӣ, ки моҳияти реаксионии империализм ва бўҳрони (қризиси) маданияти маънавии онро қош менамояд, муқаммал қарда шавад².

Ин қарордоди партия ҷун ҳамаи ҳуҷҷатҳои он на фақат ба театрҳои тамоми республиқаҳои мо, инҷунин ба ҳамаи соҳаҳои маданият, маҳсусан санъату адабиёт ва офарандагони репертуари киною театро тааллуқ дорад.

Партия ба равнақу ривочи истеъдоди ҳунармандони халқ низ пайваста ғамхорӣ мекунад. Қарори Қомитети Марқазии ҲКИШ «Дар бораи ҳунарҳои бадеии халқӣ» ҳанӯз дар соли 1975 вазифаҳои инқишоф додани ин соҳаи эҷодқориро равшан муайян намуда буд.

Дар силсилаи ҳуҷҷатҳои партия суҳаноне, ки аз номи ҚМ ҲКИШ ба муносибати Пленуми қашнии Иттифоқи нависандагони ИЧШС бо унвони «Ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои олии сотсиализмро мустаҳкам қунем» гуфта шуд, бе аҳамият нест. Дар он роҳи таърихии адабиёти советӣ дар зарфи 50 сол — аз анҷумани якуми нависандагони ИЧШС (1934 то соли 1984) ба таҳлил омада, дар муборизаҳо обутоб ёфтани он, иқтидори оламшумули пайдо қарданаш бо далелу бурҳон муҷаз нишон дода шудааст. Дар айни замон дар ҳуҷҷатҳои пленуми юбилей барномаи ояндаи адабиёти советӣ ва адибон ба нақши таҳрир омадааст.

Санъатқорони суҳан ҳамҷун ёрдамчиёни боэътиқоди партияю халқ наҷзи ҳаёти қамъиятӣ ва байналқалқиро бояд дои-

¹ Ниг.: Газ. «Маданияти, Тоҷикистон», 1982, 30 июль.

² Ниг.: «Литературная газета», 1983, 2 март, сах. 2.

мо эҳсос карда, ҳамсадои воқеаҳои пурушӯби замон бошанд. Ин аст, ки партия диққати суҳанваронро ба ҳодисаҳои бошиддати ҳозирзамон ҷалб карда, гуфтааст, ки «ақидаҳои моро муҳофизат кардан ва фаҳмонда додан, дуруғғӯи «мунаққидони» ҳаромкори соҳти навро фош кардан, ба мардум ҳақиқатро дар боран сотсиализм фаъолона фаҳмонда додан, одамони советӣ, хусусан ҷавонро дар рӯҳи хушёрии синфӣ, дар рӯҳи тайёру омода будан ба муҳофизати ватани бузургамон тарбия кардан лозим аст»¹.

Анҷумани XXVII ҲКИШ

Анҷумани XXVII ҲКИШ (1986) — ҳодисаи таърихист. Аҳамияти вай дар гардиши қатъии зиндагии ҳозирзамонӣ ва тамоюлҳои нави муносибати байналхалқӣ дар он аст, ки назарияи марксизм-ленинизмро инкишоф дода, дар назди партияю халқи советӣ ва зифаҳои бузургу далерона гузошт ва роҳи ҳалли онҳоро собит намуд. Нишондодҳои муҳими ин анҷуман ҳам барои халқу ватани советӣ ва ҳам барои оламиён дар кори интиҳоби роҳҳои ғалабаи социализми демократию раиятпарвар роли дастурӣ бозид.

«Дастури тезонидани тараққиёти социалию иқтисодии ҷамъияти мо, ки Пленуми апрелӣ (соли 1985) ба миён гузошт, ифодаи он аст, ки партия вазъияти принципан нави дохили мамлақату арсаи ҷаҳон ва масъулияти худро барои тақдири ватан амиқан дарк намуда, барои ба амал овардани дигаргуниҳои муҳим азму ирода зоҳир менамояд»².

Асосан съезди XXVII ва Конференцияи XIX партиявӣ (июли 1988) мамлақатро ба роҳи васеи демократӣ бароварда, роҳу равиши муҳими ислоҳоти қатъӣ, аз ҷумла ислоҳоти ҷиддӣи системаи сиёсиро тартиб доданд.

Ин анҷумани навоварон дар ҷараёни нави ҳаракату амалиётҳои одамони советӣ дар рӯҳи конструктивӣ ва худтанқидкунӣ масъалаи пешравиро муҳокима карда, ҳар гуна садду монеаҳоро барои аз байн бардоштан роҳ нишон медиҳад. Партия суръати пешрафтро аз ҳисоби серҳосилу сердаромади (интенсификация) истеҳсолот тезонидан, ҳарчи бештар истифода бурдан аз дастовардҳои илму техникаи муосир ва нав кардани таркиби истеҳсолот, то ки ба ин восита проблемаи сотсиалии мамлақат пурратар ҳал гардад — ин масъалаи таъхирнопазирро чун тақозон замон ба миён гузошт. Иқтидори иқтисодӣ ва мудофиавии мамлақатро фақат дар заминаи тезонидани прогресси илмию техники боз ҳам мустаҳкамтар кардан ва истеҳсолотро ба дараҷаи талаботи рӯз мувофиқ баланд бардоштан мумкин аст.

Дар маърузаи сиёсии партия ба анҷуман на танҳо барномаи сиёсӣю иқтисодӣ ва маданӣ, инчунин тафаккури назарӣю ама-

¹ Ҳақиқати қатъ, идеалҳои олин сотсиализмро мустаҳкам гардонем. Душанбе, 1984, саҳ. 12 — 13.

² Материалҳои анҷумани XXVII Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ. Душанбе, 1986, саҳ. 5.

лии он таҷассум гардидааст. Ин ҳама рӯҳияи пурҷӯшу хуруши эҷодӣ ва ғамхорӣ барои беҳбудии зиндагии мардум, ки аз Пленуми апрелии (1985) ҷария ибтидо гирифта буд, кулли халқ, коммунистон ва коллективҳои меҳнатиро ба ҷунбишу тақон овард.

Дар анҷуман ба роли сарватҳои маънавий, махсусан ба санъату адабиёт диққати ҷиддӣ дода шуд. «Партия,— гуфта шудааст,— дониш, таҷриба, диловарии фаъолони идеологии худро хеле қадр мекунад... Солимии ахлоқи ҷамъият ва вазъияти маънавие, ки одамон дар он зиндагӣ мекунанд, ба андозаи зиёд аз вазъи адабиёт ва санъат муайян мешавад»¹. Вале таҷассуми образи одами ҷаҳони нав, ватандӯсти ватани худ, интернатсионалисти ҳақиқии баркамол бо саҳлангорӣ, «пурнависии дабдабанок ва кофтукови майда-чуйдаҳои майшӣ, замонасозӣ ва корчаллонӣ» муяссар намегардад. «Ҷамъият аз нависанда,— гуфта шудааст дар маъруза,— кашфиёти бадеӣ, ҳақиқати зиндагиро умедвор аст, ки ин ҳамеша моҳияти санъати ҳақиқӣ буд... Фақат адабиёт — адабиёти идеявӣ, бадеӣ, халқӣ — одамони поквичдону кавирӯҳеро тарбия мекунад, ки бори гарони замонро ба дӯши худ гирифта метавонанд»².

Одамияту одамгарӣ, маданияти баланди муошират ва олиҳимматӣ, хоксорӣ ва алломагӣ — сифатҳои онд, ки ба ҳусну зебоиписандии шахс вобастааст. Ин ҷиҳатҳои хубу начибонаро парваридан, ки хосияти санъату адабиёт аст, ХҚИШ ба истеъдод, ба ҷустуҷӯи бадеӣ ғамхорона ва бо илтифот муносибат карда, дар таҳрири нави Програма овардааст: «Эстетика ҳар чи бештар касро бо қор шавқманд ва дилғарм мекунад, одамро начиб мегардонад ва рӯзгори вайро зебу оро медахад»³. Адабиёт ва санъат бояд,— гуфта шудааст дар Програма,— «ба манфиати халқ, коммунизм хизмат кунад, барои миллионҳо нафар одамон сарчашмаи суруру илҳом гардад, азму ирода, ҳиссиёту тафаккури онҳоро ифода намояд, ба тақомули идеявӣ ва ҳушахлоқи онҳо фаъолона мадад расонад... Маданияти советӣ ба ҳамфикр ва қарин шудани халқҳо кӯмак мекунад, дар мубориза бар зидди империализм, реакция ва ҷанг фаъолони иштирок менамояд»⁴.

Анҷумани XXVIII ХҚИШ

Аҳамияти ҷамъияти ин ё он воқеаи сиёсӣ дар ҳамин аст, ки ба ҷи андоза вай дилу ҷони инсон ва фикру зикри ӯро ба ҳаяҷон мегардад. Анҷумани XXVIII ХҚИШ (2—14 июли 1990) ҷун ҳодисаи таърихӣ-эпоҳавӣ дар ҳаёти партияю мамлакат маҳз ҷунин воқеаи инқилобиест, ки қувваҳои захиравии ҳама ва ҳар якero ба алоҳидагӣ ба ҳаракат наоварда намонд. Шаҳодати ин ҳама — рафту равиши демократию рӯшодбаёнӣ анҷуман ва қа-

¹ Ҷамон ҷо, сах. 117.

² Ҷамон ҷо, сах. 117—118.

³ Ҷамон ҷо, сах. 220.

⁴ Ҷамон ҷо, сах. 221.

роҳон қабулшудаест, ки тамоми ҷамъиятро ба андеша меангезад.

Дар ин анҷумани давраи бозсозӣ, ошкорбаёнӣ ва демократия аввалин бор роҳи ҳаракати соҳти ҷамъиятии социализм дар зарфи 73 соли ҳокимияти советӣ аз поя таълимоти эҷодкоронаи марксизм-ленинизм ҷиддӣ ва домангустар муҳокима гардид, нахустин бор ходимони олии партиявӣ — аъзоёни Бюрои Сиёсӣ дар назди анҷумани ҳизб бо ҳисобот баромад карданд, аввалин бор аст, ки вакилони анҷуман ақидаҳои мухталифи худро бебокона ва озодона изҳор намуданд. Нахустин бор дар ин анҷуман эълон карда шуд, ки «дар шароити бисёрпартиявӣ ХКИШ ба мусобикаи кушод ва ҳамкорӣ бо партияҳои дигар ва ҳаракатҳои конунӣ, аз он ҷумла дар интиҳобот ва фаъолияти парламентӣ омода аст»¹.

КПСС — партияи соҳти социалистӣ ва пешомадҳои коммунистӣ мебошад, — навишта шудааст дар Устави нави КПСС. Тавсияи (формулаи) Маркс дар бобати он, ки тараққии озодонаи ҳар яке шароити инкишофи озодонаи ҳамагон аст — ҳатти асосии кори анҷуман буд, ки таҷаддуи босуръати партияи коммунистии ленинӣ соҳти сотсиализми раиятпарвару демократиро пеш гирифт.

Ба ин маънӣ анҷуман ба мақсади ҳифзи марксизм-ленинизм ба ҳар гуна қаллобии соҳтакорони навбаромади таъриху фалсафа бо далелу бурҳони қотеъ зарба зада исрор намуд, ки адои нақшаҳои бузурги бозсозӣ фақат дар қаринаи (контексти) таълимоти ин нобиғаҳо имконпазир мебошад. Илова бар ин дар Изҳороти барномавӣ ба анҷуман, чунон ки дар бисёр ҳуҷҷату баромадҳои дигари давраи бозсозӣ муфассал гуфта мешавад, «мо зидди беасос рад кардани ҳамаи он чизе мебошем, ки халқамон баъди Октябр кардааст ва ҳар насли одамони шӯравиро, ки ғояи сотсиалистӣ ба онҳо илҳом мебахшад, кадр мекунем»².

КПСС ба бозсозӣ шуруъ карда, равшан фаҳмид, ки ягон дигаргунии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бидуни революцияи заковат, бидуни таҷаддуи маънавӣ ва навсозии ғоявӣ ба маънои васеътарини ин калима имконнопазир аст.

Сотсиализми раиятпарвару демократӣ, — навишта шудааст дар Изҳороти асосии Анҷумани XXVIII ХКИШ, — ба фаҳмиши мо ҷамъиятест, ки дар он:

— инсон мақсади пешрафти ҷамъият мебошад; барои ӯ шароити ҳаёт ва меҳнате, ки сазовори тамаддуни ҳозир бошад фароҳам оварда мешавад; дурии одам аз ҳокимияти сиёсӣ ва сарватҳои моддию маънавии барӯ кардааш бартараф карда

¹ Резолюцияи Анҷумани XXVIII Партияи Коммунистии Иттифоқи Советӣ — «Тоҷикистони советӣ», 1990, 13 июль.

² Барои сотсиализми раиятпарвару демократӣ (Изҳороти асосии Анҷумани XXVIII ХКИШ). — «Тоҷикистони советӣ», 1990, 18 июль.

шуда, иштироки фаъоли ӯ ба раванди (процесси) чамъиятӣ таъмин карда мешавад¹.

Аз ҳамин дидгоҳ партия ба хулосае меояд, ки давлати хи-радманд сарвати зехнию бадеии худро бояд ҳамеша қадру эҳтиёт кунад ва барои рафъи сабабҳои аз мамлакат рафтани олимон ва одамони боистеъдод ҳатман чораҳо бинад.

Аз ин рӯ дар ҳисоботи сиёсии ҚМ ҲКИШ ба анҷумани XXVIII доир ба мавқеи партия нисбат ба санъату адабиёт ба таври қатъӣ гуфта шудааст, ки «партия тарафдори тараққиӣ озоди маданият, адабиёт ва санъат дар заминаи ҳамаи арзишҳои фаравони ҷаҳонӣ ватанист... Партия озодии эҷодиро эътироф карда, дар айни замон изҳор менамояд, ки мо зидди санъате мебошем, ки одамро хароб месозад ва қадрашро паст мезанад. Санъат набояд таҳти цензура қарор гирад, вале санъаткор бояд аз ҷиҳати маънавӣ дар назди халқ ҷавобгар бошад»².

Ин ҳама қарору нишондодҳои партия на танҳо ба адабиёти бадеӣ, ба илми адабиёт — адабиётшиносӣ ва танқид низ чун як соҳаи санъат дахл дошта, дастури фаъолияти ҳаррӯзаи мунаққидону адабиётшиносон ва муаллимони мебошад. Адабиётшиносии советӣ, аз ҷумла адабиётшиносии тоҷик, ба таҷрибаи бузурги маданияти инсоният, ба ақидаю дониши мутафаккирони мунавварфикри халқу миллатҳо тақя намуда, рӯ ба тараққӣ мепардозад.

6. ХУСУСИЯТИ ИДЕОЛОГИИ САНЪАТУ АДАБИЁТ

Адабиёт — шакли шуури чамъиятӣ

Боло қайд шуд, ки фақат дар таълимоти Маркс, Энгелс ва Ленин оид ба эстетикаи материалистӣ ҳаматарафа бо далелу бурҳон таҳлилу тасдиқ гардидааст, ки эҷодиёти бадеӣ бо ҳаёти чамъиятӣ, бо муборизаи идеологӣ алоқаи мустақкам дорад.

Барои ҳамаи шаклҳои шуури чамъиятӣ — санъатҳои гуногун, сиёсат, илм ва панду андарз, — меомӯзад марксизм-ленинизм, — ду хусусияти хос характернок аст: аз як тараф, онҳо ҳамчун инъикоси ҳаёти чамъиятӣ воситаеанд, ки барои дарки воқеият хизмат мекунанд, аз тарафи дигар, қобилияти таъсири мутақобила (акси таъсир) ба ҳаёти чамъиятӣ доранд. Шӯур, гуфтааст Ленин, на танҳо инъикос менамояд, инчунин бунёдкори олам аст. Ин хусусиятҳои асосии шуури чамъиятӣ, бо вучуди нисбатан мустақилии ҳар яки ин шаклҳо, ба соҳаи махсуси фаъолияти маънавӣ ба мисли санъату адабиёт низ дахл доранд.

Пеш аз он ки ба вазифаи идеологии адабиёт гузарем, бояд

¹ Ҳамоно ҷо.

² Бо роҳи бозсозӣ пеш равам («Ҳисоботи сиёсии Комитети Марксияи ХКИШ ба Анҷумани XXVIII ХКИШ ва вазифаҳои партия»). «Тоҷикистони советӣ», 1990, 4 июль, сах. 3.

маънои ин таъбирро донем. **Идеология** ба маънои луғавии аз таркиби қалимаҳои юнонӣ *idea* (тасаввур, мафҳум) ва *logos* (сухан, илм) ташкил ёфтааст. **Идеология** ба маънои истилоҳиаш — ҷамъбасти як системаи мафкураи сиёсӣ, маънавӣ, динӣ, бадеӣ ва фалсафӣ аст. **Идеология (мафкура)** — маҷмӯи фаҳмишҳоест, ки одамон дар ҳаққи ҷамъият ва табиат доранд. Ҳар як идеология инъикоскунандаи шароитҳои ҳаёти моддии ҷамъият ва сохти иқтисодии муайян буда, дар айни замон ба таъриқи ҷамъият таъсир мегузорад.

Холо, дар айёми бозсозӣ, ки қувваҳои гуногуни ҷамъият сар бардошта, дар бораи идеология муҳокимаҳои мухталиф ронда истодаанд, баъзеҳо масъалаи «деидеологизация» яъне «беидеологиро» ба миён мегузоранд. Бояд гуфт, ки олами инсоният дар таърихи тӯлонии худ ҷамоатеро намедонад, ки он бе мафкура ё ақидаи сиёсӣ, бе хифзи афкори ҷамъиятӣ ҳаёт ба сар бурда бошад. Магар одамони ҷамъияти ибтидоӣ, ки дар зиндагии ваҳшиёнаи худ дар ғору мағорхонаҳои қадим руз мегузарониданду муборизаи онон фақат бо талош барои ҳастӣ ва мавҷудият маҳдуд буд! Қасоне, ки имрӯз бемасъулиятона моро ба ҷамъияти беидея ва беидеология даъват мекунанд, соҳти сотсиалистии демократии моро ба ақиб, ҳарҷу марҷи давран пеш аз таърих кашида, аз бесарусомониҳо истифода бурда, соҳиби мансабу давлат шуданианд. Мо аминем, ки худӣ ин шахсони маълумдор ба ин афсонаи қаллобонаи сиёсӣ ҷиддан боварӣ надоранд.

«Идеология, ки системаи ғояю ақида ва сарватҳои иҷтимоӣ маънавият ҳамчун мақсади асосии ҷамъият фаҳмида мешавад. Баҳри ҳамин сарватҳо мардум меҳнат мекунанд, садду монеаҳои бартараф карда, маҳрумиҳои паси сар менамоянд... Ҳарзагӯҳои доир ба зарарнокии ҳар гуна идеология умуман, чун дар қадимулайём, фақат пардаи дудест, ки барои безътиборкунии идеологияи муайян — идеологияи коммунистӣ хизмат хоҳад кард»¹.

Идеология ду хел мешавад: 1. Идеологияи пешқадам (прогрессивӣ), ки боиси инкишофи революсионии ҷамъият мегардад. 2. Идеология иртиқӣ (реакционӣ), ки вай ба пешравии ҷамъият ҳалал мерасонад. Мисоли идеологияи пешқадам идеологияи синфи коргар аст, ки таълимоти революсионии марксизм-ленинизмро ба худ дастур медонад. Мисоли идеологияи иртиқӣ идеологияи феодалӣ ва буржуазӣ аст.

Идеология ба бунёди (базиси) иқтисодӣ таъя дошта, дар айни ҳол ҳамчун барсохт (надстройкаи) ба инкишофи ҷамъият таъсир мегузорад. **Идеяҳо ва назарияҳои нави ҷамъиятӣ ба мурури замон дастраси омма гардида, ба қувваи ҷиддие мубаддал мешаванд ва боиси пешравии ҷамъият мешаванд; онҳо мардумро ба сарнагунии қувваҳои ақибмондаю аз байн рафтаистодаи ҷамъият сафарбар ва ташкил менамоянд. Дар дунёи хо-**

¹ Наталья Морозова. Идеология без мифов. «Правда», 1990, 30 июня.

зира ду идеологияи ба ҳам зид дар амаланд: идеологияи социалистӣ ва идеологияи иртиҷой. Бар хилофи мафкураи иртиҷоии идеалистӣ идеологияи сотсиалистӣ — демократӣ ғояҳои сулҳу амният, илму эҷодкорӣ, меҳнати бунёдкорона, идеяҳои ватанпарварӣ ва интернатсионализми пролетарӣ, дустии халқҳо ва ҳаёти демократии озод сохтани ҷамъиятро мепарварад.

Вазифаи идеологияи адабиёт

Адабиёти бадеӣ ҳамчун соҳаи идеология, ки категорияи барсохтӣ аст, ба монанди илмҳои фалсафа, таърих, иқтисоди сиёсӣ, ҷамъиятшиносӣ ва ғайра барои тарбияи рӯҳияи одамон роли хеле муҳим мебозад. Адабиёти бадеӣ ба воқеаҳои ҳаёти бетараф набуда, **бо воситаи образ** ғояро ифода менамояд. Одам аз зиндагӣ таъсир гирифта, ҳамеша кӯшиш мекунад, ки дар навбати худ ба ҳаёт ва табиат таъсир расонад. Нависанда дар тасвири воқеаҳои мусбату манфии рӯзгор, дар тасвири инсон ва қору кирдори ӯ аз нуқтаи назари муайян майлу тавачҷӯҳи худро ба як воқеа ва нафраташро ба воқеаи дигар изҳор мекунад. Ҳамин тавр нависанда дар асари бадеӣ манфиат ва шавқу ҳаваси одамро тасвир карда, ба ин васила ба ирода ва ҳиссиёти хонанда таъсир мебахшад. Аз ин маълум мегардад, ки асари адабӣ ба мисли тамоми соҳаҳои идеология на танҳо ба инъикоси воқеият, инчунин ба дигаргунсозии ҳаёти ҷамъиятӣ қодир мебошад.

Ф. Энгельс дар яке аз мактубҳоиаш ба Маргарет Гаркнесс дар бораи эҷодиёти Бальзак¹ навишта буд, ки ӯ аз романҳои Бальзак «ҳатто аз ҷиҳати тафсилоти масъалаҳои иқтисодӣ назар ба китобҳои ҳамаи таърихшиносон, иқтисодчиён ва статистикҳои мутахассиси ин давра, бисёртар дониш» ҳосил кардааст. Ин суханони Энгельс аҳамияти таълимию тарбиявӣ адабиётро ҳамчун ҳодисаи идеологӣ тасдиқ менамоянд.

В. Г. Белинский муборизи матини зидди ҳокимияти подшоҳии рус ва соҳти крепостнойдорӣ шинохта шудааст. Ӯ ба ҳар ҳодисаи гуворою нугувори замонаш фикру андешаҳои худро ошкоро изҳор мекард. Гоголь бо вучуди нависандаи реалист ва ҳаҷвнависи бузург буданаш ба баъзе саҳву хатоҳо, роҳ дода буд. Ӯ дар китоби 2-юми «Ҷонҳои мурда» аз нуқтаи назари дину шарият нисбат ба шоҳи оқилу адолатпарвар баъзе эътиқодмандиҳои изҳор кардааст. Белинский ин ғуна хатои авфнопазирӣ нависанда ва мавқеи нодурусти ӯро дар мактуби машҳури худ ба Гоголь саҳт танқид намулдааст. Белинский ба Гоголь чун ба муаллифи «Муфаттиш» ва «Ҷонҳои мурда» (китоби якуми вай) барои он мадҳу садо гуфта буд, ки эътирози пурғзаби нависанда ба муқобили бедодгарии золимон бо афкори пешқадами ин давра наздик буд. Аммо дар айни ҳол мунаққиди бузург аз рӯи вичдонии лоқаш бар зидди ақидаҳои нодурусти Гоголь, ки дар китоби дуҷуми «Ҷонҳои мур-

¹ *Опоре де Бальзак (1799—1850)* — нависандаи машҳури ҳақиқатшиносии Франсия.

да» ифода ёфтааст, нашӯрида наметавонист. В. И. Ленин мактуби Белинский ва аҳамияти бузурги таърихи онро қайд карда навишта буд: «Мактуб ба Гоголь» ном асари машҳури ӯ, ки фаъолияти адабии Белинскийро чамъбаст намудааст, яке аз бехтарин асарҳои матбуоти ғайрицензуравии демократие буд, ки то ҳанӯз дорон аҳамияти бузурги ҳақиқӣ мебошад»¹.

В. И. Ленин дар масъалаи баҳо додани фаъолияти нави-сандагон сифати намоёну умдаи ҳар яки ононро муайян карда, баҳои умумии эҷодиёташонро талаб мекард. Муносибати худи Ленин барои муайян кардани арзиши эҷодиёти Герцен, Лев Толстой, Достоевский ва Горький чолиби диққат аст.

Романи Горький «Модар» асарест, ки дар он зиддиятҳои муайяни чамъияти ибтидои солҳои 1900, ҳаракати коргарӣ, фаъолияти революционӣ, амалиёти ҳукуматдорони подшоҳӣ ва ғайра акс ёфтаанд. В. И. Ленин, К. Е. Ворошилов ва дигар революционерони пролетарӣ ба ин асари Горький баҳои аъло дода, дар сари вақт (дар соли 1907) ба вучуд омадани онро барои тарбияи насли наврас айни муддао донистаанд, аҳамияти таъсирбахши онро ба ҳаракати коргарон дар рӯзҳои заду-хӯрди бошиддати революционӣ таъкид намудаанд.

Романҳои С. Айни «Дохунда», «Ғуломон», повесть ва «Ёд-доштҳо»-и ӯ, манзума ва дostonҳои А. Лохутӣ, П. Сулаймонӣ, асарҳои М. Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз шарки озод», «Садон Осиё», «Аз Ганг то Кремль», асарҳои М. Миршакар, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев, Боқӣ Раҳимзода, Муъмин Қаноат, Лоик ва дигарон на фақат дар мамлақати мо, балки инчунин берун аз он дар қатори эҷодиёти санъаткорони ҳамаи адабиётҳои миллии советӣ роли бузурги таълимию тарбиявӣ мебозанд. Халқҳои мазлуми Шарки хориҷӣ аз осори қаламдастони тоҷику ўзбек, туркману қирғиз ва қазоқ таълим ғирифта, ба он сарфаҳм мераванд, ки ин халқҳо бо қадом роҳу усул бар зидди золимони худ мубориза сар карда, занҷири асоратро гусистаанд ва ҳаёти нави саодатмандонаи беистисмори худро ташкил намудаанд.

Инак, назарияи адабиёти советӣ давоми бехтарин анъанаҳои тафаккури эстетикӣ пешқадами ҷаҳон ва с. ИҶШС мебошад. Вай дар даврони сохтмони нави сотсиализми раиятпарвару демократӣ вазифаҳои нав ба навро яққоя бо эҷодиёти бадеи иҷро мекунад.

Назарияи адабиёти советӣ дар мубориза ба муқобили назарияҳои ба марксизм-ленинизм бегона обутоб ва инкишоф ёфтааст. Адабиётшиносони буржуазӣ таърихи адабиётро аз таърихи ҳаёти чамъияти берун мешуморанд. Онҳо назарияи «санъат барои санъат» ва «санъати соф»-ро пеш ронда, даъво мекунанд, ки адабиёт ҳамчун санъати нафис гӯё ба ҳаёти чамъияти, ба муборизаи синфҳо ва партияҳо алоқа надорад. Адабиётшиносҳои буржуазӣ, махсусан советишиносҳои советино-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 20, сах. 255.

шинос (мутаассифона, ҳоло баъзе адабиётшиносони бепринципи мо низ) дар зарфи солҳои 70—80 «охирати», яъне барҳам хӯрдани умуман «идеология»-ро эълон карда, дар бораи як навъ санъату адабиёти беидеявӣ, бемақсаду бемаслак сухан меронанд. Ин гуна ақида ва назарияҳои бемасъулиятонан ҷанобони буржуазӣ дар асл рӯхи иртиқоӣ дошта, хонандаи оммавиरो ба афтодарӯҳӣ меоранд, вале ба манфиати синфҳои истисморкунанда хизмат мекунанд.

В. И. Ленин дар мақолаи машҳури худ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» навиштааст: «Дар ҷамъият зиндагӣ карда истода, аз ҷамъият озод будан мумкин нест. Озод будани нависанда, рассом ва актрисаи буржуазӣ — вобастагии рӯйпӯшшудаи (ё риёкорона рӯйпӯшшавандаи) онҳост ба соҳибони ҷуволӣ пул, ки худро ба ин соҳибон мефурушанд ва аз онҳо нафақа мегиранд.

Ва мо, сотсиалистон, ин риёкориҳо ғош мекунем, вывескаҳои қалбакиро қанда мекартаем, — на барои он ки адабиёт ва санъати ғайрисинфӣ ҳосил кунем (ин фақат дар ҷамъияти социалистии бесинф мумкин мешавад), балки барои он ки ба адабиёте, ки риёкорона озод буда, вале дар амал бо буржуазия алоқаманд аст, адабиётеро муқобил гузорем, ки ҳақиқатан озод буда, бо пролетариат *рӯирифт* алоқаманд бошад»¹.

Адабиёти сермиллати советӣ, ки тараққи анъанаҳои революционии адабиёти пролетарӣ мебошад, таълимоти дохилӣ Ленинро роҳнамои амалиёти худ доништа, ба манфиати халқу Ватан пайваста хизмат мекунад. Адабиётшиносони советӣ дар мубориза бар зидди назарияҳои «ҷараёни ягона» (единный поток), «муғлақбаёнӣ» (абстракционизм), «зиддитаърихият» (антиисторизм), «шаклпарастӣ» (формализм), «объективизми буржуазӣ», «космополитизм» (ватанбегорӣ), «панэронизм» (эронпарастӣ) ва «пантуркизм» (туркпарастӣ) пухта шуда ба камол расидааст.

Нависандагону санъаткорони советӣ баъз зилли маҳлулияти шаклпарастон ва дунёбегорон, ки дар тасвири баёноти фикр ҳамеша тумтарокӣ, суханбозӣ ва сюжети душвори мочароҷӯёнаро пеш мегиранд, муборизаи беамон бурда, одамони советиро бо асарҳои пурмазмуну баландғояи худ тарбия мекунанд. Мунаққидону олимони советӣ аз мавқеи таълимоти революционии марксистӣ-ленинӣ ҳар гуна ревизиячӣ ва ҷараёнбозонро ғош намуда, дар масъалаи мундариҷаи олии ҳаёти сотсиалистӣ, шакли адабии бадеӣ ва санъату маҳорати асарҳои амики ҷамъӣ ба вучуд оварда, моҳияти бузурги таърихии адабиёти советиро нишон медиҳанд. Намунаҳои шоистаи таҳқиқи ягонагии мазмуну шаклро ба мо баҷуз В. И. Ленин ва ҳаммаслақони ӯ А. В. Луначарский, А. М. Горький, В. Воровский, С. Г. Шаумян, академикҳо М. Б. Храпченко, А. С. Бушмин, В. В.

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 10, сах. 36.

Виноградов, Д. С. Лихачев, Е. Э. Бертельс, М. Ш. Шукуров, донишмандон В. Р. Щербина, И. С. Брагинский ва дигар адабиётшиносони забардаст таълим додаанд ва медиҳанд.

Фарқи адабиёти бадеӣ аз илм

Адабиёти бадеӣ ҳамчун идеология назар ба илм хусусиятҳои хос дорад. Дар ҳолате, ки илм ҳақиқати ҳаётро ба тарикӣ ҷамъбастиҳои илмӣ ва бо далелҳои мантиқӣ ҷамъбаст мекунанд, чунон ки бо-ло гуфта шуд, санъат ва адабиёт онро ба воситаи тасвири манзараю лавҳаҳои зиндаи воқеият, ба воситаи образҳои бадеӣ ба таври конкрет нишон медиҳад. **Образ ҳамчун шакли дарккунии ҳаёт ва инъикоси фикри санъаткор аломати фарқкунандаи санъат ва адабиёт мебошад.**

Донишмандон тасдиқ мекунанд, ки тафаккури инсон ду ҳел мешавад: тафаккури илмӣ ва тафаккури бадеӣ-эҷодӣ. Фарқи байни олимӯ санъаткор, ба қавли Н. А. Добролюбов, дар ҳамин, ки ҳисси қабули шоир ва дақиқназарӣю мушоҳидакорӣи вай ҳеле тараккиёфта ва ҷайри ҳаёлоту таҳайюли ӯ бойтар аст.

Адабиёти бадеӣ ғояю эҳсосот, мақсадҳои иҷтимоию маънави ва завқу ҳавасро узван ба ҳам мепайвандад. Вай сарчашмаест, ки дар яқвақт ҳам ба назару ҳиссиёт, ҳам ба ҷору кирдор ва ҳам ба рафтору атвори инсон таъсир мегузорад. В. И. Ленин ба муносибати таҳлили романи Н. Г. Чернышевский «Чӣ бояд кард?» қайд намудааст, ки ин асар «дар тамоми умр қувваи оташфишонӣ» рӯҳи мебахшад, вай одамро ба ҳаяҷон оварда, дилу чони ӯро гӯе «чуқур шудгор мекунанд» ва водор менамояд, ки барномаи амалиёти худро мувофиқи идеалу пафоси муаллиф аз ин фикр карда барояд. В. И. Ленин ба романи Чернышевский баҳои баланд дода, гуфтааст, ки навишанда на фақат ҷӣ кор карданро ба хонанда меомӯзад, балки ҷӣ гуна буданро низ нишон медиҳад, талаботу завқи шуморо ба сӯи идеали эстетикӣ муайян бармеангезад.

Ин суханони В. И. Ленин доир ба романи Чернышевский дар айни замон вазифаи бузурги адабиёти бадеиро дар ташаккули рӯҳияи одами фаъоли ҷамъиятӣ ва орзуҳои неқбинонаи ӯ таъкид кардааст.

Зиндагӣ бо тамоми ҷузъу тафсилоташ ягона аст. Барои ба ҳулосаҳои комилу пухтаи зиндагӣ расидан, ҳам ақлу хиради олимона ва ҳам фантазияи бои балеандпарвоз зарур аст. Белинский навиштааст: «Меъёнд: барои илм ақл ва ҳуш лозим аст, барои эҷодиёт — фантазия ва фикр мекунанд, корро бо ин тамоми ҳал карда бошанд, ки онро ба архив супорем ҳам мешавад. Магар барои санъат ақлу ҳуш лозим нест? Магар кори олим бе фантазия пеш меравад? Нодуруст! Ҳақиқат дар ин аст, ки дар санъат фантазия роли фаъолонатари дараҷаи аввалро мебозад, дар илм бошад, ин фольро ақлу ҳуш мебозад. Азбаста, чунон асарҳои назм ҳам мешаванд, ки дар онҳо ғайр аз фантазияи зӯри дӯраҳшон дигар ҷизе дида намешавад; аммо ин барои асарҳои бадеӣ асло қондан умумӣ нест. Дар асар-

хон Шекспир кас наредонад, ки бештар ба чӣ ҳайрон шавад — ба фаровонии фантазияи эҷодӣ ё ба фаровонии акли ҳамаро фарогиранда. Чунин навъҳои илм ҳастанд, ки онҳо на фақат фантазияро талаб намекунанд, балки ин қобилияти фантазия метавонист ба онҳо зарар биёварад; аммо инро дар ҳаққи илм умуман гуфтан мумкин нест»¹.

Чӣ навъ ки дида мешавад, мунаққиди бузург дар фаъолияти ҳам олиму ҳам санъаткор сифат ва хусусиятҳои умумиро мушоҳида менамояд. Олим дар ҳолате ҳамбастиҳои илмӣ бароварда метавонад, ки агар соҳиби фантазия низ бошад, ҳамчунин шеър дар сурате ба хулосаҳои умумие меояд, ки ба ғайр аз фантазия боз ба тафаккури ҳамбастикунада соҳиб бошад. Белинский фарқи усулҳои кори олиму шоирро таъкид карда, барои тасдиқи фикри болоиаш менависад: «Санъат тасвири ҳастӣ, олами дубора такроршуда ва ғӯё дубора аз нав офаридашудае мебошад; оё вай як чизи ба сари худ танҳо, аз ҳама таъсирҳои ба вай бегонаи ҳастӣ чудо буда метавонад? ...Шаҳси шоир як чизи бе қайду шарт нест, ки алоҳида, берун аз ҳамагуна таъсирҳои беруна меистода бошад. Шоир пеш аз ҳар чиз одам, баъд гражданини сарзамини худ, фарзанди даврони худ аст. Рӯҳи халқ ва даврон ба вай аз дигарон дида дигархелтар таъсир карда наметавонад»².

Доир ба таносуби шеъру илм дар афкори классикони форсу тоҷик низ андешаҳои рангин вучуд доранд. Ҳанӯз Амир Хусрав дар муқоисаи назму илм мартаба ва фазилати илмро нисбат бар назм баландтар доништа буд. Вале дар масъалаи зуд рафта расидан ба хонанда ва эътирофи он шеърро тарҷеҳ (бартарӣ) дорад меғӯяд: «Пас шеърро агар бар илм рӯҳон (авло) ғӯям, тарки адаб бувад...» У дар ҷои дигар қайд мекунад, ки «...ҳикмат дар ин ҷо ба маънии илм аст, пас дар ин сурат шоир ба маънии олим бошад».

Амир Хусрав дар охир ба қувваи махсуси оламғири шеър, вале бе илм ба қор наомадани он боварӣ изҳор карда, эътиқодашро дар пайваस्ताгии онон ин тарик баён кардааст: «Пас дар ин сурат шеър болотар аз ҳикмат (илм) бошад ва ҳикмат дар таҳи шеър дохил бувад ва шоирро ҳақим (олим) тавон хонд, аммо ҳақимро шоир натавон набишт. Ва сеҳрро аз баён мефармоянд на баёнро аз сеҳр. Пас шоирро соҳир тавон гуфт ва соҳирро шоир натавон шумурд»³.

Ин гуна ақида дар Шамси Қайс низ бо тамоми эътиқодмандӣ таъкид гардидааст. Барои исботи фикри ин донишмандон ва Белинский мисолҳои зиёдеро аз эҷодиёти нависандаю шоирони миллат ва замонҳои гуногун ҷалб кардан мумкин аст.

¹ В. Г. Белинский. Назаре ба адабиёти руси соли 1847. Душанбе, 1949, сах. 44.

² Ҳамон ҷо, сах. 44—45.

³ Ба тафсил ин афкор инг.: М. Бақоев. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусравии Дехлавӣ. Душанбе, 1975, сах. 246—247.

Мо дар ин чо бо номбар кардани баъзеи асарҳои нависандагону олимони муосири тоҷик иктифо менамоем. Романи С. Айнӣ «Ғулмон» ба таърихи зиндагии халқҳои Осиёи Миёна дар асрҳои XIX ва ибтидои асри XX, ба зиддияту муборизаҳо, ба бедории шуури синфии онҳо бахшида шудааст. Дар бораи ҳаёт, тақдире таърихи халқҳои тоҷикӣ узбек ва умуман Осиёи Миёна аз асарҳои бисёр муаррихон, аз ҷумла аз китобҳои Б. Ғафуров «Таърихи халқи тоҷик», «Тоҷикон» ва аз «Таърихи РСС Тоҷикистон» ё асари чандҷилдаи «Таърихи халқҳои Ўзбекистон» маълумот гирифтани мумкин аст.

Ин маъхазҳо як мақсаду як мазмунро ифода кардаанд. Вале ҳар яке онҳо мувофиқи талаботи қонуни адабиёти бадеӣ ва илми таърих бо аслиҳа ва воситаҳои ҳосилӣ худ ба ҳалли масъала кӯшидаанд. Агар дар китоби таърих далелҳои мантиқӣ ва факту рақамҳо барои ҷамъбасти фикри олимони имконият фароҳам оварда бошанд, дар «Ғулмон» одамони зинда ҳамчун образҳои бадеӣ бо ҳаракату амалиёт, бо зухури шавқу шодӣ, ғаму андӯх ва талошу задухӯрдҳо — бо тамоми ҳислатҳои тилӣ ва фардиашон хонандаро ба ҳулосаҳо меоваранд. Чунин мисолро дар романҳои Р. Ҷалил «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб», С. Улугзода «Восеъ», «Фирдавсӣ», дар асари сегонаи Ҷ. Икромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва «Тахти вожгун» ва дигарон равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Ҳамин тавр, ба тариқи ҷамъбасти гуфтан мумкин аст: илм ҳаётро омӯхта, ба одам дар интиҳоби роҳи дурусти зиндагии ӯ роҳнамоӣ мекунад; санъату адабиёт, ҳулуқу ҳӯ (характер), сифату ҳислати одамоӣ тарбия карда, азму иродаи ӯ ва кайфияту ҳаваси вайро дар роҳи амалу иҷрои идеалҳои олиш ба ҳаракат меорад. Агар бо шарҳу тафсири Арасту гӯем: вазифи шоир — дар бобати он гуфтан аст, ки «доир ба имконпазирии воқеае аз рӯи эҳтимолият ё зарурият **чӣ хоҳад рӯй дод**, вазифи муаррих — дар бобати он гуфтан аст, ки дар ҳақиқат **чӣ рӯй додааст**. Бинобар ин назм, — менависад ӯ, — назар ба таърих фалсафитар ва ҷиддитар мебошад: назм ба кулл (умумият) дахл мекунад, таърих — ба ваҳдат (ягонагӣ)».

Чӣ тавр мебинем, дар асарҳои илмӣ бадеӣ барои инъикоси гузаштаю оянда ғап дар сари усулу воситаҳои ифодаи мақсад мебошад. Забон барои асарҳои илмӣ агар воситаи исботи фикр бошад, дар адабиёти бадеӣ воситаи ба вучудорондаи образ аст. Аз ин рӯ талаб карда мешавад, ки сухани бадеии нависанда бояд ҳамеша возеҳ ва зиё бошад. Нависанда бояд доимо кӯшиш кунад, ки ҳодисоти зиндагиро ба назари хонанда намоён сохта, ба ҷисму ҷони ӯ таъсир бахшад. Чернышевский дар бораи тафовути санъат ва илм гуфтааст: «Мақсади асосии асарҳои олимони... он аст, ки дар бораи ягон ғайр маълумотҳои сахт диҳад, вале моҳияти асарҳои бадеӣ он аст, ки ба тасаввуроти хонанда таъсир бахшида, асолату начобати фикру ҳисси дар ҳисоти ӯ бударо бедор намояд...».

Фарқи адабиёти ба- Адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат — Адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат хам бо усул ва тарзу тариқи эҷоди образҳои фарқ дорад.

Ба мафҳуми санъат ғайр аз адабиёт, боз санъатҳои расомӣ, ҳайкалтарошӣ (скульптура), меъморӣ (архитектура), мусикӣ, ромишгарӣ, театр ва умуман санъати сахнавӣ (хореография) ва ғайра дохил мешаванд. Ҳар каломӣ онҳо дорони аслиха ва воситаи ифодаи худ аст. Чунончи, воситаи асосии расомӣ барои офаридани расм мӯқалам ва рангу равшан буда, дар ҳайкалтарошӣ корд, гач, рег ва ғайра; дар мусикӣ садо оҳанг, зарбу лаҳн, дар санъати сахнавӣ ҳаракати дасту бадан (пантомима), имою ишораи (мимикаи) рӯй, чеҳра ва чашмону абру воситаҳои ифодакунандаи мақсад мебошанд. **Барои адабиёт забон воситаи асосӣ ва аслиҳаи якӯмдараҷавии суҳанвар ба шумор меравад.** Каломӣ бадеӣ худ аз худ не, балки ба воситаи эҷоди образҳо ва манзараи муайяни зиндагӣ мақсади матлубро баён мекунад.

Суратгирӣ (фотография), ки ҳар як объект ва предметро бе обуранг ва бе тобишу хоҳиши суратгир айнан акс мекунад, аз ҷумлаи санъат ва эҷодкорӣ ба шумор намеравад. Суратгирӣ — пеша, ҳунар аст, на санъат.

Расом ва ё ҳайкалтарош симо ва мучассамаи одамонро дар расм ва ҳайкал офарида, ба туфайли тасвири киёфа ва пайкари инсон, ҳолати вучуд ва ифодаи руҳсоруаю чашмони вай вазъияти ботинии ӯро ба андеша мегирад. Расом, мусаввир бо килки мӯъҷизаосо, бо рангомезиҳои нақшин расми зебои ҳаётро мекашад ва манзараҳои дилфиреби табиатро ҷовидонӣ мегардонад. Рассомони моникалам бо шоҳасарҳои сеҳрангези худ дар тамоми замонҳо, дар тамоми кишварҳо нақши абадзинда гузоштаанд. Вале на расом ва на ҳайкалтарош бо ин хама ҳунармандӣ тамошобинро бевосита бо фикру хис ва олами нихону мураккаби персонаж шинос карда наметавонад. Онҳо тавассути намууди зоҳирин аёни бинандаро фақат то як андоза бо ҷаҳони ноаёни образ шинос менамоянд. Аммо шеър бар хилофи маҳдудияти санъатҳои расомию ҳайкалтароши тамоми эҳсосу эҳтироси одамиро комилан бо хамаи мураккабияш ба тасвир мегирад.

Мусикӣ аз бисёр хусус ба назм наздик аст, аммо он хам аз адабиёт фарқ дорад. Мусикӣ монанди назм ба дилу ҷони шунаванда роҳ ёфта, тобишҳои нозуки хиссиёту кайфияти одамро фаро гирад хам, вале забони мусикӣ оид ба воқеа ва рафти ҳодисаҳои инъикосшаванда тасаввуроти равшану пурра ба вучуд оварда наметавонад. **Ин вазифаро фақат каломӣ бадеӣ, суҳани адабии тасвирӣ бачо меоварад.**

Дуруст аст, ки санъати каломӣ бадеӣ ба мисли расомию ҳайкалтарошӣ, рақсу бозии сахнавӣ образ ва ё воқеаи бо он вобастаро якбора ба назари хонанда намоиш дода наметавонад ва ё мусикӣ барин фавраи таассуроти бевоситаи рӯҳӣ гувошта, ҷӣ навъ ки мегӯянд, «дилро якбора об карда» намета-

вонад. Вале каломи бадеӣ ва сухани образнок ҳосияте дорад, ки маҳз бошарофати он ҳуқуқи «тоқи санъат»-ро ноил гардидааст. Образҳое, ки бо сухан офарида шудаанд, ҳам сифатҳои зохирию ҳам ботинӣ ва ҳам сифатҳои аёну ҳам асрори ниҳони одамро равшан нишон медиҳанд. Каломи бадеъ ва сухани образнок фикру зикр ва тахайюлоту хонандаро ба назари эътибор гирифта, одамро дар асари адабӣ бо тамоми тақомулоти маънавий ва идеявиаш, бо муносибатҳои ҳартарафаи ӯ бо ҷамъияту табиат акс менамояд. Бедарак нест, ки Белинский гуфтааст: назм унсурҳои ҷудогонаи ҳамаи шамудҳои санъатро дар худ ҷамъ овардааст. Аз ин маълум мешавад, ки агар ҳар як намуди санъат як ҷиҳат ва як тобиши эҳсосоти инсониро нишон диҳад, адабиёти бадеӣ ҳамаи тарафҳои ҳислату сифатҳои одамро намоён мегардонад.

7. МАЗМУН ВА ШАКЛИ АДАБИЁТИ БАДЕӢ

Мафҳуми мазмун ва шакл дар адабиёти бадеӣ чун дар адабиёти ғайрибадеӣ тамоми соҳаи санъат яке аз қонунҳои муҳим ба шумор меравад. Мазмун ва шакл истилоҳи фалсафист, мувофиқи таълимоти материализми диалектикий ҳосияти ҳар як ҳодисаи ҳаёт — табиат, ҷамъият ва шуурни инсонӣ мебошад. Ҳар як предмети табиат дар баробари шаклу намуд мазмун дорад. Аз ҷумла набототро гирем. Дарахтони босамар бо мевани худ боиси зисту зиндагӣ ва саломатини одамон мешаванд, дарахтони бебор ба ғайр аз соя афкандан ва салқини муҳайё кардан дар ҳавои гарм боз кайфият ва снҳати мебахшанд: онҳо одам ва умуман ҷисмҳои зиндаи рӯи заминро файзу ҳавои тоза (кислород) бахшида, ҳавои ғуборнок — гази туршиовар (углекислый газ)-ро фуру мебаранд ва монанди инҳо. Ҳамаи ин сифати дарахтон мансуби мазмуни онҳост. Шаклашон бошад дар ҳар замон ва дар ҳар қитъа ғуноғун буда, ба муҳиту шароити муайян мутобиқ аст. Ҳайвонот низ шаклу мазмуни ҳосе дорад. Одам ҳамчун маҳсули олин табиат ин хусусиятҳои шаклу мазмуноро равшантар ба худ таҷассум кардааст.

Инак, мазмун — моҳияти ягон ҷисм ё предмет, асоси ягон воқеа ё ҳодиса мебошад. Шакл — тарзу тариқи ифодаи мазмун аст, ба иборати дигар, намуди зухуроти моҳият мебошад. Маркс шаклро ифодаи ҳаёти ботинии мазмун мешуморад.

Мазмуни асарҳои адабӣ Санъат ва адабиёт чун як қисми маданият ба категорияи фалсафӣю иҷтимоӣ дохил шуда, аз мазмун ва шакл иборатанд. Ҳаёти воқеӣ, зиндагии ҷамъият ба мазмуни адабиёт далолат мекунанд. Шакл — воситаҳои тасвирию баёнӣанд, ки суханвар бо ёрии онҳо ин мазмуно идеяи асари адабиро ифода мекунад. Вале, чунон ки В. И. Ленин нишон додааст, санъату адабиёт, назар ба дигар соҳаҳо, бештар ба вусъати фантазияю фикр ва шак-

лу мазмун эҳтиёҷ доранд. Бинобар ин, ба қавли В. И. Ленин, осори бадеӣ даъвои он надорад, ки вайро чун воқеият эътироф намоянд. Санъату адабиёт худи ҳаёт набуда, балки инъикоси эҷодии он аст. Аз ин рӯ мазмуни санъату адабиёт воқеиятест, ки санъаткор, аз як тараф, аз мавқеи ҷаҳонбинию таҷрибаи зиндагиаш дида идрок кардааст ва аз тарафи дигар, мувофиқи хусусиятҳои жанрию намуди санъати баргузидааш, эҷодкоро-на акс намудааст.

В. Г. Белинский навиштааст, ки мазмуни санъати ҳақиқӣ чун «худи воқеият» беинтиҳост:

Ягонагии мазмуну шакл дар асари бадеӣ.

Эстетикаи марксистӣ-ленинӣ алоқаи узвийи шаклу мазмуно ба назар дошта, ончиро ба асос гирифтааст: шакли бадеӣ, ки ифодаи мазмуни муайян аст, бинобар ин мазмуно шакл ҷӣ дар раванди эҷодӣ ва ҷӣ дар асари хатмёфта бо якдигар пайваستاанд. Инак, ташаккули шакли бадеӣ, интиҳоби воситаҳои баёнию тасвири ва тарзу шеваи техникӣ ба хусусиятҳои материали зиндагӣ ва маънидоди идеявӣ-эстетикӣ ин материал, яъне ба мазмун тобеият доранд. Ҳар қадар ки тасвири ҳаёт амиқ ва ҳақиқатнигорона ба қалам омада бошад, шакли пайдокардаи санъаткор низ мукамал мешавад. Инро дар эҷодиёти устод С. Айни дидан душвор нест.

Мазмуни романи С. Айни «Дохунда» инъикоси эҷодии ҳаёти халқи тоҷик дар арафаи Революцияи Кабири Октябрь буда, дар он соҳту усули ҷамъияти синфӣ, ҳуқуқравоии ситаму истисмор ва муборизаю талоши халқи меҳнатқаш барои озодӣ ба таҳлил омадааст. Ин мазмун ва идея ба воситаи характер ва хислатҳои ҷудогонаи намоёндагонии табақаҳои гуногуни ҷамъият, бо рафтору кирдор, урфу одат, забону услуби хоси онҳо ва ғайра тасвир ёфтааст, ки ин ба шакл тааллуқ дорад. Чунинанд «Ғуломон», повести «Марги судхӯр», «Ёдоштиҳо» ва дигар асарҳои С. Айни.

Мазмуни адабиёти бадеӣ ба хусусияти синфӣ соҳиб аст. Зеро ки вай ба шахсият ва дунёфаҳмии санъаткор алоқаманд мебошад. Мазмуне, ки дар фикру зикри нависанда ҷо гирифт, бо ғалбери ақлу идроки шахсӣ — субъективии ӯ бехта шуда, барои баёни худ шакли муносиб металабад. Ин мазмуни зиндагӣ, сонӣ, дар асари адабӣ мувофиқи завқи прогрессивӣ ва ё ақидани иртиҷоии (реакционии) нависанда ҷараён меёбад. В. Белинский дар мақолаҳои «Назаре ба адабиёти русӣ соли 1846», «Назаре ба адабиёти русӣ соли 1847», Н. Чернышевский дар мақолааш «Оид ба садокат дар танкид» иқдоми субъективии муаллифро дар офаридани мазмуни эҷодиёти санъат гаштаву баргашта таъкид кардаанд.

Субъект — шахс дар асари бадеӣ худи санъаткор аст. Объект — ништирқчиёни асар ва воқеаҳои зиндагист. Ҷӣ қадар донишу малакаи суҳанвар бой, васеи амиқ ва ҳарҷониба тараққиёфта бошад, ҳамон қадар асар ба ҳақиқат наздик ва молумоли ақидаҳои фалсафӣ, инсондустӣ ва халқият мебошад. Чунинанд

осори Шекспир, Гёте, Пушкин, Л. Толстой, Горький, Шолохов, Рӯдакӣ, Ҷомӣ, Айнӣ, Турсунзода, Айтматов, Ғамзатов, Кугультинов ва дигарон. Безаволии эҷодиёти ин санъаткорон на фақат дар заковатмандиаш, инчунин дар таъсири нуфузи онон ба ходисаҳои ҷамъиятӣ мебошад. Асарҳои нависандаи бузург бо эътибори мазмуни худ доираи субъективии (шахсияти) муаллифро васеъ менамояд. Мурочиат ба ақидаҳои шахсии объективии Ҳофиз, Ҷомӣ, Л. Н. Толстой, О. Бальзак дар эҷодиёташон исботи ин муддаост.

Мазмуни санъату адабиёти сотсиалистӣ бар хилофи мазмуни эстетикаи буржуазӣ идеал ва мундариҷаи эҷодро на дар ғояҳои илоҳӣ ва муқаддасот, балки дар ҳаёти реалии одамон, ки сарчашмаи ягонаи инъикоси бадеист, ҷустуҷӯ мекунад. Мазмуни адабиёти советӣ, ки бо ҷаҳонбинии санъаткор ягонагии узви дорад, идеяҳои пешқадам ва задухӯрдҳои революциониро барои бахту саодати халқ ифода мекунад. Шакле, ки ин мазмуни солимиро акс менамояд, ба мундариҷаи он комилан мувофиқ омада, аз ҳам ҷудой надорад.

Ба ҳамин тарик, мазмуни асари адабӣ — ҳақиқати зиндагист, ки тафаккури эҳсосоти нависанда онро амиқ дарк намуда, мувофиқи ҷаҳонфаҳмӣ ва идеалҳои ҷамъиятию эстетикаш дар осори бадеӣ инъикос мекунад.

Объекти асосии тасвири адабиёти бадеӣ.

Санъату адабиёт ҳаётро ҳаматарафа нишон медиҳад ва нишонаю аломатҳои рангини онро ошкор менамоянд. Дар асари адабӣ бисёр ҷиҳатҳои неку бади зиндагӣ ба ҳам муттаҳид гардида, ҷамъбасти бадеӣ меёбанд. Назари нависанда нисбат ба ходисаҳои атрофи акноф тасодуфӣ нест. Зеро ҳади ҳаёт ва воқеаҳои зиндагӣ дар асл дорои ҳамин гуна ҳосияте мебошанд. Мана ҳамин имтизочи (синтези) ё омезишу ғудозиши тарафҳои гуногуни зиндагӣ ба санъаткор имконият медиҳад, ки ӯ ҳаётро дар ягонагиаш нишон диҳад.

Он нуктае, ки тарафҳои гуногуни ҳаёт дар атрофи вай муттаҳид ва омехта тасвир мешаванд — инсон ва тамоми муносибатҳои мураккаби ӯ бо ҷамъият ва табиат мебошад. Маркс ҳам ҳосиятҳои бою ғани инсонро ба назар гирифта, ӯро чун «мачмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ» баҳо додааст. Инсон, ки аз ҷамъият сабақ гирифта, таъсири тарбия меёбад, чун шахси ҳисқунанда, фикркунанда ва амалкунанда ҳамеша дар маркази тасвири осори адабии бадеӣ меистад.

Нахустин бор инсон дар санъату адабиёти Чин, Миср, Хинди қадим 4 — 5 ҳазор сол пеш ва дар адабиёти қадимии форсу тоҷик сонитар ҳамчун объекти тасвир қарор ёфта буд. Дар адабиёти Юнони Қадим ва Рим ду ним ҳазор сол пеш, мувофиқи тасдиқи В. Г. Белинский, инсон пурратар дар санъату адабиёт мавқеъи ишғол менамояд. Ҷангномаҳои бузурги Ҳомер — «Илиада» ва «Одиссея», асарҳои драмативу фоҷиавии Эсхил, Софокл ва Еврипид, мазҳакаҳои Аристофан шаҳодати

равшани ин иддао мебошанд. Одам, завки ӯ ва муборизаи ӯ барои Ватан, шараф ва манфиатҳои ҷамъиятиаш аз он замон сар карда ҳамчун объекти беивазии тасвири бадеӣ қарор мегиранд.

Арасту ин хусусиятҳои адабиётро ба тариқи назарӣ тасдиқ намуда, дар асари худ «Назмшиносӣ» («Поэтика») қайд карда гуфтааст, ки предмети асосии тасвир на табиат, балки инсон мебошад. Дар адабиёти Осиёи Миёна ҳам инсон зиёда аз 3 ҳазор сол пеш ҳамчун персонаж дохил шудааст. Дар образҳои қаҳрамонон, паҳлавонон ва пешвоёни ҳикояҳои афсонавӣ ва дostonҳои қаҳрамонӣ муборизаи ҳақиқии одам бар зидди офатҳои табиӣ, азхуд кардани оташ, оҳан, ром кардани ҳайвонот, заминдорӣ ва ғайра нишон дода шудааст. Номҳои Шерак, Қаюмарс, Гаршасп, Зол, Рустам, Зарина, Барзу, Исфандиёр, Сиёвуш, Ҷамшед, Фаридун, Заҳҳок, Кован Оҳангар ва дигарон аз муборизаҳои доимии байни хайру шарри (некию бадии) мардум хотирнишон мекунанд. Ба қавли К. Маркс, халқҳои қадим дар мифология (асотир) ва дostonҳои қаҳрамонӣ бори дигар таърихи гузаштаи худро ҳаёлан аз сар мегузаронданд.

Барои Чернышевский ҳам ҳаёти инсон «ягона предмети асосӣ, ягона мазмуни назм» мебошад. М. Горький ин фикрро таракӣ дода хеле аниқ гуфтааст: «**Материали адабиёти бадеӣ — инсон аст**». Нависанда, мувофиқи суханони Горький «бо маводу масолеҳи зинда, бо одамон» сару қор дорад. Ӯ тақлиф кардааст, ки адабиётро «инсоншиносӣ» номанд. Аз ин ҷост, ки ба нависандаи советӣ номи «инженери рӯҳи одамизод» бахшида шудааст.

Роли инсон, қаҳрамон дар осори бадеӣ ҷунун зубда аст, ки хангоми ном бурдани санъаткорон — Пушкин, Л. Толстой, Горький, Фирдавӣ, Низомӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Айнӣ, Турсунзода, Икромӣ, Ғ. Абдулло, Қаноат фавран образҳои эҷодкардаи онон ба хотир мерасанд. Образҳои Татьяна, Ленский, Онегин, Борис Годунов бо номи эҷодкори онҳо — Пушкин саҳт алоқаманд аст. Бо ном гирифтани Анна Каренина, Вронский, Катя Маслова, Андрей Болконский, Пьер Безухов, Левин ва дигарҳо симон нависандаи барҷастаи рус Лев Толстой, бо номи Артамоновҳо, Клим Самгин, Власовҳо, Алёша ва дигар қиёфаи А. М. Горький ё бо образҳои Одина, Едгор Сафар-ғулом, Ятим, Мулло Амон ва ғайра симон устод Садриддин Айнӣ дар пеши назар намоён мегардад. Номҳои персонажи зикршуда ва бисёр дигар бинобар он образ шинохта шудаанд, ки муносибати мураккаби сиёсӣ ҷаҳмонии давраи муайяни таърихи худ таҷассум кардаанд.

Ин ҳама нишон медиҳад, ки дар маркази эҷодиёти бадеӣ омилҳои инсонӣ, ҳислатҳои инсонӣ, манфиатҳои синфи одамон

менстад. Вале нависанда бо ҷаҳонбинию партиявияти эҷодиёташ дар офариниши типҳои адабиёти муҳим мебозад.

Дар бораи адабиёт ва объекти асосии тасвири он нависандагонии замони мухталиф дар асоси таҷриба ва ақидаашон фикрҳои хуб гуфта, ба хулосаҳои гаронбаҳо омадаанд. Масалан, Бальзак адабиётро «таърихи дилу хисси инсон» донистааст. Л. Толстой навиштааст, ки ӯ барои худ «хаёти рӯҳие»-ро, ки дар лаҳзаҳои гуногуни зиндагиаш баён намудааст, асоси «фаъолияти нависандагӣ»-и худ медонад.

Инак, инсон барои санъаткор предмети асосиест, ки ӯ бо ёрии вай ҳаёти воқеиро пурра инъикос менамояд. Ба ибораи дигар, нависанда ҳамаи тарафҳои рӯзгор, ҳамаи мураккабии муносибатҳои ҷамъиятиро ҷи тавре ки онҳо дар зиндагии қонкрети инсон зоҳир мегарданд, ҳамон тавр, аммо бо қонунҳои муайяни бадеи-эстетикӣ нишон медиҳад.

Адабиёт ҳамеша дар кӯшиши он аст, ки одамро ҳарчониба тасвир намояд: дар зиндагӣ, дар истехсолот, яъне дар ҳаёти шахсии ҷамъияти ва ғайра. Ҳамин лавҳаҳои ҷудогонии ҳаёти инсон, ки дар асари адабиёти ба ҳам муттаҳид мешаванд, образном дорад. Нависанда бо воситаи образҳои рафтору кирдор, ҳолати рӯҳӣ (хурсандӣ, маъюсӣ, маъзунӣ, ҳаяҷон) ва дигар лаҳзаҳои ҷудогонии ҳаёти одамиро акс мекунад.

Бояд қайд кард, ки инсон на танҳо предмети тасвири санъату адабиёт аст. Яққатор илмҳои табиатшиносӣ ва ҷамъиятшиносӣ монанди таърих, психология¹, этнография², антропология³ ва монанди инҳо низ бо омӯзиши инсон ва табиати ӯ қордор ҳастанд. Вале хусусиятҳои бадеии омӯзиши инсон аз тарзи омӯзиши илм, чунон ки боло ишора рафт, қатъиян фарқ дошта, ба инъикоси ҷиҳатҳои фардӣ ӯ дахл дорад. Рӯҳия, дунёи зоҳирӣ ботинии одам ва амалиёту муносибатҳои мураккаби ӯ дар санъату адабиёт ба воситаи образ ва қалом бадеӣ баён мегардад. Дар ин бора дар боби «Образи бадеӣ» васеътар муҳокима меравад.

Ба ҳамин тарик, адабиёт, ки зиндагиро меомӯзонад, дар тасвири процесси ҳаёт ва инсон ба бисёр саволҳои ҷавоб меғӯяд ва ба таври аёнӣ нишон медиҳад, ки қадом рафтори одам хубу қобили ибрат аст ва қадом рафтори ӯ аз талабу одоби ҷамъият берун аст.

Табиати эстетикӣ, инсон ва адабиёт. Адабиёти бадеӣ ба мисли дигар намудҳои санъат ин вазифаи муҳимми худро бо пасдории қонунҳои эстетика (хусниёт) адо менамояд. Бадеият ва шеърӣ шеърӣ аслан аз зеварию зебоӣ офарида шудаанд. Хусниёти олами атраф барангезандан ҳис-

¹ Психология — ҷиҳати рӯҳияшиносӣ, илми доир ба рӯҳияи инсон.

² Этнография — илмест, ки машаққат, урфу одати халқҳо ва маданияти онҳоро меомӯзад.

³ Антропология — илмест, ки ҷиҳатҳои ҷисмонии инсонро таҳқиқ мекунад.

си зебоипарастӣ буда, дар тарбияи эстетикӣ вазифаи муҳим мебозанд. Маҳз дарки назокату нафосати табиат, одоби муошират ва дар ҳар фард шахсияти худро дида, поси эҳтирому икромии ӯро бачо овардан боиси ташаккули сифату хислат ва вусъати ҷаҳонбинию дунёфаҳмии хонандаи ҷавон хоҳад шуд. «Зебой,— навиштааст педагоги номӣ В. И. Сухомлинский,— ин маншан шодмонихои мост. Одам аз он инсон шуд, ки вай осмони нилобӣ, ситораҳои дурахшон, шафақи рангини шомгоҳӣ, харири тумани дашту талу теппаҳо, ранги гулобии пеш аз офтоббаро, рухнамоии сабзаҳоро дар бари барфҳо, дар омадомади наврӯз, ҳамели турнаҳоро дар осмони кабуд, дурахши ҷавохирсони донаҳои шабнамро аз анвори офтоби пагоҳӣ, нармаҳои эҳсосангези резаборонро дар олами баҳор, тӯдаҳои хаёлангези абрҳои сафедро дар домани уфқҳои кабуд диду назорат кард ва дар ҷону тани худ ҳусну зебоии онҳоро шадидан эҳсоскард ва ба тақлиду ҷазбаю таъсири ин ба офаридани зебой пардохт».

Ту ҳам,— мегӯяд Сухомлинский ба мактабиёну донишҷӯён,— зебоии табиатро назора бикун ва аз он баҳра бардор!

Вазифаи муқаддаси муаллимон ба мактабиён эҳсосу дарк кардани зебоиҳои олами атрофу акнофро талқину ташвиқ намудан ва ҳифзи онро ёд додан аст.

Дар ҳар замон инсонии зебою ҷасур, бомаданият ва хушодоб бо қаҳрамониҳои беназираш диққати аҳли ҷамъиятро ба худ кашидааст. Аз ин рӯ эҳсосоти зебоипарастӣ қарнхост, ки бо номи инсон марбут мебошад. Хусниёт ва завқи бадеӣ ба гузаштагони мо ҳам хос буд. Ёдгориҳои таърихӣ замонҳои мухталиф гувоҳи ин даъво шуда метавонанд. Чунонки Карл Маркс гуфтааст, одам оламо бо қонуни зебой меофарад.

Зебой ҷаҳони маънавии одамро оро медиҳад, ӯро илҳом мебахшад ва рӯҳбаланд менамояд. Вале сарчашмаи зиндагии инсон ва ҳусни ӯ меҳнатаст, аз инру зебоиро қабл аз ҳама бояд дар меҳнат ҳус-тучӯ кард. Зебой ба воситаи меҳнат аз ниҳонгоҳи олами табиат берун меояд ва мукамал мегардад.

Шоиру нависандагони номвари тоҷик С. Айни, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, Ҷ. Икромӣ, Раҳим Ҷалил, С. Улуғзода, Б. Раҳимзода, Ф. Мухаммадиев, М. Қаноат ва дигарон дар осори худ ҳамеша фазилати маънавии инсон ва асосҳои зебоии ӯро дар одамият ва меҳнату ҷамъиятдӯстӣ дидаанд.

Дар ин бора шоири ҷанговари тоҷик Хабиб Юсуфӣ дар шеърӣ «Тақя бар қорат кунӣ» хеле хуб гуфтааст:

Ту на он дилбар, ки фаҳр аз зеби руҳсорат кунӣ,
Тақя бар зебоии рӯи ҷу гулзорат кунӣ.
Ту на аз он моҳруёӣ, ки пешӣ ошиқон
Ноз бар ширинии лаълаи шакарборат кунӣ,
Аз тамоми дилбарон болотарӣ аз он, ки ту
Нозу фаҳру тақя бар дошму қорат кунӣ.

Ман фидои чашми ту, зеро ки мулкн хешро
Посбонӣ бо нигоҳи чашми бедорат кунӣ...

Инсон ва маданияти маънавии ӯ, шароитҳои зиндагӣ, муҳи-
ти атрофаш, меҳнати шууроно ва қобилияти андешамандӣ ҳам-
чун маҷмӯи мураккаби ҳиссиёти олии рафтору ташаккули хис-
латҳои гражданиро муайян месозанд. Арасту мегӯяд, ки одам
бо панҷ хис ба олам меояд. Он чи ки табиат ба инсон якчанд
хис ато кардааст, дар «Ахлоқи Носирӣ» низ қайд шудааст: **бо-**
сира (биной, чашм), **сомеа** (шунидан), **шомма** (ҳисси бӯй),
зоика (ҳисси маза, таъм) ва **ломиса** (эҳсоси дарки ҳарорат —
гарми ё сардӣ, дард — беморӣ, навозиш ва ғайра). Классико-
ни форсу тоҷик низ дар ин мавзӯ, яъне ҳавосси панҷгона: шу-
нидан, дидан, чашидан, буидан, судан ишораҳо доранд.

Бишнос, ки тавфиқи ту ин панҷ хавос аст,
Хар панҷ ато э-эзид мар пиру чавонро.

Носирӣ Хисрав

Бар танаш ин панҷ хисси зохиранд,
Панҷи дигар коргар андар саранд.

Абдурахмони Чомӣ

Ин ҳиссиёти ҳисмҳои зинда бо мурури замон пайваста бо
тарзу тарик зиндагии инсон ва асосан бо тақозою талаботи
ҳаёти коллективонаи ӯ тараққӣ мекунанд. Дар одами ҷамъ-
ияти, — мегӯяд К. Маркс, — қобилияти эҳсосоти эстетикӣ пай-
до шуда, беш аз пеш инкишоф меёбад. Гӯшҳои ӯ мусикиро
қабул ва чашмонаш ҳусни шаклро идрок мекардагӣ мешаванд
ва монанди инҳо. Ба зами ин одами дар коллектив тарбия-
ёфта соҳиби сифатҳои мураккаб, монанди ишқу муҳаббат, ра-
фокат, ирода, қувваи дастҷамъӣ (коллективӣ) ва ғайра мегар-
дад. К. Маркс ин сифатҳоро ба пайдоиши ҳисси шашуми инсон
мутааллиқ дониста, тадриҷан ба дараҷаҳои аълоинаи мада-
нияту камолот расидани онҳоро таъкид намудааст.

Ба ҳамин тарик, фаъолияти бадени одам на танҳо то як ан-
доза дар табиати фитрии вай аст, балки асосан дар ҳаёти ҷамъ-
ияти ӯ реша гирифтааст. Эҳсосоти эстетикӣ инсон, ки фақат
бахшиши табиат нест, асосан натиҷаи ҳаёти дастҷамъии одам
дар дараҷаи муайяни тараққиёти башарият мебошад.

Адабиёт ва идеали Адабиёти бадеӣ, ки ҳамчун як шакли шуури
(эрмоии) санъаткор ҷамъияти таърихан ташаккул ёфтааст, ба
мақсадҳои бузургу наҷиб инсонӣ хизмат ме-
намояд. Чунон ки мо дар бехтарин асарҳои классикӣ умуми-
ҷаҳонӣ мебинем, нависандагон бо асарҳои худ вазифаҳои мах-
суси одамшиносӣ ва инсонпарвариро ҳал намудаанд. Одам, ин-
сон дар адабиёт на фақат мавзӯю объекти асосии таҷсир аст,
балки ягона мақсади он ҳам мебошад. Тарбияи ҳиссу фикри
одамӣ, ҳислат ва завқи бадени ӯ қасди аслии санъаткорон ва
суданварони ҳақиқист. Аз ин рӯ шавқу рағбати одамӣ ба ҳус-

ну зебон, ки дар асарҳои санъатифодаи комил меёбад, амалиёту кирдори бошууроонаест, ки ба онҳо гоёю идеали инсон роҳнамои мекунад.

Нависанда ҳаётро бо тозапардозӣ тасвир намуда, ҳамеша онро дар партави идеали худ инъикос мекунад. **Идеали санъаткор бояд ҳамеша хайрхоҳӣ ва начибӣ бошад.** Зарур аст, ки ӯ ҳамчун шахси пешқадами замонаш ба фактҳои конкрети рӯзгор така карда, бо тасаввуроти оламгираш ояндаи дурахшон, хусни нави зиндагии пешояндро нишон диҳад. Ӯ бо ин ҳам завқи бадеии хонандагонро тарбия менамояд ва ҳам барои муборизаи ғаёлона дар роҳи чунин ҳаёт роҳ мекушояд.

Масалан, Чернышевский дар романи худ «Чӣ бояд кард?» муосирони худро ба муборизаҳои революционӣ даъват карда, чигунагии ҳаёти ояндаро дар фикру гоёи образҳои Вера Павловна ва Рахметов муътақидона нишон додааст. Горький дар асарҳои романтикиаш «Суруд дар васфи Шаҳбоз» ва «Суруд дар васфи Мурғи тӯфон» дар арафаи револютсияи 1905 инкилобчиёро ба «задухӯрдҳои сахту бебоқ» бар зидди золимон даъват кардааст. Ин гуна таблиғотро Чехов ҳамчун мақсади бузург пиндошта гуфтааст, ки хонанда ғайр аз тасвири ҳаёти имруза боз шираю шарбати зиндагонии фардонро эҳсос намуда, аз он бояд лаззат барад.

Ақидаҳои даъватба ҳаёти неки оянда дар эҷодиёти даҳнакии халқӣ ва адабиёти классикии форсу тоҷик кам нестанд. Барои мисол, танҳо зикри афсонаҳои «Чамбули мастон», «Қишлоқи тиллоӣ» ва «Киссан кӯҳсор» кифоя аст. Ханӯз дар асри XI Умари Хайём орзуи одамиро донр ба ояндаи нек дар рӯбиҳояш ифода кардааст. Хофиз бо вучуди истибодди хонумонсӯзи асрҳои миёна ба дилҳои ноумедгашта умед бахшида аз ояндаи дурахшон дарак додааст:

Бигарад ин рӯзгори талхтар аз захр.
Бори дигар рӯзгори чун шакар ояд...

ё:

Эй дил, сабур бошу махӯр ғам, ки оқибат
Ин шом субҳ гардаду ин шаб сахар шавад.

Идеалҳои баробарӣ дар муҳокимаҳои социали-ҳаёлии Нисомии Ганҷавӣ ва Абдурахмони Чомӣ низ хувайдоост.

Дар шароитҳои ҷамъияти синфии то соцсалистӣ ва ҳозираи капиталистӣ дар байни идеали ҳусну зебон ва воқеияти реали зиддият мавҷуд буд ва ҳаст. Бинобар ин ҳусну зебон дар санъату адабиёт ҳама вақт инъикоси ҳаёти объективӣ, рӯизаминӣ набуда, балки ақсар инъикоси орзую омоли халқ буд. Аммо дар ҷамъияти демократии мо, зиддияти байни синфҳо, истисмору истеъмори бартараф шудааст. Чунин ки дар яке аз сармақолаҳои «Правда» қайд гардидааст: ҳусну зебон ҳоссаи ҳаёт аст, вале ҳоссаи ҳаёти озодии халқест, ки соцсализм раиятпарвару демократии месозад.

Санъат ҳақиқат аст. Дар ҷое, ки ҳақиқат нест, санъат ҳам

мест, ё агар бошад ҳам, санъати қалбакист. Ҳар қадаре ки тасвири бадеи ба мафҳумҳо ва мақсаду кӯшишҳои одамони совети пурратар мусонду мувофиқ ояд, вай ҳамон қадар зеботар ва таъсирбахштар мешавад. Санъати ҳақиқӣ он аст, ки аз ҳиссиёти бузургу фикрҳои бошукӯҳ саршор аст.

Назариячиёни иртиҷоъпараст вазифаи санъату адабиётро ҳамчун «санъати маҳз» ва «соф эстетикӣ» муайян карда, роли онро асосан дар лафзбозӣ ва дилхушӣ мебинанд. Бар акси адабиёти афтодарӯхонаи идеалистӣ чамъияти демократии озодипарвари мо роли тарбияи эстетикиро дар сохтмони сотсиализм мебинад. Адабиёт ва санъат,— гуфта шудааст дар Програмаи ХКИШ — бояд ба манфиати халқ, ояндаи ӯ хизмат кунанд, барои миллионҳо нафар одамон сарчашмаи суруру илҳом гарданд, азму ирода, ҳиссиёту тафаккури онҳоро ифода намоянд, ба такомули идеявӣ ва хушахлоқии онҳо фаъолона кӯмак кунанд.

Ба ҳамин тарик, сифатҳои инсонии ҳарчониба мутараққӣ ва ҳаёти чамъиятии ӯ чун предмети асосии тасвири осори адабии бадеи дорони аҳамияти маърифатдиҳӣ ва таълиму тарбиявианд.

Вазифаи маърифатбахшӣ ва тарбиявии адабиёт Асарҳои санъат танҳо дар натиҷаи майлу рағбати одам нисбат ба ҳусну зебоӣ эҷод намебанд. Барои пайдоиши онҳо бисёр талаботи дигар ҳам зарур аст. Ин талабот асосан ба ҳаётдонӣ ва оламу одамшиносии суҳанвар пайвастааст. Нависандагони классик ва эҷодиёташон барои он ҳам завол надоранд, ки дар маърифатбахшӣ баҳри беканоранд. Хонанда аз китобҳои онон ҳам дар боран таърихи халқу кишвари муайян, ҳам расму оини онҳо, тафсилоти рафтору кирдор, маданияти меҳнату рӯзгузароинашон маълумоти ҷомил мегирад. Агар аз осори бадеии классикони ҷаҳон Вильямс Шекспир, Иоганн Гёте, Оноре де Бальзак, Виктор Ҳюго, Ромен Роллан, Луи Арагон, Эмиль Золя, Робиндранат Такур ва баъзе дигарон мо аз ҳаёту этникаи (маҳсусиятҳои маданияти миллии) халқи мамлакатҳои Англия, Франция, Америкаю Ҳиндустон дониш пайдо кунем, аз эҷодиёти Лев Толстой, Максим Горький, Михаил Шолохов ва дигар қаламдастони рус оид ба урфу одатҳои халқи рус, аз эҷодиёти Садриддин Айни, Абулқосим Лоҳутӣ, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва Сотим Улуғзода дар ҳусуси тарзи зисту зиндагии халқҳои сарзамини Тоҷикистону Ирон ва анъанаҳои қадимии ҳозираи сокинони Бухорою Самарқанд, Помир, ноҳияҳои ҷанубу шимолӣ Тоҷикистон ахбороти гарону нодир ёфтан мумкин аст.

Ҳамин тавр, сарватҳои маънавие, ки бузургон бо заковатмандии фанқуллода ба вучуд овардаанд, дар натиҷаи мутолиаю омӯختан боиси бонгарии донишу фаҳмиши омман васеи хонандагон мегардад. Вале роли санъату адабиёт танҳо аз маърифатбахшӣ иборат набуда, тарбияи ақидаҳои сиёсӣ маънавӣ одамонро низ дар рӯҳи идеалҳои пешқадами чамъияти

мадди назар дорад. Адабиёт ин вазифаашро тавассути тасвири образи бадеӣ, тавассути тасвири хулқу ҳӯи неки одами адо менамояд. Суханвар бо таъсир гузоштан ба ҳисси зебоинарастии хонанда, ба интихоби роҳи дурусти зиндагии ӯ роҳнамоӣ мекунад.

Вазифаи тарбиявии адабиёти бадеӣ ҳанӯз аз замонҳои қадим маълум аст. Аз дами теғу шамшер ҳам гузаротар будани қувваи суҳан дар адабиёти арабу ҳинду чин 3—4 ҳазор сол қабл аз ин маълум аст. Холо хеле дур нарафта ба як санади дуним ҳазор сол пеш мурочиба менамоем. Дар Юнони қадим оид ба назми шоир Тиртей, ки аслан муаллим будааст, чунин ривоят вучуд дорад. Боре лашкарони спартаниҳо дар задухӯрд бо душман шикаст хӯрда ақиб мегарданд. Барои қувва ҷамъ карда аз нав ба ҳучум гузаштан лашкарқашон аз сарфармондеҳ ёрӣ металабанд. Ба ҷои кӯшунҳое, ки онҳо интизор буданд, ба сӯи лашкариёни афтодарӯхшуда танҳо шахсе меомад, ки бо як пояш мелангид. Ин шахс — шоир Тиртей¹ буд. Аскарони кӯфтаю хаста ва мондашуда ба ин ҳодиса бо назари ҳайрат менигаранд. Бидуни ҷашмдошт шоир бо хондани шеърҳои ҷанговарона ва сурудҳои ҷонгудозаш муборизонро ба дараҷае рӯҳбаланд карда тавонистааст, ки ҳар яки онҳо мисли шерӣ жаён ба майдони қорзор дохил шуда, дар задухӯрди нобаробар ғалабаи кулӣ ба даст овардаанд.

Ба ин маънӣ, дар ин ҷо ривояти оид ба қасидани устод Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи мулиён...»-ро ёд овардан низ бамаврид аст. Низомии Арузии Самарқандӣ нақл мекунад: дар як муддати оромии давлати сомониён, ки «ҷаҳон обод ва мулк бе ҳасм ва лашкар фармонбардор ва рӯзгор мусоид ва бахт мувофиқ» омада буд, амир Наср бини Аҳмад ба Хирот ҳаракат карда, қариб ҷаҳор сол дар Бодғисе Хирот бо гурӯҳи надиму дарбориёнаш иқомат мекунад. «...Донистанд, ки сари он дорад, ки ин тобистон низ он ҷо бошад». Аз ин ҳама саргардониву ломакони атрофиёни ӯ малӯл гашта, орзуи хонумон кардаанд. Вале суҳани ҳеч кас ба амир таъсире нагузоштааст. «...пас сарони лашкару меhtarони мулк,— менависад ӯ,— ба назди устод Абуабдулло ар-Рӯдакӣ рафтанд ва аз нудамон подшоҳ ҳеч кас мӯхташамтару мақбул-ул-қавлтар аз ӯ набуд, гуфтанд: — «Панҷ ҳазор динор туро хидмат кунем, агар саниъате бикуни, ки подшоҳ аз ин хок ҳаракат кунад, ки дилҳои мо орзун фарзанд ҳамебарад ва ҷоии мо аз иштиёқи Бухоро ҳамебарояд».

Рӯдакӣ қабул кард, ки набзи амир бигрифта буд ва мизоҷи ӯ бишнохта. Дониш, ки ба наср бо ӯ дар нағирад, рӯй ба назм овард ва қасидае бигуфт ва ба вақте ки амир сабӯҳӣ карда буд, даромад ва ба ҷои ҳеш бинишаст ва ҷун мутрибон фурӯ доштанд, ӯ ҷанг бар гирифт ва дар пардаи Ушшоқ ин қасида оғоз кард:

¹ Тиртей — шоир Юнони кимая дуҷуми асри VIII пеш аз милод.

«Бун чун мулиён ояд ҳаме,
Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме...»

Натичаи таъсири ин асар ба амири якрав маълум аст. Вай бо шунидани шеър ҳамаро партофта, ҳатто бемӯзаю шалвор ба асп ништаста, роҳи Бухороро пеш мегирад¹. Ин гувоҳи қувваи эъҷози каломӣ бадеъ аст, ки ҳатто дили одамони худписанду дилсахтро «мум» мегардонад.

Рассомони бузурги умумичаҳонӣ Мавлоно Мираки Наққош, Камолиддини Бехзод, Брамс, Леонардо да Винчи, Рафаэль, Микеланджело, Тициан, Рембрандт, Суриков, Серов, Репин, Бенуа, Коровин, Врубелъ, Верещагин ва дигарон дар миниатюра ва портретҳои худ на фақат хусни ваҷоҳату вучуди (пайкари) зоҳирӣ ва мазмунӣ одамиро тасвир кардаанд, балки бо муқалами нозукадояшон мақсади олии инсонии худро низ ки он ба дилу руҳ ва дастони ҳунарманди онҳо роҳнамоӣ мекард, ифода намудаанд.

Шоир революционӣ В. Маяковский дар шеъри худ «Гуфтор бо фининспектор дар бораи назм» вазифаи омӯзгорӣ ва тарбиявӣ шеърро қайд карда, навишта буд:

Ирӯз ҳам
                    кофияи шоир —
Навозиши меҳрубона аст,
ҳам шиор,
                    ҳам найза,
                                    ҳам тозиёна аст.

«Шоир,— гуфтааст ӯ,— раҳнамон халқ ва дар айни замон, хизматгори халқ аст». Ба қавли В. Маяковский, шоир ҳамеша аз олами башар қарздор аст. Ӯ нисбат ба ҳамаи он воқеаю ҳодисаҳое, ки ханӯз аз қалами ӯ натаровидааст, вочиб, вазифадор мебошад.

Роли санъату адабиёт дар даври сохтмони сотсиализми раиятпарвару демократӣ, ки шуури миллионҳо оламиён дигаргунӣ ҷиддӣ дида истодааст, боз ҳам меафзояд. Асарҳои бехтарини шоиру нависандагони советӣ Александр Фадеев, Николай Островский, Николай Тихонов, Михаил Шолохов, Александр Твардовский, Илья Эренбург, Микола Бажан, Аркадий Кулешов, Андрей Упит, Самад Вурғун ва Мирзо Иброҳимов, Садриддин Айни ва Мирзо Турсунзода, Бердӣ Қарбобоев, Ғафур Ғулом, Х. Юсуфӣ, Мусо Чалил ва дигарон дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ солҳои 1941—1945 ҳамсафару ҳамрози ҷанговарони советӣ буданд. Асарҳои санъаткорони советӣ ба дили хонандагони худ ҷушу хуруши зиндагӣ ва оташи баланди ватанпарварӣ афрӯхта, онҳоро бо қорнамоиҳои бемислу монанд илҳом мебахшиданд. Ин буд, ки ҷанговарони тоҷик дар баробари бехтарин сатрхон пурҳарорати назми В. Маяковский

¹ Инг.: Дурдонаҳои наср (ҷилди якум). Намунаҳои насри форсу тоҷик — асарҳои X—XIII. Душанбе, 1987, сах. 314—315.

ва Абулкосим Лохутӣ, дар камингоҳҳои fronti харбу зарб бо фашизми немис мисраъҳои оташбори шоирӣ чанговари тоҷик Хабиб Юсуфиро замзама мекарданд:

Он на ман бошам амон бидҳад ба душман мушти ман,
Он на ман, к-ин дам фитаи дар фикри кори дигаре,
«Он на ман бошам, ки рӯзи чағ бини пушти ман
Он манам, к-андар миени хоку хун бини саре»¹

Маркс, Энгелс ва Ленин дар асарҳои худ борҳо таъкид намудаанд, ки ҷамъияти коммунистӣ бо ояндаи дурахшонаш боиси ҳаматарафа тараққӣ ёфтани шахсияти инсон мешавад. Баъзе саҳву ҳаҷоҳе, ки дар замони маъмурию фармонфармоӣ ва сукуту рукут аз тарафи баъзе роҳбарони мамлакатамон содир шуд, бешак, ислоҳшавандаанд. Ҷамъияти сотсиалистии демократӣ қодир аст барои нашъунамои истеъдодҳо дар тамоми соҳаҳои фаъолияти одам шароитҳои реалӣ муҳайё кунад. Таърих ба қобилияту истеъдодҳои беназиру сермаҳсули советӣ боз борҳо шигифту шефта хоҳад шуд.

Замони мо — замони қаҳрамоноҳо мебошад. Дар мамлақати паҳновари мо соҳаи илму ҳунаре нест, ки қаҳрамоноҳо надошта бошад. Ин қаҳрамонҳоро ҳаман омман халқ пеш меронад. Санъату адабиёти советӣ аз ҷорамони фарзандони содики меҳнатдӯсти халқ ғизои рӯҳӣ гирифта, дар асарҳои бадеӣ ном ва қору амалиёти онро ҷовидон мегардонанд. Хусусан одами, чунон ки боло қайд гардид, дар меҳнати ўст. Тасвири ташаббусқори одамони меҳнат, дар айни замон, ифодаи хусну зебри одамест, ки адабиёти бадеӣ бо ин сифатҳои некро дар рӯҳи талаботи одоби умуминсонӣ тарбия менамояд.

«Одам, — мегӯяд Антон Чехов, — бояд аз ҳар ҷиҳат зебо бошад: ҳам бо руҳсороҳояш, ҳам бо сару танаш (либосаш), ҳам бо дилу рӯҳаш ва ҳам бо фикру зикраш». Зоҳиран ва ботинан дилқашу дилқисанд будан ба маданияти баланди одам, ба соҳибмаърифатии ў, ба сермутолиагӣ ва нисбат ба худ серталаб буданаш вобастааст. Одами даврони сотсиализм аз нуқсу иллати замони гузашта озод буда, қисмаъ ва рӯҳан солиму такомулёфта, соҳиби ахлоқу одоби покиза мебошад. Ин одами нави зебо аксар дар донишқадаҳои олӣ тарбия мегирад.

Вазифаи донишҷӯён ҳамчун мутахассисони ояндаи соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ дар слёти умумиттифоқии донишҷӯён ба тариқи зайл муайян шуда буд: Ҳозир мутахассиси советӣ одамест, ки асосҳои таълимоти ҷаҳониро ба хубӣ аз бар қардааст, мақсадҳои сиёсӣю иқтисодии мамлақатро равшан мефаҳмад, тайёрии ҳаматарафию илмию амалӣ дорад, ихтисоси худро мукамал мелонад.

Мутахассиси советӣ имрӯз ташкилотчи моҳирест, ки принципҳои ташкили илми меҳнатро дар амал татбиқ қарда менамояд. Вай бо одамони қор қарда, ба қадрӣ таҷрибаи колле-

¹ Байти охири аз Съёдиаст.

тив расида, ба фикри рафиконаш эътибор дода метавонад ва ба муваффақиятҳои ҳосилшуда аз нуқтаи назари танқидӣ баҳо медиҳад.

Мутахассиси ҳозира ин, албатта, одами дорои савияи баланди маданият, дониши мукамал, умуман интеллигенти ҳақиқии ҷамъияти нави социалистӣ — демократӣ мебошад.

Барои аз китоб бо шавқи том баҳравар шуда файз бардоштан, қабл аз ҳама, ба қадри меҳнати мураккаби олим, нависанда ва муаллим расидан лозим аст. Бехтарин нависандагони советӣ М. Шолохов, А. Фадеев, Н. Тихонов, И. Эренбург, Б. Полевой, М. Турсунзода, М. Миршакар, Юхан Смуул, Расул Гамзатов, К. Симонов, Мустай Карим, Чингиз Айтматов, Мӯъмин Қаноат, Лоик ва баъзеи дигар муборизони фаъоли сулҳу амнияти халқҳо буданд ва мебошанд ва ҳар яке боз дар сари иҷрои як вазифаи бомасъулияти давлатӣ ва ҷамъиятиест истода буд ва меистад. Меҳнати давлатию ҷамъиятии онҳо ба фаъолияти нависандагонашон маводу мавзӯю метод ва медиҳад. Ин аст, ки асарҳои санъаткоронаи ин суҳанварон ба дили оммаи васеи хонандагони умуми ҷаҳон роҳ ёфта, дар баробари ҳиссиёти сиёсӣ иҷтимоии онон инчунин завқи бадеиашонро тарбия менамоянд.

Вазифаи адабиёти бадеӣ дар ватани мо бағоят боифтихор аст. Нависанда ҳамчун «одамшинос» муаллими ҳақиқии ҳаёт ва мураббии мултионҳо одамони оддӣ вазифаи хеле муҳимро адо менамояд. Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Шӯравӣ дар анҷумани XXV худ ба роли санъату адабиёти советӣ дар тарбияи ҳисси эстетикӣ ҷамъият баҳои олии дода гуфтааст: Ҳизмати нависандагон, санъаткорони мо дар он аст, ки онҳо ҳислату фазилатҳои бехтарини инсон — принципнокӣ, поквичдонӣ, эҳсоси амики ӯро васф карда, дар айни замон принципҳои пойдори ахлоқи умуминсониро ба асос мегиранд¹. Роли адабиёт ва санъати советӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии одамони советӣ, ахлоқи кирдорҳои писандида ва маданияти маънавийи онон дар анҷумани XXVI Партия баҳои сазовор гирифт: «Дикқати рӯзафзуни ҷамъияти мо ба масъалаҳои ахлоқи одоб дар санъати советӣ ҳам бетаъсир буда наметавонист. Муносибатҳои инсонӣ дар истехсолот ва машаққат, олами мураккаби ботинии шахс, мақоми вай дар сайёран ноороми мо — ҳамаи ин соҳаи беканори ҷустуҷӯи бадеӣ мебошад»².

Бехтарин асарҳои адабиёти реализми советӣ олами рӯҳии одамро бо образҳои бадеие, ки ба қувваи ахлоқи одоб молиқанд, бой мегардонанд. Ин асарҳо соҳиби қувваи пурғайрати революсионӣ буда, ба одамони мадад мерасонанд, ки кавиירו да ва поквичдон шаванд, ба ҳақиқату начобати идеяҳои нави демократӣ мӯътақид бошанд.

¹ Материалҳои съезди XXV КПСС. Душанбе, 1976, сах. 87.

² Материалҳои съезди XXVI КПСС. Душанбе, 1981, сах. 69.

**Муносибати инсон
ба ашёҳои гуногун**

Нависанда мувофиқи мавзӯ ва жанри адабии интиҳоб қардаш ва ё аз рӯи завқи бадеиаш ҳама вақт ва дар ҳар маврид бевосита инсонро нишон намедихад. Вале ӯ бо қадом образе ва образнокӣе сухан гӯяд, қабл аз ҳама, инсонро мадди назар дорад.

Ақсар дар асарҳои бадеӣ (дар роману повесть, достону манзумаҳо) баробари ҳаракату амали персонажу образҳо тасвири манзараҳои табиат, ашёе ва ҷизҳои гуногун вомехӯранд. Онҳо барои равшантар муайян гардидани симои персонажҳои асар, рафтору кирдор ва завқи ҳавасашон хизмат мекунанд. Мисоли назарнома асари Н. В. Гоголь «Ҷонҳои мурда» мебошад. Тасвири ашёе, асбоби хонаю дар ва сару тани Плюшкин ва Чичиков, Коробочка ва Манилов, Собакевич, Ноздрёв ва дигарон ҳислату рӯҳияи ин образҳо ро бо тамоми тафсилоташ баён мекунад. Ин тарзи тасвир дар повести А. Чехов «Одам дар ғилоф» мақоми қалон дорад. Повести С. Айни «Марги судхӯр» бо персонажи асосиаш Қорӣ-ишқамба, сару тан ва либосҳои ӯ мисоли болоиро пурра мекунад. Тасвири ашёе ва ҷизҳо, ки характери образҳои мусбату манфӣ ва ҳолати рӯҳии ононро аёнӣ нишон медиҳад, дар бобҳои ҷудогонаи повесту романҳои С. Айни «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон», дар «Шодӣ» ва романи сегонаи Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Хатлон», романҳои Р. Ҷалил «Одамони ҷовид», «Шӯроб», С. Улуғзода «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» ва дигар нависандагон дида мешавад. Ашёе ва ҷизҳот чихатҳои миллӣ ва хусусиятҳои иҷтимоию таърихӣ асарҳо ро низ таъмин менамоянд.

Баҷуз ин, дар эҷодиёти шоиру нависандагон мо бо асарҳои муस्ताқилонаи онди манзараҳои табиат ва ашёҳои гуногунӣ зиндагӣ дучор меоем. Гоҳо шоир ҳолати рӯҳияшро дар шеър ба воситаи тасвири офтобу абр, кӯху хомун, баҳру дарёе, фаслҳои сол, ҳайвонот ва ғайра баён месозад. Ҷуҷунҷи: шеърҳои Пушкин «Қишлоқ», «Қавказ», Лермонтов «Кӯхпора», «Қоч» ва «Бодбон» аз ҳамина қабиланд.

Бодбоне сафед метобад
Дар туман, дар миёни баҳри қабуд —
Ҷа гузорида дар диёри худ?
Қишвари дурро ҷа меқобад?
Мевазад боду мавҷ меқобад,
Тири он бо фишору нола равон,
Ҳои, аҷаб қи на баҳт меқобад
Ва на аз баҳт даргурузад он!
Дар тағи ўст мавҷи пурҷараби,
Ба сараш меҳр нур мепошад —
Вай дар исёну хоҳишаш бурон,
Гуй осоише дар он бошад¹.

(тарҷ. Х. Юсуфӣ)

¹ *Ҳабӣб Юсуфӣ*. Бодбон — Сатрҳои хотамон (китоби I). Душанбе, 1987, саҳ. 237.

Дар ин шеър, ки дар бораи бодбони сафеди танҳою зоре дар баҳри кабуд сухан меравад, зотан образи инсон ва лавҳаҳои ҳаёти ӯ дар замони гузаштаи бемурувват дар назар дошта шудааст. Образи бодбони ноором аз ҳолати тоқатфарсон аҳли илму адаби замони шоир хабар медиҳад. Шахсони пешкадаму сохибистеъдод ва фозилу донишманди соҳаҳои гуногун дар ибтидои асри XIX Россияи подшоҳӣ чун бодбони яккаву танҳо дар байни обу оташ, боду тӯфони зиндагӣ дар хавфу хатар буданд. Вале онҳо дар ин вазъияти сиёсии номусоид роҳи дурусти муборизаро нафта исёну буронеро (ки ишораест ба дигаргунии иҷтимоӣ) интизори мекашиданд, ки дар сохти мутлакнати истибдод тағйироте ба вуҷуд орад.

Дар ин ҷо Лермонтов як предмети муайян ва як ҳодисаи табиатро ба тасвир гирифта, хусусиятҳои давр ва зиддиятҳои замонашро фош менамояд. Тасвири предмет ва манзараи табиат дар зимн дар асар ба тасвири ҳаёти инсон мубаддал мегардад.

Ин гуна мисолҳо дар адабиёт бисёр мушоҳида мешаванд. Асарҳои Р. Ғамзатов, К. Қулиев, Г. Абашидзе, С. Есенин, Н. Тихонов, А. Лохутӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, М. Қаноат оид ба қуллаҳои осмонбӯси Кавказу Помир, дар бораи рӯду наҳрҳои шӯри табиат ба ақлу ҳуши хонанда силсилаи афкор ба вуҷуд меоранд. Ханӯз Гораций (шоири Рим — асри I милодӣ) гуфтааст, ки фақат шоири нописанд боғу бӯстон, чараёни баҳру дарё, абр ва тирукамонро чудо аз инсон тасвир мекунад. Дар шеъри мансури Тургенев «Гунҷишк», ки мусичаи муштипар фарзандашро бо қаҳрамонӣ аз сағ раҳо додани мешавад, ҷи қадар хонандаро мутаассир мекунад. Дар Қиссаи «Муш ва гурбаи» Убайди Зоконӣ ва «Баҳориёт»-и Сайиди Насафӣ ҷи қадар маъниҳои сиёсий-иҷтимоӣ нишонанд.

Яке аз аввалин шеърҳои С. Айни «Гули сурх» (1896) ном дорад. Вай ба иди баҳорон, иди «Наврӯз» баҳшида шудааст, аммо эҳсосот ва тақдирӣ пурмушибати одами оддӣ давраи амири дар он хеле пуртаъсир аст. Манзумаи М. Турсунзода «Боги муаллақ» ин иддаоро боз ҳам равшантар мегардонад.

Дидаам дар Бомбай боги муаллақ чун бихишт,
Бо қалам тавсифи онро қай тавонад қас навишт,
Боғ сабзу

Акси он рӯзу шабон дар об сабз,
Дар даруни об гӯё шӯълан маҳтоб сабз...
Рубаҳу охуву фил аз навдаҳо сабзидаанд,
Чоиворон дар барғҳо тасвири худро дидаанд...
Дидаам ду боғ ман,

ду гунбази сабзу кабуд,
Дар баландӣ он якею
в-он дигар дар об буд...

Ин асар асосан тасвири табиатро дар бар қардааст. Аз рӯи жанри худ ба қаблаи шеърҳои «лирикани пейзажи» мансуб аст. Вале дар паси ҳар як мисраи ин шеър инсон ба дида намоён аст.

Ин одам — таҷассуми образи халки хунарманду хунарпеша ва табиатдӯсти ҳинд мебошад. Шоир дар ин шеър на фақат одами оддӣи ҳинд ва ҳислатҳои ватанпарварӣю меҳнатдӯстӣю ўро тавсиф ва тараннум мекунад, ў инчунин аз пояи назари сиёсию иҷтимоӣю меҳмонӣю ноҳондаи Ғарбро, ки бо киштиҳои пур аз яроқ сарзамини Ҳиндустонро поймол мекунад, фош ва маҳкум менамояд.

Тасвири манзараи табиат (пейзаж) дар санъат ва адабиёт, аз як тараф, муносибати муайяни эҷодкорро ба инсон зоҳир намояд, аз тарафи дигар, нуктаи назари одамро нисбат ба табиат ва ҷамъияти нишон медиҳад. Бесабаб нест, ки агар як манзараро якчанд рассом ё санъаткор тасвир намоянд, ҳар яке вайро ҳар хел маънидод мекунад. Зеро услуби мустақили онон дар сифатҳои хоси эҷоднашон зоҳир шуда, ба муносибати шахсии рассомон таъсир мегузорад.

Чунин характери рамзӣ-маҷозӣ дар бисёр ҳикояю масалҳои И. Крылов, Д. Бедный, С. Михалков, «Муш ва гурба»-и У. Зокони, «Баҳористон»-и А. Чомӣ, «Баҳориёт»-и С. Насафӣ ва шеърҳои тамсилии А. Лоҳутӣ «Шамъ ва парвона», «Бозгашт ба ватан», «Боғбон» ва ғайра дида мешаванд. «Суруд дар васфи Мурғи тӯфон» ва «Суруд дар васфи Шаҳбоз»-и М. Горький, ки ба чунин жанру шакли адабӣ қаробат дорад, сифат ва ҳислатҳои одами мубориз ва қаҳрамонро зоҳир менамоянд.

Ба ҳамин тарик, одамон, фаъолияти онҳо, ҳиссиёт ва тарзи тафаккур, мубориза ва муносибатҳоишон ба табиату ҷамъият дар маркази тасвири адабӣ меистад.

8. ШАКЛИ АДАБИЯТИ БАДЕЙ

Мафҳуми шакл

Хангоме ки сухан дар бораи шакл меравад, бояд ду намуди шакл дар санъату адабиёт фарқ карда шавад. Якум — шаклҳои дохилии асарҳои бадеӣ, яъне шаклҳои жанрӣ (дар эпос, лирика ва драма), ки дар ин ҳусус дар боби забони композиция ва ҷинсу намудҳои адабӣ сухан меравад. Ба мафҳуми дигари шакл воситаҳои тасвири бадеӣ ва баён, санъати сухан, образ ва тарзу шева (приёмҳо) дохил мешаванд, ки мазмуни осори бадеӣро дар муқояса бо ҳаёт ифода менамоянд.

Яке аз қонунҳои муҳимтарини эҷодиёти бадеӣ, шарту шароити зарури бадеияти осори санъат — алоқаи узвҳои шакли асари бадеӣ бо мазмуни он мебошад. Дар ин ҳолат шакл ба таври моддӣ (аёнӣ) намудор қардани идея ва ҳиссиёти одам мебошад. Таассурот ва тафаккури одами ҷамъиятиро ҳамеша муҳити иҷтимоӣю муайян мекунад. Ин муҳити шароитҳои иҷтимоӣю ва таассуроти одами ҷамъияти ба воситаи образҳои бадеӣ ва баёни образноки мақсад ба даст оварда мешавад. Сухани адабии серрағу рағбан, ифодаи бадеии мақсаду ниёт, албатта, аз тарафи гуфторӣ илм ё олим ва аз сухани гуфтутӯғӣ

одамон ба ҷуллӣ фарқ дорад. Дар адабиёт ба воситаи образ-
зу образнокӣ дақиқ ва бадеияти фикр одамон зинда, дар ха-
ракату амалиёт нишон дода мешаванд. Агар олим, ҷунон ки бо-
ло зикр ёфт, дар бораи воқеаҳои таърихӣ ва одамон фикраш-
ро бевосита нақл кунад, санъаткор фикру зикрашро тавассути
образҳои мусбату манфӣ, мусоҳибаю мувоҳиша ва бо таъбир-
ҳои пурӯбу ранг мефаҳмонад. Бинобар ин **образ** ҳамчун васи-
лаи ба амалорандан идеяи сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҷаҳонбинии на-
висанда дар асари бадеӣ роли ҳам **шакл** ва ҳам **мазмунро** ме-
бозад.

Истиқлолияти роли шаклу мазмунро дар пайвастигии онҳо
эпиграф карда, бояд гуфт, ҳар қадар ки норасоии шаклӣ ба
мазмун таъсир накарда намоёнад, мазмуни ношоиста низ қи-
мати шакли зеборо мешуканад. Дар ҳақиқат, **мазмуни балан-**
ду шакли зебо ҳусни асарро як бар чанд меафзояд. Аҳмади До-
ниш суҳанро чун яке аз воситаҳои асосии шакли осори бадеӣ
дониста, дар ин боб гуфтааст: «Суҳан қолиби маънист, то лафз
зебо набошад, маънӣ зебо нашавад».

Ба ҳам омезиш ёфтани истеъдоду дониш ва таҷрибаю ма-
лакаи суҳанвар боиси саршории қалби пурҷӯши вай ва хурӯ-
ши ишқу муҳаббати ӯ шуда, ба эҷоди асарҳои шаклан дилпи-
санд ва мазмунан баланд имконият фароҳам меоваранд.

Барои аниқ фаҳмидани шакли санъат дастав-
Хоссагии шакли маз-вал чӣ будани ҳуди мазмуни онро бояд ду-
муни асари бадеӣ руст фаҳмид. Дар ин ҷо гап дар сари саҳеҳ
дарк кардани объекти ҳаётист, ки санъат
акси он аст. Аз он ҷо ки илм ҳаётро дар мафҳумҳо ва тасвия-
ҳо (формулаҳо) меомӯзад, санъат онро дар образҳо инъикос
менамояд. Ҷунонки боло қайд шуд, шакли баён ва ифодаи
мақсад нисбат ба объекти омӯзиш дар ҳар ду гуногун аст.

Таълимоти марксистӣ-ленинӣ қайҳо ба ҳалли ин муаммо
кӯшида, таъкид кардааст, ки «дар олами шайъ инсон худро
на фақат дар тафаккур, балки бо *тамоми* эҳсосоташ тасдиқ
менамояд». Дар тафсири ин фикр К. Маркс нишон додааст,
ки «ҳиссиёти одаме, инсонпарварии эҳсосот,— фақат ба шаро-
фати мавҷудияти мояю мазмуни муайян, ба туфайли табиати
мушаххас падидор мегардад»¹.

Таъбири «табиати мушаххас» аз табиати оддӣ чӣ фарқ до-
рад? Тафриқан онҳо — дар гардиш, дар объекти маърифат аст,
чун решаи фарқияти илм аз санъат. Табиати илм таврест, ки
ҳаст, яъне табиат чун ҳодисаи объективӣ. Санъат бошад, до-
рон табиати таъхисонидашудаест, яъне реалиятест, ки тавас-
сути муносибати инсон баён гардидааст. Агар илм ҳуди ашӯро
ба тадқиқ гирад, аммо санъат нисбати одамо ба табиат тад-
қиқ мепазирад.

Инак, «табиати мушаххас» ҳамчун предмети санъат ягона-
гии субъекту объектро нишон медиҳад. Бинобар ин образи ба-

¹ К. Маркс. Ф. Энгелс. Сочинения, т. 42, стр. 121—122.

дей ваҳдати диалектики маънавию моддӣ, индивидуалию тӣпӣ, субъективию объективӣ буда, ягонагии оламу одамро ба тасвир мегирад. Чунин мазмуну мундариҷа шакли ҳоссаи ибозро металабад. Аз ин рӯ бе донишони забони шакли бадеӣ, қаламдаст дар эҷоди асари бадеӣ сусту бемадор мебошад. Чунин ҳолат уро ба сӯи шаклпарастӣ кашида, маъноӣ мазмуни асарро ба роҳи дуруғу муҳобот мебарад. Зарур аст, бо омӯзиши амиқи аниқи санадҳо ва ба даст овардани суҳансанҷӣ, тавассути забони санъат ягонагии шаклу мазмуно комилан бояд риоя кард. Дар акси ҳол қисматҳои сохту устухонбандии асари бадеӣ низ аз ҳам ҷудо мегарданд.

Ягонагии шаклу мазмун

Аз ҳам ҷудо фаҳмидани шаклу мазмун характери назарӣ дорад. Амалан шаклу мазмун чун ғуштуру пӯст ба ҳам пайваستاанд. Пайвастагӣ ва ягонагии мазмуну шакли асари бадеӣ маъноӣ мусовияти мутлақият надорад, балки ба дараҷаи муайян мувофиқатии онҳоро таъкид менамояд. Маркс меғӯяд, ки мазмун бе шакл намешавад ва шакл — шакли мазмун аст. Яъне вобастагии шаклу мазмун бо якдигар характери диалектикӣ дорад. Дар ҳақиқат, мазмун бе шакл бо тамоми муқаммалӣ вучуд дошта наметавонад; шакл бошад дар ҳолате маъноӣ ва аҳамият пайдо мекунад, ки ба зӯҳуроти мазмун хизмат кунад. Ин сифати онҳоро фақат таҳлили идеявӣ-эстетикӣ исбот менамояд.

Мазмун ва шакл — ду хусусияти зубдаи ҳар як асари бадеист. Мазмуни асари адабӣ фақат аз маънидоди завқу рӯҳияи инсон ва воқеаҳои зиндагӣ иборат нест, вай инчунин муносибати нависандаро ба материали тасвир ба эътибор мегирад. Масалан, барои фаҳмидани мазмуну моҳияти повести С. Айни «Марги судхӯр», мо бояд даставвал сифат ва хислатҳои персонажҳои ин асарро фаҳмем, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҷабҳҳои задухӯрди байни капиталу меҳнаторо идрок намоем. Дар айни замон бо воситаи санъатҳои ҳаҷвӣ баён ва ҳаҷвӣ ҳол, ки дар асар устодона қор фармуда шудааст, муносибати худӣ Айниро нисбат ба ҷаврони амириӣ, нафрату адовати уро ба Қорӣ-Ишқамбаҳо ва меҳру муҳаббати нависандаро ба аҳли меҳнат комилан қабул менамоем.

В. Г. Белинский доир ба шаклу мазмун гуфтааст: «Вақто ки шакл ифодакунандаи мазмун аст, вай бо мазмун он қадар пайваста мегардад, ки аз он ҷудо кардани шакл маъноӣ барҳам додани мазмуно дорад, ва баръакс: мазмуно аз шакл ҷудо кардан маъноӣ маҳв кардани шакло дорад». Ба иборати дигар ғӯем, сурат гирифтани шакли бадеӣ, яъне интиҳоби воситаҳои бурроӣ фасеҳи пурмаъноӣ тасвири ва тарзу услуби мувофиқи техникӣ бо хусусиятҳои маводи ҳаётӣ, ки асоси асари санъат аст, бо дарки характери идеявӣ-эстетикӣ ни мавод, яъне бо мазмуни асар зич вобастагӣ дорад.

Дар санъат ва адабиёти реалистӣ шакли образҳои бадеӣ ҳаргиз бе мазмуни вучуд дошта наметавонад, зеро ки дар эҷод

диёти нависандагонии ҳақиқатнигор ҳамеша шакл соҳибии мазмун аст. Чӣ қадаре, ки шакл баланд ва оли бошад ҳам, бе мазмун қимат ва арзанда нест. Хонандаро пеш аз ҳусни шакл аввал мазмуну мундариҷаи ҳақиқати зиндагӣ ба худ ҷалб менамояд. Фақат мазмуни баланду ғанӣ шакли серобу рангро дар асарии бадеӣ ба вучуд оварда, воситаҳои тасвирии бадеии муносиб, соҳтии ягонаи он ва тарзҳои баёнии комилу табириро таъмин месозад. Дар адабиёти пешазреволюционии форсу тоҷик шаклпарастон ва лафзбозон кам набуданд. Вале классикони адабиёт ҳамеша мазмун ва ғояи пешқадамеро, ки барои ҷамъияти инсонӣ муфид аст, парвариданд. Ҷомӣ ба ин маънии пайвастагии лафзу маъниро қудрати бузургии асарии бадеӣ доништа, таъкид кардааст:

Гар бувад лафзу маъниаш бо ҳам,
Ин дақиқу латифу он маҳкам,
Сити¹ ў роҳи осмон гирад,
Номи шоир ҳама ҷаҳон гирад.
В-ар бувад аз табиати торик,
Маънии ў касифу² лафз рақик³.
Наравад аз бурути ў боло,
Пеши ришаш бимонад он «коло»⁴.

Дар тӯли қарнҳои достони Фирдавсӣ «Шоҳнома» барои он ба дилхо писанд омада, бо эҳтирому иқром ёдоварӣ мешавад, ки шакли мукаммали бадеии вай ба моҳияти амиқаш пурра мувофиқат дорад. Забони фасеҳу малеҳи соф форсӣ-тоҷикӣ, воситаҳои тасвирии пуробу ранг, низои адабии санъаткорона, мақсади наҷибонаи озодихоҳӣ, инсондӯстӣ ва ватанпарварӣ бо вази мутақориб, ки бо он достонҳои қаҳрамонӣ сароида мешаванд, барои фаҳмидан ва идроки мазмуни бузургии ин асарии безавол ёрӣ мерасонанд. Маҳз риояи таносубу мусоидати шаклу мазмун боиси ҷовидонии асарии бадеӣ хоҳад гардид. «Шоҳнома» аз ҳамин қабил шоҳасарҳост.

Дар ҳудуди ҳар як давраи таърихӣ шаклҳои нави адабӣ пайдо шуда, ба як системаи устувор ташкил меёбанд. Чунин аст шаклҳои нави адабиёти пролетарӣ-революционие, ки Горький, Серафимович, Демьян Бедный ва дигарон дар арафани Революцияи Октябр ба вучуд оварда буданд. Ба мурури замон, шаклҳои санъату адабиёт ба муносибати пешравӣ ва таҳаввулотии мазмуни ҷамъиятии даврон тағйирот дида, барои инъикоси ҳамин мазмун, ки предмети асосии тасвирии бадеист, мувофиқат меҷуянд. Масалан, дар даврҳои минбаъдаи соҳтмони сотсиалистӣ дар мамлақати мо, дар солҳои Революцияи Октябр ва баъди он, на ин ки шаклҳои нави мавҷудани санъату адабиёт дигар шуданд, инчунин боиси пайдоиши шаклҳои

¹ Сити — овозан, зикри ҳайри...

² Касиф — исқис, ҷовок.

³ Рақик — суст, заиф.

⁴ Коло — бор, мод, матоъ.

тозатарини ашъори В. В. Маяковский ва пайравони у баринхо гардиданд. Оханги назми революционии В. Маяковский ба талаботи замон шиддати эҳтиросу эҳсосоти ҷанговарона оварда, бо кувваи муассири ташвиқотию тарғиботиаш, бо вазну зарби лангардораш ва тақсими мисраъҳо рӯҳи муборизаи тезу-тунди халқро бар зидди душманони соҳти советӣ ифода карда тавонист.

Ленин аҳамияти муҳими революцияи сотсиалистиро ба-рои нашъунамон сарватҳои маънавии ҷамъият қайд намуда гуфтааст, ки «дар заминаи ин бояд санъати бузурги коммунистии ҳақиқатан нава сабзида расад, ки ба мазмуни худ шакли мувофиқро падида орад».

Назми бои миллии советӣ анъанаҳои хуби эҷодиёти Маяковскийро қабул карда, соҳи мувофиқи мазмуни замону анъанаи худ ҷараён кард. Услубу шакли эҷодиёти М. Шолохов, Л. Леонов, Э. Межелайтис, Е. Евтушенко, Р. Рождественский, А. Вознесенский, Комил Яшен, Чингиз Айтматов, М. Турсунзода, Мӯмин Қаноат, Лоик, Қутбӣ Киром, Гулназар, Аскар Ҳаким ва дигарон маҳз мундариҷаи замони худро баён мекунанд. Дар адабиёти тоҷик, тарзу тариқи образэҷодкунии М. Турсунзода, М. Миршакар, Б. Раҳимзода, А. Деҳотӣ, сӯхани бадеи ва шаклу намудҳои ашъорӣ онон аз услуби шоирони калонсол — устодон С. Айни, А. Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Аҳмадҷон Ҳамдӣ ва Зуфарҷон Чавҳарӣ хеле фарқ дорад. Чавонии бошанд, аз Убайд Рачаб, С. Ҳалимшо, Ёлгорӣ, Гулруҳсор ва Мастон Шералиев сар карда то Камол Насрулло ва Зиё Абдулло бо шакли эҷодиёташон, яъне бо соҳту оханг, бо таъбироронӣ каллимасозихо ва санъати бадеии осори худ моҳияти ҳаёти муосири моро бо созгорини шаклу мазмуни хосса акс менамоянд.

Имтиёзи мазмун бар шакл

Мазмун ифодаи идея ва ҷаҳонбинии санъаткор буда, бар шакл ҳоким ва омир аст. Шаклу мазмун пайвастигӣ узвий дошта бошанд ҳам, вале асл мазмун аст. Мазмун муайянкунандаи ягонагии ин ҳарду мебошад. Мазмун аввал пайдо шуда, соҳи, баъди худ шакл ва сурат мегирад. Дар асарҳои адабиёт ҳам мазмун аввал ба дилу фикри нависанда роҳ ёфта, соҳи ба худ шакли мувофиқ меҷӯяд, то ки ба воситаи он хонанда мазмуноро амиқтар дарк намояд. Имтиёзи мазмун ҳамеша аз муҳимии зарурӣ баъди соҳи санъат мебарорад.

Раванди эҷодиёти бадеи умуман процессе аст, ки аз бадалшавии мазмуни зиндагӣ ба намуди бадеи иборат мебошад. Ҳаёт ки дар адабиёти бадеӣ ба шакли азнав инъикосшуда зӯҳурот мекунад, бинобар ин мазмун аҳамияти муайянкунандагӣ дорад. Бехтарин асарҳои классикони ҷаҳон Генрик Ибсен, Мигель Сервантес, Л. Н. Толстой, Анатолий Франс, Амри Барбюс, М. Горький, А. Толстой ва дигарон ҳамин тавр эҷод гардиданд. Мазмуни силсилаи шеърҳои М. Турсунзода «Қиссаи Хиндустон» аз тасвири ҳаёти бомуқабилу пурасори халқи меҳ-

натдӯсти хинд дар давоми ҳукмронии дусадсолаи мустамли-
кадорони Англия ва муборизаи ӯ барои ҳуқуқҳои оддӣ инсо-
ниаш ва истиклолияти ватанаш нигошта шудааст. Ин мазму-
ну идея ба шоир шакли мувофиқро илҳоқ кардааст. Мақсаду
нияти суҳанвар дар **шакли қисса** чомаи амал пӯшида, ба во-
ситаи он сиёсати маҳкумгаштаи империалистони мамлакатҳои
бегона ифшо гардидааст. Шакли баллада — қисса ба
Турсунзода имконият додааст, ки ӯ дар образҳои қорғару деҳ-
қони хинд ва намояндагони илму санъати ин сарзамин тақди-
ри қиссаосо ва эътирози халқи қафокашро бо тамоми кайфия-
ти чамъиятиаш нишон диҳад. Аз мутолиаю таҳлили ин асар
нисбат ба магрибиёни ноҳонда, ки чун мӯру малаҳ ба қисми
халқи хинд ва дигар халқҳои Шарқ часпида буданд, оташи
нафрату адоват бармеафрӯзад.

Эҷодиёти санъаткорони советӣ, ки бо идеяҳои сотсиализм
ва ягонагии дӯстии халқҳои Ватан пайвастааст, ҳамчун узви
маданияти мо мазмунаи сотсиалистӣ, шаклан миллии ва бо ха-
рактеру рӯҳияи худ интернационалӣ мебошад.

Тахайюли бадеӣ. Тахайюли бадеӣ ҳодисаи мушаххаси эҷодиё-
ти бадеист, ки ба нақшаи кашидан ва ба тар-
тиб даровардани тарзу тариқи зиндагии эҳти-
моли ва тасаввурқардашаванда ё ба фаҳмондани он чи ки ме-
тавонад ва хоҳад буд, сабаб мешавад. Чанбаи самарабахши
тахайюл бо андешасанҷии ҳаёлот вобаста буда, маҳз он тад-
қиқу иктишофи (кашфи) имтизоҷ ва чамъбастуниро дар ра-
ванди фаъолияти бадеӣ таъмин менамояд. Омӯзиши дунё ва
пешоянди дурахшони он, созмони эстетикӣ мавод ва эҷоди
олами нави реалии бадеӣ дар санъату адабиёт фақат тавас-
сути тахайюлот имконпазир мегардад. Тахайюл ҳамчун хо-
сияти тафаккур ба пухта расидани мақсаду нияти санъаткор
ва тараққию иброи ғояҳои асосии ӯ мададгори мекунад.

Санъаткор зиндагиро мувофиқи тасаввур ва ҷаҳонбинии
худ инъикос менамояд. Воқеа ва ҳодисаҳои дар ҳаёти ҳар-
рӯза дила дарқардан нависанда ӯро ба ҳаёл қардан водор
менамоянд, то ки маводу санадҳои омӯхтагӣаш дар фикри вай
ҷамъбаст ёбанд. Дар ин маврид сайри ҳаёлот (фантазия) ва
заковат (интуиция) дар адабиёти бадеӣ низ роли халқунанда-
ро мебозанд. Максим Горький гуфтааст, ки барои санъаткор
мушоҳидаю муонна қардан, омӯхтан ва доништан кам аст; аз
ҳаёл бофтан, эҷод қардан низ зарур аст. «Эҷодиёт, — мегӯяд
ӯ, — ин майда-чуйдаҳои бисёреро ба як шакли мукамал ба
ҳам омехтан аст ... Баденият бе ҳаёлот мумкин нест, вучуд на-
дорад».

Барои ин ки дар натиҷаи мушоҳида ва омӯзиши ҳаёт ба
ягон ҳуҷоса оем ё ягон ҳел тахмину фарзи (гипотезаи) илмӣ
ва эҷоди пеш роҷем, илова ба доғиш ва таҷрибаи зиндагӣ боз
ҳаёли бадеӣ қор меҷаҳад. Ҳаёли санъаткор ҳаргиз беасос ва
ҳудсарона нест, ҳамеша ба таҷрибаи ҳаётӣ ӯ таъя дорад ва бо

санадҳои реалии зич вобаста мебошад. Масалан, дар повестьҳои тарчимаиҳои М. Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман», дар «Еддоштҳо»-и С. Айни, «Мактаби ҳаёт»-и С. Муқанов ва «Субҳи ҷавони мо»-и С. Улуғзода, Ҷ. Икромӣ «Устоди ман, мактаби ман, худи ман», ҳаётҳои ва эҷодкориҳои муаллифҳо он қадон ба тахайюлот зич ба ҳам пайвастанд, ки дар ҳар воқеаи хурду калон ҷамъбастиҳои бадеӣ равшан дида мешаванд.

Чернышевский гуфтааст: «Дар асарҳои адаби ҷиши асосӣ он аст, ки тахайюли эҷодӣ меноманд». Л. Н. Толстой борҳо таъкид кардааст, ки ба санъаткори ҳақиқӣ барон ба одамон ягон сухани нав гуфтан азобу машаққати барзиёдеро бартараф кардан лозим меояд. Мураккабии ҷамъбасти бадеиро қариб ҳамаи нависандагони бузурги умумиҷаҳон — Ибсен, Бальзак, Диккенс, Флобер, Теккерей, Гончаров, Тургенев, Короленко, Горький ва дигарон қайд кардаанд. Онҳо гуфтаанд, ки пеш аз ба сафҳаи қоғаз овардани образ, ҳар як ҷузъиёт ва тафсилоти сурату сирати образ, рафтору кирдори ӯро пешақӣ хуб месанҷанд ва муносибатҳои вайро бо одамон ва ҷамъият муқаррар менамоянд. Ниҳоят, пас аз хуб пазондани фактҳои реалистии зиндагӣ дар мӯҳраи ҳаёли бадеӣ, сони, ҳулосаҳои муҳимму зарурро ба қалам меоранд.

Эҷодиёти санъаткориҳои пешқадами ҷаҳон ҳамеша бо мақсади муайян кардани идеалҳои олии инсонӣ офарида шудааст. Асарҳои арзандаю арҷманд ҳаргиз бо дурӯғу муҳобот ва ё ҳаёли бачагонае эҷод намешаванд. В. И. Ленин роли муҳими тахайюлро дар раванди маърифаткунии ва махсусан идроки эстетикӣ таъкид карда, ба ҳулосае омадааст, ки ҳаёл дар ҷамъбастиҳои оддӣ аввали аллақай мавҷуд аст. Вале вай бояд дар заминаи реалии сохта шавад, яъне, шакли махсуси инъикоси воқеият бошад, на ин ки, ба гуфти идеалистҳо, аз он (воқеият — Ю. Б.) боло ҷаҳал.

Асарҳои санъати умумиинсонӣ аз таърири сӯзони дилу ҷони нависанда берун меоянд. Хирадмандони гузашта бедарак нагуфтаанд:

Ҳар ки сухан бар сухане зам кунад,
Қатрае аз ҳуни ҷигар кам кунад.

Мунаққиди бузурги рус Белинский мегӯяд: Идеалҳо — ормонҳо дар ҳаёти воқеаи пинҳонанд; онҳо — бозии озоду ихтиёронан фантазия, ҳаёл ва орзу нестанд; дар айни замон идеалдорӣ ҳама ҳам нестанд, ки аз ҳақиқати зиндагӣ рӯйнавис карда шуда бошанд, балки ҳодисотанд, ки ақлу ҳаёл бо имкониятҳои худ ба он сарфаҳми рафта бо ёрии фантазия эҳё кардааст¹.

Мо дар повесту романҳои нависандагони советӣ — М. Шолохов («Дони ором», «Онҳое, ки баҳри ватан ҷангидаанд»), К. Федин («Нахустин шодиҳо», «Тобистони ғайбулода»), ва «Гул-

¹ В. Г. Белинский. Полное собрание соч., т. VIII, М., 1965, стр. 89.

хан»), Л. Леонов ва А. Фадеев, С. Айни, Чалол Икромӣ, Сотим Улуғзода, Раҳим Чалил, Фазлиддин Муҳаммадиев ва дигарон, дар достону пьесаҳои шоиру драматургонмон равшан мебинем, ки хаёли бадеӣ ба онҳо барои ҳодисаҳои умумиро ба тариқи фардӣ ва ҳодисаҳои фардиро ба таври ҷамъбасти умумӣ дар муҳиту шароитҳои таърихиаш тасвир намудан кӯмак расонидааст.

Олег Кошевой ва Уля Громоваи А. Фадеев, Зояи М. Алигер, Таняи А. Лохути, Қодир паҳлавони М. Турсунзода, Александр Матросови С. Кирсанов, Сафар Одинаеву Давлат Сафоеви Ф. Ниёзи — таҷассуми образҳои бисёр ҷавонони советӣ мебошанд, ки дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ дар ақибгоҳ ва майдони муҳориба бо душмани ғаддор муборизаи беамон бурдаанд. Дар айни замон образҳои Таня, Матросов ё Олег Кошевой, Сергей Тюленин, Уля Громова ва Любовь Шевцова, ё Қодир паҳлавон ва Саодат, Микола ва Марина симоҳои фардӣ буда, бо дилварии ватанпарварӣ ва хушодобии одамдӯстиашон барои насли навраси советӣ тимсоли ибрат мебошанд. Ҷавонони мо аз онҳо дар роҳи фидокорӣ барои ҳифзи Ватан дарси бузурги инсонӣ граҳданӣ меомӯзанд. Хаёли бадеӣ ба санъаткор илқо менамояд, ки ӯ аз мушоҳидаю омӯзиши рафтору кирдори одамони знёде ва воқеаҳои гуногуни ҳаёти ҷамъияти, мавзараҳои рангоранги табиат чихатҳои зебою завқовари онҳо — чихатҳои дилписанд ва лаҳзаҳои пурмаъною сираҳамияташонро интихоб карда, дар чехраю талъати шахсони арзанда ба хонанда пешбарӣ намояд.

Нависанда ба воситаи ҳаёлотии бадеӣ аз прототипи типӣ маҳсули бадеӣ месозад.

Прототип

Барои ба вучуд овардани типӣ бадеӣ ба нависанда бештар прототипи мадад мерасонад. Маъноии луғавии ин калимаи юнонӣ (прототип — персонажи асли) бунёд ва тимсоли тип буда, ба маъноии истилоҳиаш, шахсонеанд, ки ҳақиқатан дар зиндагӣ вучуд дошта, асоси образи типҳои асари бадеӣ мешаванд.

Маъналии прототипи ҳаётии барои ҳамаи адабиёте, ки воқеияти реалиро инъикос менамояд, аҳамияти куллии дорад. Нависандагон ҳақиқатнигор ҳамеша дар кӯшиши онанд, ки хараҷҳои намоёну арзандаро аз зиндагӣ интихоб карда образҳои бадеӣ созанд. Чунинанд очерки М. Горький «В. И. Ленин», повести Д. Фурманов «Чапаев», достони З. Алигер «Зоя», романи А. Фадеев «Гвардияи ҷавон», С. Улуғзода «Восеъ» ва «Фирдавӣ». Дар романи Горький «Модар» прототипи Павел Власов коргари Сормово, революционерии рус, Пётр Заломов мебошад. Прототипи модар, яъне Пелагея Ниловна, модари Заломов аст. Павел Корчагин (аз романи Н. Островский «Обутоб ёфтани пӯлод»), ҳамчун образ, типӣ адабии бисёр хислатдон тарҷимаҳои худии Николай Островскийро дар бар мегирад. Дар ҳислату амалиёти Николай Островский ва Павел

Корчагин бисёр сифатҳои муштараке вучуд дошта, онҳо ҳамчун муборизони бахту саодати халқ дар асар чамъбаст ёфтаанд. Инчунин прототипи Рустами деҳқон (дар романи С. Айни «Ғулмон»), аз рӯи нақли муаллиф дар китоби «Мухтасари тарҷимаи ҳоли худам», яке аз тағоиҳои нависанда мебошад.

Прототипи Мересьев дар повести Б. Полевой «Достони марди ҳақиқӣ» лётчики советӣ Маресьев аст. Дар симои Собир аз повести тарҷимаи ҳолии С. Улуғзода «Субҳи ҷавониҳои мо» бисёр хусусиятҳои худ нависанда зухур мегардад. Нависандагон бо дақиқназарона омӯхтани рӯзгор ва сифату хислатҳои одамон бо ёрии ҳаёли бадеӣ типҳои адабӣ меофаранд. Прототипҳо имконият фароҳам меоваранд, ки нависанда воқеаҳои зиёди аз сар гузарондагӣ ва мушоҳидаҳои зиёди аз зиндагӣ чамъовардашро ба таври фардӣ-индивидуалӣ, конкрет, амиқ ва домангустар инъикос намояд. Прототип, ки шахси ҷудоғонаест, барои сохтани образи бадеӣ ё типӣ адабӣ худ аз худ ҳаргиз материали асари бадеӣ шуда наметавонад. Вале вай меҳвари асосиест, ки дар атрофи он бисёр сифатҳои неку бади дигарон, ё гурӯҳи одамони ҳамсинфу ҳамтабақа ва ҳамфикру ҳаммаслак ғун оварда мешаванд. Л. Н. Толстой дар ин масъала гуфтааст: «...Ман дар чунин фикрам, ки яку якбора аз рӯи қиёфаи аслии ягон одам навиштан ҳақиқати типиро истисно мекунад ва завқовар ҳам намебарояд. Маҳз хислатҳои хосу умдаи касеро гирифта, онро ба хислатҳои характерноки дигар одамони мушоҳидашуда илова намудан лозим аст. Он гоҳ типӣ мешавад. Барои офаридани як типӣ муайян бисёр одамони ба ҳам монандро мушоҳида кардан зарур аст»¹.

Ба прототип тақия доштан боиси возеҳу сареҳ ва ҳақиқатнигорона баён гардидани хусусиятҳои индивидуалии типӣ адабӣ хоҳад шуд.

9. ПРОБЛЕМАИ ТИП ДАР АДАБИЁТИ БАДЕИ

Тип дар адабиёти бадеӣ. Тип аз калимаи юнонӣ — *typos* — намуна, шакл, нақш гирифта шудааст. Вай тарзу тарикӣ махсуси маърифат қардани ҳаёт аст, ки хоси санъату адабиёт мебошад. Ба мазмун ҷанбаи бадеист барои дарки воқеият, ки дар инъикоси ашхос, ходисаҳо ва санаҳо чун таҷассуми муқобилашуда кор фармуда мешавад. **Образи бадеии фарди муайян дар санъату адабиёт, ки хислатҳои муҳими иҷтимоии гурӯҳи одамон, синф, халқ ва ягон даври ҳаёти инсониятро дар худ муҷассам мекунад, типӣ адабӣ номида мешавад.** Дар ин вазъият, ду ҷиҳат ҳам, яъне фардияти зинда ва аҳамияти чамъбастигории типӣ адабӣ ҳамвора муҳим аст. Яке бе дигаре вучуд надорад: агар ташаккули образи бадеӣ маҳз бо фардӣ-индивидуаликунонӣ маршрут бошад, им-

¹ «Русские писатели о литературе», т. II, Л., 1939, стр. 146.

мати таҷассуми образи бадеӣ дар роҳ ёфтаи ба ақлу қалб-ҳои хонанда маскан гирифтааст.

Ҳамин тавр, қонуниятҳои ҳаёт дар адбиёти бадеӣ тавассути типҳои зухурот мекунад. Белинский ба саволи «тип дар эҷодиёт чист?» ҷуниб ҷавоб мегӯяд: «Одам — одамон, шахс — ашхос, яъне ҷуниб тасвири инсон, ки бисёриҳо, гурӯҳи яқлӯхти одамонро дар бар мегирад, ҳуди онон фикреро ифода менамоянд». Мунаққиди бузург андешаашро бо мисол исбот кардани шуда, давом медиҳад: «Отелло кист? — Инсонест, соҳиби рӯҳи бузург, вале пурэхтирос, ки бо илму дониш ром нашуда (белачом), бо ақлу тафаккур то ба дараҷаи эҳсосоти пурилҳом нарасида ва бинобар ин бадрашк, ки завҷаашро бо як гумони бевафой бугӣ карда мекушад. Отелло тип аст, ӯ — намоёндаи як наҷод, як гурӯҳи ин қабил одамони бадрашк мебошад»¹.

Шекспир ба лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти одамони замони худ аҳамият дода, ба туфайли типикунонидани образи Отелло рафтори бемаданиятии бисёриҳо дар ҳаққи зан ва ишқ ошкор сохтааст. Интиҳоби фаросаткоронаи санъаткор ӯро ба ҷамъбасти материали муҳими зиндагӣ овардааст.

Ҳақиқати советӣ — тимсоли типҳои нави одамони поквиддону меҳнатдӯст, образҳои мусбати хушодоб, бинокорони ҷамъияти оянда — офарандагони сотсиализми раиятпарвару демократӣ мебошад. Пайдоиши типҳои нави ҷамъиятиро ба таҳлил гирифта, хислатҳои онро дар образҳои бадеии маолӣ таҷассум кардан — аз санъату маҳорати нависандагони муосир навидест. Масалан: дар партави идеалҳои эстетикӣ М. Шолохов эҷод шудани коммунисти «бистҳазора» С. Давыдов (дар романи «Замини қорамшуда») — шаходати намоёни тавлиди типҳои нави одами советист, ки дар марҳалаи муайяни навсозиҳои иҷтимоӣ ба миён омадааст. В. И. Ленин, Павел Корчагин, Чапаев, Павлик Морозов, Садриддин, Собир, Мересьев, Шоди, Пӯлод Қодиров, Сафар Одинаев, Мирзо Мурод, Носир Аббос, Анвар ва ғайра типҳои нави адабии даврони сотсиализм мебошанд. Дар образи Павел Корчагин ва Ёдгор хислатҳои типии ҷавонмардони советии солҳои 20 — 30, муборизони матини роҳи сотсиализм таҷассум ёфтааст. Образҳои Восеъ хусусиятҳои типии деҳқонони қамбағал, батраку қорьяққорони охири асри XIX-ро дар кӯхистони тоҷик дар бар карда, муҷассами хислатҳои ошӯбу исёнгарии пешвои ҳаракатҳои зиддиамирӣ мебошад.

Дар асари бадеӣ ба вучуд овардани тип хеле муҳим ва душвор аст. Горький аз ҷӣ иборат будан ва ҷӣ тавр ба вучуд овардани қаҳрамонҳои типии асарро дар назар дошта, гуфтааст: «Ҳақиқати қаҳрамон бо риштаҳои бисёре ба ҳам вобастааст. Одамони гуногуни гурӯҳи иҷтимоӣ, ки қаҳрамон аз байни онҳо баромадааст, аз тарафи нависанда бевосита таҳлил ва тасвир намешаванд. Барои дуруст нишон додани як қоргар,

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. III, М., 1953, стр. 52.

як поп, як дӯкандор якчанд садҳо попу дӯкандор ва коргарро хеле хуб аз назар гузаронидан зарур аст; зеро,— мегӯяд Горький,— чи тавре ки аз як хишти пухта як бино сохтан мумкин нест, инчунин аз ӯи кирдору амалиёти як одам типӣ адабӣ сохтан имконпазир намебошад».

Ин чунин маъно дорад, ки одамонро дар асари бадеӣ аз ҷиҳати ақидаи синфиашон типӣ кунонидан зарур аст. Аммо барои ба вучуд овардани типӣ мукаммал фақат аломатҳои синфӣ киёфоя нест, хусусиятҳои дигар, монанди ахлоку одоб, рӯҳия, расму одат ва дигар сифатҳои одаме низ бояд ҷамъбаст шавад. Горький мегӯяд: «Одамон гуногун ҳастанд: яке лаккӣ, дигаре камсухан, инаш — шилқин ва худписанд, ваяш — шармгину ба худ нобовар; адиб гӯё дар маркази дастҷамъии ҳасисҳо, разилҳо, одамони бршавку завқ, шӯҳратпарастҳо, ҳаёлпарастҳо, ширинкорону бадкавоқон, меҳнатдӯсту танпарварон, раҳмдилу аламзадагон, бепарвоёғ ва ғайра умр ба сар мебарад»¹. Албатта, ҳар яке ин сифат ба алоҳидагӣ ҳанӯз характерро пурра ва равшан муайян карда наметавонад. Санъаткор яке аз ин сифатҳоро хоста гирифта, онро ба тариқи ҷамъбасти ягон воқеаи муҳими зиндагӣ муқаррар менамояд.

Ҳамин тавр, масъалаи **фардикунонидани тип** ва хусусияти **ҷамъбасти бадеӣ** пайдо намудани он ба миён меояд. Шахсони типие, ки дар симои онҳо ва амалиётҳои ҳислатҳои гурӯҳи одамон мушоҳида мешавад, дар ҳаёт кам нестанд. В. И. Ленин дар асарҳои худ мавҷудияти «типҳои гурӯҳӣ ва синфӣ»-ро борҳо қайд кардааст. Санъаткори ҳақиқатнигор типҳои дар зиндагӣ мавҷударо зуд пайдо карда, онро дар ҷамъбастҳои бадеии худ истифода мебарад. Вале аксар тип, чунон ки боло ишора рафт, танҳо аз офаридани симои шахси мавҷуда иборат нест. Фардияти нотақрори тип бештар маҳсули тафаккуру тахайюли санъаткор аст, маҳсули идроки эҷодӣ ва ҷамъбасту ба ҳам омехтани ҳислату сифатҳои одамони бисёр мебошад. Ҷанбаи ҳислатҳои типҳои ҳаётӣ, мувофиқи таълимоти марксизм-ленинизм, бояд ба айнияти иҷтимоӣ-таърихӣ асос ёфта бошад. Ин аст, ки моҳияти ҷамъиятии типӣ ҳақиқии адабӣ ба хусусиятҳои миллӣ низ дорост.

Масалан, образҳои Павел Власов ва Ниловна (аз романи Горький «Модар») образҳои типии пролетарҳои революционӣ-анд, ки ҳислатҳои коргарони рус ва роҳҳои гуногуни индивидуали ба револютсия омадани онҳоро дар худ таҷассум кардаанд. Ёдгор ва Гулнор (аз романи Айни «Дохунда») низ ҳамчун типҳои бадеӣ рӯҳия ва хусусиятҳои бисёр дехқонони камбағалу чорьякқорони тоҷикро дар арафаи револютсия ва баъди револютсия дар бар доранд. Маҳорати ҳос ва таҷрибаи бузурги ҳаётӣ ба фаъолияти офарандагони ин образҳо роҳнамоӣ кардааст, ки онҳо ба воситаи ин қаҳрамонони мусбат идеяҳои пешқадами револютсиониро тарғиб намоянд. Ба ҳамин

¹ М. Горький. Собр. соч. в 30 томах, т. 26, стр. 416.

тарик, образи типӣ дар санъату адабиёт ягонагии умумию фардиро ифода менамояд.

Бузургии типҳои бадеӣ агар, аз як тараф, ба аҳамияти ҷамъиятии ҳислатҳои дар образ ҷамъбастифта вобаста бошад, аз тарафи дигар, бо дараҷаи бадеияти тасвир дар асар марбут аст. Тақомули асари бадеӣ бо хусну зебоӣ ва қиммати эстетикӣ ҳам мазмуну гоҷаш ва ҳам шакли он муайян мегардад. Барои возеҳ кушодани характерҳои типии иҷтимоӣ нависанда бояд, аз ҳазинаи забони умумихалқӣ воситаҳои баёнии типии мувофиқро ҷуста ёбад. Бедарак нест, ки дар асарҳои Горький, Шолохов, Айни ва устодони сухан характеристикаи нутқӣ роли муҳим мебозад.

Санъаткор комилхуқ аст, ки дар эҷодиёти худ ҳодисаҳои навино, ки дар зиндагӣ оянда умедбахш доранд, ба таври типӣ ҷамъбаст намояд ва ё қувваҳои шикастхӯрда аз байн рафтастодаро типӣ кунонад. Ҳам дар ин ва ҳам дар он ҳолат образҳои гуруҳҳои гуногун қобилияти тип шуданро доранд. Масалан, дар мазҳакаи А. С. Грибоедов «Дод аз дасти ақл» Чацкий барин образе, ки ҳислатҳои типии одамони пешқадами солҳои 20-умин асри XIX-ро ифода мекарданд, назар ба образи Молчалинҳои сершумори он замон камтар буданд. Дар «Дохунда»-и Айни дар баробари образҳои муллоён ва бою ҳаннотони сершумор, образҳои Ёдгору Гулнор барин муборизон, ки камчин буданд, низ типӣ тасвир ёфтаанд. Зеро ҷун орзую умеди халқ оянда азони онҳо буд.

Типи адабӣ аз байни ин ё он табақаҳои синфӣ, ки интиҳоб мешавад, албатта, бо хусусиятҳои хосаш тасвир меёбад. Масалан: дар романи «Дохунда» Азимшоҳ, Ёқуббой, Муллои эшон, Алимардонӣ ясавул типҳои манфии асаранд. Ҳамаи онҳо ба як табақаи иҷтимоӣ мансуб бошанд ҳам, вале ҳар кадомашон соҳиби ҳислатҳои мустақили худ ҳастанд. Олами рӯҳияи Ёдгор, Гулнор, Бозор, Сафар, Абдуллоҳоча ва дигар типҳои мусбат низ ҳархела аст. Дар осори бадеъ ҳар намоёндани синф ва табақаҳои гуногунӣ ҷамъият хусусиятҳои индивидуалӣ зоҳир карда, ё муҳаббат ва ё нафрати хонандаро бедор менамояд.

Дар бораи аҳамияти фардиқунонидан ҳамчун шартӣ асоси эҷоди образи типӣ В. И. Ленин дар мактуби худ ба Инесса Арманд¹ навишта буд, ки ҷавҳари асари бадеӣ дар вазъияти индивидуалӣ, дар таҳлили характерҳо ва рӯҳияи типҳои муайян маскан ғирифтааст.

Образҳои барҷастан адабиёти советӣ, ҳатто онҳое, ки прототипҳои реалӣ доранд, монанди Алёша, Чапаев, Павел Корчагин, Мересьев, Кошевой, Садриддин, Кодир, Собир, Дилором-қаниз, Фирӯза, Ҳайдаркул, Восеъ, Фирдавсӣ ва дигарон ҳамин тавр соҳиби хусусиятҳои умумию шахсӣ мебошанд. Дар тақдирӣ шахси ҳар яки ин қаҳрамонон, дар сифатҳои маъ-

¹ Арманд Инесса (Елизавета Федоровна; 1875—1920), ҳодими фаъоли ҳаракати байналхалқии коммунистии занон.

навӣ ва фаъолияти онон хосияти ҳақиқати зиндагӣ равшан ифода гардидааст. Бинобар ҳамин ҳам ин характерҳои адабӣ — характерҳои типӣанд.

Таърихияти типи адабӣ. Ҳар як даври таърихӣ ба тақозои шароити худ расму оин, урфу одат, қоидаю қонунӣ муайян дорад ва одамон ҳам мувофиқи он рӯз мегузаронанду амал мекунанд. Ин аст, ки типи бадеӣ бо мазмуни худ доимо таърихан конкрет мебошад. Вай «оинаи» эҷодиёти бадеист, ки намуди даврон дар он аксандозӣ мекунад, наслҳо дар он қиёфаи худ ва сурати гузаштагонашро мебинанд. Масалан, дар романи Гоголь «Чонҳои мурда» — Чичиков, Ноздрёв, Плюшкин, Собакевич, Манилов, дар асари Салтыков-Щедрин — чанобони Головлёвҳо (алалхусус Иуда Головлёв), дар повесту ҳикояҳои Чехов унтер Пришибеевҳо, Беликовҳо ва як қатор дигар типҳоеро дучор кардан мумкин аст, ки онҳо фисқу фучури замони крепостнойдорӣ ва капиталистии русро дар худ таҷассум кардаанд. Артамоновҳо (аз романи Горький), Қорӣ-Ишқамбаҳо (аз повести Айни) ва амсоли онҳо ҳамчун акси вазъияту ҳолати синфу замони худ — замони феодалӣ-амирӣ ва тавлиди буржуазия ба типҳои ҷамъиятӣ мубаддал гаштаанд.

Дар баробари образҳои манфии типӣ дар дохили соҳти иҷтимоии феодалӣ буржуазӣ образҳои мусбату пешқадам низ ҳастанд, ки марги ногузири ҷабру зулм ва истисморро пешбинӣ мекунанд. Дар пьесаи Горький «Егор Булычев ва дигарҳо» намоёндагони қувваҳои иртиқоии ҷамъият дар зери таъсири қувваҳои нав пайдо шудаистода ҳатмӣ завоҷ меёбанд. Образи Егор Булычев бо тамоми рафтору амалиёташ аз шикасти ногузири синфи сармоядорон дараҷа мегирад. Чунин вазъиятро дар образҳои мусбати типии Павел Власов ва ҳамфикрони ӯ, Ёдгор ва шарикони ӯ, Хайдарқул ва дӯстони ӯ низ дида мумкин аст.

Ҳамаи характерҳои бадеие, ки нависанда офаридааст, типӣ адабии адабӣ шуда наметавонанд. Фақат чунин характерҳо ба дараҷаи олиӣ типӣ расида ҳовид мегарданд, ки суҳанварони намоён онҳоро ҳақиқатан аз рӯи аҳамияти ҷамъиятиашон пайваста бо даври муайян ва шароитҳои иҷтимоӣ таърихӣ, равияю ақидаҳои пешрави ҷамъиятии худ инъикос кардаанд.

Типҳои офаридаи санъаткорони номвари ҷаҳон монанди Фирдавсӣ (Қоваи оҳангар, Рустам, Сиёвуш, Фаридун, Гурдофарид, Маздак), Низомии Ганҷавӣ (Ширин ва Фарҳод), Шота Руставели (Таризель ва Нестандарҷаҳон), Навоӣ (Фарҳод ва Ширин), Ҷомӣ (Лайлӣ ва Мачнун), В. Шекспир (Ромео ва Жульетта), М. Сервантес (Дон-Кихот), И. В. Гёте (Фауст), А. С. Пушкин (Татьяна, Ленский), Н. Г. Чернышевский (Рахметов), Рафаэль (Мадоннаи сикстӣ) ё асарҳои Леонардо да Винчи, Давид Микеланджело, Беҳзод, қаҳрамонҳои лирикии Ҳофиз, Ка-

мол, Гёте ва Байрон, қаҳрамонҳои мусбати осори А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь ва Н. А. Некрасов, А. А. Блок, С. А. Есенин, Чарли Чаплин («Одами хурд») ва бисёр дигар ғайр аз ҳислатҳои синфи муайян ва замони муайяни таърихӣ, дорони сифату ҳислатҳои ҷовидони умуминсонӣ мебошанд.

Энгельс гуфтааст, ки дар асари санъаткори ҳақиқатнигор «хар як симо — тип аст ва дар айни замон шахси ба куллі муайян мебошад...». Az ин рӯ офаридани тип ҳамеша кашфиёти арзандаест, ки дар натиҷаи ғӯта хӯрдан ба мағзи ҳаёт пайд омада, маҳсули намоёни маърифати бадеии ҳақиқати зиндагӣ мебошад.

Ф. Энгельс масъалаи типиро яке аз сифатҳои барҷастан санъати реалистӣ доништа, гуфтааст: «Реализм, ба ғайр аз тасвири ҳаққонии ҷузъиёт, инъикоси ҳаққонии характерҳои типиро дар вазъияти типӣ дар назар дорад»¹. Маънои сухани Энгельс ба он далолат мекунад, ки инсон ҳамчун характерӣ типӣ бояд дар муҳити таърихии худ нишон дода шавад. Образҳои типии Евгений Онегин ва Печорин, Раҳимдод, Сафарғулом ва Эргашғулом, Давлат ва Пётр, Аҳмади машқоб, Асо ва Сайидпахлавон, Мирҳайдар Вализода, Восеъ, Фирдавсӣ, Дониш маҳз дар вазъияти типӣ, дар замону шароити зиндагии худ аҳамияти реалии иҷтимоӣ ва психологӣ пайдо карда, аз таърихи маданият ва зиддиятҳои синфии даврҳои муайян хабар медиҳанд. Вале вазъияти типӣ гуфтани Энгельс ҳаргиз маънои умуман вазъияти ҷамъиятиро надорад. Энгельс дар яке аз мактубҳои худ ба Маргарет Гаркнесс навиштааст, ки ба фаҳмиши ӯ «вазъияти типӣ» он аст, ки дар вай майлҳои пешбарандаи тараққиёти ҷамъияти зоҳир гардад.

Энгельс дар ҳамин мактубаш навиштааст, ки зарбаҳои революционии синфи коргар ба муҳити бедодгарии ситам, кӯшишҳои беихтиёронии шуурона ё нимшууронаи ӯ барои ба даст овардани ҳуқуқҳои инсонии худ, ки дар лаҳзи таърих нақш бастанд, бояд дар асари реалистӣ мақоми худро ёбанд. Энгельс сабаби «ба қадри кифоя реалистӣ набудани» повести М. Гаркнесс «Духтари шаҳр»-ро дар ҳамин мебинад. Ӯ типҳои ин асарро «дар ҳудуди амалиёти онон» типӣ доништа, мегӯяд, ки чунин баҳоро нисбат ба «вазъияти типӣ»-и он татбиқ кардан амри маҳол аст. Коргарон дар ин асаре, ки дар солҳои 80-ми асри XIX амал мекунанд, ба мисли ҳамсинфони солҳои 30-ми худ пасив мебошанд. Хулоса, ҳаракати революционии пролетариати ҷанговар дар охири асри XIX дар асари Гаркнесс ба таври боду шояд инъикос наёфтааст.

Мунаққидон — революционер-демократҳои рус Герцен, Белинский, Чернышевский, Добролюбов доир ба таърихӣ будани ҳодисаҳои типӣ ва вазъияти типӣ як қатор фикру мулоҳизаҳои солим баён намудаанд. Образҳои мусбати осори бадеии Тур-

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс о литературе. М., 1958, стр. 72.

генов, А. Островский, Салтыков-Щедрин, Некрасов ва дигарон, ки мавриди таҳлили онҳо буд, аз пояи ҳақиқати зиндагӣ ва орзуи дидани роҳҳои нави тараққиёти ҷамъиятӣ таҳқиқу тадқиқи шудаанд. Рафтори илмӣ ва ақидаи солими мунаққидони бузурги асри XIX чун мазмуну маъноии образҳои типии классикони рус низ ифодаи характерҳои типӣ дар вазъияти конкретӣ таърихӣ мебошад.

Гуноғунии типсозӣ Қайд кардан зарур аст, ки характери типсозии образҳои гуногун мешавад. Зеро ҷамъбасти типӣ аз рӯи мазмуни худ нисбат ба образҳои яқхел нест. Нависанда агар дар хусусияти типии як образ хислатҳои миллиашро равшану возеҳ нишон диҳад, дар мавриди дигар ба хислатҳои ҷамъиятӣ-ичтимоии ӯ аҳамият медиҳад. Дар образи сеюм ҷиҳатҳои ҳақиқатҷӯӣ ва навпарастии вай ҷамъбасти типиро талабгор аст. Масалан дар образҳои Чацкий (аз пьесаи Грибоедов «Дод аз дасти ақл»), қаҳрамонҳои мусбати Чернышевский (аз романи «Чӣ бояд кард?» — Вера Павловна, Рахметов), Горький — Нил ва Павел Власов, Айни — Ёдгор, Гулнор, Мулло Амон, Улуғзода — Фирдавсӣ, Ҳодизода — Аҳмади Дониш ва ғайра.

Беҳтарин хусусиятҳои одамии ва ахлоқу одоби умуминсонӣ, чун қонуниятҳои ноғузири ҳаёт, дар типҳои мусбати осори нависандагони советӣ Шолохов, Н. Островский, Фадеев, Леонов, Федин, Симонов, Гранин, Ф. Искандер, Быков, Турсунзода, Иқромӣ Р. Чалил, С. Улуғзода, Ҷ. Айтматов. Ф. Ниёзӣ ва дигарон ҷамъбасти ёфтаанд.

Бачуз тарзу тариқи типикунонидани образҳои мусбату манфӣ **принципи типсозии ҳаҷвӣ** боз вучуд дорад. Асарҳои адабии ҳаҷвӣ, ки айбу иллати шахсӣ ва ҷамъиятии персонажҳоро ҳадафи танқид сохта ба зерӣ тозиёнаи масҳараю истехзо мегиранд, соҳиби аҳамияти бузурги тарбиявианд.

Шарти зарури ҳаҷви ҳақиқӣ дар он аст, ки бояд хонанда ғайр аз объекти ҳаҷву танқид, идеали эҷодкорро қомилан ба худ тасаввур кунад. Дигарин ки, муболағою игроқ дар ҳаҷв ҳамаҷун раванди асосии типсозӣ бояд ба образ ё воқеаи дидаву доништа тобиши «зиштрӯӣ ва хунукбашарагӣ» бахшад. Дар ин гуна асарҳо лаҳзаҳои хандаовару даҳшатнок, ҳақиқату афсона ва ғайра бояд бо ҳам омезиш ёбанд. Нишонаҳои ҳаҷв, «гарду чанги» ҳазлу истехзоро дар эҷодиёти сармадони адабиётмадон, баҳусус дар осори Сузани Самарқандӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Маҷди Қофӣ ва дигарон дидан мумкин аст. Ҳаҷви бурро ва базлаю латифаҳои намакин баҳусус дар равиҳои хоси назму насри Убайди Зоконӣ — «Рисолаи дилҷушо», «Таърифот», «Мулло Дупиёз», «Садпанд», «Ахлоқ-ул-ашроф» мақомдоранд.

Мисоли ин гуна асарҳое, ки типҳои адабиашон ба талаботи ҳаҷвиёт пурра ҷавоб медиҳанд — «Ҷонҳои мурда» ва «Муфаттиш»-и Гоголь, «Таърихи як шаҳр» ва «Ҷанобони тошкени

тихо»-и Салтыков-Щедрин, «Марги сурдхӯр»-и Айнӣ, «Саргу-
зашти Сафармаҳсум» и Ҷ. Иқромӣ ва Х. Назаров, «Сафар-
маҳсум дар Бухоро»-и Ҷ. Иқромӣ ва ашъори ҷудоғонаи Бокӣ
Раҳимзода мебошанд.

Образҳои ин асарҳо, ки дорони ҷамъбасти типӣанд, бешуб-
ҳа, тавассути санъаткорони суҳанварон хусусиятҳои индивиду-
али-фардӣ пайдо кардаанд.

Фардӣ қунонидани образи бадеӣ — яке аз талаботи эсте-
тикаи реализми замони моост. Санъаткорони советӣ муносибат-
ҳои сотсиалистиро тараннум карда, образҳои манфӣ ва зара-
роварро маҳкум менамоянд; образҳои типӣ мусбат ҳақиқати
ҷамъияти озодро ҳамчун тимсоли ибрат, сарчашмаи илҳом ни-
шон медиҳанд. Нависандагони советӣ бо офаридани образҳои
типӣ сазовори даврон на фақат бонси ташаккули сифатҳои
нав ба нави одами советӣ мешаванд, балки инчунин ба ғала-
баи нав бар кӯҳна мадад мерасонанд.

II. ОСОРИ АДАБИИ БАДЕЙ ВА УНСУРҲОИ ОН

АСАРИ АДАБИ ВА БАДЕИЯТ

1. МАВЗУЪ ВА ИДЕЯ

Адабиёт ва бадеият Чунон ки боло зикр шуд, бадеият хосияти санъату адабиёт аст. Адабиёти бадеӣ — намуи олитарини санъатҳост, ки ба «қонуни хусниёт» — эстетика қомилан ҷавоб медиҳад. Дар адабиёти бадеӣ, санъаткор дар асоси маърифати қонунҳои ҷаҳони моддӣ барои қаноатмандии талаботи ҷамъиятию шахсӣ, ба қавли А. М. Горький, «табиати дуҷум» меофарад. У инро бо қобилияти қабули бадеии ҳодисаҳои зиндагӣ тавассути образҳо ва образнокии санъати суҳан ба даст меорад. Ин олами нави санъат ҳамчун шакли идрок инъикоси эстетикӣ ҳаёт дунёи зебои тозаеро ба рӯи хонанда кушода, на танҳо ба вай кайфу лаззат мебахшад, барои ташаккули инсонии орифу фозил шудан завқи бадеии ўро низ тарбия намуда, аз боби одаму одамгарӣ, дӯстию ватанпарварӣ, ҷасорати гражданию иродаи кашфи илму дониш дарси ибрат меғӯяд.

Бадеияти асари адабӣ, ки аз хусниёт ва тавозуну таносуби рангҳо иборат аст, бо худии худ ҳанӯз вазифаи таъсиргузоришро адо карда наметавонад. Лозим аст, ки ин ҳусну ҳамнавохтии (гармонияи) асар ба муътақидии идеяю образҳо, ҷамъбасти бадеии ҳақиқати зиндагӣ ва ниҳоят, ба балоғату фасохат ва иқтидори суҳан соҳиб бошад.

Ҳамин тавр, бадеият фақат ба хосияти ҷудогона табдил нагардида, чун маҷмӯи сифатҳои муқаммалӣ асари яқлукхтӣ санъат зухур мекунад. Ба шарофати ин сифатҳо амиқии таъсир, бикрбаёнӣ мавзӯ ва такмили шаклҳои ифодаю ибораҳо, ороишу пардозӣ ҳар як ҷузъи асар ба чилва омада, ба фаҳмидани зарурати бадеияти ҳар як тафсилоти асар роҳ мекушоянд. Маҳз асари пухтаи бадеии санъату адабиёт қобил аст, ки ба одамоне таъсири эҳсосӣ ва эстетикӣ бахшида, чун сарвати ҷамъияти сазовори баҳон баланди онон гардад.

Ба ҳамин тарик, бадеият бо хусусиятҳои хосаш соҳиби

меъёру мизони муайян мебошад. Шартӣ нахустину асосии бадеияти асари назарписанд дар масъалаҳои муҳими проблемавӣ ва ҳақиқати таърихро ба муҳокима гузоштан аст, ки онҳо равиши идеявӣ-эҳсосӣ ва мазмуни асарҳои адабию таъйин месозанд. Дар зини, асар бояд ҳақиқатнигорона бошад ва ба талаботи методи реализм комилаи ҷавоб диҳад. Реализм ба нависанда кӯмак мерасонад, ки ӯ андешаҳои ботилро дафъу рафъ карда, дар процесси тасвири мазмуни ҳақиқати таърихӣ ба инъикоси амиқи характерҳо ва қонуниятҳои дохилии ҳодисаҳо сар фуру бурда, таҳлили ҳарчонибаи проблемаҳои ба миён гузоштаро комёб гардад.

Шартӣ дуюм аз он иборат аст, ки мазмуни асари адабӣ бо вучуди соҳиби хусусиятҳои бадеӣ буданаш, бояд **бо шакли бадеӣ** акс ёфта бошад. Маҳз шакли рангини мувофиқ ба мазмун хусну зебоӣ бахшида, аҳамияти ҷамъиятии асарро то ба дараҷаҳои қабули ом мебардорад.

Ҳамин тавр, нишонҳои муҳими бадеияти осори адабӣ дар сохти мукаммали усулу услуби дастрас, воситаҳои тасвиру унсурҳои баён, ифодаҳои маҷозӣ ва синтаксиси оддӣ шӯрона ва тарзу тариқаи (приёмҳои) бою мунаққаш зухурот меёбад. Вале ин ҳама мебоист ҳатмӣ ба иҷрою адои вазифаҳои олии идеявӣ-бадеӣ муаллиф хизмат кунанд. Аз бисёр асарҳои мукаммали адабии тоҷик, барои мисол, ба достони М. Турсунзода «Аз Ганг то Кремль» мурочиат кунем мурод ҳосил мегардад.

Ин асарро ба мисли «Евгений Онегин»-и А. С. Пушкин бемуболага романи манзум номидан мешояд. Зеро дар маркази ин асари аср муҷассамаи одами нави даврони сотсиализм дар образи В. И. Ленин таҷассум ёфтааст. Образи Ильич — типӣ одаме, ки бо азимнаш дар таърихи муборизаҳои революционии асри ХХ ягона мебошад, дар донишмандӣ беҳамто, аз ҷиҳати иродаю ҳасрат ва қаҳрамони бебоқона, заковатмандию фаросат, пешгӯию пешбинӣ баъди Маркс ва Энгельс менамояд. Дар айни замон шахси хоксортарин ва саховатпеша, ҳалиму мушфиқ нисбат ба ҳаммақсаду ҳаммаслақон ва бераҳм нисбат ба душманони сотсиализм ва ранҷбару муздурон. Ин ҳама сифату хусусиятҳои дохӣ Ленин, ҳамчун одами замони нав, бо имтизочи усулҳои реализму романтизми революционӣ, бо лабони фасеҳи соддаи дастрас, истифодаи васеи санъати маҷозот ва саросату балоғати шӯрона пардохтааст.

Тамоми ҷақидаҳои қилқи гуҳарбори М. Турсунзода, ранҷбори дилҷамии соҳиронаи асараш ба изҳори таваҷҷӯҳи оламиён нисбат ба ин марди майдони таърихи озодии халқҳо, ба Россияи революционӣ, ки нахустин мамлақати сотсиалистии ҷаҳон аст, бо як ҳунарибери фавқуллодда қорбасти шудааст. Аз мутолӯю муҳокимаи ҷиддиӣ ин асари шоҳқорона пай бурдан душвор нест, ки тамоми зебу зевар ва рангомезиҳои бадеӣ ба қушиши мақсади асосии шоир — оламшумулии образи таъли-

моти доҳӣ В. И. Ленин хизмат кардаанд. Ба чунин ҷазолати асар ваҳдату ягонагии мазмуну шакл сабаб шудааст. Мазмуни асари бадеӣ ҳамеша тавассути мавзӯу идея сурати амал мегирад.

Мазмуни асари бадеӣ, ки аз силсилаи воқеа-Мавзӯи асари бадеӣҳо, образҳои одамон ва ҳаракату ғайриҷаҳиҳои онҳо иборат аст, ба воситаи мавзӯъ ва идея ба ҳақиқат мепайвандад. Ҳаёт пур аз воқеаҳои муҳталиф аст. Дар ҳар сари қадам зиддияти фикру ақидаҳо, муборизаи наву кӯҳна ва кӯшишу ғайрати одамон дар ҳаёти шахсию ҷамъияти бо сурати рангорангӣ зухурот мекунад. Нависанда бо дақиқназарӣ ва фаросаткорӣ аз байни маводу воқеаҳои зиёду мураккаб яки онро ба эътибори мавзӯъ интихоб карда асар менависад.

Вале вазифаи асосии мавзӯъ бо ин маҳдуд намегардад. Бояд, ки мавзӯъ проблемаеро ба миён гузошта, дар ҳалли он масъалаҳои муҳимму зарури зиндагиро бо аҳамияти нотақрир ба муҳокимаи хонандагон гузорад. Масалан М. Горький дар романи «Модар», С. Айни дар романи «Дохунда» проблемаи нав — коргар, деҳкону батракро то ба дараҷаи муборизони роҳи сотсиализм расидани онон нишон додаанд. Турсунзода дар мавзӯи «Қиссаи Ҳиндустон» бо материалҳои ҳаётии байни мазлумону золимони халқи ҳинд маҳдуд нашуда, проблемаи озодию истиқлоли яке аз мамлакатҳои бузурги Осиё — Ҳиндустон ва барқароршавии ҳуқуқи граждании мардуми ин кишварро пайваста бо барҳам додани расму русуми қабилавӣ (каставӣ) ба таҳлил гирифтааст. Проблемаи мавзӯи романи «Об рӯшноӣ» (М. Хочаев) ва романи «Норак» (Ю. Ақобиров) — дигаргуниҳои бузургест, ки соҳтмони Норак ва РИТ (Револютсияи илмӣ — техникаӣ) ба шуури коргари имрӯзаи тоҷик падид оварда, ўро аз банду бастии қоидаҳои кӯҳнаи оилавӣ ва меҳнатӣ ба роҳи васеи зиндагӣ баровард.

Аз ин рӯ интихоби мавзӯъ барои санъаткор як чизи тасодуфӣ нест. Ӯ мувофиқи ақидаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ба воқеаи завқмандтарини ҳаёт диққат дода, онро ба муҳокимаи васеи хонандагон вонамуд мекунад. Азбаски дар адабиёт ягон касу чиз ва ё воқеаи бетарафона ё бепарвоёна тасвир намебад, ҳақиқати зиндагӣ низ дар асар қориёна, яъне ба таври механикӣ қайд намегардад. Дар асари бадеӣ нависанда муносибати худро ба ин ё он масъала ифода намуда, қаноатмандӣ ва масруриаш, маъюсӣ ва маҳзуннашро баён мекунад. Ӯ дар кӯшиши он аст, ки бар зидди ҳодисаҳои манфии ҳаёти ҷамъият қувва ҷамъ карда, барои дафъи он ҳамлаю ҳучум ташкил намояд. Масалан, дар давраи револютсияи якуми руси соли 1905—1907 бисёр нависандагон ба мавзӯи револютсия ва муборизаи озодихонаи халқи рус рӯ оварда буданд. Вале ҳеҷ кадоми онҳо ин мавзӯи муҳимро монанди Горький равшан ва бо чунин меҳру муҳаббат акс накардааст. Горький револю-

тсионер романи «Модар»-ро, мувофиқи ақидаҳои сиёсиаш, дар айни задухӯрди бошиддати коргарони рус бо ҳукуматдорони подшоҳӣ эҷод карда, аҳли меҳнатро ба музаффарияти револютсия бовар кунанд.

С. Айнӣ дар солиёни Револютсияҳои Октябр (1917) ва халқии Бухоро (1920) ба навсозиҳои бузурги инқилоби бо эътиқоди комил сарфаҳм рафта, ба воситаи очерки ҳаҷвии (памфлети) «Чаллодони Бухоро» ба амирону мирони ғазаб чунон ҳучум овард, ки ҳеч яке аз суҳанварони атрофиёнаш ба он муваффақ нагардидаанд.

Мавзӯи повесту романҳои таърихии С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, С. Улуғзода, Р. Ҳодизода, Ҳасан Ирфон, Бруно Ясенский, Павел Лукницкий, Ю. Ақобиров, С. Турсун асосан ба муборизаҳои халқи ҷафодидан тоҷик барои озодӣ, ба бедории шуури ӯ, ташкили ҳаёти нави сотсиалистӣ ва тарзу тариқи нави хоҷагидорӣ бахшада шудааст.

Устод Айнӣ чун поягузори повесту романи тоҷик муаммоҳои азими ҷӯхпайкару пурвусъат ва марҳалаҳои муҳимми гузаштаи ҳозирзамони ро ба миён гузошт, ки ворисонаш ба умқи ҳар як сарриштаи проблемаҳои пешрондаи ӯ сар фуру бурда, ҳар яке чунин мавзӯро бо ҷузъу куллаш шарҳу тафсир ва таракқӣ доданд. Персонажҳои осори Айнӣ дар масоҳату миқъёси васеи ҷуғрофӣ амал мекунанд. Доираи ҳаракати онҳо бо Бухорои марказию шарқӣ, Самарқанду Тошкент, Қаркию Қармина, Фарғона ва ғайра маҳдуд намонда, дар сарзамини Тоҷикистону Узбекистон, Туркменистону Қазоқистон, то худудҳои Москваю Петербургу Оренбург ва минтақаҳои Ирону Афғонистон вусъат меёбад.

Пайравони Айнӣ ҳар қадом воқеаҳои ҳаётию таърихӣ, бурду бохт ва исёну балвои як ноҳияи муайяни республикаро мавзӯи интиҳоб карда, онро амиқ ва ҳарҷониба кор кардаанд. Иқромӣ дар «Шодӣ» масъалаи мураккаби колхозсозӣ ва дар сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» амалиёти қаҳрамононашро асосан дар району маҳалҳои қаламрави Бухоро ва Бухорои Шарқӣ, Раҳим Ҷалил дар ёддошту романҳоиаш дар шаҳру деҳоти минтақаи шимолии Тоҷикистон — Хучанду Наву Қистақуз, Исфараю Қонибодом ва қисман Помир, С. Улуғзода дар романҳои «Навобод» ва «Восеъ» дар кишлоку маҳалҳои ҷануби Тоҷикистон — Кӯлобу Балҷувон, Қабодиёну Қизилмазор ва Қангурт, дар романи «Фирдавсӣ» дар шаҳру деҳоти Хуросону Ирон, Х. Ирфон дар романи «Дар кулбаи қосибон» дар Самарқанд, Фарғонаю Андиҷон мавзӯҳоиашонро вусъат додаанд. Расул Ҳодизода дар романи «Ситорае дар тирашаб» асосан воқеаҳои шаҳру деҳоти Бухоро ба тасвир гирифтааст. Нависандагони русе, ки дар материали ҳаёти тоҷику Тоҷикистон романҳо навиштаанд (Бруно Ясенский «Одам пӯсташро иваз мекунанд», Павел Лукницкий «Ҷавонзамин» ва «Нисо»), сонӣ, Ю. Ақобиров дар романи «Водии муҳаббат» ва Саттор

Турсун дар романи «Се рӯзи як баҳор» низ ба чунин анъана пайравӣ карда, яки онҳо дар мавзӯи оиди ноҳияи водии Вахш, дигаре дар мавзӯи рочеъ ба баландҳои кӯхистону Помиру Оло-Тоғ корнамоиҳо намудаанд.

Ба ҳамин тарик, мавзӯъ — доираи ҳодисаҳои муҳими зиндагист, ки санъаткор аз ҳаёти воқеӣ интихобан ба тасвир гирифта, ба он диққати хонандаро ҷалб менамояд.

Аксар дар асарҳои бадеӣ якчанд мавзӯъ акс меёбад. Дар байни онҳо як мавзӯъ асосӣ буда, дигараш ба он тобеъ мебошад. Ин гуна сермавзӯӣ бештар дар повесту романҳо мушохида мешавад. Мавзӯҳои тобеъ дар ин ҳолат ба ҳалли мавзӯи асосӣ мадад мерасонанд. Масалан, мавзӯи асосии романи С. Улуғзода «Навобод» аз инъикоси ба ҳам муттаҳидкунии колхозҳо дар давран баъди ҷанг, таъмини зиндагии осудаҳолонани халқ ва баланд бардоштани маданияти меҳнат дар кишлоки колхозӣ иборат аст. Дар айни замон дар ин асар мавзӯҳои дӯстии халқҳо ва ёрии бетамаи халки рус ба халки тоҷик (Пётр Николаевич Боровиков, Вера ва дигарон), мавзӯҳои оид ба роли партия дар сохтмони ҳаёти нави колхозҳо, муносибатҳои шахсӣ ва оилавӣ, ишқу муҳаббат (Нуралӣ, Шодигул) ва ғайра мақом доранд.

Мавзӯоти асосии романҳои А. Серафимович «Сели оҳанин», С. Айни «Доҳунда» ба ибтидои ташкили ҳаёти нави социалистӣ ва ҷангҳои граждани дар мамлакат мансуб аст. Дар романи Раҳим Ҷалил «Шӯроб» мавзӯи ҳаёт ва муборизаи коргари тоҷик дар кони ангишт асосӣ мебошад. Ҷи ин асарҳо ва ҷи асарҳои дигари бадеӣ ҳаргиз дар доираи як мавзӯъ маҳдуд намондаанд. Нависанда ҳамеша чанде аз мураккабиҳои зиндагиро ба миён меоварад. Чунин асарҳои сермавзӯро асарҳои бисёрҷиҳата (серплан) мегӯянд.

Дар санъату адабиёт аз замонҳои қадим мавзӯҳои «абадӣ» амал мекунанд. Мавзӯҳои абадӣ дар адабиёти ҷаҳон аз макру муҳаббат, садокату бевафой, маргу безаволӣ, рашқу номус, ҳасисию ҳотамӣ, гуноҳ ва авфу ато, раҳм ё интиқом ва ғайра иборатанд. Бо вучуди мураккабию муфидии мавзӯоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар ин дoston ишқи олии инсонӣ дар муносибатҳои Рустаму Таҳмина, Бежану Манижа, Сӯҳробу Гурдофарид, Сиёвушу Фарангис ва дигарон хеле писанда аст. Дар тӯли асрҳо мавзӯи муҳаббати олимақоми инсонӣ дар эҷодияти шоирони форсу тоҷик ва мамлакатҳои Шарқи Миёнаю Наздик вобаста бо номи Хисрав ва Ширин, Фарход ва Ширин, Лайлӣ ва Маҷнун, Юсуф ва Зулайҳо, Гулу Наврӯз сароида шудааст. Дар адабиёти Аврупои ғарбӣ ва рус дар як қатор мавзӯҳои абадӣ доир ба аҳди ишқу вафо ва бевафой, дӯстии адоват ва ё дар мисоли ҳаёти шахсӣ икдоми эътироз мушохида мешаванд. Албатта, ин мавзӯҳо дар ҳар давр аз тарафи нависандагони гуногунакида ҳар хел фаҳмида ва ҳал шудаанд.

Санъаткорони пешқадам дар мавзӯҳои абади ба зиддиятҳои синфии ҷамъияти худ сарфаҳм рафтани шуда, мақоми шахсҳои бедордилро дар муҳити даврони феодалӣ ва буржуазӣ ба-ланд гузоштаанд.

Қаҳрамони асосии достони «Лайлӣ ва Мачнун» Қайс, ки шоир ва донишманди замони худ буд, дар натиҷаи оштинопазириаш бо ноадолатҳои сохти қабилавӣ ва банду бастии дину шариат бо лақаби «Мачнун» (ошуфта, девона, ҷинний) маҳкуми аёнӣ ашроф мегардад. Фарҳод барин баҳодурони меҳнатдӯсту покдил ва Ромеҳои шефтаи дилбарон ба сабаби зиштиҳои даврон дар роҳи ишқ қурбон мешаванд. Рустами дастон фақат қувваи беназири ҷисмонӣ нест, ӯ тимсоли адлу инсоф, таҷассуми ватандӯстию инсонпарварист. Ҳолами Тоӣ рамзи саховатмандӣ ва наққорӣ мебошад, ки бар хилофи сарватмандони зихнаю тангҷашм ба ҳамаи одамони бебизоату бенаво дасти мадад дароз мекунад ва олиҳиммати нишон медиҳад.

Қаҳрамони лирикии Умари Хайём, Абӯалӣ ибни Сино, Ҳофиз, Сайиди Насафӣ, Шоҳин, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Байрон, Ҳейне ва дигарон хислати ошӯбгарӣ ва балвогарӣ доранд. Абӯалӣ ибни Сино дар рубони машҳураш ҷамъбасти ақидаи одамони пешқадам ва донишмандони муосирашро аз номи қаҳрамони лирикӣ бо саволу ҷавобҳои риторикӣ таънаомезона ба дороён хеле хуб баён кардааст:

Э кош, бидонаме, ки ман кистаме,
Саргашта ба олам аз паи чистаме,
Гар муқбилам¹, осудаву хуш зистаме,
Варна ба ҳазор дида бигристаме.

Шӯрангезии ин гуна рубоӣҳо дар он, ки хонандагони ҳамон замонро аз вазъияту ҳолати ноҳинчорашон хабардор намуда, ба эътирози шахсӣ роҳ мекушоданд. Бар хилофи ин қабил образҳои ошӯбдиди шоирони некбину хайрхоҳ нависандагони иртиҷоу афтодарӯҳ беадолатии замонро дидани нахоста, қаҳрамони худро ба олами ғайр, ба само, ба боғҳои рангоранги ҷаннати номавҷуд бароварда, зоҳидӣ ва дунёбозориро тарғибу ташвиқ менамуданд.

Фақат дар замони мо имконпазир гардид, ки мавзӯи аса-ри санъату адабиёт мазмуни комили иҷтимоӣ пайдо карда, иштироки озоди одамро барои дигаргунии сохти ҷамъият ва табиат пурра нишон диҳад. Муносибатҳои нави сотсиалистӣ на ин ки ба мавзӯҳои «абади» тағйироти қатъӣ оварданд, балки мавзӯҳои нав ба навро пеш ронданд. Дар байни мавзӯҳои зиёди ҷамъиятӣ ва шахсӣ, қаҳрамонӣ ва лирикӣ мавзӯи меҳнати бошууронаи одам мавқеи асосиро ишғол намуд. Меҳнат ҳамчун зебу зинати инсонӣ, ҳамчун асоси эҷоди илму дониш, ҳусну зебӣ ва мақсаду маром дар ҷои аввал гузашт. Ҳамин тавр,

¹ Муқбил — соҳибқибол, хушбахт.

меҳнатдӯстӣ, идеяҳои ватанпарварӣ ва халқдӯстӣ меҳвари осори бадеии нависандагони советӣ шуд.

Мавзӯи асарҳои санъату адабиётро, чи тавр ки гуфта шуд, ҳаёт муайян мекунад. Вале мавзӯот чизе нест, ки бевосита зиндагӣ ба нависанда пешкаш мекарда бошад. Барои шакл гирифтани мавзӯ санъаткор санаду маводи аз ҳаёт ҷамъ овардаашро аз фикру зикр ва дилу ҷонаш гузаронида, онро бо таҳайюли бадеинаш пазонда суфта менамояд.

Инак, **мавзӯи** асари бадеӣ бо **идея** узван марбут мегардад. Горький гуфтааст, ки асари бадеӣ аз ҳалли се вазифаи аз ҳам ҷудонашаванда иборат аст: дар бобати ҷӣ навиштан, ҷӣ тавр ва барои ҷӣ навиштан. Агар мавзӯ ба саволи дар хусуси ҷӣ навиштан ҷавоб диҳад, идея ба саволҳои барои ҷӣ, ба кадом мақсад ва ҷӣ тавр навиштан ба саволи санъаткорӣ маҳорат ҷавоб медиҳад.

Нависандаи асил, чунон ки боло зикраш рафт, баробари интиҳоби мавзӯ ҷамеа мақсад ва масъалаи асосиро дар ин ё он асараш муайян мекунад. ӯ дар тасвири воқеаҳо муносибати худро зоҳир намуда, ба воситаи кадом персонажу образ амалӣ гардонидани ғояшро пешакӣ фикр мекунад. Суханвар тавассути изҳори муҳаббату нафрат бар воқеаю образҳо ҳукм мебарорад. «Мавзӯ,— мегӯяд Горький,— идеяест, ки дар таҷрибаи муаллиф пайдо шуда, онро ҳаёт ба ӯ талкин мекунад, аммо вай дар маҳзани таассуроти муаллиф ҳанӯз ташкил наёфта меистад ва сонӣ, таҷассуми худро дар образҳо талаб карда, муаллифро тадричан ба қор мебарорад»¹.

Мазмуни идеявии асари бадеӣ

Мазмуни идеявии асари бадеӣ бо мавзӯот ва проблемаҳо ба анҷом намерасад. Ба замири ин боз баҳои идеявӣ-эҳсосӣ ба ҳаёт шари зарури осори бадеӣ аст. Чернышевский дар ин хусус гуфтааст, ки асарҳои санъат баҷуз «азнав офаридан»-и зиндагӣ ва «шарҳу тафсир»-и он ба аҳамияти сеюм низ соҳибанд — онро «аҳамияти ҳукмнома бар ҳодисаҳои ҳаёт» мегӯянд»². Маҳз дар баҳои идеявӣ моҳияти асари адабии бадеӣ равшану барҷаста зуҳур мекунад.

Идея, ки мақсаду нияти санъаткор ва моҳияти асосии асарро муайян месозад, муносибати ӯро низ ба воқеият комилан нишон медиҳад. Бояд гуфт, ки ғайр аз идеяи асосӣ дар асарҳои бадеӣ **идеяҳои фаръӣ (иловагӣ)** низ вучуд доранд. Рафту равиши асар, мавзӯю сюжети он бо идеяи асосӣ ва маънидоди он вобастааст. В. И. Ленин дар «Дафтарҳои фалсафӣ»-и худ таълим медиҳад, ки «Идея дониш ва саъю қушиш (хоҳиш [-и инсон]), ирода мебошад»³.

¹ А. М. Горький. Собр., соч. в 30-ти томах, т. 27, М., 1953, стр. 214.

² Н. Г. Чернышевский. Эстетические отношения искусства к действительности.— Полн. собр. соч., т. 2, М., 1949, стр. 86.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 38, сах. 195—196.

Ин ё он идея ҳамеша бо сохти чамъиятӣ ва бо шароитҳои моддӣ ҳаёт вобастагӣ дорад. Боло зикр шуд, ки идеология ду хел мешавад. Идеяхо низ ду хеланд: **идеяҳои иртиҷоӣ** (реакционӣ) ва **идеяҳои пешқадам** (прогрессивӣ). Агар идеяи иртиҷоӣ ба қувваҳои иртиҷоӣ ва ҷаҳолатпараст така дошта, пешрави чамъиятро ба ақиб кашидани шавад, идеяи пешқадам бо назарияҳои наву пешрав мусаллаҳ гардида, боиси тараққии чамъият мешавад. Қурбу манзалат ва аҳамияти идеяи пешқадам дар сурате меафзояд, ки агар вай маҷмӯи муносибатҳои истехсолии чамъиятӣ (базис)-ро низ ба ҳисоб гирад ва онро айнан инъикос намояд. Идеяи марксизм-ленинизм, ки идеяи пешқадамтарин ва революционитарини ҷаҳон аст, ба кулӣ барҳам додани синфҳои истисморкунандаро тарафдорӣ карда, барои сохтани чамъияти бесинфи коммунистӣ ва дар амал ҷорӣ намудани идеяҳои бародарӣ, баробарӣ ва дӯстии халқҳо мубориза мебарад.

Инак, **идеяи асари бадеӣ** — ягонагии ҳамаи тарафҳои мазмуни он, яъне мавзӯ, **проблема** ва **баҳои идеявӣ-эҳсосии ҳаёти тасвиршаванда** аст. Идеяи нависанда ҳамон андешаю фикрест, ки ӯ ба воситаи тасвири образҳои бадеӣ ва манзараҳои ҳаёт рафтору кирдори иштирокчиёни асар ва ҳолату вазъияти ононро баён месозад. Аз ин рӯ ба равиши муайян ҳал кардани масъалаи асосии дар асари бадеӣ гузошташуда, яъне муносибат ва баҳои нависанда ба ҳодисаҳои муҳимми тасвир кардагӣаш идея номида мешавад. Маҳз идеяи асар дар муборизаи халқӣ тарафдори кӣ будани нависандаро зохир мекунад.

Ҳамин тавр, асари бадеӣ аз як чизи мукаммалу мураккаби идеявӣ ва мушоҳидаҳои зиёди нависанда бар зиндагӣ иборат буда, дар фикри асосии муаллиф чамъбаст меёбад. Масалан, идеяи асосии романи Горький «Модар» аз он иборат аст, ки нависанда роҳҳои умдаи муборизаи синфии байни буржуазияю пролетариатро ошкор карда, ба ғалабаи катъии пролетариат ҷовари комил изҳор менамояд.

С. Айни дар романи худ «Ғуломон» идеяи озодии халқи меҳнаткаши тоҷикро дар мубориза бар зидди мустабидон ва ғалабаи мардумро ба туфайли Револютсияи Кабири Октябрь нишон додааст. Раҳим Ҷалил дар романи «Одамони ҷовид» ғолиб омадани идеяи партияи коммунистиро дар шаҳру кишлоқи Тоҷикистони шимолӣ, ғолиб омадани идеяи хочагии коллективӣ ва шикасти хӯрдани боқимондаҳои душманони халқ — босиҷиён, кулакҳо ва думравони ононро инъикос кардааст. Мубориза барои маданияти нави меҳнати дастҷамъӣ дар шаҳру кишлоқ ба воситаи образи Пулод Қодиров ва шарикони ӯ тасвир ёфтааст. Идеяи асари «Одамони ҷовид» солим буда, на фақат аз устуворона ҷорӣ шудани сиёсати навин дар маҳалҳо

дарак медиҳад, балки инчунин нафрати хонандаро нисбат ба бокимондаҳои душманони синфи ва ҳар гуна қачравихо бармеангезад.

Идеяҳои солиму зубдаи каламкашони советӣ ба идеяҳои халқӣ-демократӣ истинод дошта, дар айни замон рӯҳияи хонандаро ба чунин марому мизон ташкил ва тарбия мекунанд.

Идея ва ҷаҳонбинии нависанда Дар асарҳои санъату адабиёт, ки аксар ҳаёти табақаҳои гуногуни ҷамъияти ба тасвир гирифта мешавад, идеяҳо ҳам мухталифанд.

Дар асари бадеӣ одамони гуногунтоифаю гуногунакида дар задхӯрд ва мунозираю муноқиша ҳақиқати зиндагиро ёфтан ва муқаррар кардан меҷӯянд. Асари бадеӣ ҳамин идеяҳо ва ҳулосаҳои заруриро бо фактҳои равшану мӯътақидона нишон медиҳад. Идеяҳои пешқадам ва инқилобӣ дар асари бадеӣ бо ному фаъолияти образҳои мусбат, идеяҳои иртиҷоӣ бо образҳои манфии асар вобастаанд. Маводи муҳими ҷамъияти ва дуруст гузошта ҳал шудани масъалаҳои ҳозирзамонӣ асоси аҳамияти идеявии асарро таъмин менамояд. Махсусан асарҳои намоёне, ки зиндагониро ҳаматарафа нишон додаанд, дорои аҳамияту таъсири бузурганд.

Идея, ки инъикоси фалсафаи ҳаёт аст, ташаккули он дар фикри одаме як процесси мураккаби эҷодист. Пайдоиши мақсаду нияти нависанда, албатта, аз ҳаёт ва шахси зинда оғоз меёбад. Вале дар асно ба ҳам омехта (синтез) шудани бисёр маводу воқеаҳои ҷамъияти синфи, ҳангоми аз зери калами санъаткори равшанфикри он ҷамъият таровидани асаре аксар идеяи ӯ аз доираи ҷаҳонбинияш берун мебарояд. Фикру мулоҳизаҳои Ф. Энгельс дар бораи эҷодиёти Оноре Бальзак ва В. И. Ленин дар бораи эҷодиёти Лев Толстой ба ҳамин маънӣ далолат мекунанд.

Ф. Энгельс замони худро дар назар дошта, навиштааст, ки «сарфи назар аз нуктаи назари муаллиф» асари ӯ дорои аҳамияти калони сиёсӣ иҷтимоӣ шуда метавонад ва барои тасдиқи он Бальзакро мисол овардааст. «Дуруст аст, ки Бальзак,— мегӯяд Энгельс,— аз ҷиҳати нуктаи назари сиёсӣ легитимист (тарafdори монархия — ҳоқимияти подшоҳӣ) буд. Осори бузурги ӯ — дарси я паёпаё бар инқирози ҷамъияти болоӣ мебошад; таваҷҷуҳи ӯ ба тарафи синфест, ки ба мурдан маҳкум шудааст ... Вале, ягона одамоне, ки ӯ дар бораи онон ба шавқу мафтунӣ ошкоро сухан меронад, ин душманони ашаддӣ вай — республикачиҳо — қаҳрамонони кӯча мебошанд ... инҳо одамонеанд, ки дар он замон (солҳои 1830 — 1836) ҳақиқатан намоёндагони омӯҳи халқ буданд. Ман ончиро яке аз фатҳу зафари барҷастаи реализм, яке аз хислатҳои арзандатарини Бальзаки куҳансол мешуморам, ки ӯ маҷбур буд бар зидди таваҷҷуҳи синфи ва ақидаҳои сиёсӣ худ рафта, ногузирин таназзули аристократҳои дӯстдоштаи худро бинад ва онро чун одамоне мусибатзада тасвир кунад ва одамоне ҳа-

кики ояндаро дар чое **бинад**, ки онҳоро фақат дар ҳамон чо ёфтаи мумкин аст»¹.

Энгельс дар ин чо равшан қайд кардааст, ки асари бар-чаастаи нависандаи бузург агар раванди ҳаётро ҳаққонӣ, ре-алистона ба тасвир гирад, қатъи назар аз ҷаҳонбинии муаллиф процесси пешравии ҳаёт ва қувваҳои нав пайдо шудаистодаи ҷамъият дар он амиқ ва ҳақиқатнигориона ҷамъбасти бадеӣ меёбанд. Дар ҳақиқат, дар романҳои Бальзак муҳаббати ӯ ба ҷониби республикачиҳост, ки ҳукмравои монархияро рад ме-карданд ва ба муқобили он муборизаи саҳт мебарданд.

Идеяи асарҳои Гоголь бо нияту мақсади бадеии нависанда чанде мувофиқат намекард. «Муфаттиш» ва «Ҷонҳои мурда» ба хонанда ба ҳулосаҳои революсионӣ баровардан материал ме-доданд. Аз ин ҳуди муаллиф ба тарсу ваҳм меафтид. Идеяи «Мактуботи сайёд»-и И. С. Тургенев низ назар ба фикри эҷодии нависанда васеътар аст, чунки аз рӯи эътирофи ҳуди муаллифи асар, вай ба сохту низоми подшоҳӣ зарбаҳои саҳт мезад. Добролюбов навиштааст: «Асари бадеӣ на барои он ифодаи идеяи муайян мегардад, ки муаллиф дар вақти навиштани вай идеяшро пешакӣ муқаррар мекунад, балки барои он, ки фактҳои воқеияти зиндагӣ, ки аз онҳо ин идея худ аз худ пайдо мешавад, муаллифро ба завҷ овардаанд»².

Идеяи объективи асари бадеӣ қадру қимати онро ташкил менамояд. Хангоми мутолиаи асари бадеӣ на фақат ба таҳлили ҳуди нависанда ва бо тарзу тариқи ҳаллу масъалагӯзо-риҳои ӯ, балки ба ҷи гуна хонандаро ба идеяҳои азими ҳаётӣ ва ба ҳулосаҳои чуқури фалсафӣ овардани ӯ низ бояд диққат дода шавад. Хамин тавр, эҷодиёти нависандаи ҳақиқатнигори ҷамъияти синфӣ ва материали ҳаётӣ тасвиркардаи ӯ назар ба ҷаҳонбинияш васеътар мегардад, ҳарчанд ки ҷаҳонбинӣ ҳа-ти асосии эҷодиёти қаламдастро ташкил менамояд.

Намунаи дигари таҳлиле, ки хусусиятҳои ҷаҳонбинии на-висанда ва дар айни замон материали объективиро маънидод кардани санъаткори ҷамъияти синфӣ ба назар гирифта шудааст, мақолаҳои В. И. Ленин дар бораи Лев Николаевич Толстой мебошанд. Ленин нишон додааст, ки эҷодиёти Л. Толстой му-хити таърихӣ замони худро бузургворона инъикос намудааст ва фикру мулоҳизаҳои Толстойро фақат бо дониستاني ин му-хит фаҳмидан мумкин аст.

В. И. Ленин дар мақолаи худ «Л. Толстой, ҳамчун оинаи революционии рус» навиштааст: «Зиддиятҳои дар асарҳо, ақи-даҳо, таълимотҳо ва дар мактаби Толстой будагӣ — ҳақиқатан ҳам беандоза калонанд. Аз як тараф, санъаткори гениалӣ, ки на танҳо манзараҳои ҳаёти русро беҳамто тасвир кардааст, бал-ки инчунин асарҳои аълосифати адабиёти ҷаҳонро эҷод кар-дааст. Аз тарафи дигар — помещики дар роҳи Исо дарवेशи-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс о литературе. М., 1958, стр. 73.

² Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., в 6-ти томах, т. 2, 1935, стр. 327.

кунанда. Аз як тараф, эътирози ба таври шоёни дикқат пурзӯр, ростқавлона ва самими ба муқобили дурӯғ ва сохтакори чамъияти,— аз тарафи дигар, «толстойчи», яъне одами беиродаи фартути зиёнқоре, ки интеллигенти рус ном дорад ва дар пеши мардум мушт бар синаи худ зада мегӯяд, ки: «ман одами ганда, ман қабех ҳастам, аммо бо худтакмилдиҳии маънави машғулам; ман дигар гӯшт намехӯрам ва акнун бо котлетҳои аз биринҷ пухтаишуда рӯз мегузаронам». Аз як тараф, танкиди бераҳмонаи истисмори капиталисти, фош қардани ҷабру зулми ҳукумат, фош қардани мазҳакаи (комедияи) суд ва усули идорақунии давлат, ошқор қардани тамоми беҳу беҳуни зиддиятҳои байни афзоиши боигарии комёбиҳои тамаддун ва афзоиши қашшоқӣ, ҷаҳолату азобу уқубати оммаҳои қорғарон; аз тарафи дигар,— тарғиботи қаландаронаи бо зӯри ба шарр муқобилатнақуни»¹.

Ленин қайд мекунад, зиддиятҳои, ки дар ақидаю таълимоти Толстой ҳастанд, тасодуфи набуда, балки ифодаи он шароити пурихтилофест, ки ҳаёти рус дар сеяки охири асри XIX дучори он гардида буд. ...Толстой чун пайғамбаре, ки рецептҳои (дастурамали) нави наҷот додани инсониятро кашф қарда бошад. хандаовар аст. Аммо Толстой чун ифодакунандаи он идеяҳо ва он аҳволи рӯҳие, ки то вақти ба ҳуҷум гузаштани револютсияи буржуазӣ дар Россия дар байни миллион-миллион деҳқонони рус ба амал омадаанд, бузург аст. В. И. Ленин дар мақолаи дигараш «Л. Н. Толстой» навиштааст: «Аҳамияти ҷаҳони ӯ ҳамчун санъаткор, шӯҳрати ҷаҳонии ӯ ҳамчун мутафаккир ва тарғиботчи, ҳам ину ҳам он, аҳамияти революцияи русро ба таври худ ақс мекунонад»².

В. И. Ленин борҳо ду ҷиҳати аҳамияти эҷодиёти Л. Н. Толстойро таъкид намуда, ба ҳулосае омадааст, ки ин санъаткор сабаби ҳама гуна разолату қабоҳат будани мутлақияти подшоҳиро медонист, аммо тарзу тариқи муборизаро ёфта натавониста, роҳи сарбастваи «худтакмилдиҳии ахлоқӣ»-ро тарғиб менамуд. Дар ҳақиқат, зиддиятҳои мафқуравӣ ва эҷоди Толстойро вобаста бо шароитҳои зиндагии ҳаёти руси он замон баҳо додан моро ба ҳақиқати ҳол наздик меорад. Аз ин ҳама маълум мешавад, ки худи таҷрибаи ҳаёти ҷамъияти меъёру мизони дуруст ва ё нодуруст будани мазмун, мавзӯ ва идеяи осори санъаткор буда, маҳз чунин таҷриба ба асар бадеӣ баҳои ҳаққонӣ дода метавонад.

Ин назарияи классикони марксизм-ленинизм ба суҳанварони забардасти санъату адабиёти гузаштаи миллатҳои дигар, аз ҷумла ба адабиёти форсу тоҷик низ тааллуқ дорад. Рӯдакию Фирдавси, Хайёму Носири Хисрав, Ҳофизу Камол, Мушфикию Сайидо, Донишу Шохин ва бисёр дигар бузургон бо вучуди

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 15, саҳ. 201.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 16, саҳ. 350.

фарзанди замони худ — замони феодалӣ будан ва ба қонуниятҳои дину шариат ва расму оини мусулмонӣ итоат доштан, бо назари дақиқи дунёомӯзӣ ҳаётро ҳаматарафа дидаанд. Онҳо ҳамчун адибони ҳақиқатнигор дар натиҷаи мушоҳидакорӣ ва дақиқназарӣ ба чизҳое ва воқеаҳое дар даврони худ пайҳас рафтаанд, ки аз назари мардуми оддӣ пинҳон мемонд.

Вусъати тахайюлотӣ бадеи ин донишмандон ба дараҷае буд, ки онҳо бо баёни ишқу муҳаббат, панду насиҳат, хулқу одоби инсонӣ маҳдуд нашуда, сарфи назар аз ақидаю ҷаҳонбинияшон ҳақиқати талху ногувори замони худро саҳт танқид карда, ҳаёти дигар, соҳти нави иҷтимоиро орзу намудаанд. Умари Хайём дар яке аз рубоҳояш бедарак талабгори олами дигар нашудааст:

Гар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён
В-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба коми дил расидӣ осон.

Ҳофиз аз яъсу навмедихои зиёди мардуми даврони худ ба норозигию таарруз омада, дигар побандии ҷабру ситам буданро тоқатнопазир дониста, беибо гуфтааст:

Чашми осоиш кӣ дорад аз сипехри тезрав?...
Оламе дигар бибояд соҳт в-аз нав одаме.

Агар Бальзак, Л. Толстой ва баъзеи дигар нависандагони Аврупою рус дар изҳори ақидаҳои пешқадамонашон ба амалиёт ва болоравии қувваҳои феалии муборизони мамлакати худ таъя дошта бошанд, дар шароитҳои асримиёнагии Шарк санъаткорони форсу тоҷик орзуҳои неки худро оид ба шаклҳои баркамолӣ ҷамъияти инсонӣ дар ҳаёл ғида мекарданд.

Инак, аз баҳснопазирии таълимоти марксизм бармеояд, ки «ҷаҳонбинӣ барои маърифати бадеии олам роли бузург мебозад ва аз ин рӯ ба эҷодиёту ҷаҳонбинӣ айнӣят додан нашояд, чунон ки ҳаммаънӣ донишмандони ҷаҳонбинии нависанда бо ақидаҳои сиёсии ӯ ғайри имкон аст. Ҷаҳонбинии санъаткор назар ба таваҷҷӯху адовати сиёсии ӯ домангустар аст»¹.

Чунин вазъият, яъне гуногунии ҷаҳонбинию ҳақиқати воқеӣ дар адабиёти советӣ низ мушоҳида мешавад. Баҳусус он дар солҳои 1930 — 40 ва ибтидои солҳои панҷоҳ (1950 — 52) авҷ мегирад. Чунон ки боло қайд шуд, соҳти ҳукуматдории И. В. Сталин ва шарикони ӯ, ки системаи волонтаризм² ва терроризм (даҳшати одамқушӣ)-ро пеш гирифта, бар зидди ақлу илм ва донишу донишмандон муборизаи бераҳмона мебарданд,

¹ М. Б. Храпченко. Типологическое изучение литературы.— Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975, стр. 250.

² Волонтаризм — ақидаи фалсафии идеалисти, ки иродаро қувваи асосии инкишофи ҳастӣ мешуморад, қонуниятҳои объективиро дар табиат ва ҷамъият инкор мекунад.

дар байни халқ ошӯбу изтироб ба миён меовард. Адибони советӣ ба идеяҳои коммунистӣ содиқ монда, аз як тараф, бо асарҳои арзандаи худ ба бунёдкории коргару деҳқон ва зиддияти халолкор барои сохтани ҷамъияти сотсиалистӣ илҳом мебахшиданд. Аз тарафи дигар, бо назари ҳақиқатнигорӣ бар зидди бедодиҳо ва масли оби ҷӯй равон шудани хуни мардуми советӣ баромада, мутлақияти ҳукмфармоии гурӯҳи сардорони давлати он замонро ҳадафи танқид менамуданд.

Нависандагони советӣ, аз ҷумла Михаил Булгаков дар пьесаҳо ва романҳояш «Устод ва Маргарита» («Мастер и Маргарита»), «Сагдил» («Собачье сердце»), Варлаам Шаламов дар ҳикояҳояш, Анатолий Рыбаков дар романаш «Бачагони Арбат» («Дети Арбата»), Василий Гроссман дар романи дугонааш «Барои кори ҳақ» («За правое дело») ва «Ҳаёт ва тақдир» («Судьба и жизнь»), Андрей Платонов дар «Чохбун» («Котлован») ва «Баҳри Ювениль» («Ювенильское море»), Юрий Домбровский, Владимир Набоков ва Леонид Бородин дар асарҳояшон, Владимир Дудинцев дар романи «Зиндагӣ на танҳо бо нон...» («Ни хлебом единым»), Борис Пастернак дар романаш «Духтур Живаго», Александр Солженицын дар романҳояш «Галаҷазираи ГУЛАГ» («Архипелаг ГУЛАГ») ва «Як рӯзи Иван Денисович» («Один день Ивана Денисовича»), Ҷумъа Одинаев дар романи «Гузашти айём» ва баъзе дигарон барои хифзи демократияи сотсиалистӣ, омили инсон ва тамаддун доду фарёд бардошта, хонандаро аз зиндагии казармамонанди умумӣ меогохониданд.

Аксари ин қаламдастон маҳз барои ҳақиқатгуиашон ба таъқибу думболагриҳо дучор шуда, барои танқиди воқеаҳои ғоҷиавии давраи маъмури-фармонфармоии Сталину Берия ва давраи сукуту-рукути Н. С. Хрущев ва Л. И. Брежнев асарҳояшон солҳои мадид аз нашру чоп боздошта мешуданд. Як идда истеъдодҳо ба ҷазоҳои носазо гирифтोर гардида, бахше катл ё фирори ватан ва бархе азобу азияти саҳти бадарғагиро дар Сибирь аз сар мегузарониданд. Кӣ ба ғоҷиҳои дӯзахии ин кишвар тоб оварда, аз он ҷо бемору нотавон бармегашту кӣ абадӣ дар замини он ҷо мехобид.

Александр Солженицын, ки яки онҳосту мусибати саҳти бадарғагиро паси сар карда буд, ҳоло аз нависандагони ҳақиқатнигори боистеъдод шинохта шудааст. Уро дар давраи роҳбарии Н. С. Хрущев аз мамлакат ронданд. Ҳоло ӯ дар марзе на чандон калон, ки дар наздикии шаҳри Кавендиши шимолӣ ШМА воқеъ аст, зиндагӣ мекунад. А. Солженицын дар романаш «Архипелаг...» навиштааст: «...селаи солҳои бисту нӯю ҳи дарён дилнишини Обь понздаҳ миллион (мумкин ки аз ин ҳам зиёдтар) деҳотиёнро ба дашту анбуҳи ҷангали ноҳияи шимолӣ тела карда бурд...»

Сонӣ, селаи солҳои чилу чору-чилу шаш дарёи меҳрубони Енисей тавассути кубурҳои обгузар чанд миллатҳои кулл ва

миллион-миллионҳо асиронро ба Германия ронда бурд, ки баъд-тар қисме баргаштанд...

Селаи соли сию ҳафт бошад, инчунин одамони мансабдор, коркунони собиқ партиявӣ, одамони маълумотнокро гирифта бурд, дар байни онҳо чӣ қадар бегуноҳон дар шаҳр захмдору маҷрӯҳ шуда монданд, ки дар он қатор қаламдастон низ кам набуданд; акнун ҳама ҳамвора мегӯянд менависанд ва ёдовар мешаванд: соли сию ҳафт! Баҳри беканори ғаму андӯхи халқ!»

Нагуфта намонад, ки ин ҳама ба пешравии маданият ва санъату адабиёти советӣ осеби зиёд нарасонда намондааст. Фақат кунун ба шарофати давлати комилҳуқуқ эълон шудани ҷумҳуриямон дар доираи мамлакат, с. ИҶШС ва ба муносибати чорӣ гардидани раванди демократӣ ва ошкоргӯӣ, ин асарҳо пай ҳам ба табъ расида дастраси оммаи васеи хонандагон гардидаанд.

Бояд гуфт, ки санъату адабиёти тоҷику ўзбек аз ин бедо-дихо ба қанор намонда буданд. Агар дур нарафта, таҳдиди марғу маҳбусии ба сари устодон Садрриддин Айнӣ ва Абулқосим Лохутӣ, Чалол Иқромӣ, Холиқ Мирзозода ва баъзе ди-гарон омадаро дар соли 1937 ёдовар шавем мақсад равшан мегардад. Барои мунавварфикрӣ ва танқиди ноқисию норасои-ҳои илму адаб ва ашхоси нопоки замонасоз аз байни зиёиёни илму бадеиёти тоҷик — рафиқон Тўракул Зехнӣ, Раҳим Хо-шим, Ғанӣ Абдулло 10 — 15-соли ўқубату машаққатҳои «Архи-пелаг ГУЛАГ»-ро паси сар қарда бозгаштанд. Онҳо боз ба кори илмӣ-эҷодиашон бо иштиёқи том шуруъ қарда, дар ин самт қорнамоиҳо намуданд. Мутаассифона, Алихуши Наисто-нӣ баринҳо барнагаштанд.

Ба ҳамин тариқ, асари бадеӣ умуман, адабиёт маҳсусан бо тамоми унсурҳои таркибии худ иҷтимоист. Дар онҳо ақи-даҳои гуногун ҳамеша дар задухӯрданд. Вале онҳо ҳамчун наваҳои як танаи дарахт дар атрофи идеяи асосӣ амал меку-нанд. Дар як ҳолат идеяи танқид ва инқори сохти ҷамъияти мавҷуда бошад, дар ҳолати дигар идеяи ягон тарзи ислохоти нави рӯзгор ё кашфиёти революционии ягон воқеа ва илму эҷод, монанди фатҳи қоиот ва ғайра мебошад. Нависандаи бомаҳорат идеяҳои гуногунро дар лаҳзаҳои мусоид истифода бурда, кушиш мекунад, ки идеяи асосиро дар пеши назари хонанда равшантар ва барҷастатар гардонад. Масалан, М. Турсунзода дар силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ба идея-ҳои зиёду гуногун муроҷиат мекунад: идеяи одами советӣ, идеяи «сохибони сафедпӯст» — мустанлиқадорони англис, ки дар сар-замини Ҳиндустон 200 сол ҳукмронӣ қардаанд, идеяҳои ҳинду-вони гуногунакида — қорғари ҳинд, деҳқони ҳинд, роҷҳо (за-миндорон), бараҳманҳо (рӯҳониён) ва гуруҳу табақаҳои ран-горанг. Дар байни идеяҳои гуногуни тоифаи одамон идеяи озодӣ, истиқлолият ва демократия, инсондӯс-

ти советӣ ва интернатсионализми пролетарӣ дар асар бо шавқи (пафоси) бузург садо медиҳад.

Мавзӯ ва идеяи асар ҳамеша алоқаи адабиётро бо ҳозирзамон муайян мекунад. Навигарии мавзӯ ба тариқи ҳатмӣ ба навигарии идея меорад ва баръакс.

2. ОБРАЗИ БАДЕЙ

Образи бадеӣ

Образ — калимаи русӣ буда, ба маънои тасвир, сурат, мучассама ё шакл фаҳмида мешавад. **Образи бадеӣ** — шакли махсуси дарк намудани ҳаёт ва воситаи ифодаи афқору эҳсоси санъаткор мебошад. Вай фақат ба санъату адабиёт хос буда, ба сифатҳои муайян соҳиб аст. Образи бадеӣ дар таҳайюлотӣ санъаткор пайдо шуда, ба ин ё он шакли моддӣ (ҳайкалтарошӣ, мусиқӣ, суҳанварӣ) барои тамошобин, сомеъ ва хонанда мучассам карда мешавад. Дар образи бадеӣ муносибати ҳиссию зеҳнии санъаткор нисбат ба вақоеи ҷаҳон баҳам гудохта мегардад. Ин ба адабиётшиносон асос медиҳад, ки дар бораи забони санъат чун забони тасвирӣ суҳан ронда, пешаварии нависандаро дар ибрази идеяҳои эстетикӣ ва идеалҳои олии ба таҳлил гиранд.

Ҳар як намуди санъат барои ифодаи мазмуни маънавии худ маводу соҳти махсус дорад. Образи бадеии санъати меъморӣ дар ҳолати сукунат-беҳаракатӣ, санъати рассомӣ дар сурати тасвирӣ, адабиёт дар вазъияти рӯҳафзоӣ ва серҳаракатӣ-амалиёт, мусиқӣ дар ҳолати оҳангу наво ва овозхонӣ таҷассум меёбад. Образи бадеӣ дар як жанр дар образи инсон ё ҳайвонот, дар дигар жанр чун образи табиат ва манзараҳои он, дар навъи сеюм дар образи шаъйу ашӯ, дар навъи чорум дар образи омезиши амалиёти одаму муҳит намоиш меёбад. Образи бадеӣ фақат аз мушоҳидаи мулоҳиза иборат набуда, қабл аз ҳама маъноӣ таассурот, эҳсосот — шодкомӣ ё ғаму андӯх дорад. Худи ҳамин шаходати он аст, ки асари ба тамошобин, шунаванда ё хонанда маъқулу мақбуломада аз мукаддамоти санъат аст.

Таълимоти В. И. Ленин «назарияи инъикос» асоси илмӣ мафҳуми образ ва образнокии бадеӣ дар санъати реалистӣ мебошад. В. И. Ленин роли таҷрибаро дар маърифати мазмуну моҳияти воқеият чун меъёри ҳақиқат пешбарӣ карда, гуфта аст: «Ҳамаи донишҳо аз таҷриба, аз эҳсосҳо, аз идрокҳо пайдо мешаванд. Реалияти объективӣ манбаи идрок аст»¹. Бо воситаи образҳои бадеӣ идрок кардани ҷаҳон, мисли тафакқури илмӣ, ба фаҳмидан ва азҳуд намудани ҳақиқати объективӣ равона шудааст. Вале, чи навъ ки боло ишора рафт, илм ҳаёти воқеиро ба шакли чамъбасти мантиқӣ — бо мафҳумҳои мӯҷаррад, бо қонуният ва категорияҳо инъикос мекунад, образи ба-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо. ҷ. 14, сах. 138.

дей бошад, дар санъату адабиёт воқеаҳои умумиро ба шакли конкрет ва фардӣ аз нав эҳё менамояд. Яъне аз он ҷо, ки мафҳумҳои мантиқӣ хоссаи илманд, ягонагии яклухтии эҳсосоту таассурот хосияти образҳои санъат мебошанд.

Ин факт дар шеъри «Сайёҳи ҳинд»-и М. Турсунзода равшан ба назар мерасад:

Гуфтам: «Эй сайёҳи ҳинди кобулӣ,
Кӯдаки хурдию дар ҳукми гулӣ.
Ҷисми хурдатро ба пушти Ҳиндукуш
Қӣ хаво дод, аз ҷӣ мегардӣ ҳамуш?
Ё туро бахти сиёҳат рондааст?
Боди афғонӣ магар паррондааст?...
Ё касе гуфтат, ки дар Ҳиндустон
Ризқи инсон аст чун оби равон?..

Дар ин саволҳои нотиконаи пайдарпай агар, аз як тараф, дар образи мушаххаси афғонбача тақдирӣ ӯ барин бачагони бенавои сарсонӣ ҳинд ва дигар қавмҳои мазлум ба тариқи чамъбасти ифода ёфта бошад, аз тарафи дигар, ҳисси тааҷҷубу тахайюри шоири советӣ вазъияти ноҳинҷори ин наврасҷоро ба онҳо фаҳмонида, ба мубориза қамар бастанро тавсия намудааст.

Бинобар ин ҳам образи бадеиро фикри ҳисшаванда мегӯянд. Образ, аз як тараф, соҳиби фардияти муайян аст, аз тарафи дигар, ҳислатҷоеро, ки барои доираи васеи ҳодисаҳои иҷтимоӣ ва одамони гуногун хос аст, ба андозае дар бар намудааст. Дар асоси ин гуфтаи ҷоиз аст, ки образи бадеи таҷассуми ҳаёти воқеист, ки ба шакли фардӣ-индивидуалӣ дар асар тасвир меёбад. Образ ҳаётро дар ҳодисаҳои ҷудогонаи вай, дар мисоли предмете ё шахсе, ки дорони хусусиятҳои хоси худ аст, чамъбасти мекунад.

Образҳои безаволе, ки аз тарафи классикони бузурги ҷаҳонӣ то ба дараҷаҳои баланди типӣ адабӣ тасвир шудаанд, ба мисли Дон-Кихот (М. Сервантес), Гамлет (В. Шекспир), Андрей Болконский, Наташа Ростова (Л. Толстой), Татьяна (Пушкин), Фарход ва Ширин (Низомӣ), Лайли ва Мачнун (Ҷомӣ), Комде ва Мудан (Бедил), Фирдавсӣ (С. Улуғзода) ва дигарон ҳақиқати характерҳои конкретӣ таърихӣ, милли ва иҷтимоӣро яқоя бо ҳислатҳои умуминисонӣ дар худ омехтаанд. Павел Корчагин (аз романи Н. Островский «Обутоб ёфтани пӯлод»), Олег Кошевой (аз романи Фадеев «Гвардияи ҷавон»), Ёдгор (аз романи С. Айнӣ «Дохунда»), Қодир ва Ҳасан (аз достонҳои М. Турсунзода «Писари Ватан» ва «Ҳасани аробакаш»), Собир (аз повести С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо»), Давлат, Хол, Акбар ва Пӯлод Қодиров (аз романи Раҳим Чалил «Шӯрӯб»), Мехрӣ Хоркашова ва Гулбаҳор Қодирова (аз достони М. Миршакар «Дашти навад») ва бисёр дигар

¹ М. Турсунзода. Сайёҳи ҳинд.— Осори мунтахаб, ҷ. II. Душанбе, 1981, сах. 29—30.

образҳои адаби давраҳои муайяни иҷтимоию сиёсӣ, давраҳои мубориза ва муҳолифатҳои гуногуни замонаро дар худ акс менамоянд.

Образҳо махсули нуктаи назари объективӣ ва субъективӣ санъаткоранд. Вале онҳо аз ягон ҷои номаълум пайдо на мешаванд. Образ дар натиҷаи омӯхтани ҳаёти реалӣ ба вучуд меояд. Нависанда пеш аз он, ки асарро эҷод кунад, одамон ва зиндагиро хуб меомӯзад, онро ҳаматарафа дарк менамояд, баъд аз омӯхтани масъалаҳои бисёри ҳаёт муҳимтаринашро интихоб карда, мақсад ва нияташро бо воситаи образ ифода менамояд.

Масалан, дар повести Пушкин «Духтари капитан» чунин масъалаҳои муҳими замони ӯ ҳал шудаанд: ҳам проблемаи калони таърихӣ (муносибати дворянҳо ва деҳқонон, шӯриши деҳқонон бо сардорӣи Пугачёв), ҳам манзараҳои зиндагии ҳамон вақт ва муҳити дарбори Екатерина, ҳам ҳаёти шахсии Гринёв, ҳам тасвири манзараҳои табиати Русь ва ғайра. Образҳои бадеии ин асар — Гринёв, Маша, Савельич, падару модари Маша, Пугачёву ҳаммаслакони ӯ чун ифодакунандагони нуктаи назар ва ниятҳои бадеии нависанда дар пеши назари хонанда як-як ҷилвагар мешаванд. Дар романи Ч. Икромӣ «Духтари оташ» низ масъалаи муҳими ҷамъияти тоҷикон, бедорӣи шуури синфии ранҷбарони Осӣён Миёна, муборизаи халқи тоҷик барои озодиаш (дар давраи ҳукмронии намояндаи охири хонадони манғитиён — амир Олимхон) бо воситаи образҳои Дилором-қаниз, Аҳмади машқоб, Асо, Фирӯза, Ҳайдаркул ва дигарон баён мегардад.

Образ ҳамчун маҷмӯи лавҳаҳои ҷудоғонаи ҳаёти инсон, пеш аз ҳама, тасвири характери муайяни иҷтимоиро, ки дар маркази ин лавҳаҳо меистад, дар мадди назар мегузорад. Худи ҳамин лавҳаҳои ҳаёти инсон, образ номида мешавад. Нависанда бо воситаи образҳо зисту зиндагонӣ, қору кирдор, вазъияти рӯҳӣ (хурсандӣ, маъюсӣ) ва дигар лаҳзаҳои ҳаёти одамро инъикос менамояд. Ӯ ҳамеша кӯшиш мекунад, ки ин ҳама хусусиятҳои одамро дар асари бадеӣ ҳарҷониба нишон диҳад. Одам ҳамчун объекти асосии асари бадеӣ дар ҳолате образи адабӣ мешавад, ки рафтори ӯ ҳам дар ҳаёти шахсияш ва ҳам дар ҳаёти ҷамъияти — дар истехсолот, дар соҳаи сиёсату маданият ва ғайра тасвир гардад. Вазифаи тарбиягари образи бадеӣ бо табиати бадеии он алоқай зич дорад. Образ воситаи асосист, ки ба ақлу ҳис ва иродаи одам таъсири идеявӣ-эстетикӣ гузошта, онро ба ҷунбишу тақон ва ба дигаргун сохтани воқеияту зиндагӣ сафарбар мекунад. Таъсири ҳаяҷоновари образи бадеӣ ба василаи фаъоли тараққиёти маданияти эстетикӣ одам мубаддал хоҳад гардид.

Образҳои санъату адабиёт, ки ифодакунандагони идеяҳои

мухталифанд, дорои сифат ва ахлоку одоби муайян мебошанд. Ин аст, ки дар асарҳои бадеӣ, ҳамеша дар қатори образҳои мусбат, образҳои манфӣ низ амал мекунанд. Дар асарҳои санъат ва адабиёт дар байни қувваҳои аз байн рафтаистодаю қувваҳои навбаромади ҷамъият мубориза ҳамеша дар ҷӯшу хуруш аст. Масалан, гурӯҳи образҳои мусбати «Ғулумон» — Қулмурод, Эргаш ғулум, Сафар ғулум, Муҳаббат, Ҳасан, Фотима ва бисёр дигар намоёндагони халқ ба муқобили гурӯҳи образҳои манфӣ — Ҷурмон-Полвон, Раҳимбой, Ҳайт Амин, Қутбия, Ҳамдам-Ҷурма ва дигарон доимо дар задухӯрд ҳастанд. Дар чунин вазъиятанд образҳои мусбату манфии романи С. Улуғзода «Фирдавсӣ», романи Ҷ. Икромӣ «Ҳатлон».

Зиддият, ки дар асари бадеӣ дар байни образҳои мусбату манфӣ вучуд дорад ва муборизаи ногузире, ки дар байни қувваҳои наву қӯҳнаи ҷамъият меравад, низои адабӣ (конфликт ё худ коллизия) асари бадеӣ ном дорад.

Низоу нифоки асари бадеӣ

Низоу ихтилофоти асари бадеӣ дар адабиёт-шиносии умумӣ бо калимаи латинӣ **конфликт** маъмул аст. Маънои истилоҳии он ба ҳам

бархӯрдани рафтору афкор, нуқтаи назар, идеяҳо, эҳтисос эҳсосот, саъю қӯшиш ва манфиатҳои мухталифи иштирокунандагони асар мебошад. Ҳаёти воқеӣ пур аз носозгории объективӣ буда, ҳуди он манбаъ ва асоси низоу нифок аст. М. Горький навиштааст: «Ҳаёт пур аз драма, пур аз зиддиятҳои бузургу хандаовар аст». На фақат муборизаҳои байни қувваҳои иҷтимоӣ синфҳо, инчунин муборизаи ғояҳою ақидаҳо зиддияти зиндагиро ташкил мекунанд. Майлу тамоюли тараққиёти ҷамъияти худ аз худ зиддиятҳои драматикӣ зиёдеро дар бар дорад, ки он дар осори санъату адабиёт бевосита ё бавосита, ошкор ё ниҳонӣ амал мекунанд. Санъату адабиёт мазмун ва шаклро барои асарҳои бадеӣ аз ҳамин задухӯрдҳои ҳаёт мегиранд. Зиддиятҳои зиндагӣ бо тамоми рангорангиашон ба намудҳои гуногун зоҳир шаванд ҳам, мазмуни конфликт аз муборизаи байни ҳусну зишти ва начибии палидӣ, аз мақсадҳои олии қабоҳату разолат иборат мебошад, ки ба он аз мавқеи идеали эстетикӣ пешқадами ин ё он замон баҳо дода мешавад.

Аз ин рӯ «конфликт чун асоси таркибии осори адабӣ бо ибораю таъбирҳои муайяни бадеӣ баён мегардад. Ҷӣ барои интиҳоби конфликт ва ҷӣ дар таҷассуми шоиронаи он муқаддамоти идеявӣ эҷодӣёт возеҳ зоҳир мешавад. Вале дар ин ҳолат набояд, ки он аз ихтилофоти дохилии асар ва қӯшоиши он ҷудо (муस्ताқил) истад»¹.

Низои бадеии повести тарҷимаи ҳоли С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» хеле мураккаб аст. Вай дар асоси задухӯрди байни қувваҳои гуногуни иҷтимоӣ: аҳли меҳнат — Умархон, Обид-

¹ М. Б. Храпченко. Типологическое изучение литературы.— Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1975, стр. 258.

хоча, Додобони дуредгар, Ершов, Николаев, Қаҳҳор амаки шикорчӣ, Курбони ширинкор, Зокир-Қомандир ва аз занҳо Шарофат, Нисохон, тӯта Люба, тӯта Маша ва дигарон бар зидди қувваҳои иртиқоӣ — бойҳои золим, заминдорон ва босмаҷиён сохта шудааст. Образи Умархон ҷамъбасти моҳияти зиндагии насли калонсол, ифодаи характер ва хислатҳои чуниин персонажҳои мусбати асар мебошад, ки тадричан ба дараҷаҳои баъланди маданияти меҳнату ҳаёти маишӣ мерасад.

Ғайр аз ин, зиддияти қувваҳои наву кӯҳна дар повесть равшан хувайдост. Гурӯҳи ҷавонони повести «Субҳи ҷавонии мо» — Собир, Солеҳ, Муродхон, Сулаймонов, Азиз, Қарим, Шамсуллоев, Нишон, Арзуманов, Таня, Эрматов ва дигарон, ки қувваи боиктидори ҷамъиятианд, ҳамчун намояндагони зиёниҳои навпаӣдо бар зидди тарафдорони ҳаёти собиқа, ба муқобили муштзӯрон, рӯхониён, миллатчиёни буржуазӣ ва урфу одатҳои боию феодалӣ мубориза мебаранд. Образи қаҳрамони марказии повесть Собир ҷамъбасти моҳияти ҳамаин процесси инкишофи воқеаҳо, таҷассуми симони ҷавонони ғаёли он солҳо мебошад. Муборизаи байни аҳли меҳнат ва муфтхӯрон, байни комсомолецҳо ва қоҳилону кӯҳнапарастон дар ин асар аз мавқеи идеяҳои олии ҳозирзамон шиддат ёфта, ниҳоят, ғояҳои нави сотсиалистӣ ва мафҳумҳои тозаии маънавиёт тантана мекунад.

Ба ҳамаин тариқ, махсусияти мазмуни конфликт дар муборизаи байни зебоию ҳиссу фикри салим ва разолату қабоҳат қо гирифта, баҳои онҳо мебоист дар партави идеали эстетикӣ пешқадами ин ё он замон ҳал гардад. Санъату адабиёти реалистӣ низоъҳои ҳаётиро ҳақиқатнигорона ба таҳлил оварда, дар шакли задухӯрди характерҳои типӣ дар вазъияти типӣ нишон медиҳад.

Роли конфликт дар адабиёт танҳо ба тасвири тарафҳои рангини ҳаёти воқеӣ вобаста нест, хусусиятҳои хоси намуду жанрҳо ва воситаҳои типсозӣ низ дар он таъсир дорад. Таъсири конфликт дар асарҳои эпикӣ — роман, повесть, дар асарҳои драматӣ — пьеса, кинофильмҳо ва махсусан дар фочиа (трагедия) кавитар аст. Дар асарҳои лириқи конфликт бо воситаи ифодаи эҳсосоту таассуроти худӣ шоир, одамони гуногун ва муносибатҳои онон нишон дода мешавад.

Санъату адабиёти буржуазӣ дар замони ҳозира ба ҳақиқати зиндагӣ дигар ҳел назар карда, низоу мусодимаҳои тундутази байни меҳнату капиталро рӯпӯш мекунад. Фақат санъати ҳақиқатнигор муборизаи боадолати мазлумонро бар зидди ҷабру тааддӣи сармоядорон ошкоро нишон медиҳад ва одамони оддӣи меҳнатро барои тантанайи идеалҳои пешқадами ҷамъияти рӯҳбаланд менамояд. Меҳру мухаббати бепоёни навишандаи советӣ доимо ба манфиати меҳнатқашон ва бар зидди душманони халқ нигаронида шудааст.

Персонаж

Персонаж калимаи лотинӣ (persona) буда, тарҷимааш маънои **шахс, симоро** дорад. Иштироккунандаи асари эпикӣ ва пьесаҳои саҳнавиро персонаж меноманд. Мафҳуми персонаж назар ба қаҳрамон, ки иштироккунандаи асосии асари бадеист, хурдтар аст. Персонажҳо дар асар мавқеи дуҷумро ишғол намуда, назар ба қаҳрамон микдоран зиёдтаранд. Масалан, дар романи Л. Н. Толстой «Чанг ва сулҳ», зиёда аз 500 персонаж иштирок доранд, аммо қаҳрамон қариб ба 30 нафар мерасанд. Дар романи С. Айни «Ғулумон» қариб 130 нафар персонаж амал мекунанд, қаҳрамонони асар аз 20 нафар зиёд нест. Инчунин дар романи Ч. Икромӣ «Духтари оташ» зиёда аз 150 нафар персонаж иштирок дошта, қариб 25 нафар қаҳрамон қарандаи ҳамаи воқеаҳои мусбату манфии асаранд.

Калимаи персонаж, ки умуман дар асарҳои бадеӣ истифода мегардад, дар асарҳои саҳнавӣ-драмавӣ бештар ба қор меравад. Дар театрҳо аксар истилоҳи персонажи драмавӣ, мазҳақавӣ, фоҷиавӣ ва амсоли он маъмул аст.

Дар осори бадеӣ нисбат ба иштироккунандагон, ки дар ҳаракату амалиётанд, якчанд ибора истеъмол мешавад, ки онҳо аз якдигар фарқ кардан зарур аст: **персонаж, характер, қаҳрамон, иштироккунанда**. Гоҳо истилоҳи қаҳрамон ҳамвора ба персонажҳои мусбату манфӣ ҳам нисбат дода мешавад. Аз рӯи ҳақиқат ин дуруст нест. Семантикаи (маънои аслии) қаҳрамон ба одамони наҷибу нақӯқор дахл дорад. Магар Арбоб Камол, Қорӣ-ишқамба, Чичиков, Плюшкин, Собакевич, Чобир Билолов ва амсоли онҳо, шахсони манфурро қаҳрамон номида мешояд? Онҳо зиддиқаҳрамон (антигерои) ва ё персонажҳои манфӣ бояд гуфт. «Персонажҳои адабиёти бадеӣ, — таъкид кардааст нависанда ва арбоби театри немис Бертольт Брехт (1898 — 1956), — ҳамафту ҳамандомии оддӣ одамони зинда нестанд, балки образҳои онҳо, ки мувофиқи мақсади идеявии муаллиф тасвир ёфтаанд».

Иштироккунандагони асар ошонро меноманд, ки назар ба рафтору аъвори бевосита, бештар эҳсосоту андеша нисбат ба воқеаҳои дида қабулқардашон зоҳир менамоянд. **Характер** ба он объекти маърифати бадеӣ мансуб аст, ки ҷанбаи муҳими иҷтимоии якқатор одамонро дар худ таҷассум овардааст. Аз ин ҷиҳат, мафҳуми характер аз образ тангтар аст. Зеро **образ** тасвири тамоми мавҷудот — инсоният, ҳайвонот, наботот ва умуман олами шайъ (ашъе)-ро дар бар мегирад. **Характер**, ки асосан ба шахсияти одамони мансуб аст, муайяни ва яқлухтии сифатро таъкид менамояд. Характер, ки ба олами рӯҳияи шахс, яъне ба мақсаду ният, процесси тафаккур ва эҳсосоти ӯ тааллуқ дорад, асрори ботинии инсонро тавассути василаҳои зоҳирӣ (симо, рафтору аъвор, шаклҳои муносибату муошират) ва муҳити воқеияти ӯ (рӯзгор, истеҳсолот, табиат) мекушояд. Аз

ин рӯ характерро ҳақиқати ботиние донистаанд, ки аз байни шакли зоҳирӣ намудор мегардад.

Доир ба персонажҳо бошад, бояд гуфт, ки онҳо ду хел мешаванд: байни персонажҳои асосӣ ё марказӣ ва персонажҳои дуюмдараҷа ё эпизодӣ фарқият ҳаст. Масалан, дар баъзе асарҳо персонажи асосӣ аз як шахс иборат буда, ин симо ба маркази диққат, дар нақшаи аввали асар меистад: чунин аст Ёдгор дар «Дохунда»-и С. Айнӣ, Давлат Сафоев дар романи Ф. Ниёзи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист...» Дар баъзеи дигар асарҳо гурӯҳи персонажҳои асосӣ амал менамоянд. Чунончӣ, дар «Духтари оташ»-и Ҷ. Иқромӣ симои Фирӯза, Ҳайдаркул, Асо: дар романи Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» Носир Аббос. Ивон-амак, Қаримҷон-ака. Персонажҳои эпизодӣ ё дуюмдараҷа ба рои возеҳтар кушодани ҳислату сифатҳои одамию ҷанговарӣ ва истеҳсоли персонажҳои асосӣ ёри мерасонанд.

Персонажҳо, ки тафаккури мантиқии нависанда ва мазмуну ҳодисаҳои тасвиршавандаро дар асар бо бадеияти том иҷро намуданд, чун як тарафи композицияи асар **системаи персонажҳо** ном мегиранд.

Ҳамин тавр, конфликт, ки бо задухӯрди образҳо ва персонажҳо зиҷ алоқаманд аст, на фақат рӯҳу ҷони мазмунӣ идеявӣ асари бадеӣ, балки инчунин асоси шакли бадеии асар, инкишофи сюжет ва композицияи онро ташкил менамояд.

3. КОМПОЗИЦИЯ ВА СЮЖЕТИ АСАРИ БАДЕИ

Композиция

Маънои луғавии **композиция**, ки аз калимаи лотинӣ бармеояд (compositio — ҷо-ҷо гузоштан, тартиб додан ва муттаҳид кардан) — созиши асари адабиёту санъат мебошад. Маънои истилоҳи **композиция** — таносуби пурахамияти қисматҳои асари бадеист. **Композиция** — сохт, бастакорӣ ё устухонбандии асари бадеӣ буда, мисли сюжет ва забони бадеӣ воситаест, ки асари бадеиро ба вучуд меорад. **Композиция** барои мантиқан бо тартибу низом гузоштани қисмҳои ҷудоғонаи асар ва ба ҳам муттаҳид кардани воқеаю ҳодисаҳо дар он хизмат мекунад. **Композиция** ягонагии амалиёт, таносуби охангҳо ва мувофиқати маънохоро, ки шартӣ зарури ҳар як асари адабиёт, таъмин менамояд. Вай шакл ва мазмуноро ба ҳам пайваста, ба тариқи диалектикӣ аз ҳолати шакл ба мазмун мегузарад.

Маълум аст, ки нависанда дар асараш зиндагиро тасвир мекунад, вале ин барои вай харгиз максими маҳз нест, ӯ тавассути он ба рафти ҳуди ҳаёт таъсир гузошта, муҳаббат ё нафрати хонандаро нисбат ба воқеае ё ҳодисае бедор менамояд. Аз ин рӯ суҳанвар ба гурӯҳи образҳо ва иштирокини ҷудоғонаи асараш иҷрои роли муайяно таъйин карда, манзараю лавҳаҳои зиндагиро он чунон дар ягонагии мураккабаш нишон медиҳад, ки хонанда худ ба ҳулосаҳои зарурӣ омада,

ба ҳодисаҳои воқеӣ аз мавқеи қонуниятӣ рӯзгор баҳои сазовор медиҳад.

Нависанда ҳангоми тасвири одам хусусиятҳои гуногуни зоҳирӣ ва ботинии ӯро ба таҳлил мегирад. Масалан, баёни тарҳу қиёфа ва сару тан (портрет), рафтор ва тафсилу ҷузъҳои муҳити зиндагӣ (интерьер), манзараҳои табиат (пейзаж), андешаҳои як шахс — нутқи мустақили ӯ (монолог), муқолима — нутқи ду шахс (диалог), ривоят ё маънидоду баҳои (характеристикаи) ҳуди нависанда, муросилаю муқотибаҳо, тавсиф ва тасвири дигар воқеаю ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, муносибатҳои рангоранги байни одамону ҷамъият, табиат ва ғайра сохту таркиби муайяни асарро талаб мекунанд. Суханваронро зарур аст, ки ҳамаи ин қисмҳои асари бадеиро тавре ба ҳам пайванданд, ки аз он як бинои зебою мӯхташамии адабӣ ба вуҷуд ояд. Барои ба ҳам мантқан ва мутаносиб пайвастании ин ҷузъҳои асари бадеӣ мавқеу нуқтаи назари ҳуди санъаткор бузург аст.

Ҳар як ҷинсу намуди адабӣ — лирика, эпос, драма ва ғайра дорои хусусиятҳои композиционии худ мебошад. Барои мисол аз назм дostonҳои Абдулқосим Лоҳутӣ «Сафари Фарангистон», Мирзо Турсунзода «Писари ватан», Мирсаид Миршарқар «Дашти лаванд» ва баъзеи дигар хизмат карда метавонанд.

Сохти романи Ҷалол Иқромӣ «Духтари оташ» дар композициясозӣ қомилан ба пайравии қоидаҳои устухонбандӣ ҷавоб диҳад ҳам, дар айни замон бо «экспозицияи мавқуф» нигошта шудааст. Дар он унсурҳои шакл (ривоят, таассуроти суханвар ва баҳои ӯ ба ҳар ҳодисаю воқеа, ҷалб намудани масал, панду андарз ва мақолҳои халқию классикӣ, диалог, монолог, пейзаж ва ғайра) пай ҳам устокорона ҷо-ҷо гузошта шуда, онҳо боиси ифодаю қушоиши нияту маром ва максиму мазмуни асар гардидаанд. Дар ин вазъият композиция дар роман ҳам вазифаи шакл ва ҳам вазифаи мазмуноро адо кардааст. Масалан:

1. Дар натиҷаи ҷабру ситами беамон бедорӣ шуури синфӣ аҳли меҳнати тоҷик ва болоравии эътирози ҷудогонаи намоёндагони халқ бар зидди золимон.

2. Баромадҳои интиқомҷӯёни алоҳида ба мисли Дилоромқаниз, Аҳмади Машқоб, Ҳайдарқул, Асо ва дигарон.

3. Сурати муташаккилӣ-қоллективӣ гарифтани эътирози халқи заҳматқаш бар зидди амиру амалдорони ӯ ва мутаассибони дин баробари наздик шудани воқеаҳои революционии февралу октябри соли 1917.

4. Ба воқеаю ҳодисаҳои Инқилоби Халқии Бухоро (соли 1920) ҷалб шудани занони меҳнатқаш ва бо сардорӣ Фирӯза дар дохили арқи амир пурзӯр шудани мубориза аз тарафи машқобзанон.

5. Бо ғалабаи Револютсияи Халқии Бухоро (сентябри 1920)

анчомидани муборизаи пролетариати русу ранчбарони тоҷику ўзбек ва тарки тоҷу тахт карда, ба мамлакати хориҷа (Афғонистон) гурехтани амир Олимхон ва хизматпешагони ӯ.

Чунон ки дида мешавад, муттасилию мунтазамии фикру идеяи нависанда, ба воситаи ҳамаи унсурҳои композиционӣ ба худ ҷои муайян ёфта, мавзӯро комилан ҳал намудаанд.

Соҳти асари бадеи назар ба асарҳои ғайри бадеи ҳосияти диққатҷалбкунанда дорад. Яқӯмӣ бо образ, образнокӣ ва бо ҳаракату амалиёти одами зинда марбут аст. Принципҳои композиционии асари ҳар як нависанда доираи фаҳмиши ӯро дар бораи алоқаю муносибатҳои зиндагӣ ва сабабу оқибатҳои он нишон медиҳад.

Композиция, ки аҳамияти умумиэстетикӣ дорад, дар дигар намудҳои санъат ба эътибори забони махсуси бадеи ҳар яке истифода мешавад. Масалан, дар санати расомӣ дар бобати соҳти **обуранг, тобиш (колорит) ё нақшу нигори раҳдори тасвирӣ (графика)** гуфтан мумкин аст; дар санъати меъморӣ **композицияи ҷабҳавӣ (фронтальная)**, ҳаҷмию андозавӣ ва **маконию фазой**, дар санъати кино — **соҳти садоӣ-музикӣ, мавҷҳои нури ва соҳти драмавӣ-мундараҷавӣ** диққатро ҷалб менамояд; дар музикӣ бошад, **таносуби лаҳну зарб ва оҳангу овоз** аҳамият дорад. Композиция барои шахси қабулкунанда имконият фароҳам меоварад, ки аз қисмати ҷудоғона ба фаҳмиши кулл, аз як қабати шакли бадеи ба дигари он, аз аҳамияту маънои ибтидоии асар то ба ҷамъбасти мазмуни вай рафта расад ва баръакс.

Инак, композиция — воситаи бадеиест, ки санъаткор бо ёрии он **таносуби байни характерҳо, хусусият ва аломатҳои зарурии онҳо, алоқаи байни воқеаҳои гуногуни ҳаётро ба вучуд меорад.** Композиция бо сюжет алоқаи узвӣ дорад.

Сюжет калимаи франсавӣ (sujet) буда, маънои мавзӯ, ашёро дорад. Сюжет ҷанбаи амали таҳриқи (динамикаи) осори санъат мебошад. Сюжет зиддияти зиндагии санъатро дар инкишофи характерҳо, эҳсосоти мусбату манфии одамай, муносибати байниқадриҳои персонажҳо муҳит инъикос намуда, тавассути ин ҳама фикри асосии (концепцияи) муаллифро нисбат ба воқеият иброс менамояд. Вай зотан бо ғояи асар пайвастагӣ дошта, василаи ифодаю инкишофи он мебошад.

Асарҳои бадеи (бидуни баъзе лавҳаю шеърҳои лирикӣ) дорои хатти сюжет мебошанд. **Воқеа** ё силсилаи воқеаю ҳодисаҳо, ки мазмуни асари бадеиро ташкил карда, характери одамон ва тақдирҳои онҳоро маънидор менамоянд, **сюжет** ном гирифтаанд. Сюжет асоси мундариҷавии асарҳои эпикӣ (роман, повесть, ҳикоя, очерк, достон) ва драмавиро ташкил мекунад. Дар назми лирикӣ ба ҷои сюжет баъди таассурот ва эҳсосоти эҳтироси шоир нисбат ба воқеаю мавқеа асосӣ дорад.

Сюжет низ яке аз унсурҳои шакли адабӣ ба шумор мера-

вад. Вале бо дахл кардан ба мағзи воқеаҳо ва хусусиятҳои умдаи характерҳо ба таври диалектикӣ ба мазмун мегузарад. Сюжет бо воқеият алоқаи мустақкам дошта, ба маводи зиндагӣ така мекунад. Вале таъсири шахсияти нависанда дар офаридани он бечуну чаро ҳис мешавад. Яъне, сифатҳои шахсии санъаткор барои аз худ кардан ва истифода бурдани материал дар кори сюжетсозӣ мақоми намоёнро ишғол менамояд.

Ба ҳамин тарик, сюжет як чизи мавҳуму мучаррад набуда, балки чун факти конкрет вай аз худи ҳаёт гирифта шуда, боз ба он дар шакли суфтаю дилписанд баргардонида мешавад. Нависанда дар асари бадеӣ як ва ё якчанд воқеаҳоро асоси тасвири худ қарор медиҳад. Одамон дар процесси муносибат ва муомила бо якдигар унс мегиранд, барои мақсадҳои муайян яқҳо мубориза мебаранд ва ё нуктаи назари идеявӣ ва синфиашон рост наомада, бо якдигар ба талошу садама меоянд. Чунин муносибатҳо дар асар ба масъалаҳои мураккаб табдил ёфта, бо воситаи образҳо ва рафтори онон қушода мегарданд.

Сюжети романи Максим Горький «Модар» аз задухӯрди ду синф-синфи дороён — сохибони завод ва пролетариат — коргарони рус иборат мебошад. Горький дар романи «Модар» он қувваи наверо тасвир менамояд, ки дар ҳаёт дар натиҷаи конфликти таърихӣ револютсияи 1905 рус ба миён омада, дар тахти роҳбарии партияи большевикӣ пайдо шудааст ва ба муборизаи зидди ситамгарон фаъолона шурӯъ намудааст. Дар ин асар образи намояндагони пролетариати рус, озодибашандагонии аҳли меҳнат равшан нишон дода шудааст. Дар маркази роман образҳои револютсионерони содиқу вафодор меистанд. Дар мисоли ин образҳо, ки ҳаракати коргарӣ инъикос ёфтааст, дар айни замон ояндаи он мучассам мегардад.

Сюжети романи Садриддин Айни «Дохунда» аз муборизаи меҳнаткаши тоҷик барои озодии сиёсӣ ва иҷтимоӣ бар зидди сохти амиру аморат, ки он муддати мадид дар Осиёи Миёна истехкоми дину шарият буд, иборат мебошад. Дар маркази сюжети асар таърихи пайдоишу ба камолрасии қувваҳои револютсионии халқҳои Осиёи Миёна ва дар муҳорибаҳо бар зидди аксулинқилобчиёни дохилию хориҷӣ ташаккул ёфтани характери одамони нав меистад. Роҳнамоии партияи коммунистӣ ва ёрии халқи рус дар ин мубориза ҳақиқатнигорона акс гардидааст.

Сюжети асари бадеӣ ҳамчун мазмун ва мундариҷаи асосии он дар задухӯрди идеяҳо ва образҳои гуногун инкишоф меёбад. Махсусан дар асарҳои эпикӣ мазмун ва маъноии ҷамъиятии зиндагӣ доимо дар талош ва долу зарб қушода мешавад. Мувофиқи маънидоди М. Горький. «...Сюжет, яъне алоқаву зидият, тавачҷӯху нафрат ва умуман муносибати байниҷаҳонии ода-

мон — таърихи инкишоф ва ташаккули ин ё он характер, тип мебошад»¹.

Сюжети асари бадеӣ бе низоу нифок, бе пайкори байни қувваҳои кӯхнаю нав инкишоф ёфта наметавонад. Дар асари бадеӣ воқеаҳо маҳз перомуни образҳои мусбату манфӣ гирд омада, зиддияти байни онҳо амалиёти асарро ба пеш ҳаракат медиҳад. Ҳамин задухӯрдҳои идеявӣ ва ақидавӣ ҳаст, ки байни образҳои мусбату манфии асар конфликт ривоч гирифта, ба завқи хонанда таъсир мегузорад. Бинобар ин меғӯянд, ки гавари асосии пешравиҳои ҳаёт ҳам дар баҳсу мунозира ва низоу нифок аст.

Вале конфликт, чи навъ ки қайд гардид, бояд дар ҳар ҳолат конкрет ва дорои мазмуни муайян бошад. Низоъ фақат барои низоъ вучуд дошта наметавонад. Низоу нифок, мубоҳисаву мунозира дар асари адабии бадеӣ бояд ягон масъалаи муҳимми ҷамъиятиро ба миён оварда, онро ба манфиати омма ҳал намояд. Конфликтҳо баъзан дар доираи муносибатҳои ҷамъиятӣ, зиддиятҳои синфӣ ба вучуд меоянд ва баъзан характери шахсӣ доранд. Ҳам дар он ва ҳам дар ин ҳолат рӯҳи ҷамъияти ҳукмрон аксар ба ҳалли онҳо таъсири ҳалқунанда мебахшад. Ихтилофоти ҷамъиятӣ гоҳо ба конфликти шахсӣ гузашта, характери одамон дар низоъҳои зиндагӣ обутоб меёбад. Барои ин, муборизаи ҷамъиятии Алёша, Павел Власов ва ҳамфикрони ӯ (аз романи «Модар»), Ёдгор ва шарикони ӯ (аз романи «Дохунда»), Пӯлод Қодиров ва дӯстони ӯ (аз романи «Одамони ҷовид» (мисоли равшан шуда метавонанд. Идеяи револютсия, идеяи озодӣ овардан ба халқи худ Алёшаю Власовҳо, Ёдгору Қодировҳо ва амсоли ононро то ба дараҷаи иҷроӣ вазифаҳои умумиҷамъиятӣ мерасонад.

Чи тавр ки дидем, сюжет ҳамчун системаи конкрети ҳодисаҳои асар характерҳои муайяно дар амалиёти алоқамандонаи байни ҳамдигарии онон мекушояд.

Унсурҳои сюжет Сюжет аз унсурҳои ҷудогона ташаккул ёфтааст: **оғози воқеа** (экспозиция), **гиреҳбандии воқеа** (завязка), **инкишофи воқеа** (развитие действия), **авҷи воқеа** (кульминация), **гиреҳкушоии воқеа** (развязка) ва **хотима** (финал). Ҳар як унсурҳои сюжет лаҳзаи муайяност, ки боиси инкишоф ва вусъати конфликт мешавад.

Масалан, дар оғози воқеаҳои романи Горький «Модар» маҳаллаи коргарӣ ва аҳволи зиндагонии коргарони кӯҳансол дар замони ҳукмронии подшоҳи рус таъсир шудааст. Дар маркази он ҳаёти пурмусибати падару модари Павел, овони бачагӣ ва наврасии Павел Власов ва монанди ӯ барини ҷавонон то замони бо револютсионерон ҳамроҳ шудани онҳо меистад.

Ба роҳи амалиёти револютсионӣ дохил шудани П. Власов ва бо максдади ҳамкорӣ бо писари худ Павел алоқая маънави

¹ М. Горький. Беседа с молодыми.— О литературе, М., 1980, стр. 414.

пайдо кардани модар — Пелагея Ниловна гиреҳбандии воқеаҳо и романи «Модар» ба шумор меравад. Дар атрофи Павел чамъ омадани қувваҳои нав ба нав ва дар байни коргарони заводу фабрикаҳо паҳн кардани варақа ва шиорҳои зидди зулму истисмор, ки аз вусъати ҳаракати револүсионӣ хабар медиҳад, ба инкишофи воқеаҳо тааллуқ дорад. Намоиши коргарон дар иди «якуми Май» бо сардории Павел Власов ва задухӯрдро бо полицаӣҳо авҷи воқеаҳо донистан мешояд. Гиреҳкушоии воқеаҳо дар романи «Модар» аз мувофиқи суд бар Павелу шарикони ӯ ва ниҳоят, хотима аз ҳабс шудани Ниловна иборат мебошад.

Дар мисоли романи С. Айни «Ғулмон» низ ин унсурҳои сюжетро татбиқ кардан душвор нест. Оғози воқеаҳои романи «Ғулмон» аз тасвири муҳити ҳаёти туркманҳои ғулмдор ва зисту зиндагии деҳқонони камбағали ба асирифтада сар мешавад. Баъд манзараҳои табиат, хариду фурӯши ғулмон дар бозор, азобу укубатҳои ҷисмонӣ рӯҳии деҳқонони асиршуда акс меёбад. Ин қисми асар хонандаро ба қабули воқеаҳои минбаъдаи асар тайёр мекунад. Бо тасвири норозигӣ ва эътирозҳои ҷудогонаю оммавии мардум, шахсони пешкадаму балвогарро бераҳмона ба қатл ва ҷазоҳои саҳт расондани амиру ҷаллодони ӯ дар Регистони Бухоро гиреҳбандии воқеаҳо сар мешавад.

Характери муташаккили гирифтани муборизаи халқи тоҷик ҳамчун далели бедории шуури синфи ғулмон ва бо большевикони пинҳонкор алоқа карда, дар байни хезумкашону деҳқонони камбағал варақаю газетаҳо паҳн намудани Эргаш Ғуллом, Сафар Ғуллом ва дигарон аз инкишофи воқеаҳо гувоҳи медиҳад.

Натиҷаи ин муборизаҳои муташаккилонаи синфи барзидди золимон ва ғулмдорон, зафари Революцияи Кабири Октябрь (1917) ва Революцияи Халқии Советии Бухоро (1920) мебошад. Дар авҷи воқеаҳо натиҷаи задухӯрд ба манфиати халқ ҳал мегардад.

Баъд аз муборизаи бошиддати синфи давран нисбатан оромию осоишта сар мешавад. Ҳарчанд ки дар давоми муҳорибаҳои граждони мусодама бар зидди босмаҷиён ва боқимондаҳои душманони халқ давом мекунад, вале роман, асосан давраи сохтмони сотсиалистиро тасвир менамояд, ки ишора ба гиреҳкушоии воқеаҳо мебошад. Бояд гуфт, ки конфликт доимо дар қисми гиреҳкушоии асар пурра ҳал мешавад. Пас воқеаҳо ба сӯи анҷомебӣ — хотима — ҷараён карда, тақдирӣ қаҳрамононе, ки боиси ҳаракати воқеаҳо буданд, маълум мегардад.

Унсурҳои созмони сюжетро ҳар як нависанда мувофиқи талаботи маводи асар ва завқи худ метавонад пасу пеш истифода барад ва баъзе аз ин ҳалқаҳои силсилаи сюжетро фурӯгузор кунад. Ва агар пурра ба қор орад шарт нест, ки ин лаҳ-

захо дар асари бадеи ба тариқи ҳатмӣ паси ҳам кор фармуда шаванд. Нависанда метавонад асари худро аз оғози воқеаҳо (экспозиция) сар накарда, онро пас аз гиреҳбандии воқеаҳои истифода барад. Ин тарзи ҷойивазкунии дар соҳтани сюжети асар дар эҷодиёти нависандагони рус — романои М. Ю. Лермонтов («Қаҳрамони даврони мо»), Н. В. Гоголь («Ҷонҳои мурда»), Н. Г. Чернышевский («Чӣ бояд кард?»), Ф. М. Достоевский («Аблаҳ»), А. П. Чехов («Унтер Пришибеев») ва дигарҳо дида мешавад. Устод Айни низ дар романи «Дохунда» ҷои экспозицияро иваз карда, онро аз паси қисми якум, яъне баъди бобҳои «Дарои ниҳон», «Духтари обкаш», «Ясаул» ва ғайра меоварад. Хонанда аз тарҷимаи ҳоли Ёдгор, аз овони бачагии ӯ ва аҳволи бади падару модари вай — Бозор ва Меҳромхон сонитар маълумот мегирад.

Ҷойивазкунии лаҳзаҳои сюжет дар қисми якуми романи Раҳим Чалил «Шӯроб» низ мушоҳида мешавад. Қисми оғози ин асар ба боби шашӯм кӯчонида шудааст, ки он «Хонаводае аз Боми ҷаҳон» ном дорад. Хонанда бо таърихи зиндагии қаҳрамони асосии роман Давлат Назаров ва тақдири мураккаби бародархонди ӯ Пётр Данилов муфасссал дар ин боб шинос мешавад.

Гоҳо материали оғози воқеа (экспозиция) дар ҳар кадом боб андак-андак пароканда оварда мешавад, ки ин ба рафти нақлу таҳлили воқеаҳои асар вобастааст. Ин гуна ақибгарди ва ҷойивазкуноҳои дар сюжети асар дар илми адабиёт-шиносии умумӣ «мадхали мавқуф» («Задержанная экспозиция») ном гирифтааст ва ду мақсади асосӣ дорад: якум завқманд кардани хонанда ва аз саҳифаҳои аввали асар диққати ӯро ба воқеаҳои пасоянда ҷалб намудани ӯ бошад, дуюм ҳодисаҳои умдаи асарро таъкид кардан аст.

Дар боло ишора рафт, ки дар асарҳои манзум, хусусан дар лирика сюжет шартӣ зарурӣ нест. Ба мо дostonхое низ маълуманд, ки бесюжет сохта шудаанд. Албатта, ин чунин маъно надорад, ки онҳо аз идея ва мақсаду нияти муайян маҳруманд. Онҳо, бешак, ғояи муайянеро тарғиб карда, як мақсади маълумро ифода менамоянд, вале ҳаракати як хатти пайдарҳами воқеа нашошта, тақдири шахсеро муттасил ҳамчун мавзӯ ба тариқи интиҳоб ҳал намекунанд. Мана баъзеи он дostonҳо ки тобегӣ чунин қонунанд. Масалан: дostonҳои В. Маяковский «Хуб», А. Лохутӣ «Ватани Шодӣ», М. Турсунзода «Садои Осиё», «Ҷони ширин», М. Миршакар «Бо чашмони Ленин», Бокӣ Раҳимзода «Эҷозии санъат», Мӯъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр» ва ғайра. Ин гуна дostonхоро лирикӣ ё лиро-эпикӣ меноманд.

Аксари дostonхое, ки ба қоидаҳои назми эпикӣ ҷавоб медиҳанд, соҳиби сюжетанд. Дostonҳои В. Маяковский («В. И. Ленин»), А. Твардовский («Мамлақати Муравий» ва «Василий Тёркин»), А. Лохутӣ («Ғалабаи Тая» ва «Париш бахт»), М. Турсунзода «Писари Ватан» ва «Ҳасани аробакаш»,

М. Миршакар («Қишлоқи тиллоӣ» ва «Дашти лаванд»), Б. Раҳимзода («Қиссаи кӯхсор», М. Қаноат («Достони оташ» ва «Суруши Сталинград»), Ғ. Мирзо, («Асрор») ва бисёри дигар хатти сюжети¹ муайян доранд. Ручӯъ ва лаҳзаҳои лириқӣ дар ин достонҳо тобеи сюжет ҳастанд.

Пролог аз таъбири юнонӣ (prólogos) гирифта шудааст, маънояш — пешгуфтор. Дар асарҳои бадеӣ пеш аз экспозиция баъзан **дебочае-пешгуфтор** дида мешавад, ки бо сюжети асар алоқаи бевосита надошта, пешакӣ моҳияти воқеаҳои ояндаи асар ва ё баъзе хусусиятҳои образҳои шарҳ медиҳад. Фикру мулоҳизаҳои нависанда дар пролог хонандаро барои қабули мазмунӣ сюжети асар тайёр карда, то як андоза диққату завқи ўро сафарбар менамояд.

Пролог ҳамчун мурочиат ба тамошобин дар асарҳои драматикӣ Юнони қадим бисёр мушоҳида мешавад. Пролог дар «Фауст»-и Гёте, дар достони А. С. Пушкин «Руинсавор» ва романи Н. Г. Чернышевский «Чӣ бояд кард?» низ мақом дорад. Романи Ч. Икромӣ ва Х. Назаров «Саргузашти Сафармаҳсум» ва романи Ч. Икромӣ «Сафармаҳсум дар Бухоро» пешгуфтор (пролог) доранд ва охирсухан (эпилог) не.

Эпилог аз ибораҳои юнонӣ ерӣ — пас, lógos — сухан таркиб ёфтааст. **Эпилог** ҳамчун **охирсухан** баъд аз гиреҳкушоии воқеаҳо ё дар баъзе асарҳои калони эпикӣ баъд аз хотима меояд. **Эпилог** ҳам ба монанди пролог ба конфликти асосии асар муносибате надошта, дар бораи воқеаҳои минбаъдаи асар, яъне бо ҷи анҷом ёфтани тақдирӣ қаҳрамонон маълумот медиҳад.

Нависанда дар эпилог ба кучо рафта анҷомидани натиҷаҳои гиреҳкушоӣ ё хотимаи асарашро тасвир намуда, ҳаққонияти мавқеаҳои идеявӣ ва ҳаётии худро исбот менамояд. Намунаҳои эпиграфро дар романи Н. Г. Чернышевский «Чӣ бояд кард?», романи Л. Н. Толстой «Ҷанг ва сулҳ», И. С. Тургенев «Падарон ва фарзандон», «Ошъёнаи дворянҳо» ва дар баъзе романҳои Ф. М. Достоевский дида мумкин аст.

Пролог ва эпилог дар романи таърихӣ нависандаи советӣ Мария Давыдовна Марич «Ҷаҷри шамоли» (1965, Кишинев) равшан дида мешавад. Ин роман аз воқеаҳои чоряки аввали асри XIX ва ҳаёти муборизаи декабристҳо нақл мекунад.

Романи Ю. Ақобиров «Замини падарон» соҳиби пешгуфтору

¹ Бо вучуди қаробати мафҳуми сюжет ва фабула, дар байни онҳо фарқи кияте дида мешавад. Фабула — ҳодисаҳои асосиест, ки дар бобати онҳо дар асар нақл мекунад ё онҳоро нишон медиҳанд. Вале фарқи фабула аз сюжет дар ҳакин ки фабулаи ҳақто асари якҷандҷилдаро дар ҷил-панҷох хат фаҳмондан мумкин. Барои нақли сюжети асар бошад, мебоист тамоми асарро, яъне ҳамаи ҳаракати фикру ҳодисаҳо, саргузашти иштироқунандагон, муносибати гуногуни онон ва алоқои зиддиятҳои байниҷидгарии онҳоро саросар ҳикоя кард.

охирсухан мебошад. Вале романи дигари ӯ «Норак» бе пролог буда, эпиллог дорад. Эпилоги асар ин чо бо сарлавҳаи «аз муаллиф» омадааст.

ПЕЙЗАЖ

Пейзаж калимаи франсаवी *paysage* (*pays* — мамлакат, маҳал) буда, аслан ишораест ба намуди санъати тасвири. Дар асари бадеӣ — манзараи табиат. Пейзаж дар асарҳои расомӣ, графикӣ ва дигар жанрҳо, гоҳо дар лавҳаҳо (рельефҳо) — замина (фон)-ро ташкил медиҳад. Вазифаи пейзаж тасвири бадеии ҳодисаҳои табиат ва шаклҳои он — фазо, нур, боду ҳаво, дарахтзору гулзор ва монанди инҳо мебошад. Тавассути пейзаж муносибати инсон ба табиат, таҷассуми афқору эҳсос ва ҷаҳонбинии ҷамъиятии ӯ ифода меёбад.

Пейзаж хусусияти ҳақиқатнигорӣ ва ҳаёли дорад. Назар ба натюрморт, ки дар санъати расомӣ баъзе ашъеи «бечон» (хӯрокворӣ, мева, гул ва м. и.)-ро дар вазъияти сунъӣ нишон медиҳад, пейзаж асосан манзараҳои ҳақиқии табиат, кӯчаҳои шаҳру қишлоқ, ансамблҳои меъморӣ, манзараҳои кӯҳу дара, саҳроҳои пахта ва амсоли инро акс менамояд. Дар адабиёти бадеӣ тасвири табиат доманадор буда, бештар ба аҷоиботи кӯҳсору обшорон, ҷангалу боғҳои пурмева, зимистони пурбарфу борон, хуноқиҳои қаҳратуни шом бахшида мешавад.

Пейзаж дар осори бадеӣ таърихи тӯлонӣ дорад. Инсон фарзанди табиат аст. Ҳар қору бор ва рафтори атвори ӯ бо табиат зич марбут аст. Асари бадеӣ, ки асосан инсон ва образи тақдири ӯро инъикос менамояд, бе пейзаж, бе тасвири табиат наметавонад буд.

Пейзаж дар санъату адабиёт, ки умуман вазифаи идеявӣ-композициониро адо мекунад, бо якҷанд мақсад қор фармуда мешавад. **Аввало**, пейзаж ҳамчун як предмети ҳаёти завқи зебоипарастии (эстетикӣ) одамо ба ҷӯшу хурӯш оварда, ба ӯ кайфият мебахшад; **дуюм** — ҳиссиёти ватандӯстии хонандаро ба зодгоҳи азизаш афзуда, ӯро тарбияи менамояд; **сеюм** — пейзаж мақсаду нияти бадеии нависандаро маънидор қарда, барои равшантар кушодани воқеа ёрӣ мерасонад.

Тасвири табиат дар асарҳои бадеӣ мувофиқи ҷаҳонбинии нависанда ва идеяи ӯ ҳар хел мешавад. Чунки пейзаж бештар тақдири ин ё он персонаж ва вазъияту ҳолати маънавии ӯро ифода менамояд. Масалан, абри сиёҳе, ки ба болои сари Одина (дар повести С. Айни «Одина») ҷарх мезад, аз даҳшати ба сари ӯ омадаи стода — воқеан ба ҷар ғалтидани ду ғӯсфанди бой хабар медиҳад. Ё дар боби «Дарай ниҳон»-и романи С. Айни «Дохунда» тасвири манзараҳои дилкаши кӯҳистонро мебинем. Хонанда аз онҳо ҳам лаззат мегирад, ҳам ҳисси ватанпарварии ӯ нисбат ба кӯҳистони тоҷик меафзояд. Дар айни

замон ин тасвир аз ҳолати хузнангези ситамдидагон ва аз вазъияти қаҳрамони асар Ёдгор, ки аз панҷаи бой начот ёфта, дар ин дараи мӯъҷизаосо ишқу муҳаббат меёбад, хабар медиҳад. Инак, парчае аз он тасвир:

«Чашмасор. Шумо гумон накунед, ки ҳар кадоми ин чашмаҳои дар ин чашмасор буда, ба кадре сероб аст, ки як санг ё ним санги осӣро мегардонад. Не. Балки инҳо чашмаҳоеанд хурду заиф, ки монанди чашмҳои ситамдидагони даври подшоҳӣ оби худро чакра-чакра мечаконанд, танҳо фарқ дар ин қост, ки аз чашми ситамдидагони даври подшоҳӣ хун меҷакид, аз инҳо — об.

Чакраҳое, ки аз чандин чунин чашмаҳо мечаканд, дар як ҷо гун шуда ҷӯйчаи мусаффоеро ба ҳам мерасонанд, оби ин ҷӯйчаҳо чунин соф аст, ки гуё аз санг гузаронида софкориаш карда бошанд, монанди алмоспора беғубор менамояд. Дар ҳақиқат ҳам ин об ҳамон оби барфу боронҳо аст, ки аз мағзи сангпораҳои кӯҳ, софкориёфта баромадааст»¹.

С. Айнӣ аз ин мӯъҷизоти табиат чунон худ ба ваҷд меояд, ки намуди дилфиреб ва рангину сертобиши онро дар сахаргоҳон, нимрӯзӣ ва шабона тасвир карда, хонандаро низ бо кайфияти худ ҷӯр менамояд.

Пейзаж замон ва макони воқеаҳоро низ муайян мекунад. Айнӣ дар повести «Ятим» ҷои воқеаҳоро дар ҷанори дарёи Аму, дар романи «Ғулмон» манзараи биёбони Тикайро ҳамчун паноҳгоҳи охиринаи босмаҷиёни дарранда хеле моҳирона тасвир намудааст. Дар достонҳои М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», М. Миршакар «Дашти лаванд», дар романҳои Ҷ. Икромӣ, Раҳим Ҷалил, Ш. Шукӯҳӣ ва Ҳ. Аскар ва дар асарҳои дигар шоиру нависандагони тоҷик манзараҳои табиати бои республикамон хеле моҳирона ва дар мавридҳои зарурӣ мувофиқи талаботи композицияи асар акс шудаанд.

Тасвири манзараҳои табиат барои иброи ақидаҳои сиёсии нависандагон низ хуб хизмат карда метавонад. Инро дар мисоли эҷодиёти М. Горький дидан мумкин аст. Дар аввалҳои асри XX дар Россия ба тазъику поймолкунии қувваҳои мусаллаҳи ҳукумати подшоҳӣ нигоҳ накарда, дам ба дам оташи шуришу балвоҳои коргару деҳқонон авҷ мегирифт. Дар ҳама ҷо, — навишта буд В. И. Ленин, — наздик шудани тӯфони бузурге ҳис карда мешавад. Ин суҳанони пешво ба М. Горький илҳом бахшиданд, ки ӯ образи мурғи тӯфонро эҷод кард. «Суруд дар васфи мурғи тӯфон» (1901) наздик омадани тӯфони революцияро пешгӯӣ мекард. Горький дар ин асар ҳамчун мунодии революция баромад кард:

— Тӯфон! Базудӣ мешӯрад тӯфон!
Ин мурғи часур, мурғи тӯфон аст.
Ки мепарад мағрур байни барқҳо,
Руи баҳри пурғазаб, хурушон;

¹ Айнӣ С. Куллиёт, ҷ. II. Душанбе, 1960, сах. 8.

Вазифаи дигари пейзаж аз тарғибу ташвиқи ватандӯстӣ иборат аст, ки ин дар дostonҳои С. Айни «Чанги одаму об», А. Лоҳутӣ «Тоҷ ва байрақ», М. Раҳимӣ «Тиллои сафед», М. Турсунзода «Писари Ватан», «Чароғи Ватан», М. Миршакар «Панҷи ноором», М. Қаноат «Суруши Сталинград», дар романҳои Ф. Ниёзӣ «Ҳар беша гумон мабар ки холист» ва «Сарбозони бесилох» ва дигарҳо мушоҳида мешавад.

Ручӯи лирикӣ яке аз воситаҳои устухонбандии асари бадеӣ ба шумор меравад. Ручӯӣ ё ричъат калимаи арабӣ буда, маънои муруҷиат, бозгаштро дорад. Баъзан ручӯи лирикиро сухани муаллиф ҳам мегӯянд. Ин чунин маъно дорад, ки нависанда дар асар дар бораи худ сухан мегӯяд ё рафти тасвири табиини воқеаҳо, нутқ ва муқолимаи иштироккунандагонро катъ карда, фикру андеша ва ҳиссиёту ҳаяҷони худро нисбат ба ин ё он лавҳаю лаҳзаи зиндагӣ ва персонажҳои ҷудогона баён менамояд. Муносибати муаллиф ва баҳои ӯ ба ягон ҳодиса ва ё образ хонандаро ба қабул кардани маъънаҳои муҳимме тайёр мекунад. Гоголь дар бораи образи Плюшкин, Айни дар бораи Қорӣ-Ишқамба фикру мулоҳизаҳои шахсиашонро дар ҷо-ҷои асар баён карда, хусусиятҳои аз одамияту ҷамъият дур будани ин ҳасисонро боз ҳам равшантар ошкор намудаанд.

Ручӯи лирикӣ дар драма, яъне дар асарҳои саҳнавӣ маъкеъ надорад; бештар ручӯи лирикӣ дар наср — повесту роман ва инчунин дар дostonҳои сюжетдор истифода мешавад. Баъзан ручӯи лирикӣ аз номи персонажи асар баён гардад ҳам, ифодаи мақсаду хоҳиши худи нависанда аст. Муаллифи романи «Гвардияи ҷавон» Фадеев дар яке аз бобҳои асараш аз тасвири инкишофи мантиқии воқеа бозистода, сухан аз модари дилсӯз ва меҳру муҳаббати оламири ӯ оғоз мекунад. Дар рӯзҳои ҳарбу зарби шадид бо фашизм, номи модар бо номи Ватан пайваста гардида буд. Ин ручӯи лирикиро нависанда аз забони Олег Кошевой — қаҳрамони асосии роман ба таври монолог оварда, ба унвони модар, ба муҳаббати поқу олий ва вафодорию садоқати ӯ ҳамду сано мекунад. Ин парча ҳамчун суруди мутантане дар ҳаққи ишқи бузургу бепоёни модарӣ садо дода, аз қорнамонҳои беназири зан — модари советӣ дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ навидест.

Устод Айни дар повести «Ятим» гамгусорӣ ва азоби рӯҳии Соро — модари Шодиро дар вақти ҷудо шудани ӯ аз фарзанди навраси чигарбандаш (баъди аз даргоҳи Эшонқулбой ронда шудани вай) бо чунин ручӯи лирикӣ тасвир кардааст: «Ҳоли модари сарсаҳти бадбахт, аз ҳоли Ятим ҳам ҷонсӯзтар буд:

¹ М. Горький. «Суруд дар васфи мурғи тӯфон», тарҷимаи А. Лоҳутӣ (ҷ. IV, 1962, саҳ. II).

ӯ ба чашми худ медид, ки писари ба ҷон баробараш аз ӯ ба сурати абадӣ дур шуда истодааст, аммо имкон надошт, ки ӯро дар пеши худ нигоҳ дорад ва ӯ ба чашми худ медид, ки гӯё ҷонаш аз баданаш баромада рафта истодааст, аммо кудрати он надошт, ки ӯро дар бадани худ нигоҳ дорад»...¹

Асарҳои лирикӣ, манзумаҳо аксар худ ҳамчун рӯҷӯи лирикӣ эҷод шуда, ҳолати рӯҳӣ ва ҳиссиёти дилу ҷони шоирро ифода мекунад. Чунин аст шеъри М. Турсунзода «Қатра-қатра об ҳам дарёе шудааст», ки аз шарораи дили португёли шоири советӣ сар зада, ӯро аз «кунҷи танҳои» ба маҷрои порҷӯши зиндагӣ даъват мекунад:

Хостам хомӯш як ҷое, нашуд,
Шеър бинвисам ба танҳои, нашуд...

Гоҳ рафтам то гулери бӯ кунам,
Ҳарчи зебоаст, ҷустуҷӯ кунам.

Гоҳ ба рӯи сабза қачпахлӯ задам,
Дастхоро гоҳ ба гори мӯ задам...

Гоҳ фуру гаштам ба болон китоб,
Гоҳ зи худ пурсидаму гуфтам ҷавоб:

Зех дар он ҷое, ки порҷӯшат кунад,
Зиндагонӣ танг оғӯшат кунад...

Зех дар он ҷое, ки ёронанд ҷамъ,
Дар сари иҷрои паймонанд ҷамъ.

Зех дар он ҷое, ки бо нози ҳаёт
Озмой бештар азму субот.

То дар он ҷо матлаби ҳар дил шавӣ,
Чун суруди тозае дохил шавӣ?...

Рӯҷӯи лирикӣ дар романҳои Қ. Икромӣ «Ман гунаҳгорам», Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ», С. Улуғзода «Фирдавсӣ», Саттор Турсун «Се рӯзи як баҳор» хеле фаровон истифода шуда, ба воситаи он фикру андешаҳои фалсафии нависандагон нисбат ба ҳаёт, зиддиятҳои он, ишқу муҳаббат ва рангорангии эҳсосоти инсон маънидод ёфтааст.

«Сухани муаллиф» ё «риҷъат» намудҳои гуногун дорад: публицистӣ, фалсафӣ, таърихӣ, лирикӣ ва ғайра. Замони пайдоиши «сухани муаллиф» дар адабиёти ҳар миллату халқ ҳар гуна аст. «Рӯҷӯе...» дар адабиёти форсу тоҷик аз қадим вучуд дошта бошад, дар адабиёти аврупоӣ аз асрҳои XV—XVI, дар баробари падиҳои романи повестҳои реалистӣ, реша медавонад.

«Сухани муаллиф» ё «рӯҷӯи лирикӣ»-ро аз ривояте, ки бо номи шахси яқини асар вобастагӣ дорад, фарқ кардан зарур

¹ С. Айни. Куллиёт, ҷ. IV, сах. 254.

² М. Турсунзода. Осори мунтахаб, ҷ. I. Душанбе, 1981, сах. 75—76.

аст. Дар хроникаҳои таърихи, солномаҳо, катибаҳо, аз ҷумла дар якҷанд китобҳои «Авасто» ривоят аз номи шахси якӯм оғоз меёбад. «Сухани муаллиф», ки худи муаллифро чун ши-тироккунандаи бевоситаи асар нишон медиҳад, махсусан дар замони мо инкишоф ёфтааст. Повести устод Айни «Марги суд-хӯр» дар адабиёти тоҷик намунаи бехтарини чунин асарҳост. «Еддоштҳо»-и устод Айни низ бевосита аз номи худи муал-лиф — «ман» оғоз ёфта, давом мекунад.

4. ЗАБОНИ АДАБИЁТИ БАДЕӢ

Хар кас ба забони худ сухандон гардад,
Донистани сад забонаш осон гардад.

Макоми давлати Чун сухан дар бораи забон оғоз шуд, зарур
забони тоҷикӣ (фор- аст, ки, қабл аз ҳама, ба масъалаи қонуния-
сӣ). ти давлатӣ гирифтани вай ва инкишофи мин-
баъдаи он ба туфайли бозсозӣ андаке таваккуф намоем. За-
бон, забони ҳар як миллат,— чунон ки Саттор Турсун ҳаққонӣ
гуфтааст,— гаронбаҳотарин хазинаи олам аст,— дар вай дили
бузурги халқ метапад; вай ҳамон хотираест, ки умеду орзуҳо,
муборизаву бунёдорихо, шодиву ноқомихо,— хулоса, таърихи
дуру дароз ва муқаддаси халқро дар худ зинда медорад.

Шоири маъруфи Доғистон, лауреати мукофоти Ленинӣ,
Қаҳрамони Меҳнати Социалистӣ Расул Ғамзатов пеш аз мур-
дани забони модариаш мурдани худро авлотар дониста на-
виштааст:

Қасеро лафзи дигар зинда созад,
Ки ман бо он сарондан надонам.
Агар фардо забони ман бимирад,
Ман авло мурданам имрӯз хонам.

Шоири шоеъ Лоик Шералӣ мана забонгумкардаҳоро чун
дидааст:

Ғар яке бому даре гум кардааст,
Он забони ҳамдигар гум кардааст.
Дигаре ному фаре гум кардааст,
Ин забони модарӣ гум кардааст.

Он яке кадри сухан гумкардае,
Дигаре боғу ҷаман гумкардае,
Аз забони модарӣ гумкарда лек
Мерасад рӯзе ватангумкардае...

Таассуфоваар аст, забони бои тоҷикӣ (форсӣ), ки дар зар-
фи зиёда аз ҳазор сол ба тараққиёти тамаддуни инсоният,
илму дониш ва санъату адабиёти он сарфарозона хизмат ра-
сонда, дар ҷандин мамолнки Шарқи Наздику Миёна ҳамчун
яке аз забонҳои қадим асрҳои аср забони давлатӣ буд, вақт-
ҳои охир ба суқунат ва таназзул рӯ овард. Устод Сотим Улуғ-

зода дуруст мегӯянд, ки «сабаби дар канор мондани забонҳои милли натиҷаи дар замони сталинӣ таҳриф шудани сиёсати миллии ленинӣ ва ба авҷи аълояш расидани сиёсати русигардонӣ буд, ки дар республикаҳои иттифоқӣ ҷой дошт... Афсӯс, ки имрӯз бисёр олимони мо афкори илмию сиёсии худро ба забони модариашон баён карда, навишта наметавонанд. Ба ин ҳолат мо бояд ҳарчи зуртар хотима диҳем. Забонамонро комилан фаро гирифта, ғановати онро ба қор андохтанамон лозим...»¹.

Имрӯз ба шарофати бозсозию рӯшодгӯӣ, ки сохтмони сотсиализми нави раиятпарвару демократӣ дар мамлакат амал менамояд, таъсири он ба ҳаёти маънавӣ — ба илму техника, санъату адабиёт ва инкишофи забонҳои милли низ назарнамоست. Чун дар дигар республикаҳои бародарӣ забони миллиашон, ҳоло дар республикаи мо ҳам забони модарию мо — забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ ёфт.

Дар Қонуни оид ба забони тоҷик гуфта шудааст: «Қонуни забони РСС Тоҷикистон вазъи ҳуқуқии забони тоҷикӣ (форсӣ) ва истифодаи онро ба сифати забони давлатӣ дар тамоми ҳудуди Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон муайян мекунад, ҳамчунин қаророти ҳуқуқии амали озоди забони русиро, чун забони муоширати байни халқҳои СССР ва забонҳои миллии дигар халқҳоеро, ки дар сарзамини РСС Тоҷикистон зиндагӣ доранд, таъмин менамояд»².

Забони адабӣ ва бадеӣ

Забон силоҳи асосии нависанда, нахустин унсури образфарӣ мебошад. Забон бо сифати универсалиаш фикру андешаро мунаққаш баён мекунад. Қомӯбиҳои беназири тафаккури инсон, донишҳои амиқу эҳсосоти шуълавар агар дар сухан айнан ва возеҳ сурат нагиранд, барои одамон номаълум мемонанд. Процесси эҷоди илму осори бадеъ — меҳнати мушкилу мураккабест, ки дар натиҷаи машғулияти доимӣ бар мусаввадаи (дастнависи) асар тасвирҳои (формулаҳои) пурҳикмат ва байтҳои эҷозро меофарад.

Забон соҳиби намудҳои гуногун аст, ки онро фарқ кардан зарур аст: забонҳои гуфтугӯӣ, адабӣ, бадеӣ. Забони гуфтугӯӣ забони оддӣ байни мардум аст, ки дар он унсурҳои ҳамаи намуди забон (ҳам забони адабӣ, ҳам бадеӣ, ҳам калимаю ибораҳои динию қадимӣ — архаистӣ, нав, шевагӣ ва ғайра) қор фармуда мешавад. Албатта, ин забон мувофиқи дараҷаи маданият ва дониши ин ё он шахс гуногунӣ пайдо мекунад ва ба як қонуни муайяне тобей надорад. Забони адабӣ — забони илму дониш аст. Асарҳои физикаю химия, тибу нучум,

¹ *Сотим Улуғзода*. Алифбо — пайкари тамаддун. — «Тоҷикистони советӣ», 1989, 14 октябр.

² Қонуни забони Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон. — «Тоҷикистони Советӣ», 1989, 30 июль.

таъриху фалсафа ва дигар бо забони адабӣ навишта мешаванд.

Забони бадеӣ, ки забони тасвирий аст, олитарин пояи забони адабӣ буда, хоси санъату адабиёти бадеӣ мебошад ва ба сифатҳои махсус сохоби дорад. **Забони тасвирий воситаи асосии ба вучудорандаи образҳои бадеӣ дониста шудааст.** Забони бадеӣ — маҷмӯи приёмиҳои техникӣ ва воситаҳои тасвирию баёнӣ, ки таърихан таркиб ёфта, бо ёрии онон мазмуни бадеӣ ҳаёт ва мақсаду нияти санъаткор дар образҳо ҷамъбасти меёбад. Забони бадеӣ ба монанди композицияю сюжети асарӣ бадеӣ василаи асосии тасвири фикрҳои образҳои санъаткор аст.

«Адабиёти бадеӣ, — мегӯяд М. Горький, — ба воситаи сухан эҷод кардани образҳо, типҳо, характерҳо..., манзараҳои табиат, ҷараёнҳои фикр мебошад». Забон, ки олати тафаккур аст, воситаест барои типӣ кунонидани образҳо. Бинобар ин Горький дар мавриди дигар ин фикрашро давом дода, хуб донистани забонро ба тарикӣ ҳатмӣ талаб кардааст: «Чунон ки дуредгар ҷӯбро, оҳангар оҳанро бояд нағз донад, адиб бояд материалҳои худ — забон ва суханро хуб донад, вагарна ӯ наметавонад таҷрибаи худ, ҳиссиёти худ ва тафаккури худро акс кунонад, лавҳаҳо, характерҳо офараду ба майдон оварад»¹.

Тасвирий будани забони бадеӣ нисбат ба забони умумии адабӣ ва илмӣ вайро дилкаш ва таъсирбахштар менамояд. Таснифи борони найсон, тулӯи офтоб, дамидани лола ва атрогинии атроф дар фасли баҳорон ба туфайли забони бадеӣ нигоришҳои фасеҳу дилнишин пайдо кардааст:

Бихандад лола бар сахро ба сони чеҳраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидан Мачнун.
Зи оби ҷӯй ҳар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,
Дар ӯ шустаст пиндорӣ нигори ман руҳи гулгун.

(Рӯдакӣ)

Дар ин порча дидан душвор нест, ки маҳз истиораю ташбеҳҳои муносиб ҳисси шоирро ба образи бадеӣ табдил дода барҷаста гардониданд. «Хандидани лола» ба мисли чеҳраи Лайло, «гиристани абр» ба мисли ҷорӣ гаштани ашкҳои ҷашмони Мачнун ё ба «нигори руҳи гулгун» шабоҳат ёфтани обҳои гулоби ҷӯй — ибораҳои онҳо, ки ба манзараи табиат ҷонбахшида, онро таъсирбахш намудаанд. Ашки ишқ барои ошиқон ҳамеша гуворост. Қатраҳои борони найсон низ ғамовар не, балки хурсандиовар мебошанд.

Дар ҳақиқат, кудрати баристеъмоли ҳар калима ва лафзе, ки шоистаи ҳар мақом аст, назире надорад.

Мисоли дигар: Рӯзе, дар ҷӯши баҳор, ки табиат бо тамоми кудрат ва қамоли эъҷоз ҷилванамой мекард, мурғон дар наво

¹ Русские писатели о языке. Л., 1954, с. 691.

буданд, Абдурахмони Ҷомӣ ва Камолиддини Бехзод дар чаманзоре ба сайру гашт баромаданд. Онҳо аз таровати баҳор ва хусни табиат харисона лаззат мебурданд. Боронаки маҳин ҳам борид. Вале хуршед аён буд. Рангинкамон зуҳур кард. Борон монд. Сахро атрогин гашт.

— Чӣ дилрабост ин манзара,— гуфт Ҷомӣ.

— Нақши «Аржанг»-и Мочӣ,— гуфт Бехзод.

— Наққошии нигорхонаи Чин, гуфт Ҷомӣ...¹

Рафта-равон оҳиста-оҳиста, Ҷомӣ ба осмони сабзгун ва абрпораҳои даврон, ба обу бод ва лолаву чаман нигариста зери лаб чизе мегуяд. Бо илтимоси Бехзод, сонӣ, ӯ ин рӯбиоро замзама мекунад:

Абри найсон соябон бар торами гардун² задаст.

Лола чатри лаъл³ бар фарши зумуррадгун⁴ задаст.

Бар харири нилгуни об хайронам, ки бод

Сад хазорон нақшо бе дасту беафсул задаст.

Дар ин мисраъҳо низ дидаи мушқил нест, ки чӣ тавр манзараи фараҳбахши баҳорон ба фикру хисси шоир тасалсули зебоию хусниёт андӯхта, барои бо суҳанҳои образнок кашидани расм нақши дилрабои ҷузъҳои табиат ӯро ба илҳом овардааст. Лафзи ширину забони гуворо ҳамеша либоси зеварест ба мазмуни асари бадеӣ.

Ҳамин тавр, забони тасвирӣ ифодаи дарки бадеи лавҳаҳои ҳаёти объективӣ буда, вай асосан ба санъаткорон, ба шоиру нависандагон ва одамони соҳибистеъдод хос мебошад. Забони бадеӣ аз забони оддӣ гуфтугуӣи халқӣ фарқ кунад ҳам, бар он асос ёфтааст.

**Забонҳои эҷодӣ
халқӣ ва китобӣ**

М. Горький ба забони халқӣ баҳои баланд дода гуфтааст, ки **ибтидои санъати суҳан дар фольклор аст.** Ӯ бо ин фикри худ халқро му-

аллими бехтарини забон донистааст. Чунин аҳамияти забонро устод Айни ҳам қайд кардааст: «Дар забони зиндаи халқи тоҷик — менависад ӯ,— чунон хазинаҳо ҳастанд, ки пур аз дурдонаҳои пурқимат мебошанд»⁵.

Дар ин маврид бояд гуфт, ки барои маҳфуз доштани хусусиятҳои миллии забони тоҷик ва дар қори демократӣ қунонидани ин забон дар шароитҳои нави ҷамъияти сотсиалистӣ роли устод Садриддин Айни бағоят бузург аст. Устод Айни дар раванди таҷрибаи нависандагӣ фаъолияти олимпиаш амиқ фаҳмидааст ва ба дигарон ҳам фаҳмондааст, ки забони адабию бадеи тоҷик фақат дар асоси забони умумихалқӣ такмил хо-

¹ Ба тафсили ин эпизод ниг.: Аълоҳон Афсаҳзод. Абдурахмони Ҷомӣ. Душанбе, 1978, сах. 110—111.

² *Торами гардун* — киноя аз гунбази осмон, фалак.

³ *Чатри лаъл* — киноя аз хайман сурх.

⁴ *Фарши зумуррадгун* — ишора ба сахни сабзгуни (алафзори) замин.

⁵ *Садриддин Айни*. Мақтуби қушода ба рафиқ Толис.— Куллиёт, ҷ. II. (китоби дуюм). Душанбе, 1964, сах. 383.

ҳад ёфт. «Забони авоми тоҷик забонест, ки,— навишта буд
ӯ,— вайро оммаи тоҷик фаҳмад, дар ҷумлабандӣ, дар ташбеҳ-
ҳо, дар киноя ва истиораҳо, дар зарбулмасалҳо ва дар дигар
бобатҳо хусусият ва руҳи забони тоҷик риоя карда шуда бо-
шад»¹.

Худи устод дар тамоми асарҳои ҷунин қонуни принцип-
хоро риоя карда, бо истеъмоли моҳиронаи калимаю ибора ва
ҷумлаҳои забони оммаи васеъ, истилоҳоти советию интерна-
ционалӣ ва қоидаҳои хоси грамматикаи забони миллӣ бо-
си тақомулотӣ минбаъдан забони адабӣ гардид. Андешаю ақи-
даҳои С. Айни доир ба забон, ки ҷузъи маданияти ягонаи со-
ветӣ ва сотсиалистӣ мебошад, ҳануз дар мақолаҳои соҳаи 20
ва 30 ӯ: «Дунёи нав — алифбои нав», «Дар атрофи забони фор-
сӣ ва тоҷикӣ», «Забони тоҷикӣ», «Ҷавоби ман», «Дар хусуси
забони адабии тоҷик» ва дигарҳо баён шуда буданд.

Ҳамин тавр, забони зиндаи халқ сарчашмаи бойтарини ада-
биёти классикию муосири тоҷик аст. Вале аз он истифода бур-
да тавониш ба мушоҳидакорӣ ва дақиқназарии қаламдаст,
забонфаҳмӣ ва луғатдонии ӯ вобастааст. Классикони адабиё-
ти умумиҷаҳонӣ доимо маҳзани луғавии худро аз ҳисоби «ашъ-
ёи хоми» забони халқӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ такмил
дода, онро ба тариқи суфтаю рехта боз ба соҳибаш — ба худи
халқ баргардониданд. С. Айни дар ҷои дигар аз забони бои
халқ ўҳдабароёна омўхтан ва эҷодкорона истифода бурданро
салоҳ дида, гуфтааст: «Бояд нависанда аз ҷиҳати забон дар
ҷое истад, ки дасти халқ ба вай расад ва бо як ишорат ба хи-
мояти ӯ халқ ба паҳлӯи ӯ баромада тавонад. Нависанда аз
забони халқ ҷӣ гуна бояд истифода кунад? Ба фикри ман ва
таҷрибаи ман,— менависад Айни,— забони халқ анбори холи-
нашавандаи моли ҳом аст. Вазифаи нависанда ин молҳои ҳом-
ро ғундошта дар майнаи худ... қор карда, боб ва дилкаш на-
муда, ба халқ додан аст»².

Аз бехтарин асарҳои адабиёти советии тоҷик дида меша-
вад, ки нависандагони мо ҳамеша аз ҳисоби забони халқ ва
классикон сарватҳои забони худро меафзоянд ва маҳорати ба-
деиашонро такмил медиҳанд. Асарҳои устодон С. Айни, А. Ло-
хути ва бехтарин шогирдонии онҳо М. Турсунзода, Ҷ. Иқромӣ,
С. Улуғзода, Раҳим Ҷалил, Ф. Муҳаммадиев, М. Қаноат, Лоик
ва баъзе дигарон нисоли барҷастан ин талабот мебошанд.
Ҳар кадоми онҳо бо эҷодиёти худ кӯшиш кардааст, ки фонди
луғавии забони халқӣ тоҷикро маҳфуз дошта, таркиби луға-
вии онро бо ибораю калимасозии нав ба нави созгори дав-
рони мо бой гардонад. Мирзо Турсунзода фикру андешаҳои
нависандагони комсомол — шарикони ҳамсинну ҳамқаламаш-
ро дар ин хусус ҷамъбаст намуда, возеҳу малех гуфта буд:

¹ Садриддин Айни. Забони тоҷикӣ.— Ҳамон ҷо, сах. 363.

² С. Айни. Ҷ. «Шарки сурх», 1950, № 12, сах. 106.

«Нависанда бояд устои каломи бадеи бошад. Захираи луғавии халқи худро чунон мохири истифода барад, ки хонанда аз мутолиаи асарҳои нависанда дунё-дунё завқ бигирад... Забонро халқ меофарад ва нависанда бояд ба халқ ҳамаи тароват ва ҳусни ин забонро намоиш диҳад»¹.

Марксизм-ленинизм таълим медиҳад, ки забон ҳодисаи синфӣ набуда, балки ҳодисаи ҷамъиятӣ ва умумихалқӣ аст. Забон ҳам ба мисли шуур қадимист,— навиштааст К. Маркс. В. И. Ленин меғӯяд, ки дар забон танҳо умумият мавҷуд аст. Забон аслихаест, ки бо ёрии он одамон бо якдигар алоқа мекунанд, ба якдигар фикр баён мекунанд ва фикри якдигарро мефаҳманд.

Забон бевосита бо тафаккур алоқаманд аст, вай «ба мисли шуур қадимист... Забон воқеияти бевоситаи фикр... тафаккури амалӣ... ҳақиқӣ мебошад»²,— гуфтаанд асосгузори марксизм. Бинобар ин забон дар асари бадеи барои нависанда фақат материал ва олати эҷодиёти ӯ шуда намонад. Вай ба аслиҳаи муборизаи нависанда низ табдил меёбад. Ин аст, ки забони асари бадеи бо ҷузъҳои тасвири бадеиаш аз образ, аз композиция ҷудо намеистад. Кадру кимат ва аҳамияти забон бо он муайян мегардад, ки вай, дар кадом мавқеъ, чӣ хел ва ба чӣ мақсад ба қор бурда шудани он маълум бошад. Пас, забон ҳамчун «унсури нахустини адабиёт, муҳимтарин омили тасвири бадеи» (Горький) барои ифодаи мазмун ва идеяи нависанда хизмат мекунад. Ба ҳамин тарик, забон дар эҷодиёти бадеи, аз аслиҳаи алоқа то ба дараҷаҳои аслиҳаи мубориза ва тараққиёти ҷамъият аҳамият пайдо мекунад.

Нависанда ҳамеша саъй дорад, ки бо воситаи забони бадеи процесси ҳаётро дар шаклҳои конкрет ва бо хислатҳои хосу ҷиҳатҳои нозукаш нишон диҳад ва онро бо фаъолияти амалиёти одами алоқаманд намояд. Дар тасвири қаламкаш воқеаҳои зиндагӣ, таҷрибаи рӯзгор, идеалҳои худӣ ӯ нисбат ба ҳаёти хушбахтонаи инсоният бояд он чунон эътимоднок ва боварибахш бошад, ки хонанда аз мутолиаи асар таъсир гирад ва ғайбад бардорад. Нависанда дар сурате ба ин ҳама қомеъ мешавад, ки тамоми хусусиятҳои фардӣ: аломат ва нишонаҳои ҷудогона, ҷузъиёт ва тафсилот, тобиш ва фарқияти ҳодисаҳои бо борикбаёнӣ ба қалам орад. Дар ин маврид забон дар адабиёти бадеи чун системаи ягона ҳаракат карда, бо тамоми категорияҳои лексикӣ, фразеологӣ, воситаҳои образнокии суҳан, воҳидҳои морфологию синтаксисӣ алоқаманд буданаширо зоҳир менамояд. Ҷамъибасти ин ҳама категорияҳои услуби нависандаро ташкил додга, хусусиятҳои фардии (индивидуалии) образкушоии ӯро муайян месозад. Баъзан нависандагоне дучор ме-

¹ М. Турсунзода. Ҳаёт ва адабиёт. Душанбе, 1959, сах. 18.

² Маркс К. и Энгельс Ф. Неметская идеология.— Соч. т. 3. М., 1955, стр.

оянд, ки як истилоҳ, ибора ва калимаро истеъмол намуда, ҳама тарафи онро намекушоянд. Вале соҳибқалами мохир дар ҳар калима маъноҳои зиёдеро пай бурда, тамоми хусусиятҳои этимологӣ (асли пайдоиш), семантикӣ (маъноӣ) ва дигар ҷиҳатҳои онро барои хонанда ошкор менамояд.

Истеъмоли ҳарҷонибаи тобишҳои маъноии истилоҳе ё таъбире дар адабиёти рус ва умумичаҳонӣ бисёр дида мешавад. Чунин санъати сухандонӣ дар шеърӣ М. Турсунзода «Ситораи ман» равшан ба назар мерасад.

Шаб надидам туро, Ситораи ман,
Шуълавар дар ҳаво, Ситораи ман!
Дар ҳисоби ситораҳои фазо
Бе ту кардам хато, Ситораи ман.

Сахар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари пурсафо, Ситораи ман!

...Пахта дар интизори чидани туст,
Шавқманди гарав буридани туст,
Ман ҳаводори эътибори туам,
Дил ба уммеи сер дидани туст.

Сахар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари пурсафо, Ситораи ман!

Гарчи дар ном худ Ситораи ту,
Дар латофат ситорапояи ту,
Ба ту Маскав ситораи нав дод
Чуфт шуд, чуфт шуд ситораи ту!

Сахар омад, баро, Ситораи ман,
Саҳари пурсафо, Ситораи ман!

Дар ин шеър образи колхозчидухтар Ситора, ки дар мусобика гаравро бурда, соҳиби «ситораи тилло»-и қаҳрамони меҳнат гардидааст, дар маркази асар меистад. Бо номи ӯ хусусиятҳои дигари **ситора** моҳирона истифода шудаанд. Мурод аз иборани «ситорапояи ту» таъкид ёфтани ҳусну латофат ва дураҳши завқи коргарии ин духтари меҳнат аст. Ғайр аз ин дар шеър таъбирҳои «Ситораи тилло», «ситораи Кремль», «ситораи бахт» ҳар яке маъноӣ муайян пайдо кардааст. «Чуфт шуд... ситораи ту» гуфтани шоир ба ҳам чуфт шудани мазмуну мундариҷаи инсонии ӯро бо бахти баланди вай дар назар дорад.

А. М. Горький гуфта буд: «Сухан либоси тамоми фактҳо, тамоми фикрҳост. Вале дар паси пардаи фактҳо маъноӣ иҷтимоии онҳо пинҳон аст, дар паси ҳар фикр сабабе ниҳон аст...». Мақсади адабиёти бадеӣ ин аст, ки,— фикрашро давом медиҳад Горький,— маъноӣ иҷтимоӣ ҳаётро, ки дар фактҳо пинҳон аст, бо тамоми аҳамияташ, комил ва возеҳ тасвир намояд. Бинобар ин дар адабиёти бадеӣ зебоии фасеҳу сарех,

¹ М. Турсунзода. Осори мунтахаб, ҷ. I. Душанбе, 1981, сах. 256—257.

калимаҳое, ки эҳтиёткорона интиҳоб шудаанд, лозим аст¹. Инак, нависанда ба кор фармудани ҳар як калима бояд сабаб нишон диҳад. А. П. Чехов дар бораи асари драмавӣ қайд кардааст, ки агар дар пардаи якӯм дар девор яроқе овезон бошад, бояд он дар пардаи охири парронад. Аз ин маълум мегардад, ки ягон калима ва ягон предмет дар асари бадеӣ беҳуда ва бемақсад истифода намешавад. Аз таърихи адабиёт маълум аст, ки боре нависанда Григорович Д. В. ба нависандаи машҳури рус Ф. М. Достоевский дастанвисаширо барои тақризи овардааст. Дар матни ин дастанвис чунин ҷумлае ҷо доштааст: «Панчтинӣ дар рӯи замин ғелида рафт». («Пятак покатылся по земле»). Достоевский ин ҷумларо ноқис ва хушк дониста, ин тавр ислоҳ кардааст: «Панчтинӣ дар рӯи замин, чингирозанон ва частухезкунон, ғелида рафт» («Пятак покатылся по земле, звеня и подпрыгивая»). Мо дар ин мисол ба таври аёни нишон додан ва ба усули зиндаю конкрет тасвир намудани ҳатто чунин як ҳодисаи хурди ҳаётро мебинем.

Чунин услуби тасвир дар «Ғуломон»-и С. Айни низ дида мешавад. Дар роман эпизоде ҳаст, ки ба рафтори Холдор ном сағ мансуб аст. Холдор бе он ки вайро ба сари хурук ҷег зананд, пеш намеояд. Баъди «хӯрокатро рафта хӯр» гуфтани соҳибаш, вай ба ҳаракат мебарояд. Нависанда ин лавҳаро ба тафсил тасвир кардааст:

— Сағ ба охиस्ताгӣ аз ҷояш хест. Ду пой пешашро ба тарафи пеш ва поҳои ақибашро ба тарафи ақиб ёзонда як хамёза кашид. Баъд ба сари суфа нигоҳ карда думашро як ҷунбонид. Пас аз он бовиқорона ба сари ошхураи худ рафта шитоб накарда хурукашро хӯрдан гирифт.

Ин мисоли маҳорат аз айният ва ҳақиқати инъикоси як лаҳзаи оддӣ шаҳодатест. Ин гуна мисолҳоро дар саҳифаҳои осори санъаткорони нуктасанҷ бисёр дидан мумкин аст.

Мактубҳои кушоди С. Айни ба Пулод Толис ва ба Додочон Тоchieв², мақолаи у «Баъзе қайдҳо оид ба аҳволи забоншиносӣ дар Тоҷикистон» ва ғайра мисоли равшани ғамхории устоди муътабар нисбат ба тозагии забони адабии тоҷик мебошад. Қайду тасҳеҳҳои С. Айни дар ҳошияи дастанвисҳои ҳикояю очерк, повесту роман ва тарҷимаҳои Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Т. Толис, Р. Хошим, Ҳабиб Аҳрори ва дигар нависандагони тоҷик кам нест.

Устод С. Айни дар қайдҳои оид ба забон ва услуби романи Р. Ҷалил «Одамони ҷовид» забондониро аз нависанда ҷиддӣ талаб кардааст. У фарқи истилоҳҳои ҷупон ва подабонро фаҳмонда навиштааст: «Ҷупон ҷаронандаи рамаи доимии ягон кас, ки дар вай бузу ғусфанд ҳастанд. Подабон ҷаронандаи пода аст, ки дар вай ҳайвоноти гуногун ва аз он одамони гуногун мебошад. Подабон танҳо рӯзона мечаронад ва

¹ М. Горький. Беседы с молодыми. Соч., т. 27, стр. 212—213.

² С. Айни, ҷ. II, китоби дуюм. Душанбе, 1964, сах. 377—386.

шаб ҳайвонотро ба сохибонаш месупорад»... С. Айни нишон додааст, ки «мутлақо» калиман деҳқонӣ набуда, ба ҷои он «асло» ё «ҳаргиз», ба ҷои «ба миён фаромадан» — «миёнаравӣ кардан», ба ҷои «асп андохтан» — «асп роҷдан»-ро кор фармудан дуруст ва саҳеҳ аст. Ин гуна қайду тасҳеҳҳои С. Айниро дар қисми дуюми «Одамони ҷовид» доир ба калимаи «майса», ибораи «оши ҳалол» ва бисёр дигар дидан мумкин аст.

С. Айни шогирдонашро ба он даъват мекард, ки дар вақти истеъмоли калимаю ибораҳо донишмандӣ ва серталабӣ зоҳир намоянд. Ӯ ба ин мақсад чунин ҳикматро пеш гузоштааст: «Забонро ба ғалбери фикр бехта, бо сӯҳони қоида суфта, бо чилбури маънӣ сайқал занед». Ин талаботро Айни амалан дар таҳрири баъзе асарҳои Ҷ. Иқромӣ хуб нишон додааст. Дар ин бобат хотираҳои худи Ҷ. Иқромӣ дар саҳифаҳои журналу рӯзномаҳои республика ҷолиби диққат аст. Ҳоло бо якҷанд мисоли дигаре аз серталабии устод нисбат ба тозагӣ ва бузургии забон, саҳеҳӣ ва возеҳии маънои калимаҳо иктифо мекунем.

С. Айни дар тарҷимаи асарҳо бе мавқеъ кор фармудани калимаҳои номувофикро хеле сарзаниш мекард ва меғуфт, ки «ҷарҳ задан»-ро ба «давр задан», «парешонхотирӣ»-ро бо «парешонаҳволӣ», «ғафлат»-ро ҳамеша ба маънои «хоб» ё «пинак» кор фармудан мумкин нест, ҳар қадоми онҳо мувофиқи тобиши маъноии худ мавриди истеъмоли дорад. «Аз рӯи кор фармудани халқ,— менависад С. Айни,— «боду ҳаво» дигар асту «обу ҳаво» дигар. «Обу ҳаво»-ро бо шароити гармӣ, сардӣ, хунукӣ ва бориш муайян мекунанд, аммо «боду ҳаво» — ҳавои бемориовар аст».

Забони бадеӣ — воситаи типӣ кунонидани манзара ва маъвою макон аст. Дар адабиёти бадеӣ ҳар як воқеаю ҳодиса, образи характер дар муҳиту мақоми типии таърихӣ худ айнӣ пайдо мекунад. Нависандагони забардаст ба ин масъалаи муҳимми ҳақиқатнависандӣ хеле қувва сарф карда, лавҳаҳои тасвирашонро ба худи ҳаёт ва табиат то ба дараҷаи боварибахш наздик овардаанд. Чунин истифодаи забон ҳамчун воситаи типсозии манзараю маъвои таърихӣ зиндагӣ дар Пушкин, Л. Толстой, Тургенев, Чехов, Горький, Саъдӣ, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо, Дониш ва баъзе дигарон равшан мушоҳида мешавад.

С. Айни дар эҷодиёташ бо амик фаҳмидани мантиқи сухан ва каломии бадеъ, хусусиятҳои хоси давраи муайяни ҳаёти халқ-хоро ба шакли образноки муътамад тасвир намудааст. Мо ин санадро дар «Одина» ва «Дохунда», «Ятим», «Марги судхӯр» ва «Ёддоштҳо» чун назари дақиқу дурандеши ӯ мебинем. Дар «Ғулумон» барои кушодани муҳит ва манзараи зиндагии туркманҳои ибтидои асри XIX ва нишон додани махсусиятҳои миллӣ ва расму оини онон ҳунармандӣ ва тасвиркории нависанда возеҳтар зоҳир гардидааст: «Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар

ин биёбони бепоён ғайр аз чоҳҳои чуқур манбаи обе нест, онҳо ҳам дар масофати як фарсах-ду фарсах аз якдигар дуртар қанда шудаанд. Хомаҳои реги равон ва гиёҳҳои регии саланг, шӯра, хоршутур, кавар, кавора, явшон манзараҳои табиӣи он биёбонанд. Саксавулзорҳои, ки дар ҷо-ҷои ин биёбон намудоранд, манзараи мағмумонаи бешаҳои сӯхтаро ба назар меоранд. Гунбазҳои поҳсағӣ ва ҷевахонаҳои¹ лой, ки дар ҳар дучор фарсаҳи он биёбон воমেҳӯранд, маданияти туркмании онрӯзаро нишон медиҳанд»². Дар ҳар як ҷузъиёти ин тасвир хонанда ҳаёти туркманони онрӯзаро на ин ки тасаввур мекунад, балки чун лавҳаи конкретӣ ҳаёт мебинад. Дар заминаи ин макону манзил симои (портрети) соҳиби он — пирамарди порсо Қилич халифа бо тамоми тафсилоту ҷузъиёташ акс ёфтааст.

Нависандаи бузург бо воситаи сухани буррою муносиб ба мисли мусаввир бо килк (мӯкалам) манзараҳои ҳаёту табиатро он чунон аёнӣ нақш мебандад, ки тасвири ӯ дар пеши назари хонанда ҷилва меёбад. Назокату малоҳати сухани бадеӣ, аз як тараф, вазиғаи тарбияи зебоипарастиро адо намояд, аз тарафи дигар, ҳамчун қувваи ҷамъиятӣ ба халқ хизмат мекунад. Таъсири забони бадеӣ дар ҳолате бофазилат ва ғойадабахш аст, ки агар вай аз фикр чудо набошад.

Марксизм таълим медиҳад, чунон ки боло ишора рафт, забон ифодаи фикр аст. Аммо он дар дасти шаклпарастон, яъне лафзбозу суханпардозоне, ки аз истеъдоди эстетикӣ ва маърифати бадеӣ ҳаёт маҳруманд, ба ҷизи бе предмет, бе мундариҷаю маъно табдил меёбад. Барои шоир ва нависандаи асиле, ки истеъдодашро ҳамчун бахшиши нодири табиат бо вазиғаиносии ҷамъиятӣ пайвастааст, сухани шоирона, ба қавли Маяковский, ба «лашқаркаши нерӯи инсонӣ» мубаддал мегардад. Горький сухандонӣ ва иборасозӣҳои пурмазмунӣ Владимир Маяковский ва Демьян Бедныйро хеле баланд баҳо додааст. Худи Маяковский оид ба мураккабии кори санъаткор дар ифодаи сухани бадеӣ хеле хуб гуфтааст:

Назм ҳам
монанди радиӣ ҳосилкунист.
Дар як граммӣ ҳосил,
меҳнати яқсола аст.
Як калима
ҳосил мешавад
аз ҳазорҳо тонна
маъданҳои лафзӣ.

(Тарҷ. М. Турсунзода)

¹ Ҷевахона — ба маънои посбонхона-каровулхона буда, дар ғушаҳои рабӯт, кӯрғон ва қалъаҳо ё дар саҳроҳои сохта мешуд, ки бар болои он истода аз он ҷо душманро дидбонӣ мекарданд. Калимаи ҷеваҷӣ ҳам аз ҳамин калима сохта шудааст.

² С. Айни. «Ғуломон». Асарҳо, ҷ. 3, Душанбе, 1960, сах. 7.

Дар ҳақиқат, калимаю иборасозҳои нав ба нави Маяковский бо тақозои замони пурталотуми революционии мо пайдо шуда, ҳамчун найзаю синон ба синаи душманони инқилоб рафта меҳалиданд. Сухану таъбирҳои оташфишони ӯ бо задухурдҳои синфии пролетариати исёнгар чӯр шуда, боиси масрурию шодии оммаҳои меҳнаткаш ва муборизони роҳи озодӣ мегаштанд.

Забони иштироккунандагон — воситаи типию фардикунонии характерҳост. Нависанда ба персонажҳои асараш на танҳо худаш, яъне бо суханони муаллиф, баҳои муайян медиҳад. Ӯ дидаг — суханони ду кас ва аз ин зиёдро низ ба ин мақсад истифода мебарад. Баъзан сифати ин ё он характери адабӣ аз нақлу ҳикояи персонажи дигар ба хонанда маълум мегардад. Масалан: С. Айний барои кушодани образи Қорӣ-Ишкамба аз забони Раҳими Қанд характеристикаи комил медиҳад. Баъди чанд фикру андешаҳоро гуфтан, дар охир, Раҳими Қанд дар ҳаққи Қорӣ ба хулосае меояд:

— Ин одам бой бошад ҳам бисёр чашмгурусна будааст, баъри ситонидани ягон чиз аз ҳеч кор ибо ҳам намекунаду ор ҳам, бо вучуди ин чашмаш сер намешавад»¹.

Ғайри ин, дар асар забони иштироккунанда низ баъзан боиси характеристикаи худӣ ӯ мегардад. Ҳар шахс аз рӯи таҷрибаи ҳаётиаш, маданият, рӯҳия ва сохти ақлу фаросаташ сухан мегӯяд ва муҳокима меронад. Нависандаи нуктасанҷ нутқи персонажро барои баҳои ҳислатҳои шахсии ӯ истифода мебарад. Нутқ мисли либос аст, ки одамро ҳам мепӯшад, ҳам урён месозад. Бадарак нест, ки бузургон гуфтаанд:

То мард сухан нагуфта бошад,
Айбу ҳунараш нухуфта бошад»².

Дар повести С. Айний «Марги судхӯр» Қорӣ-Ишкамба бо як сухан сиршти бад ва мумсикиашро пурра ошкор мекунад. Масалан: «Охир пул чон нест, ки одам дар ҳар кучо ва ба ҳар чиз фидо кардан гирад».

С. Айний, Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев махсусан бо фардикунонии забони муллою эшон, амалдорону хизматпешагони амир ва душманони сотсиализму халқпастинатӣ ва макқорӣ, кӯрсаводӣ ва бемаданиятии онҳоро собит намудаанд. М. Турсунзода дар достони «Ҳасани аробакаш» бо якчанд таъбири халқӣ-гуфтугӯй ғуруру ҳавобаландӣ ва ҷавонию худписандии қаҳрамони асарро муайян месозад.

Пушт, машқоб!
Бохабар мардум!
Ба қафоят нигоҳ кун, нонвой!
Ҳой, ҳезумфуруши варзоб!
Ҳари худро каш аз даруни лой!

¹ С. Айний. Марги судхӯр. — Қуллийет, ҷ. 4. Душанбе, 1961, сах. 37.

² Саъдии Шерозӣ. Мунтахаби қуллийет. Душанбе, 1956, сах. 51.

Нидоҳои «пӯшт» ва «ҳой» дар ин парча, дар банди дигар «пӯш даҳонатро!» ва «Ҳасан оё саги туро «тур» гуфт» ва амсоли онҳо дараҷаи маданияти аробакашҳои солҳои бист ва маҳдудияти доираи фаҳмишу муоширати онҳоро бо ҷамъияту одамон таъкид кардааст. Гуруру савлати Ҳасанҳо, аз як тараф, ба сабаби соддагӣ камтаҷрибагӣ бошад, аз тарафи дигар, аз озодие буд, ки онҳоро аз банду бастӣ золимон халос карда ба паҳноӣ зиндагии нав роҳнамун сохт.

Нависандагон гоҳо бо истифодаи мақолу зарбулмасалҳо дар нутқи персонажҳо низ олами ботинӣ ва рӯҳияи мусбату манфии оноро ошкор сохта, ба типӣ шудани образҳо комёб мегарданд. Чунин мақолу зарбулмасалҳо дар романи «Ғулмон» ва повести «Марги судхӯр»: «Пул маталаб дуо талаб, оё дуо тилло нест?», «Ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад», «Забони гургонро гургон мефаҳманд», «То реша дар об аст, умеди самар аст», «Раҳ зану эҳсон кун» ва ғайра аз макру хилаи ҳаннотон ва судхӯрон хабар медиҳанд. Аммо зарбулмасал ва мақолҳои монанди «Ҳар ҳамон хар, полонаш дигар шудааст», «Хона аз пойбанд вайрон аст», «Марги бо ёрон тӯй аст», «Оби ганда ба хандак» ва монанди инҳо симон меҳнаткашу камбағалон ва дилу ботини онҳоро зоҳир менамояд.

Пурмазмунии сухани бадеӣ ҳаргиз бо мушкилбаёнӣ ва бо истеъмоли калимаю таъбирҳои душворфаҳм муносибат надорад. Чӣ қадаре ки сухани бадеӣ содда, фаҳмо ва равон бошад, ҳамон қадар зудтар мавзӯи асар ва идея санъаткор ба дили хонанда роҳ меёбад. «Соддагӣ,— навиштааст Белинский,— зебу зинати ҳақиқат аст»¹. «Ҳикмати ҳақиқӣ,— гуфтааст Горький,— ҳамеша содда ифода меёбад»...².

В. И. Ленин бар зидди кӯшишҳои шахсоне, ки бо олоиши калимаю ибораҳои душворфаҳми хориҷӣ нисбат ба тозагӣ ва фасоҳати забони русӣ беаҳамиятӣ зоҳир менамуданд, эрод гирифта гуфта буд: «Забони русиро мо вайрон карда истодаем. Калимаҳои хориҷиро бе ҳеҷ зарурият қор мефармоем. Ин калимаҳоро нодуруст истеъмол мекунем. «Дефектҳо» гуфтан чӣ лозим, дар сурате, ки норасоиҳо, камбудихо ё нуксонҳо гуфтан мумкин аст?»³.

Дар поэтикаи классикии форсу тоҷик услуби содданависӣ ва фаҳмобаёнӣ бо истилоҳи «сахли мумтанеъ» қайд гардидааст. Маънои ин истилоҳ ин аст: агарчанд ки содда ва фаҳмо навиштан кори осон (сахл) менамояд, вале ба он муваффақ шудан басо кори душвор буда, аз сари роҳи он монеаҳои зиёдеро бартараф кардан лозим меояд. Дар адабиёти классикию муосири тоҷик ин санъатро ба эҷодиёти Рӯдакӣ, Камоли Хучандӣ, Ҷомӣ, Айнӣ ва Лоҳутӣ нисбат додаанд. Дар бораи суҳани бадеии пурмазмун Саъдӣ гуфтааст:

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. IV, 1954, стр. 37.

² Русские писатели о языке, стр. 693.

³ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, сах. 317.

Забон дар даҳон, эй хирадманд, чист?
Калиди дари ганчи соҳибхунар.

Абдурахмони Ҷомӣ таъсири маънавин суҳанеро, ки дар хизмати ақлу идрок буда, ҳис ва андешаи моро бармеангезад, хеле баланд баҳо додааст:

Хирадро қору боре ҷуз суҳан нест.
Ҷаҳонро ёдгоре ҷун суҳан нест...
Аз ӯ хандад лаби андӯхмандон
В-аз ӯ гирён шавад дилҳои хандон...

Ё

Гавҳари ҳуққаи даҳон суҳан аст,
Ҷавҳари ханҷари забон суҳан аст,
Гар набудӣ суҳан, ҷӣ гуфтӣ кас?
Дурри маънӣ ҷӣ гуна суфтӣ кас?

Ҳамин тарик, забони бадеӣ воситаи асосии офариниши образу манзараҳо ва фикру эҳсосоти образноки санъаткор буда, аз бисёр ибораҳои таркибии баёнӣ ва тасвиrotи бадеӣ иборат мебошад. Забони бадеӣ вазифаи ҳуснофарӣ ва зарофатпарвариширо маҳз тавассути **тарзҳои баён** — муродиф, таҷнису тазод; **воситаҳои тасвир** — муболағаю татқиқ, ташбеҳу истиора, тавсифу муқояса ва ғайра дар амал татбиқ менамояд.

Восита ва тарзҳои баён

Ашӯро эҷоди классикон ва соҳибқаламони пешқадами советӣ барои он ба дили хонандагони сершумор роҳ меёбанд, ки маъниҳои олий ва ғояҳои мӯътақиду ботароват дар онҳо бо перояи дилкаши бадеият ороиш ёфтаанд. Аз офаридаҳои онон хонанда на танҳо ба маъниҳои ниҳону маолии рӯзгор сарфаҳм меравад, инчунин завқи бадеӣ-эстетикӣ мегирад.

Суҳанпардозҳои дилкашу зебо ва баёноти ҳусниёти ҳаёт ҳамеша ғояҳои бардаму барҷастаи даврро пеши назари хонанда наздик оварда, маъқули дилу ҳуши ӯ мегардонанд. Воситаю тарзҳои баён ва воситаҳои тасвири бадеӣ дар адои ин вазифа ба нависанда мададгори беназираанд.

Воситаҳои баён — муродиф (синоним), таҷнис (омоним), тазод (антоним) ва захираҳои маҳсули лексикӣ забон — архаизм, неологизм, диалектизм, варваризм ва дигар боиси фаҳохат ва рангорангии забони бадеии осори адабӣ ҳастанд. Санъаткор бо воситаи тарзҳои баён образҳои бадеии саҳаху сарех эҷод менамояд. Истифодаи воситаҳои баён бояд тарзе ба қор раванд, ки калимаю ибораҳо ба тасвири воқеа ва образи муайян қомилан мувофиқат кунанд, қувваи эмоционалии онҳоро афзоянд. Барои ин суҳанварон мусаввадаҳои асарашонро гаштаю баргашта таҳрир ва рӯйнавис мекунанд.

Муродиф аз асоси «радиф» гирифта шуда, **Муродиф (синоним)** ба мазмун «дар пан қасе» нишинанда ва лафзе, ки ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад» («Ғиёс-ул-луғот»). Синоним (аз калимаи юнонии *synonim* —

mos — ҳамном гирифта шуда) чунин калимаҳоеанд, ки аз ҷиҳати талаффузу шакл ва таркиби овозиашон гуногун буда, вале мазмунан ҳаммаъно мебошанд. Забони тоҷикӣ аз калимаҳои муродифӣ (синонимӣ) хеле бой аст. Масалан, муродифи **рӯй** — рух, рухсора, чеҳра, қиёфа, лиқо, симо, шакл, намуд; **дунё** — ҷаҳон, гардун, олам, даҳр, гетӣ, офоқ, коинот, фалак; **оҳанг** — маком, наво, ҳаво, савт, садо, лаҳн, нағма; **ромишгар** — ҳофиз, мутриб, муғаннӣ, сурудхон, овозхон, ашӯлаҷӣ; **офтоб** — шамс, меҳр, найир, хуршед, хур; **маъшуқа** — маҳбуба, ҷонона, дилбар, нигор, санам, бути таторӣ ва ғайра мебошанд. Ин калимаҳо бо вучуди аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик буданишон тобишҳои гуногун доранд ва ин тобишҳо аз маъноӣ (семантикаӣ) худи онҳо бармеояд. Ҳар калимаи дар шарҳ ва эзоҳи калимаи дигар овардашуда дар навбати худ синоними ҳамон калима хоҳад буд.

В. Г. Белинский ҳамин ҷиҳати синонимҳоро таъкид намуда, навиштааст: «Чунон ки дар табиат ягон барги дарахт ба барги дигар монанд нест (ҳар як барги дарахт аз ягон ҷиҳат аз баргҳои дигар фарқ мекунад), ҳамчунин дар забон ҳам калимае бо калимаи дигар айнан монанд, баробар, якхела нест. Ҳар як калима бо ягон хусусияти худ (аз калимаи дигар — Ю. Б.) фарқ дорад». Аз ин рӯ маъноӣ калимаи синонимӣ бо маъноӣ предметии худ маҳдуд нашуда, маъноӣ аслии он дар матн маъноӣ (аниқтараш, тобиши маъноӣ) нав пайдо мекунад.

Дар адабиёти бадеӣ калимаҳои синонимӣ ба мавриду маком ва маъноӣ худ мувофиқу муносиб, баъзан ба маъноӣ иловагӣ ва маҷозӣ кор фармуда мешаванд. Истифодаи васеи муродифҳо на ин ки санъаткорро аз такрори калимаҳо боз медорад, балки барои равшанӣ таъсириро ва конкрет ифода намудани мақсад имконият фароҳам меоварад. Инак, устод Рӯдакӣ дар яке аз шеърҳои «Тундур миёни дашт ҳаме бод бардамад» муродифро чи тавр бо маҳорат кор фармудааст:

Булбул ҳаме бихонд дар шохсори бед,
 Сор¹ аз дарахти сарв мар уро шуда мӯҷиб²...
 Соқӣ гузин³ бодаву май хӯр ба бонги зер,
 К-аз кишт сор ноладу аз боғ андалиб...⁴

Дар як маврид «булбул» дар ҷои дигар «андалеб»-ро кор фармудан ҳам аз нуқтаи назари қофиябандӣ ва ҳам ҳусну маълоҳати суҳан раво аст. Дар мавқеи дигар шоир синоними ҳамин калимаҳо «ҳазордастон»-ро ба кор бурдааст. «Бодаву май» низ калимаҳои ҳамрадиқанд.

¹ Сор — соқ; парандаест ҳушовози сиёҳранг, ки холҳои сафед дорад.

² Мӯҷиб — ҷавобдиханда.

³ Гузин — ихтиёр ё интиҳоб кардан.

⁴ Андалиб (андалеб) — булбул, ҳазордастон, ҳазорово.

Бад-он замона надидӣ, ки дар чаман рафтӣ
Сурудгуён, гуфтӣ ҳазордастон буд.

Рӯдакӣ

Дар шеъри Мирзо Турсунзода «Замин» чунин калимаҳои муродифиро мебинем:

Бо замин, бигзор, ки пайванд бошад пон ман.
Дар замин, бигзор, ки бошад муқаррар ҷои ман.
То абад, бигзор, бошад шӯълаафкан, шӯълабӯр,
Он ҷароғе, ки фурузон гашт дар маъвои ман.

«Чой» ва «Маъво», «шӯълаафкан» ва «шӯълабор» — синоними якдигаранд. Дар ин таъбирҳои ҳаммаъно идеяи ватандустӣ бо изхори меҳру муҳаббати шоир ба замини падарон ва маъвою макони ба ӯ меросмонда баён гардидааст. Дар порай дигаре аз шеъри «Меҳмони мағрибӣ»:

Қувваи пурҷозибай ин диёр,
Қард дили мардаки ғарбӣ шикор.
Чунки дар ин мамлакат ин зарпараст,
Ҳеч ба чизи дигаре, дил набаст.

Бачуз такрор нашудани сухан, дар ин калимаҳои шаклан гуногуну ҳаммаъно, ки ҷузъи таркибии услуби шоиранд, мундариҷаи васеи сиёсиро идрок намудан душвор нест. Ҳиндустон (ин мамлакати бузург ва диёри азизи ҳиндӣ) ки ду сад сол ситами ҳукмронии мустамликадорони Англияро аз сар гузаронидааст, дар соли 1947 — дар замони истиқлолият ёфтани худ ҳам аз хузури ситами «меҳмонони мағрибӣ»-и ноҳонда ҳалосӣ надошт. Диёр, мамлакат боз ба синонимҳои дигар — қаламрав, сарзамин, кишвар, зодгоҳ ва ғайра соҳибанд. Ҳар кадоми ин калимаҳои ҳамрадиф мавқеи истифода дошта, ба тобиши муайян (маҳал, ҷой, мавзӯ, минтақа, зона, территория) соҳиб аст.

Дар наср, дар яке аз асарҳои Сотим Улуғзода синоним ин тарик истифода шудааст: «Аҷаб шердил будааст ин аэропланҷӣ. Ман панҷ соли тамоми аз ӯ хурдтарам ва ҳар гоҳ ки ба синну соли ӯ расидам, ман низ мисли ӯ як одами ҷасур ва боирода мешавам».

М. Горький таълим медиҳад: «Забони ҳақиқӣ бадеӣ... аз сахтӣ, равшанӣ ва хушоҳангии ҳамон калимаҳое пайдо мешавад, ки онҳо манзараҳо, характерҳо ва идеяҳои асарҳоро ба тартиб меоваранд».

Нависандагон бо воситаи синонимҳо ҳолати рӯҳияи персонажҳо — хурсандӣ, маъюсӣ, қаҳру ғазаб, аҳди ишқу вафо, ҷасорат ва ғайраҳоро айнан ифода менамоянд. Дар замони мо ба воситаи калимасозии нав мувофиқи талаботи забони ҳозира синонимҳои нав эҷод карда мешаванд. Онҳо боиси ғановати забони бадеӣ ва тафаккури эҷодкору хонанда мегарданд. Ғайр аз синонимҳои рехта, синонимҳои тафсилӣ низ гоҳо исти-

фода мешаванд. Дар як байти шеъри М. Турсунзода «Харгиз» чунин калимаҳои муродифӣ қор фармуда шудаанд:

Ба хонадони азими башар намемирад
Чароги ленинӣ дар даҳр ҷовидон харгиз.

Дар ин байт маъноӣ тоза пайдо кардани «даҳр» — дар он аст, ки дар ин ҷо на фақат чун ҷаҳон, дунё пай бурда мешавад. «Хонадони азими башар», ки дар ин маврид ҳамчун маънидоди «даҳр» омадааст, ба олами одамони пешқадами мунавварфикр табдил ёфтани дунёи ҳозираи моро ишора меномад.

Аз бароят ҷон диҳад инсон агар, арзандай!
Синаро созад бар ҳифзат гар сипар, арзандай!

Дар ин байт дар ҳифзи Ватан таъбирҳои **ҷонро фидо кардан** ва **синаро сипар сохтан** шарҳу тафсири якдигар шуда, мазмуни асарро тақвият додаанд.

Калимаҳои синонимӣ аксар ҳамроҳ ё ҷуфт шуда меоянд, ки онҳоро «ҷуфтҳои синонимӣ» ё «таркиби синонимӣ» мегӯянд. Масалан: печу тоб, нуру сафо, айшу ишрат, карру фар, меҳру муҳаббат, чидду ҷаҳд, доду фарёд, гиряву нола ва монанди инҳо. Забони тоҷикӣ, ки аз ин қабил синонимҳо ғанист, онҳоро хусусияти хоси худ медонад. Масалан, М. Турсунзода аз ин ҷиҳат дар шеъри «Аз Бадахшон то Кремль» овардааст:

З-ин назар мегашт моро чилвагар,
Як ҷаҳон тасвири фатҳи беназир.
Аз барои бахту икболи башар,
Накшаҳо, ҷаҳду ҷадалҳои кабир.

Баъзеи калимаҳои муродифӣ батақдор меоянд:

Аҷдоди туву гузаштагонат
Нотарс, қавӣ, далер буданд,
Дар поси диёр беҳиёнат,
Дар ҷанг ҳама чу шер буданд.

(Х. Юсуфӣ)

Ин гуна ҳамроҳ ё тақдор истеъмоли шудани муродифҳо боиси таъкиди ёфтани маъноӣ калимаҳо ва пурқувват шудани фикри нависанда мегардад. Устод Айнӣ дар эпизодҳои ҳаҷвӣ асарҳои ба мақсади писханд задани персонажҳои манфӣ психингомезона синонимҳои ҷуфтро бисёр қор фармудааст. Масалан: «Бо ин сиккаву суммот гапӣ задагии ин каса биев-а!»; «Бо ин шаклу шамоил намуди зоҳирии ноиб ба ҷуволи пурқавдум монанд буд».

Дигар сабру тоқатамон намонда буд.

(С. Улугзода)

«Вай зане буд», калончусса, хушсалиќа ва сохиби тамкину виқор»; «Қадду қоматаш чун ниҳоли гул, чун гули акнун ба воя расида, вале шоҳу барг надода, чехрааш равшан ва пок, шармгин ва раманда...; Шӯхию ҳазлро намедонад, латифаю анекдотро шунидан ҳам намехоҳад» (Ҷ. Иқромӣ).

Ба ҳамин тариқ, истифодаи васеи синонимҳо сабаби аз нав зинда шудани бисёр калимаҳои фаромӯшшуда гардида, таркиби луғавии забони халқро бой мекунад. Синонимҳо инчунин имконият медиҳанд, ки санъаткор бо вусъати доираи фикру муҳокимааш мақсадашро бо айнияти забони мафҳуму дилкаши бадеӣ баён кунад. С. Айни гуфтааст: «Агар асари нависанда ба хонанда забон ёд надиҳад, забони хонандаро бой ва маданӣ накунад, вай ҷӣ хел асари адабӣ мешавад... Нависанда бояд забонро бо сӯҳони маънӣ ва қоида совида, сайқал зада кор фармояд»¹.

Тачнис (омоним)

Тачнис ба маънои луғавиаш — ҳамчунин кардан, монанд кардан. Тачнисро гоҳо зулмаъниайн ҳам мегӯянд, яъне калимае, ки ду маънии мухталиф дорад. Тачнис — омонимҳо аз калимаи юнонии *homos* — **якхела**, **опута** — **ном** гирифта шудааст. Маънои истилоҳии тачнис — **калимаҳоеанд**, ки аз ҷиҳати шакл, оҳангу таркиби овозиашон **якхел буда**, аммо аз ҷиҳати маъно **гуногунанд**. Масалан, калимаи **рост** ба чанд маъно истифода мешавад: ҳам ба маънои «рост истодан», «рост ба ҳадаф расидан», ва ҳам ба маънои «рости гапро гуфтан»; ё калимаи **бақувват** — **бардам**, **солим**, **маҳкам**, **тавоно**, **муқтадир** ва ғайра. Бо калимаҳои **дар**, **бар** қофияи шеър сохта шудааст.

Фарқ аст миёни он ки ёраш **дар бар**,
Бо он, ки ду ҷашми интизораш **бар дар**.

Дар ин байти машҳур ду калимаи ҳамохангу ҳамшакл маъноҳои гуногун доранд: **дар** мисраи якум **дар** — пешоянд буда, **бар** чун исм, ба маънои паҳлу омадааст; **дар** мисраи дуюм **бар** вазифаи пешояндро адо карда, **дар** ҳамчун исм, ба маънои «сӯи дар», яъне даромадгоҳ омадааст. Аз нуқтаи назари шеърӣ ин калимаҳои ҳамчунин мухтасарбаёниро таъмин карда, диққатро ба ҳусну малоҳати сухан ва мазмуни он ҷалб мекунад.

Тачнис яке аз воситаҳои муҳими баёнӣ аст, ки дар забони тоҷикию форсӣ хеле маъмул аст. Аз замонҳои қадим классикони мо бо ёрии тачнис лафзбозӣ ва лутфгӯиҳо кардаанд. Лутф дар шеъри Рӯдакӣ, Хайём, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Биноӣ, Ҳилолӣ, А. Лоҳутӣ, Х. Юсуфӣ, Б. Раҳимзода ва дигарон бештар мушоҳида мешавад.

Тачнисҳо дар адабиёти форсу тоҷик сершакланд, ки бо

¹ С. Улуғзода. Аввалин мулоқот.— Садриддин Айни дар хотироти дӯстона ва шоғирдон. Душанбе, 1968, саҳ. 25.

номҳои зерин қайд гардидаанд: таҷниси том, таҷниси зоида, таҷниси ноқис, таҷниси мураккаб, таҷниси муқаррар (такрор) ё муздавач, таҷниси мутарраф ва ғайра¹. Онҳо ба ду намуди асосӣ қисмат ёфтаанд: таҷниси лафзӣ ва таҷниси маънавӣ. «Таҷниси лафзӣ дар як байт ду ва ё якчанд калимаи ҳамшакли алоҳидамаъноро мефаҳмонад, лекин таҷниси маънавӣ дар як байт омадани як калима ва ё чанд калимаи дорои маъноӣ баробарҳуқуқ мебошад»². Инак, дар таҷниси лафзӣ калима такрор меёбад:

Эй дилбари мо, мабош бедил бари мо,
Як дилбари мо беҳ аз дусад дил бари мо.
На дил бари мо, на дилбар андар бари мо,
Ё дил бари мо фирист ё дилбари мо.

Абӯсаид Абулхайр

Дар таҷниси маънавӣ маъноӣ калимаҳои ҳамчинс такрор мешавад. Масалан:

Як бор нарафт дил бари бегона,
Дил ёр нашуд ба дилбари бегона!
Ман аҳдшикан наям, макун саъй, зи ман.
Ҳаргиз нашавад, ки дил бари бегона.

Х. Юсуфӣ.

Дар рубоии аввал суҳанбозӣ ва лутф бештар ба назар мерасад. Дар рубоии дуюм калимаҳои ҳамчинс (ё санъати таҷнис) аз мутобеи идеяи вафодорӣ хабар дода, дар аҳду паймони дӯстию ишқ устувории қаҳрамони лирикиро тасдиқ меномаоянд.

Таҷниси маънавӣ дар як қатор дигар рубоҳои Х. Юсуфӣ дида мешавад. Рубоии зерин рӯҳи ватанпарварӣ дошта, нисбат ба душмани ватани мо адовати оштинопазириро ифода намудааст:

Бо ҳасми ту чанг бо қалам хоҳам кард,
Ба зӯри қалам қалам-қалам хоҳам кард.
Ҳар фатҳ, ки дар кори ватан месозӣ,
Ман дар варақи зафар рақам хоҳам кард.

Х. Юсуфӣ.

Калиман «қалам» ҳамчун аслиҳаи мубориза омада, таъбири «қалам-қалам» ба маъноӣ пора-пора кардан низ чун қалам майда намуданро мефаҳмонад, ки вай аз ҳар ҷиҳат ба якрешагини ин истилоҳ таъя дорад.

Дар таҷниси маънавӣ гоҳо як калимаро ба ду маъно низ дидан мумкин аст.

¹ Барои шиносӣ бо тафсили ин мавзӯ, нигаред: Т. Зеҳнӣ. Таҷнис. Санъати суҳан. Душанбе, 1979, саҳ. 137—155.

² Т. Зеҳнӣ, ҳамон ҷо, саҳ. 144.

Ман, агар риндам, агар шайх, чӣ қорам бо кас,
Ҳофизи рози худу орифи вақти хешам.

Калимаи «Ҳофиз» ба ду маъно омадааст: якум ниғаҳдори сирру роз, дуюм таҳаллус.

Дар шеърӣ Бокӣ Раҳимзода «Дар лаби обе» низ мисрае ба чунин шакл омадааст:

Рӯи санг омаду охиста бигуфто: — Бокӣ,
Ба садоқат токи,
Чӯш зад ишқи чавонию мадорам омад,
Дар лаби обе,
Шаби махтобе.

Дар ин ҷо «Бокӣ» ҳам қаҳрамони лирикист, ки маъшуқа ба ӯ муроҷиат дорад ва ҳам ному таҳаллуси шоир мебошад.

Яке аз суҳанварони забардасте, ки таҷнисро дар эҷодиёташ бағоятӣ моҳирӣ (барои талаввуну тафаннуоти адабӣ, рангинию дилхушиҳои шеърӣ) истеъмом кардааст, Камолӣ Хӯҷандӣ¹ мебошад. Дар ғазали «Ҷоно, бачуз лабони ту оби ҳаёт нест» ӯ чунин таҷнисотро ба қоидаҳои лафзӣю маънавӣ ба ҳам омехта ба қор бурдааст:

...Гуфтам: «Давои дарди диламро хате навис!»
Гуфто: «Давот чун бинависам? Давот нест!...»
Доғи ҷафо ба ҷони мани хастадиҳ манех,
Рӯзе ки дар вафот бимирам, вафот нест...

Дар байти аввал давот ба ду маъно: «дармони ту» ва «сиёҳидон» омадааст, вале дар мавриди дуюм калимаи мазкур якбора ҳар ду маъноро ифода мекунад. Дар байти дуюм вафот низ ба маъноҳои «вафодорӣю ту» ва «фавтидан» таҷнис шудааст.

Дар ғазалҳои Камол истилоҳоти бозиҳои шатранҷ (шоҳмот), нард ва гӯю чавгон хеле зиёд истифода шуда, вазифаи муайяни услубиро адо мекунад.

...Рӯзи нахӯст, эй маҳи хубон, ба ошқон
Рухро чаро намудӣ агар майли мот нест.

Дар ин байт истилоҳоти шатранҷ рух намудӣ ва мот ба ду маъно омадаанд: ба маънои асли ва ба маънои маҷозӣ, ки ин ба яке аз навъҳои таҷнис — таҷниси тавҷеҳ мансуб аст. Истифодаи калимаҳои шатранҷ, истилоҳоти илмӣ-фанӣ дар шеър, ки ба ду маъно омада, муроди шоирро дар маънои дуҷуми он мефаҳмонад, дар эҷодиёти Ҳоконӣ, Салмони Соваҷӣ, Хайём ва дигарон низ ёфтани мумкин аст³.

¹ Доир ба устодқори Камол нигаред: С. Айни. Куллиёт, ҷ. 11, китоби якум, сах. 229; А. Дехотӣ. Куллиёт, ҷ. 5, сах. 21.

² Ниг.: Коллектив. Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV (қисми дуюм). Душанбе, 1983, сах. 125.

³ Ниг.: Т. Зехидӣ Ҷамон ҷо, сах. 141.

Камол санъати таҷнисро барои баёни норозигиҳои иҷтимоӣ истифода бурдан низ шӯҳрат дорад:

Агар Сарой чунин асту дилбарони Сарой,
Биёр бода, ки ман фориғам зи ҳар ду Сарой.

Дар мисраи якӯм «Сарой» номи шаҳрест, ки шоир дар Қалъаи сангини он ҷо 4 сол маҳбус истодааст, дар мисраи дуюм «Сарой» ба маънои дунё омадааст. Шоир дар ин байт меҳоҳад гуяд, ки агар вазъият дар шаҳри Сарой ё сохти зиндагӣ ва кайфияти ҳаёт ҳамин тавр бо азобу машаққат бошад, аз баҳри ду дунё гузаштааст. Ин як эътирози ҳоси шоири аст нисбат ба беадолатии даврони феодализм, ки бо ин шакли бадеӣ изҳор гардидааст. Дар мавриди дигар Камол аз дер дар ҳабсхона монданаш ноумед гашта чунин рубоие гуфтааст:

Қай бошад аз ин танг бурун омаданам,
Ном аст аз ин нанг бурун омаданам,
Гӯи магар аз санг¹ бурун меояд
Парвонаи² аз Санг³ бурун омаданам.

Камол ба ҳаққи як сӯфии бинипучуке, ки худбин ва мағрур будаасту вале тамаллуқкориҳои бардурӯғи зиёде доштааст, ҳаҷвомезона навиштааст:

Ба мо он сӯфии бинибурида
Ба ғайр аз аҷзу мискинӣ надорад.
Нашояд ҷурми⁴ худбинӣ ба ӯ баст,
К он бечора худ бинӣ надорад.

Муроди шоир аз ин мисраҳо хувайдост.

Хусрави Деҳлавӣ чунин як байти машхуре дорад, ки маънои наздику дури он зуд фаҳмида мешавад:

Тори зулфатро чудо мушшота⁵ гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард.

Дар адабиёти советии тоҷик калимаҳои ҳамчунин бештар ба мафҳуми маънавишон барои изҳори ақидаи ҷамъиятии санъаткорон истифода мешаванд. Дар назми А. Лоҳутӣ, М. Аминзода, М. Турсунзода, Ҳ. Юсуфӣ ва дигарон ранги сиёсӣ иҷтимоӣ гирифтани санъати мазкур хеле равшан ба назар мерасад. Инак, рубоие аз рубоиёти Лоҳутӣ, ки ба тасвири синфи коргар бахшида шуда, аз садоқати бепоёни ӯ ба инқилоб дар роҳи муборизаи сарнагунии ҳонаи зулм хабар медиҳад:

¹ Аз санг бурун омадан — аз руи истилоҳи халқи кинояест аз «дер бурун омадан» ё худ «ҳеч бурун наёмадан».

² Парвона — дар ин ҷо ба маънои «фармоишнома» аст ва калимаи парвоначӣ низ аз ҳамин калима ба чунин маъно сохта шудааст.

³ Санг — қалъаи Санг, ки дар он ҷо маҳбус буд.

⁴ Ҷурм — гуноҳ, айб.

⁵ Машшота — зане, ки бо ороиши мӯи занон машғул аст.

Фармони заволи симу зар хоҳам дод,
Неъмат хамаро ба коргар хоҳам дод,
Ё афсари зулмиро нагун хоҳам кард,
Ё дар сари ин ақида сар хоҳам дод.

Савганди шоири мубориз дар арсаи озодии синфи фаълаю дехкон дар мисраи охир бо ду бор ба ду маъно истифода бурдани калимаи «сар» барҷаста садо медиҳад.

Лохутӣ, чун яке аз шоирони забардаст лирики нозукадост, дар аҳди ишқу вафои ҳақиқӣ то дами нафаси охирин мубориза бурданро талаби ҷон доништа гуфтааст:

Домони ту, эй бути ситамгар,
Сар медиҳаму намениҳам сар.

Шоири ҷанговари тоҷик Хабиб Юсуфӣ низ ин санъатро ба пайравии устод Лоҳутӣ эҷодкорона кор фармудааст:

Дил дасти туро ба дасти дигар надихад,
Бар дасти рақибони бадахтар надихад.
Дар маслаки ишқ дил ки собитқадам аст,
Домони туро сар диҳаду сар надихад.

М. Турсунзода дар шеъри «Сайёҳи ҳинд» ба писарбачаи афғон маслиҳат медиҳад, ки барои ба даст овардани озодӣ ва бахт зери пой ғосибон наафтад, пойафзоли онро тоза накунад, балки хоки ватанро аз ин соҳибони ноҳонда пок намояд. Ӯ ин ақидаро бо истифодаи калимаҳои ҳамҷинс гуфтааст:

Дузди бахти халқо минбаъд боз
Пои худро сӯи ту созад дароз,
Хоки пояшро набояд пок кард,
Пок аз он бояд, ки акнун хок кард.

Хок ва пок дар мисраи охирин ба маънои ватан (сарзамин, мамлакат)-ро аз мустамликадорон озод кардан омадааст.

Ба ҳамин тариқ, моҳирона кор фармудани таҷнис боиси боигарии забон ва образнокии сухани бадеӣ мешавад. Бо истифодаи эҳтиёткоронаи ҷиносҳо мақсади нависанда айнан ба нишон мерасад.

Таҷнис на фақат ба шаклҳои тарзи баён мутааллиқ аст, чун яке аз санъатҳои бадеӣ низ дар ашъори классикони форсу тоҷик истеъмоли васеъ дорад.

Антонимҳо (аз калимаҳои юнонии anti — зид ва опута — ном гирифта шуда) чунин калимаҳоеанд, ки барои ифодаи маъноҳои хилофи ҳамдигар кор фармуда мешаванд. Маънои луғавии тоҷикии калиман **тазод** «ба ҳам зид» мебошад. Ҷунончи: обу оташ, рӯзу шаб, бемору сихат, пасту баланд, ғаму шодӣ. Суханвар бо истифодаи тазод (антоним) барои баёни маънои ҳаматарафани предмет ва воқеаҳо — мафҳумҳои сифатӣ, фаъолияти инсон, руҳияю кайфият, замону макон имконият меёбад.

Тазод дар фольклор ва адабиёти классикии форсу тоҷик ҳамчун санъати бадеӣ дар чандин дostonҳои безавол макоми аввали дорад. «Гӯрӯғлӣ», «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ ва дигарон, «Ҳафт авранг»-и Абдурахмони Чомӣ, ки дostonҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Хисрав ва «Ширин», «Юсуф ва Зулайхо», «Саломон ва Абсол» ва ғайра асосан бо санъати тазод офарида шудаанд. Фирдавсӣ ба воситаи тазод низоу нифоки амиқи фалсафии «Шохнома»-ашро аз зидияти қувваҳои осмонӣ — Ҳурмузу Аҳриман сар карда то задухӯрдҳои заминии байни Ковусу Афросиёб, Рустаму Сӯҳроб, Сиёвушу Судоба ва санадҳои таърихии то асри истилои араб (асри VII), аз тасвири рашку муҳаббат, дӯстию адоват, саховатмандию хасисӣ ва олиҳимматию пастфитратӣ ва ғайра оро додааст.

Фирдавсӣ дар чанд байт фалсафии замонашро бо ибораҳои тазод чамъбаст намудааст:

Чунин аст расми сарои фиреб,
Гаҳе бар *фарозу*¹ гаҳе бар нишеб²

Ё

Чунин аст кирдори гардонсипеҳ³
Гаҳе чангу захр асту гаҳ нӯшу меҳр.

Образҳои тазод бештар имконият фароҳам меоваранд, ки низои бадени асар тезу тунд вусъат ёфта, мақсади нависанда равшантар зоҳир гардад. **Мо холо фақат бо муайян кардани вазифаи ин истилоҳ ҳамчун воситаи баён иктифо менамоем.** Барои ифодаи ҳолати рӯҳии образҳо дар дostonҳои классикӣ вазъияти шахсии персонажҳо муқобил гузошта мешаванд. Шоирон ба воситаи тасвири ҳолу аҳволи Лайлӣ ва Мачнун, мусибати чудой ва ҳаҷри ошиқонро таъкид намудаанд.

Дар тасвири Хилолӣ ду ҳолати рӯҳии қаҳрамонон тасвир ёфта, он чӣ, ки нисбат ба Лайлӣ характери мусбат дода шудааст, аз беғамӣ набуда, балки аломати зебу хусн ва нозу қарашмаи маъшуқа аст.

Лайлию қарашма бар қарашма,
Мачнуну ду чашм чун ду чашма.
Лайлию ба дил ҳазор роҳат,
Мачнуну ба сина сад қароҳат.
Лайлию шароби хусн дар сар,
Мачнуну дили қабоб дар бар.
Лайлию зи хусн боғ дар боғ,
Мачнуну зи ишқ доғ дар доғ...

Ё чунин байте аз лирикаи Қамоли Хӯҷандӣ, ки вазъияти мутақобили ошиқонро муайян менамояд:

¹ *Фароз* — баландӣ.

² *Нишеб* — пастӣ.

³ *Гардонсипеҳ* — фалаки чарҳзананда.

Ту хамчун субх механдию ман чун шамъ мегирям.
Намедонӣ, ки ин ҳолат ман аз сӯзи дарун дорам.

Дар адабиёти советии тоҷик тазод махсусан дар ашъори А. Лоҳутӣ, П. Сулаймонӣ, М. Раҳимӣ, М. Турсунзода, Х. Юсуфӣ санъаткорона истеъмол ёфтааст. Достонҳои Лоҳутӣ «Кремль», «Мо зафар хоҳем кард», «Тоҷ ва байрак», «Хар ва трактор», «Сафари фарангистон», «Ғалабаи Таня» сар то сар дар асоси образҳои тазод ва баёни ба ҳам зид эҷод ёфтаанд. П. Сулаймонӣ бо воситаи тазод вазъияти ситамгарон ва ситамдидагонро дар ҷамъияти синфӣ нишон додааст:

Як тӯда дар таронаву
Як тӯда дар ғам аст,
Як сӯ нишотовару
Як сӯй мотам аст...

М. Турсунзода дар шеърӣ «Кулоҳи профессор Ахвледани» образҳои майори мӯйлабзарди англисӣ ва олими забоншиносии советиро ин тариқ ба ҳам муқобил гузоштааст:

Рӯ ба рӯ омаданд як муддат
Субҳи пурнуру шомӣ пурзулмат.

Дар ин байт ба воситаи ибораҳои образнокӣ тазод моҳияти иҷтимоии ҷаҳонбинии намоёндагои ду система — одами ҷамъияти сотсиалистӣ («субҳи пурнур») ва шахси ҷамъияти капиталистӣ («шомӣ пурзулмат») таъкид ёфтааст.

Достонҳои «Ҷанги одаму об» (С. Айнӣ), «Ба зиёрати дохӣ» (М. Раҳимӣ), «Ҳазон ва баҳор» ва «Писари Ватан» (М. Турсунзода), «Панҷи ноором» (М. Миршакар), «Суруши Сталинград» ва «Ситораи Исмат» (М. Қаноат) ва дигар бо санъату тарзҳои баёнии тазод эҷод шудаанд.

Унсурҳои лексикӣ ба гурӯҳи лексикӣ забони адабӣ **неологизм**, **архаизм**, **диалектизм**, **жаргонизм**, **вульгаризм**, **варваризм** ва ғайра дохил мешаванд. Вазифаи онҳо барои ифодаи бадеии фикр дар асарҳои адабӣ хурд нест. Нависанда ин гурӯҳи калимаҳо таъбирхоро дар тору пуди бадеии асари худ ҳаргиз безарурат дохил намекунад, чунки онҳо рафти ягонаи услуби адабии асарро вайрон карда метавонанд. Аммо дар ҳолати даркорӣ барои таъкиди тарзи гуфтор ва дараҷаи маданияти нутқи персонаже нависанда ба андозае аз ин ё он имкониятҳои захираи лугавии забон истифода бурда, симон образи тасвиршударо муайянтар месозад.

Неологизм аз калимаҳои юнонӣ **нео** — нав, **логос** — сухан таркиб ёфтааст. Забон бо мурури замон ва тараққиёти фикр доимо тағйир ва тақмил ёфта менегад. Шароитҳои сиёсӣ иқтисодӣ сохти нави ҷамъиятӣ дар ҳар давр ба таркиби лугавии забон таъсири ҷиддӣ мегузоранд. Қалимаҳои нав ба навро ҳуди халқ

ва намояндагони маданияти вай — олимон, нависандагон ва ходимони сиёсӣ меофаранд.

Неологизм бо ду роҳ пайдо мешавад: **якум**, калима ва таъбирҳои наво ҳастанд, ки ба туфайли донишу кӯшиши намояндагони пешқадами ҷамъият якҷоя бо санъаткорон ба вучуд омада, таркиби луғавии ин ё он забони миллиро бой мегардонанд. Миқдори ин қабил неологизмҳо дар забони тоҷикӣ, хусусан баъд аз Революцияи Октябр, хеле зиёданд. Масалан: калимаҳои партия, большевик, коммунист, революция, колхоз, бригада, звено, радио, трактор, телевизор, электрик, вертолет ва монанди инҳо. То пурра азони омма шудани ин қабил калимаҳо дар вақташ неологизманд. Дар давраи ҳозира, ки илму техника хеле тараққӣ дорад, чунин истилоҳу ибораҳо васеъ пайдо ва ҷорӣ шуда истодаанд: ракетабаранда ё ракетакашанда, радифи маснуӣ замин ё ҳамсафари сунъии замин, «моҳгард», унсурҳои ифротӣ (экстремистские элементы ё сепаратисты), иҷора (аренда), иҷорагир (арендатор), мошини худнавис (компьютер), фазонавард (космонавт), айёми бозсозӣ ва рӯшодгӯӣ, замони сукуту рукут, сотсиализми раиятпарвару инсонпарвар ва ғайра.

Дуюм, сухан ва ибораҳои ҳастанд, ки барои ифодаи аниқи ягон мақсади нависанда бо роҳи калимасозӣ пайдо мешаванд. Аксар чунин калимаҳо дар саҳифаҳои китоб боқӣ монда, дар доираи танги нависандагон ва адабиётшиносон амал мекунаанд. **Чунин неологизмҳоро неологизмҳои услубӣ меноманд**, ки ба услуби ин ё он нависанда мансуб аст. Чунин ибораронҳои наво агар дар услуби Ҷалол Иқромӣ як ранг дошта бошанд, дар таркиби луғавии забони Раҳим Ҷалил ранги дигардоранд. Дар услуби Сотим Улуғзода ба ғайр аз истифодаи ибораҳои халқӣ калимаҳои наво дар қолаби забони русӣ ба тариқи **калька** сохташударо низ мебинем. Раҳим Ҷалил дар процесси баёни ин ё он масъала бисёр шаклҳои параллелии калимаҳои русӣ, советӣ, интернационалӣ ва тоҷикиро истифода мебарад: «суд-қозӣ-маҳкама», «асфальт-мумфарш», «съезд-анҷуман», «ресторан-ошхона», «блокнот-сафина», «кружок-маҳфил» ва амсоли онҳо. Ин тарзи истифода, албатта, барои фавран ҷорӣ ва азхуд шудани калимаҳои наво ба наво ёрӣ мерасонад.

Баъзан аз калимаҳои мавҷудаи забон, ки фонди асосии луғавии он аст, якҷанд калима таркиб ёфта, мафҳуми наво ба вучуд меояд. Масалан, киштии яхшикан ё зериниоби, дарёнавард, кайҳоннавард ё фазонавард, фалакпаймо, мушаки фалакпаймо, умумичаҳонӣ, байналхалқӣ, байналмиллалӣ, иҷорагирӣ ва ғайра. Неологизм дар назму наср ва драматургияю публицистика дар баробари дигаршавии ҳаёти ҷамъиятӣ, сохти истеҳсолоту техника, маданияту санъат ҷорӣ шудан мегирад. Неологизм дар санъату адабиёт дар мавридҳои ҷудогона барои баёни хусусиятҳои образ роли муайян мебозад.

Архаизм

Дар забон баробари пайдо шудани калимаҳои нав як миқдор калимаҳо аз истеъмоли мебарояд, яъне рафта-рафта аз таркиби луғавии забони адабии мавҷуда хориҷ мешавад. Чунончи: пур (писар), зол (дунёида), гурд (пахлавон), гурм (ғам, андӯх, хафағӣ), чурм (гуноҳ, айб), мурид (шогирд), санад (хуччати даъво, далели хаттӣ), марз (замин), нев (далер, шучоъ), ҳамовард (мубориз) ва ғайра. Калимаҳои зерин низ, ки ҳоло дар забон кам истеъмоли шуда, вале чун захираи эҳтиётӣ вуҷуд доранд: андозаи дарозӣ — чакрим (1—1/15 км), фарсанг (тахмин 7—8 км); андозаи вазн — қадок — 96 мискол, мискол (4,26 грамм); андозаи газвор — як газ (қариб 1 метр); мазраъ (замин, кишт) аз он қабиланд. Дар забони тоҷикӣ бештари калимаҳои архаистӣ аз калимаҳои арабӣ ва тоҷикию форсии қадим иборатанд.

Калимаҳои, ки ба сифати воситаи алоқаи одамон барои муоширати ҷамъият тамоман ба қор намеоянд ва ё доираи муомилашон маҳдуд аст, калимаҳои архаистӣ номида мешаванд.

Архаизм аз калимаи латинӣ архаос гирифта шуда, маънои қадимӣ дорад. Калимаҳои архаистӣ ё қўхнашуда моҳиятан ба давраҳои гуногуни ҳаёти таърихӣ мансубанд. Тоифаи табақаҳои гуногуни синфӣ низ дар ин маврид ба истеъмоли гурӯҳи луғатҳои архаистӣ таъсир мегузоранд. Дар замони пеш аз револуцияи табақаи рўхониён ба як доираи муайяни калимаи ибораҳои динӣ таъия дошта бошанд, намоёндагони дарбор ва ҳукуматдорон ё аҳли савдою тичорат ва заминдорон захираи таъбири калимаҳои ба худ мансубро истифода мебарданд.

Дар асари бадеӣ архаизмро бо унсурҳои ҷудоғонааш фарқ карда моҳирона қор фармудан, барои нишон додани хабарҳои образҳои аҳамияти мусбат дорад. С. Айнӣ барои равшан кушодани хислатҳои хоси образҳои муллоён, амалдорони амир ва дигар намоёндагони табақаҳои имтиёздори ҷамъияти синфӣ калима ва ибораҳои архаистиро дар асарҳои бамавқеъ қор фармудааст. Дар повести «Одина» Мулло Хокирох, Арбоб Қамол, дар романи «Дохунда» Муллои Эшон, Яъқуббой, Азимшоҳ, Алимардони ясаул ва навқарони ҳоким, дар романи «Ғулмон» — Қилич халифа, Мулло Наврӯз, козӣ, муфтӣ, аҳли дарбори амир ва амалдорони ӯ бо забони қуръон ва ифодаҳои арабӣ ё форсии қадим сухан мекунанд ва мактубҳои менависанд.

Масалан, дар повести «Одина» чунин калима ва ҷумлаҳо дучор мешаванд: кофир, куфр, сабби наби; «Ман ки мусаммоти (ба ном) Бибиноиша бинти (духтари) Шохмурод хастам, аз барои харчи мурдан падари набераи худам Одинаи сағир валади (фарзанди) Бобоқалон, аз Арбоб Қамол васоятан дах

тангаи **роиҷа**¹ қарздор шудам...» ва ғайра. Сонитар, дар повесть калимаҳои **қарзулҳасана**², **танзил**³, **восиқ** (ҷамъи васика) ва амсоли он хеле қор фармуда мешаванд.

Дар романи «Дохунда» сухани (диалогӣ) ду рӯхонӣ — мулло ва эшон, ки аз таъбирҳои арабӣ саршор аст, хеле санъаткорона тасвир ёфтааст:

— Азми кучо доранд? — гуфта мулло Муҳаммад Салим аз эшон пурсид.

— Меҳоҳам ба тарафи Хисор ва Душанбе рафта бузургворони он тарафро зиёрат кунам, соли гузашта ҳам ба он тарафҳо саёҳат карда будам, дар он чоҳо **мазорати**⁴ пурфайз ҳастанд. Мардуми омма намефаҳмад, лекин касе, ки аз **сулуки**⁵ **машоих**⁶ баҳра ёфтааст ва кашфи **кубурро**⁷ ба вай насиба кардаанд, медонад, ки дар он хокҳо чӣ гуна бузургон хобидаанд...».

Дар «Ғуломон» Айни оид ба иҷорадориҳои заминҳои вақф⁸ баҳсу хархашаҳои зиёди байни муллоёнро меоварад:

— Маълум шуд, ки, — гуфт одами навхучрадор, — чаро эшонни козиқалон ин қадар иҷора бар болои иҷора, **мақбуз** бар болои **мақбуз** карда қори иҷораи қатъӣ — рӯзи **фасхро**⁹ ин ҳама тӯл меводаанд?

Мақбуз маънои забонаҳат, дастхат, «хати расид»-ро дорад ва ё санади (ҳуччати) пулро мефаҳмонад. Бедарак нест, ки дар ҷавоб ба навхучрадор як мулло саҳт карда мегӯяд:

— Магар **мақбуз** ва мӯҳрхона аз қисаи шумо рафт, ки ин қадар дод мегӯед, ҳамааш аз болои деҳқон-дия. Ба шумо-чӣ?

Нависанда бо чунин соҳти луғавии забон симои персонаж ва иштирокчиҳо муайян карда, бо воситаи характеристикаи нутқи олами ботинии вайро ошқор месозад. Архаизм, аз тарафи дигар, ба нависанда ёри мерасонад, ки ҷиҳати таърихӣ масъаларо фаҳмонад, яъне диққати хонандаро ба нуқтаи таърих, расмият, ба рӯҳияи замон инсон равона кунад. Дар романи сегонаи Ч. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», роман-

¹ *Тангаи роиҷа* — тангаи эътиборнок, дар харидуфурӯш ба қор раванда.

² Қарзулҳасана иборати арабӣ буда, қарзи хуб гуфтан аст, яъне қарзе, ки аз он фоида намегирифтаанд.

³ *Танзил* — дар истилоҳи юридикии пештара фоидае, ки аз пул гирифта мешуд.

⁴ *Мазорат* — мазорҳо, ҷойҳои муқаддас.

⁵ *Сулук* — тариқат, роҳу равиш.

⁶ *Машоих* — шайхҳо.

⁷ *Кубур* — қабрҳо.

⁸ *Вақф* — дар луғат ба маънии водоштан ва воғузоштан. Дар айни замон, мулкхоро ба фоидаи касе ё ҷамъият воғузоштан аст. Масалан, дар замонҳои пеш баъзе шахсҳои доро молу мулки худро ба сабаби набудани меросхӯрон ба хонақоҳ мадраса ё масҷидҳои қалон вақф мекарданд. Дар романдон чунин мулкҳои вақф мебоист ба фоидаи талабаҳо, камбағалон, дармондагон харҷ карда мешуданд. Аммо дар амал даромади ин мулкҳо ба қони як тӯда аёнӣ ашроф ва рӯҳониёни муфтхӯр мерафт.

⁹ *Фасх* — ботил қардан, бекор қардани муомилаи савдо, гардондани савдо.

ҳои Р. Қалил «Шуроб» ва С. Улуғзода «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», ки аз қабилӣ асарҳои таърихшиносӣ, архаизм ҷо-ҷо дар мавридҳои зарурӣ истеъмол шудааст.

Дар мавзӯҳои муосирӣ адабиёти советӣ низ архаизм баъдан таъини симони ҳақиқии персонаже истеъмол мешавад. Аз ҳад зиёд қор фармудани он таъсири ғоявӣ ва бадеии асарро қам ва назокати эстетикӣ онро паст мекунад. Дар шеър ба хотири қофияю вази ва зарби он ё ҳамчун ҳусни суҳан ва муродиф қалимаҳои архаистӣ дар манзумаҳои замони мо ҳам вомехӯранд, ки аз ин қиммати манзума ҳаргиз суст нахоҳад шуд. Архаизм дар ашъори ҷудоғонаи М. Раҳимӣ зиёдтар дуҷор мешавад. Лоқи Шералӣ дар шеъри худ «Барои устод Бокӣ» қалимаҳои пуштбон (ҳомӣ), ҳамдостон (ҳамфикр), ҳамвард (мубориз) ва амсоли онро хеле муносиб истеъмол кардааст. Ин гуна истифодабарӣ дар ашъори аксари шоирон мушоҳида мешавад ва он дар ҳадди эътидол қонз аст.

Академик В. В. Виноградов навиштааст: «Забони адабиёти бадеӣ назар ба забони умумихалқӣ, умумимиллӣ озодтар мебошад; дар мавқеа, ки инро мундариҷаи идеявӣ ва композицияи асари нависанда талаб мекунад, метавонад ба фонди архиви суҳанҳои кӯҳна муроҷиат намояд».

Барои бурроӣ ва фасеҳбаёнӣ нависанда ҳаман имкониятҳои лафзиро ба қор мебарад. У ҳамеша дар кӯшиши он аст, ки барои ифодаи мақсадаш қалимаю ибораҳои зиндан миллӣ ва халқиро истифода карда, аз ҳар он чӣ ки дар забон тасодуфӣ аст ё муваққатист ва ё нисбати маҳаллӣ дорад, худдорӣ намояд. Вале дар ҳолати зарурӣ барои қушоиши мақсад нависанда ба провинциализм, варваризм, вулгаризм, жаргон бари унсурҳои забон муроҷиат мекунад.

Провинциализм қалимаю ибораҳои дар бар кардааст, ки хусусияти маҳаллӣ ё шевагӣ дорад, **варваризм** аз қалимаҳои хориҷии ба ин ё он забон бегона, **вулгаризм** аз қалимаҳои дағалонаи гуфтугӯӣ, **жаргон** аз қалима ва тарзи гуфтори соҳтан ба омма номафҳуми баъзе тоифаи одамон иборатанд. Устод С. Айни таркиби «ҳар доим»-ро дар романи «Шодӣ»-и Ч. Иқромӣ ба сурати доим ислоҳ намуда навишта буд: «Ҳар доим» таъбири тамоми хато аст, ки шахсон тоҷикинодон ду қалимаи тоҷикӣ ва арабиро бемаъниёна ба ҳам таркиб карда, ба маънои «ҳамеша»-и тоҷикӣ ва «доим»-и арабӣ қор мефармоянд, ин қалима на дар забони адабии тоҷикӣ ҳаст ва на дар забони халқӣ... **Варваризм** дар забон ҳамин қисм қалимаҳои қор фармудан аст»¹.

А. М. Горький навиштааст: «Мубориза барои тозагии забон, барои маънои аниқии он, барои бурроии забон дар айни замон мубориза барои аслиҳаи маданият мебошад. Ҷӣ қадар,

¹ Ч. Иқромӣ. Мактаби адабии устод «Шарқи сурх», 1953, № 4, сах. 40.

ки ин аслиҳа бурротар бошад, чӣ қадар, ки вай бо роҳи дуруст ҳаракат кунад, ҳамон қадар музаффар аст»¹.

ВОСИТАҲОИ ТАСВИРИ БАДЕИ

Дар асари адабӣ-бадеӣ ба ғайр аз воситаҳои баёну забон воситаҳои тасвири бадеӣ васеъ қор фармуда мешаванд. Масалан: тавсиф, ташбеҳ, маҷоз, истиора, ташхис, муболиға, лутф, ҳачву истехзо, зарофат (юмор), психанду ришханд ва ғайра. Барои образнокӣ баён ва ба таври бадеӣ ифода намудани идеяи асар воситаҳои тасвири бадеӣ ба аҳамияти хеле бузург соҳибанд.

Тавсиф аз калимаи **васф** гирифта шудааст, ки маънои таъриф қардан ё оростанро дорад. Нависанда барои нишон додани аломатҳои муайяни образи одамон, воқеа ва манзараҳои табиат, сифатҳои хоси онҳоро ба тасвир мегирад. **Ин тарзи тасвир тавсиф номида мешавад.** Барои мисол, ба шеъри Озод Аминзода «Шӯҳрат ёфтӣ» муроҷиат мекунем.

Чехраҳои сурхи оташбор,
қалби беқарор,
Хушадаб,
маҳкамурода,
Софдил,
мехрубону хоксор,
Озодфикру ҳам ба аҳдаш устувор.
Комсомол!
Идат муборак!
бо ту дорем ифтихор...

Ин гуфтори тавсифот ба комсомолоне, ки дар сохтмону иншооти бузурги мамлакат — БАМ, ҚАМАЗ, ГЭС-и Норақ, Роғун, Бойғозӣ ва ғайра қорнамоиҳо қардаанд, бахшида шудааст. Тавсифҳои реалии шоира нисбат ба рафтору қирдори ленинворонаи ҷавонон, ҷун ояндаю умеди ҷамъияти коммунистӣ меҳру муҳаббати ӯро изҳор менамояд.

Хонанда аз тавсиф муҳаббат ё нафрати нависандаро нисбат ба воқеаҳои тасвиршаванда пай мебарад. М. Турсунзода дар шеъри «Чашмҳо» ба воситаи тавсиф муносибати гуногуни аҷнабиёро нисбат ба мамлақати советӣ ва гражданиҳои он муайян месозад.

Чашмҳо будаанд гуногун:
Баъзе ҷодугаранду пурафсун.
Ҳилаомӯз,
Шайтанатомӯз,
Беамон, хонумони одамсӯз,
Баъзе мисли ситораи сахарӣ
Мекунад ихтиёри шӯълаварӣ.

¹ А. М. Горький. О языке. — «О литературе», М., 1953, сах. 663.

Равшану бегубор мисли булур
Пурумеданду аз чахолат дур...
Баъзе пажирда, мисли барги хазон
Бенасибанд аз бахористон...

Хар як калимаю иборати тавсифии ин шеър, аз як тараф, характеристикаи рӯхию синфии образро муайян кунад, аз тарафи дигар, таваҷҷӯҳ ё нафрати шоирро ба гуруҳҳои гуногуни одамон нишон медиҳад.

Тавсиф нопурра ва пурра мешавад. Тавсифи нопурра ягон ҷихати предметро таъкид менамояд. Масалан: «Лаъли сухангӯву қадди дилҷӯ»; «зеборухсору шакаргуфтор»; мо инро дар байтҳои зерини шеъри Хабиб Юсуфӣ «Бунафшаҳо, шукуфаҳо» равшан мебинем:

Дар ин баҳори дилрабо шукуфтаанд гунҷаҳо,
Бунафшаҳо, шукуфаҳо ба боғу сабззорҳо,
Чи хуш насими дилкушо расида бар машоми мо,
Зи нақхати бунафшаҳо гирифта дар қанорҳо.

«Дилрабо», «дилкушо» тавсифи нопурраи табиат мебошад, ки мувофиқи талаботи сохти шеър омадааст.

Тавсифи пурра, ки хусусиятҳои предметро ҳаматарафа мефаҳмонад, бештар ба тариқи сифатчинӣ меояд. Ҷазали дигари Х. Юсуфӣ «Манзараи Кавказ» ба ин муддао ҷавоб медиҳад:

Қафқоз, *дилрабо*ст замини хавони ту,
Аз ман рабуда дил чамани дилрабои ту...
Дорушиҳои мулки фараҳбахши мо бувад
Оғуши нарми пурсамари дилкушои ту.
Дер аст гаштаи ватани *дилнишини* ман,
Имрӯз ман дар оғуши роҳатафзои ту.

Ғайри «дилрабо», «роҳатафзо» ва дигар, калимаҳои сифатии «нарми пурсамари дилкушои...» маҳз хусусиятҳои ҳарчонбибаи Кавказ ва чашмаҳои сеҳрнигори онро барои сикхатии саломатии одам таъкид намудаанд.

Дар яке аз рубоиҳои ошиқонаи Ҳофиз тавсифи пурраро мо ба шакли мураккабтараш мебинем:

Бибурд аз ман қарору тоқату хуш
Бути сангдилу симинбаногӯш,
Нигоре, чобуке, шӯхе, париваш,
Ҳарифе, маҳваше, турке, қаболуш.

Дар ин парча печидаи ташбеҳи пушидаю тавсиф дар қолаби сифатчинӣ омадааст. Байти дуҷум ҳамчун ташбеҳ мафҳуми предметӣ дошта, ҳамчун тавсиф аломатро нишон медиҳад.

Устод Садриддин Айни дар тасвири киёфаи Гулнор дар романи «Дохунда» тавсифи пурраро хеле устодона кор фармудааст: «...Хусну ҷамоли Гулнор таъсирбахшо буд: чашми сиёҳи оташбор, мижғони дарози қоншикор ва абруи қачи дунбола-

дори ӯ ҳар бинандаро аз ҷо мебурд; ...қади навраста, рӯи хучиста, зулфи шикаста, абруи пайваста — ҳама ба як дигар мутаносиб..., ҳама ба якдигар зебанда афтида буданд». Дар ин парча портрет, ваҷоҳати зебои духтари кӯхистон тавассути зикри паёнаи якчанд сифати зохирии ӯ возеҳ ва комил тасвир ёфтааст. Ин гуна тавсифҳо намуди дилкаши образро ҷун расми рассоми ҷирадаст пеши ҷаҳми хонанда ҷилва медиҳанд. Чунин сифатчиниро дар романи Муҳиддин Хоҷаев «Об-рӯшноӣ» дидан мумкин: «Тобонбӣ абруи бароқу бинии рости лабони пуршикане дошт...»

Дар боло қайд шуд, ки тавсиф муносибати санъаткор, яъне ҳусни тавачҷӯх ё қароҳати ӯро нисбат ба ягон предмет, ба персонаж ва ё воқеа таъкид менамоянд. Вале тавсифҳои низ ҳастанд, ки худдории муносибати одамиро нишон медиҳанд. Аз ин ҷиҳат тавсифҳои фарқ кардан зарур аст. Онҳо тасвири ва лирикӣ мешаванд. **Тавсифи тасвири** аксар аз хислатҳои асосии ягон предмет ё намуди манзараҳои табиат хабар медиҳаду ҳалос. Дар «Рӯди ман» ном шеъри М. Турсунзода меҳонем:

Тезтар, бурротар обат аз дами шамшер ҳам,
Софтар аз оби ҷаҳми тифли бетаксир ҳам.
Пурҷилотар аз руҳи хуршеди оламгир ҳам,
Тундтар аз бод ҳам, аз бодпо нахчир ҳам.

Аз ин мисраъҳо шӯҳу тез ва софу пурҷило будани оби рӯдҳои кӯхистонро тасаввур кардан душвор нест, вале муносибати шоир ба воқеаҳои табиат аз ин тавсиф ба як маъно, яъне ба маънои ишқи зодгоҳи худ ва табиатдӯстӣ маълум мегардад.

Бар акси ин, тавсифҳои лирикӣ муносибати шоирро ба ҳодисаи тасвиришаванда серҷиҳата ошкор месозанд. Чунин тарзи тасвир дар бисёр шеърҳои Пушкин ва Лермонтов, Маяковский, Асеев, Лохутӣ, Турсунзода, М. Қаноат, Лоик ва дигарон мақомдоранд. Шеъри Лермонтов «Вафоти шоир», ки ба марги фоҷиавии А. С. Пушкин ва қотилони беандешаи ӯ бахшида шудааст, мисоли равшани он шуда метавонад. М. Турсунзода дар шеъри дигараш «Суруди ман», ки ба шакли мусаддаси таркиббанд иншо шудааст, бо тавсифҳои муайяне бидуни кайфу ҳаловатбахшии он аз ғалаёни зиндагӣ ва ба муборизаҳои нави оламиён иштирок доштани шоир барои ҳаёти осоиштаи баъди ҷанги Ватанӣ дарак медиҳад. Ин мазмун тавассути эҳсосоти лирикӣ шоир ифода ёфтааст:

Сурудам — ҳофизи рози дили ман,
 Аниси булбуловози дили ман.
 Уқоби тезпарвози дили ман,
 Адиби нуктапардозӣ дили ман.

Ба обу ранги нав овоз сар кун,
 Сар овози нав аз банди ҷигар кун.

Дар ин банд ба воситаи тавсифҳои печидаи исму сифат — «хофизии роз», «булбулӯвоз», «тезпарвоз» ва «нозукпардоз» муносибати иҷтимоии муаллиф дар кашфи имкониятҳои васеи шеър равшан ҳис мешавад.

Баъзан тавсифҳо аз омехтаи унсурҳои лирикию тасвири сохта мешаванд. М. Қаноат дар шеъри «Меҳри модар», ки бо қоидаи мусаллас иншо гардидааст, бо ҳамин усул мақсадшро мохирона баён кардааст:

Дар гармию покию ҷаҳонроӣ
Қай бошад офтобро ҳамтое?
Аз тобиши ӯ ҷумла набототи ҷаҳон
шуд соҳиби ҷон.

Раҳшандагии ҳаёт аз шӯълаи ӯст,
Олам ба шарофати ҷамолаш накуст.
Як рӯз агар нур напӯшад ба замин,
дунёст ғамин.

Ҳар ранг, ки дар сабзаю гулбарги тар аст,
Ҳар гул, ки дар интизори вақти саҳар аст,
Аз тобиши ӯ кунад чунин авҷу барор
дар рузи баҳор...

Ин меҳри ҳамешагарми модар бошад,
Дар қозибӣ зӯртар зи ҳовар бошад,
Роҳе, ки мунаввар аст аз ин меҳр имрӯз
бошад фирӯз!

Ҳар мисрау банди ин шеър аз кадру қурби модар пайғомест. Мазмуни тавсифҳои тасвирию лирикии ин шеър фақат бо инъикоси хусусияту хислатҳои модар ва модар — Ватан маҳдуд наместонад, меҳру муҳаббати бепоёни модардӯстӣ ва ватанларварии шоир, ки аз паси ҳар мисрау банд хувайдост, хонандаро низ дар ин роҳ меангезад.

Тавсифҳо ҳам бо мурури замон ва тақозои давр фарқ карда, ба мундариҷаҳои тоза соҳиб мешаванд. Дар адабиёти пешазреволюционӣ абрӯи қазақ (қамонмонанд), миҷгонҳои найзавор, руҳсораҳои гулгун, лабҳои ақикӣ чун май, зулфони синаху ҷашмони фаттон — тавсифҳои асосии асарҳои лирикии ишқӣ буданд. Дар адабиёти советии тоҷик сифатҳои духтарони зебои ҷамъияти мо бо тавсифҳои қатъиян нав тараннум меебанд. «Ба духтари пахтачин» ном шеъри М. Қаноат мисоли равшани тавсифҳои нави ҳаёти имрӯзаи мост:

Сурхрӯю арақолуда ба қорат бинам,
Ҷанг бинишаста ба миҷғони қаторат бинам.
Рӯи тафсида зи сурҳӣ ба мисоли оташ,
Дар таҳи обу арақ қозибадору дилқаш,
Лабӣ чун лолан тар хушк шавад, шӯра дамад,
Қади мавзӯни ту андар сари ҳар пахта ҳамад.
Ин ҷе сон қолаби арзамад, дар он хусну хувар
Ҷой гардидаю омехта чун ширӯ шакар!

¹ Қаноат М. Ҷамъии. Осори мухтаб, ҷ. 1. Душанбе, 1982, с. 18.

Тавсифи меҳнату истеъдоди одамӣ ва ғайрати ӯ дар роҳи манфиати умумии ҷамъият тавсифи реалистии ҳаёту адабиёти советӣ шудааст. Ибро дар ашъори А. Лохутӣ, М. Турсунзода, М. Миршакар, Х. Юсуфӣ, Лоик, Кутбӣ Қиром ва дигарон низ дидан мумкин аст. Инак, мисоле боз аз ашъори Бокӣ Раҳимзода «Пахтачиндухтар». Порчаи зайл гуҳарпораи ишқи маолию маонист, ки аз замири калби пурэҳтироси шоир ба қалам омадааст:

Ғар намешуд сурх рухсори ту аз мавчи арак,
Аз кучо мешуд дурахшон таъби **оташбори** ман.

Ғар намегардид ҳам миҷгонат аз бори ғубор,
Қай шудӣ боло сарам чун қуллаи кӯҳсори ман.

Дасти шахшӯли ту нозук сохт ғози пахтаро,
Ин бувад эъҷози дасти заргару заркори ман...

Ҳам намешуд қомати мавзунат андар пахтазор,
Қай тавон шуд ин қадарҳо шаъну шӯҳрат ёри ман.

Дон, ки ҳар як кӯраки дарҳандаи саҳрои ту,
Дар раҳат бошад ба мисли чашмҳои чори ман.

Сарбаландат дар сари минбар бубинам рӯзи ид,
Мешавад боло бароят косаи саршори ман.

Дар ин шеър заргарию заркори Б. Раҳимзода дар васфи ишқи меҳнат, сабоҳату малоҳати духтари пахтачин ва тиллокорую тиллочинии ӯ ба ҳам омада, бароати сухан ҳусни но-дири маъшукаро дар сари саҳрои пахта иброз сохтааст.

Тавсиф на танҳо воситаи тасвири бадеист, балки санъати бадеӣ низ мебошад. Тавсиф ҳамчун санъат дар адабиёти классикии форсу тоҷик маъмул аст. Дар адабиёти муосири тоҷик санъати тавсиф нисбатан кам қор фармуда мешавад. Тавсифро ба иборати русӣ **эпитет** мегӯянд.

Ташбеҳот Маънои луғавии ташбеҳ (аз шабеҳ, шабоҳат) монандӣ аст. **Ташбеҳ** аз ҷумлаи воситаҳои тасвири бадеист, ки санъатқор ба тӯ-файли он равшании баёнро таъмин менамояд. Дар байни қизи монандшавандаю (ташбеҳшавандаю) монандқунанда (ташбеҳқунанда) аз рӯи сифату хусусиятҳои онҳо ҳамеша монандии умумӣ ва ё фардӣ мавҷуд аст.

Ташбеҳ қор унсур дорад: **ташбеҳшаванда, ташбеҳқунанда, адоти** (ёридиҳандаи) **ташбеҳ** ва **ваҷҳи** (сабаби) **ташбеҳ**. Ба вазифи ёридиҳандаи ташбеҳ **чун, чу, ҳамчун, гӯё, гӯиё, барин, мисли, монанди, пиндорӣ, моно;** пасояндҳои **ваш, сон, осо, вор, гун** ва ғайра истифода мешаванд. Дар мисоли «бозуи қоргар чун оҳан мустаҳкам» — бозуи қоргар (ташбеҳшаванда), оҳан (ташбеҳқунанда), чун (ёридиҳанда), мустаҳкам (ваҷҳи ташбеҳ) аст. **Мустаҳкамӣ** дар ин ҷо ҳосияти муҷтараки ташбеҳшавандаю ташбеҳқунанда мебошад.

Ин ҷихатхоро дар мисолҳои дигар ҳам татбиқи қардан мумкин аст: «Рухсораҳои Дилбар хангоми нутқи ба мисли лола сурх шуда буд». Сурхии «рухсораҳо» ва «лола» ҳамчун вачҳи ташбеҳ умумияти сифатҳои ин ду предметро нишон медиҳад. Ҳамин тариқ, вазъияти шахс ё равиши як воқеае, ки ба хусусиятҳои умумию фардӣ ва ё сифатҳои зохирию ботинии ҷизе монанд қарда мешавад, ташбеҳ ном дорад.

Ташбеҳот, ки яке аз воситаҳои муҳимтарини бадеияти осори адабист, садҳо сол дар адабиёти ҷаҳонӣ вусъат ёфта, тарзу усули истеъмоли он бо суҳони ақлу хирад ва таҳайюлот суфта шудааст. Ташбеҳ на фақат бо таъсири ҷозибадор, балки ҷун омили асосии қушодани ғояи асар низ дилписанд аст.

Нависандаю шоирони асил ҳаргиз ташбеҳҳои сахлу бемазмунро истифода нақардаанд. Ташбеҳ дар дасти онон ҳамчун воситаи ифодаи мундариҷаи ҳаёт ва воқеаҳои рӯзгор хизмат қардааст. Масалан, Фирдавси дар байти зерин даҳшати хунрезии беҳударо бо воситаҳои ташбеҳу игроқи таъкиди қарда, ба сулҳу амонӣ даъват менамояд:

Зи захми синонҳои алмосғун
Ту ғуфти ҳамеборад аз абр хун...

Дар мисраи дуоми ин байт ибораи «ту ғуфти» ба ҷои ёридиҳандаи ташбеҳ «гӯё» ё «гӯиё» омада, таъбири «ҳамеборад аз абр хун» маънои муболағавии ба ҷои борон аз абр боридаи хунро дар бар қардааст. Ин таъбир ба санъати муболағавӣ оддӣ не, балки ба санъати игроқи низ андӯхтааст. Ё Сайиди Насафӣ вазъияти саҳти замони феодалиро ба тариқи зайл тасвир намулдааст:

Фалак ба қомати пири ҳамида мемонад.
Ҷаҳон ба деҳаи торочшуда мемонад.
Ниҳоли гул ба назар найзаест хунолуд,
Ба боғ сарв ба тири ҳазиди мемонад...

Дар ин ҷо радифи «мемонад» ҳамчун адоти ташбеҳ ба маънои «монандӣ» омада, фалак ба қомати пири фартут, ҷаҳон ба деҳаи вайрона, ниҳоли гул ба найзаи хунолуд ва сарв ба тири ҳазиди ташбеҳ шудааст. Боғ, сарв, гул — ин ҳама нозуқонакии ҳаёт дар шароитҳои тоқатфарсои асримиёнагӣ на ин ки ба назари заҳматқашон намудор набуд ва ҳеҷ қайфияте намебахшид, балки агар намудор шавад ҳам, ба мисли «найзаи хунолуд», «тири ҳазиди» дили оноро реш-реш ва маҷрӯҳ мекард. Ташбеҳот дар ин ҷо маънои амиқи иҷтимоию сиёсиро ифода намулдааст.

Ташбеҳҳое, ки Пушкин, Горький, Маяковский, Айни, Лоҳутӣ офаридаанд пурмағз ва ба мақсади муайяни тобеъ мебошанд. Лоҳутӣ дар достони «Кремль» беқадри инсонро дар замони ҳукмронии подшоҳи рус ин тариқи ба қалам овардааст:

Хуни дили заҳматкаш чорӣ шуда буд **чун об**,
Лахти ҷигари дехқон бирён шуда буд бар хон.

Боки Раҳимзода дар манзумааш «Халқи бузургворам» ғояҳои баланди ватандӯстиро бо ташбеҳҳои конкрети ҳаёти баён кардааст:

Рузи барори қорат ин шеър тӯҳфа орам,
Афсӯс беҳтар аз ин чизи дигар надорам.
Бинмо қабул аз ман, халқи бузургворам,
Чун барги сабз онро бар ту ҳамесупорам.

Ту аз ману ман аз ту, дигар суҳан надорам,
Бар чашм хоки поят **чун тӯтиё** гузорам.

Ташбеҳ, ки маҳсули фикру ҳаёли шоиру нависанда ва донишманду шахси олимаданият аст, аксар аз зиндагӣ гирифта мешавад. Ташбеҳ ба санъаткор имконият медиҳад, ки предмет ва воқеаи тасвиршаванда ба таври конкрет ва эҳсосшаванда тасвир ёбад. Зебой ва нозукабаёни, ки ба туфайли ташбеҳ ба даст оварда мешавад, шавқу ҳавас ва завқи бадеии хонандаро ба ҷӯш меорад.

Аз ҷиҳати сохт ва таркиби худ ташбеҳ гуногун мешавад, мо фақат ба якчанд намуди он таваққуф мекунем: **ташбеҳи равшан (сарех) ва пӯшида (измор), содда ва мураккаб.**

Дар ташбеҳи равшан барои алоқамандии монандшаванда ва монандкунанда ҳамаи унсурҳо истеъмом мешавад. Масалан:

Қадаш чун сарв, аммо дар равонӣ
Ҳаётафзо чу оби зиндагонӣ.

(Низомии Ганҷавӣ)

Ё

Бофта қолини сабз аз сабзаҳо дасти ҳунар,
Бар руҳи ҳар барг шабнам медурахшад **чун гуҳар.**

(М. Турсунзода)

Дар ин байтҳо ҳамаи воситаҳои ташбеҳ ба ҳам омада, мақсади шоиронро равшан фаҳмонидааст.

Дар **ташбеҳи пӯшида** дар байни предметҳои ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунанда ҳеҷгуна воситае нест. Ин ҳел ташбеҳот аз ҷиҳати маъно низ бевосита аст.

Забонаш барги гул, аммо ба гуфтор
Ҳазорон савти булбул карда изҳор.

(Низомии Ганҷавӣ)

Дар ин байт таъбирҳои «забонаш барги гул» ба ҷои «забонаш чун барги гул», «ба гуфтор ҳазорон савти булбул» ба ҷои «гуфтораш мисли савти ҳазорҳо булбул» омадааст. Дар ташбеҳи пӯшида барои алоқамандии ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда адоти ташбеҳ қор фармуда намешавад.

Ташбеҳҳо содда ва мураккаб мешаванд. Ташбеҳҳо, ки фақат аз ду калимаи асосӣ иборатанд, ташбеҳи содда ном доранд. Масалан: руҳаш моҳ; кадаш сарв; абрувонаш камон; миҷгонаш найза.

Ташбеҳи мураккаб аз се-чор калима ва зиёдтар иборат мебошад, ки хусусиятҳои лафзу маънияш мушкилэҷод мешаванд:

Силоҳи ҷанг дар дасташ ҷунон ҷуст¹.
Ки гӯё ҳамчу шер аз панҷааш руст².

(Чаъфар)

Ташбеҳи мураккаб, ки бештар ба тариқи ташбеҳи пӯшида меояд, адоти ташбеҳ надорад. Масалан:

Шабу рӯзи мани ошуфта ба ҳам бар зада буд,
Турра то бар маҳи рӯи ту парешон шудааст.

(Биной)

Дар ин байт турраи (гесӯи) сиёҳи маҳбуба бо шаб, рӯи ӯ бо рӯз ва парешонии мӯй бо ошуфтагии ҳоли ҳуди шоир (қаҳрамони лирикӣ) ташбеҳ ёфтааст. Мурод аз парешонии турраи мӯй дар руҳсораҳои моҳгуни маъшуқа — шабу рӯзи қаҳрамони лирикиро ба ҳам омехта кардан, яъне осоиши уро рабудан мебошад.

М. Турсунзода дар шеъри лирикии худ «Дурахшон қуллага» ташбеҳҳои равшану пӯшида ва соддаю мураккабро пайваста ба ҳам хеле моҳирона кор фармудааст:

...Офтоб аз Шарқ чун рахшон шавад,
Байрақи болои кӯҳистон шавад.

Хостам дар кӯҳҳо гардиш кунам,
Мисли оби рӯдҳо варзиш кунам.

Гирам аз гесӯи ҳар як шаршара,
Аз суруди ҳеш пур созам дара...

Дар ин парча ташбеҳҳои наву бикри мувофиқи тақозои замони мо пай бурда мешаванд. Дар байти аввал тулӯи офтоб ва нури рахшони вай бар кӯҳистон ба воситаи ташбеҳи пӯшида ба байроқ монанд шудааст, сайру гардиши ҳуди шоир дар кӯҳҳо ба рафти ҷараёнҳои оби кӯҳӣ бо ташбеҳи равшан тасвир ёфтааст. Дар байти охирин бо таркиби ташбеҳи пӯшида «намуди шаршара» ба гесӯи парешони маъшуқа ташбеҳ ёфта, садон шаршара ба садони суруди шоир монанд мешавад. Ин ташбеҳҳо ба зебу зинати манзараҳои табиат дахл дошта бошанд ҳам, ҳаргиз ташбеҳи маҳз нестанд, балки фикри реалии ҷамъиятии суҳанвар, яъне бо инсон ақнуи «унсият» пайдо кардани кӯҳҳои сар ба фалаккашида ва ба манфиати одами

¹ Ҷуст — ҷаққон, ҷобук, ҷолок.

² Руст — дар ин ҷо: баромада рафт, ҷаҳлд.

совети хизмат кардани онҳо аз ин тасвири бадеи хуб маълум мегардад.

Ташбех, чунон ки боло ишора рафт, ба таъсири эстетикӣ сухан мададгори намуда, тобишҳои нави маъноӣ ба он илова мекунад; дар ашъори М. Қаноат, Лоик, А. Ҳаким, Қ. Қиром, Гулназар навҳои гуногуни ташбех санъаткорона нафис истифода шудааст. Барои мисол ба як пораи шеъри Лоик муроҷиат кунем, мурод хосил мегардад:

Аз файзи ҳамал¹ чу набзи ошик
Дар навдаи тоқ хун давидаст.
Ҳамчун дили ту фазо кушода,
Ҳамчун дили ман замин дамидаст...

Дар ин ҷо шира гирифтани «навдаи тоқ»-ро ба хуни дили — «набзи ошик» шабоҳат додан, пайдоишу шаъшаъапошии офтобро дар фасли баҳорон ба кушоиши фазои дили маъшуқа ва дамидани (сабзидани) заминро ба эҳсосу эҳтироси дили ошик монанд овардан — шаходатест аз нуктасанҷии ин шоири нозуктаб, ки чунин тасвиркории дар тамоми шеъри мазкур ва низ дар дигар шеърҳои ӯ дида мешавад.

Дар наср ташбех мавқеи фаровон дорад. Раҳим Ҷалил, Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода дар хикояю романҳои ташбехро хеле устодона кор мефармоянд. Ташбехҳои нависандаи маъруф Фазлиддин Муҳаммадиев аксар наву тоза буда, аз нуктасанҷӣ ва дақиқназарии ӯ хабар медиҳанд. Як чанд мисол аз повести ӯ «Одамони кӯҳна»: «Аҳрорамак дар тақи дарвозаи хавлӣ бо писарбачаи ёздаҳ-дувоздаҳсолаи рус гуфтугӯ карда меистод. Бача дар тан майка ва шими дарозе дошт. Эҳтимол, аз бисёр оббозӣ кардан ва офтоб хӯрдан бошад, пӯсти рӯй ва баданаш сӯхта, мисли пӯсти нозуки картошкаи нави баҳорӣ параха-параха хеста буд»; «Аҳрорхоҷа ба муаллим Сафоев гуфт: майнаи одами пир, осонаша гирем, сатили сӯроҳ барин мешудааст, писарам муаллим»; «Аҳрорамак аспӣ одамхӯр барин чашмони худро аз косашон бароварда ва дастӣ тари хозирақак шустаашро ба зерӣ бағалҳои дароварда, пок карда меомад».

Дар илми бадеи навҳои гуногуни ташбехро фарқ мекунанд: ташбеҳи сарех ё равшан, ташбеҳи музмар ё пушида, ташбеҳи содда (таркибӣ) ва мураккаб, ташбеҳи тафзиلى ё баргашта, ташбеҳи шартӣ, ташбеҳи баробар ва ғайра. Дар назми классикӣ форсу тоҷик онҳо ҳамчун санъати ташбех маълуманд.

Ташбехро дар русӣ сравнение мегӯянд.

Маҷоз дар луғат: кор фармудани ягон калима ба маъноӣ ғайри ҳақиқӣ, ки дар миёни маъноӣ нав (маҷозӣ) ва маъноӣ асли аз ягон ҷиҳат шабоҳате мавҷуд бошад. Чунончӣ: Ҷомаи амал,

¹ Ҳамал — моҳи якуми баҳор, ки ба 21 март — 20 апрель рост меояд.

яъне чоман пурчило; хон хостанд, яъне таом хостанд; мачоз дар истилох — принципи дарки бадени вокеянт ва созмони мавод дар санъат аст. Дар ин ҳолат мафҳумҳои мучаррад, гоя, фикр дар образҳои конкретӣ аёнӣ ифода меёбад.

Дар адабиёти бадеӣ бисёр калимаҳои ибораҳои истеъмоли мешаванд, ки баҷуз маъноҳои аслии худ боз ба маъноҳои мачозӣ меоянд. Масалан, пӯлод ҳамчун фулузот аз қабилҳои металлҳои сиёҳ буда, саҳту маҳкам аст; тилло аз металлҳои асил буда, каме дурахшон, сурху зардҷатоб мебошад; ё гул, ки аз чинси растанӣ аст, бо нозуки ва хушбӯӣ шӯҳрат дорад. Баъзеи гулҳо сурх, дигаре — нилобӣ, сеюмӣ — гулобӣ ва умуман ҳарранга ҳастанд. Нависанда ҳамин сифатҳои хоси аслии предметҳои мачозан истифода мебарад. Чунончӣ: «Дастони одами зод гуланд». Дастӣ одами ҳаргиз гул шуда наметавонад. Вале дар ин ҷумла мурод аз маъноҳои мачозии калимаи гул меҳнатдӯстӣ ва ҳунармандии одами ҷамъиятӣ аст. Дар ҳалқи ҳикмати маъмул аст: «Суханони ин хирадмандро дар авроқи зиндагӣ бо оби тилло навиштан даркор». Маъноҳои мачозии ин ибора ҳамин, ки дар таҷрибаи ҳаётӣ худ панду насиҳати марди оқилро қимат ва арзанда дониста, аз рӯи он амал қардан лозим.

Чунин суханони ибратбахши Саъдӣ ба зарбулмасал ва мақол табдил ёфтаанд:

Напирдорам, эй дар ҳазон кишта ҷав,
Ки гандум ситонӣ ба вақти дарав.

(Саъдӣ)

Ғарази шоир аз маъноҳои мачозии ин байт ҳамин ки: бадӣ қарда неки хостан хатост, ё нодонӣ қарда ақл ҷамъ овардан ва ё танбалӣ қарда ҳосили хуби арзанда ғундоштан нашоёд.

Мӯрчагон гар бикунанд иттифок,
Шери жаёиро бидаронанд пӯст.

Мазмуни мачозии ин байт ба қувваи бартарафнашавандани меҳнатқашони иттиҳодшуда, ки золимонро сарнагун қарда метавонанд, далолат мекунад.

Ба даст охаки тафта қардан ҳамир
Бех аз даст бар синаи пеши амир.

Ин байти мачозии Қамолӣ Хӯҷандӣ шахсонӣ тамаллуққор, ҷоплус ва ҳушомадгӯро таъна мезанад.

Мо пеш аз сар шудани ягон ҷамъомад ё лекция аксар «аудитория гун шуд» мегӯем. Дар ин маврид аудитория ба маъноҳои мачозинаш омадааст. Аудитория мақом, ҷоест, ки дар он студентон, муаллимон ё олимони машғулият мегузаронанд. Мурод «аз аудитория гун шуд» аз шунавандагон пур шудани аудитория мебошад. Баъзан мегӯянд: «Ин маърузаро аудито-

рия бо диккат шунид». Дар ин чо бо завқ маърузаро шунида-
ни одамон ба назар дошта шудааст.

Мисоли дигар:

Эй гули навраси боғи ленинизм,
Писари ҳафтумии сотсиализм!

(Лоҳутӣ)

Дар ин байт ифодаи «гули наврас» ба маънои нав, чавон
омада, ба Тоҷикистон далолат мекунад, калимаи «писар» ма-
чозан ба маънои республикаи ҳафтуми иттифоқӣ омадааст.

Маънои маҷозии гирифтани калимаю таркибҳо шаклу на-
мудҳои гуногун дорад. Устодона истифода бурдани он ба ма-
ҳорати санъаткорон ва дараҷаи завқу саликаи бадеии онон
вобастааст.

С. Айни дар «Ёддоштҳо» ҷавоби саҳеҳи Усто амакро ба
Азизхочаи мардумозор ҷамъбааст карда навиштааст: «Усто
амак бо ин сухани худ... он деҳаро низ санг зада буд».

Маънии ҳақиқии ин маҷоз чунин аст: Азизхоча ном ҳам-
соияи Усто амак писараш Эълмхочаро «ин девона шудааст,
инро зада хушёр кардан даркор аст» гуфта ба дарахт баста
сахт задан мегирад; Усто амак фарёди уро шунида ба ҳавли
онҳо мегузараду падари бераҳмро аз задан боз медорад. Сонӣ,
ба ҷангу ҷандалаҳои Азизхоча чунон ҷавоб мегӯяд:

— Эшон амак, шумо ғалатӣ одам будаед, магар ду дево-
наро дар як ҳавли намонанд ва ҳол он, ки дар деҳаи худа-
мон ман даҳ ҳавлиро медонам, ки дар ҳар кадомаш ду-се де-
вона ҳаст.

Бо ин суханон Усто амак «худи Азизхочаро девона гуфта
буд ва инчунин дигар эшонҳои девонахони он деҳаро» фош
карда буд¹.

Раҳим Ҷалил аз мусибати ба сари одамони деҳот овардан
босмаҷиён хабар дода мегӯяд: «Қишлоқи бечора аз сари нав
ба гиряву нола даромад...».

Дар ин мисолҳо дидан мушқил нест, ки «калимаҳо дар
вақти дар матн (контекст) омадани худ дар қолаби мафҳуми
муайяни асли маҳдуд намонда, балки дар сурати иловагӣ до-
рои маъноҳои маҷозӣ мегарданд ва доираи маънои онҳо вусъ-
ат меёбад»². Инак, калимаю ибораҳои маҷозӣ бо тобишҳои
нави маъноии худ аз маънои аслиашон зеботар ва таъсирашон
пурзӯртар мебошанд. Маҷозро бо истилоҳи русӣ **аллегория** (аз
калимаи юнонӣ — allegoria) ё **метонимия** мегӯянд. Дар асар-
ҳои бадеӣ маҷоз чун як воситаи тасвири бадеӣ роли калоне
мебозад.

Ба ҳамин тарик, калимаҳое, ки барои тасвири
чиз ва ҳодисаҳо на ба маънои аслиашон,

¹ Айни С. Кулліёт, ҷ. 6. Душанбе, 1962, саҳ. 71.

² Зеҳни Т. Санъати сухан. Душанбе, 1979, саҳ. 47.

балки ба дигар маъно, ба маънои кӯчидаи су-
хан кор фармуда мешаванд, маҷоз ном до-
ранд. Маҷоз ба ташбеҳ наздик аст. Истиора, рамз, киноя,
таъриз, тамсил, ташхис, муболаға ва ғайраҳо низ аз қабил
маҷоз мебошанд. Мо ҳоло баъзеи онҳоро дида мебароем.

Истиора

Истиора — тарзу тариқи қабули эстетикӣ
ҳаёт буда, дар санъату адабиёт воситаи об-
разнокии баён мебошад. Дар истиора на тан-
ҳо ҷанбаи санъати сухан, табиати сермаънои образи бадеи
низ таҷассум меёбад.

Истиора як намуди маҷоз буда, аслан аз ташбеҳ ҳосил ме-
шавад. Истиораро ташбеҳи кӯтаҳшуда меноманд. Дар истио-
ра ташбеҳшавандаро — истиорашаванда, ташбеҳқунандаро —
истиорақунанда мегӯянд. Вале фарқи истиора аз ташбеҳ ин
аст, ки дар ҷумлаҳои истиоравӣ яке аз унсурҳои истиора (ё
истиорашаванда ва ё истиорақунанда) зикр намегардад.

Дар зиндагӣ таъбирҳои истиоравӣ дар ҳар қадам дучор
меоянд. Онҳо аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ — исм, феъл, сифат
ва ғайра ташкил меёбанд: шермард, дарёдил, ғамзада, хан-
дидани ҷаман, гиристанӣ борон, сарви қомат, лаъли лаб ва
дигар. Истиораҳои шойрона, албатта, бо пуртароватишон ба
хонанда ҳаловати махсус мебахшанд.

Истиора низ (чун ташбеҳ) ду хел мешавад: **истиораи рав-
шан** ва **истиораи пӯшида**. Дар истиораи равшан, ки онро дар
илми бадеи классикӣ **истиораи биттасреҳ** меноманд, фақат и-
стиорақунанда зикр мешавад. Масалан:

Бути нозанинам, маҳи меҳрубонам,
Чаро қаҳрӣ аз ман? Балоят ба ҷонам...

(А. Лоҳутӣ)

Дар ин байт мурод аз «бут» ва «мах» — маъшуқа мебо-
шад, ки вай соҳибистиора ё истиорашаванда буда, дар айни
замон вазифаи ҳарду (истиорашаванда ва истиорақунанда)-
ро иҷро менамоянд.

Дар байти зерини суханваре моҳирона ва мураккабтар и-
стифода шудани истиораро мебинем:

Барке гирифта дар қафу абре ба пеши руй,
Моҳе ниҳода бар сару чархе ба зери рон.

Дар ин ҷо мурод аз «барк» — шамшер ва баркмонанд ду-
рахшидану ҳалокатоварии он аст; «абр» бо тирагии сояш ба
сипар, «моҳ» бо мудавариаш ба қулоҳи фулодини ҷангӣ ва
«чарх» ба аспӣ тозӣ истиора шуда омадаанд. Дар ин байт
дида мешавад, ки предметҳои истиорақунанда барк, абр, моҳ,
чарх мавқеи тасвир ёфта, вале предметҳои соҳибистиора (и-
стиорашаванда) ба мисли шамшер, сипар, қулоҳ ва асп пай
бурда мешаванд. Ин гуна ибораю ҷумлаҳои рамзӣ-истиоравӣ
ки як навъи ҷистони бадеист, хонандаро ба шавқ оварда, ба-

рои сарфаҳм рафтан ба он ба фикру хаёл кардан водор менамоянд.

Дар истиораи пӯшида баръакс, истиорақунанда зикр намешавад. Масалан: «Мо дар сари кӯх будем, офтоб механдид». Одатан офтоб намехандад, тулуъ менамояд ё, чунонки меғуянд, аз паси кӯх мебарояд. Тулуи офтоб ба хандидани одам нисбат дода шудааст. Дар ҷумлаи боло истиорақунанда (одам), ки зикр наёфтааст, истиорашаванда (офтоб) вазифаи ҳардуро адо карда, аз шӯълапошии офтоб хабар медиҳад.

Шеъре, ки мавзӯи тасвираш саросар истиоравӣ аст, онро **истиораи ба вусъат** (развернутая метафора) меноманд. Ҷунианд шеъри М. Лермонтов «Чоми¹ фалак», достони В. Маяковский «Абр дар шалвор». Шеъри М. Қаноат «Аруси назм» мисоли намоёни шеъри истиоравист, дар он меҳру муҳаббат ба шеър бо пероҳани «арӯси дилбар», «арӯси ноз», «насимии шӯх» ва ғайра ороиш ёфтааст.

Ман аз хама дилбарони олам
Хуш кардаю қалби пок додам
Танҳо ба ту, эй аруси дилбар,
Танҳо ба ту, менамой бовар?...
Ҳар рӯз ба ранги нав биёи,
Дар синаю дидаам дарой:
Гоҳе ба сару либоси корӣ,
Гоҳе ба харири навбахорӣ,
Гоҳе чу насими шӯх тозӣ,
Гоҳе чу аруси ноз нозӣ...
Савганд ба ишваю ба нозат,
Савганд ба сӯзу бар гудозат;
Ё домани васли ту бигирам,
Ё дар раҳи ҷустуҷу бимирам!
Аз ман набувад туро раҳой,
В-аз ту набувад маро ҷудой.
Ман аз хама дилбарони олам
Хуш кардаю қалби пок додам
Танҳо ба ту, эй аруси дилбар,
Танҳо ба ту, менамой бовар?²...

Дар ин ҷо истиораҳом равшану пӯшида ба ҳам печида омадаанд.

Дар шеъри Ҳабиб Юсуфӣ «Абрҳои сиёҳи пурвахшат» истиора ва мачоз бисёр ба кор омадаанд. Достони М. Қаноат «Суруши Сталинград» саросар бо образҳои истиоравӣ ва мачозӣ гуфта шуда, реалияти як пораи ҳаёти пуризириби халқи советӣ дар муборизаи зидди фашизми немис бо ин роҳ сурати домангустари романтикӣ гирифтааст.

Ба ҳамин тарик, ибора ё калимаҳоро, ки ба монанди байни ду ҷиз асос ёфта, мачозан истифода бурда мешаванд, истиора меноманд. Истиора аз сифату исм, аз феълу зарф ва дигар ҳиссаҳои

¹ Чом — қадаҳ, пиёлаи майишӯӣ.

² Мӯъини Қаноат. Осори мунтахаб, ҷ. I, Душанбе, 1982, сах. 73—74.

нутқ сохта мешавад. Истиора дар адабиёти бадеӣ яке аз воситаҳои муҳими тасвири бадеӣ мебошад. Ба истилоҳи русӣ истиораро **метафора** (аз калимаи юнонӣ — *metaphora*) мегӯянд. Дар назм истиора аз ҷумлаи санъатҳои маънавӣ доништа шудааст.

Ташхис Маъноӣ луғавӣ ташхис — муайян кардани чизе, шинохтан ё шахсонидан аст. Дар истилоҳ ҳамин, ки дар назму насри бадеӣ ба ашёю чизҳои бечон, ҳодисаҳои табиат ё ба парандаю ҳайвонот ҳиссу фикр ва нутқи ода-мӣ нисбат дода мешавад. Нависанда эҳсоси худро ба воситаи ташхис, яъне бо забони ҳол овардани предмет ё воқеаҳои табиат ва ҳайвонот таъсирбахштар ифода мекунад.

Ташхис дар адабиёти даҳанакии халқ, дар адабиёти классикию муосири рус ва тоҷик истеъмоли васеъ дорад. Классикони адабиёти ҷаҳон ин шакли тасвири бадеиро ба мусоидати шароити муҳити воқеа моҳирона истифода бурдаанд. Дар адабиёти форсу тоҷик намунаи ташхис дар «Мантиқ-ут-тайр»-и Фаридуддини Аттор, «Қалилаву Димна», «Тўтинома», «Баҳориёт»-и Сайидо ва ғайра дида мешавад. Ба забони ҳол овардани ҳайвонот, аз шеру бабру гург то мўрча, шакли хеле аҷиб ташхис аст. Низомии Ганҷавӣ дар боби «Дар сифати ҳоли Мачнун» нолаю ғиғои ошиқро аз фироқи маъшуқа тавассути ташхиси унсурҳои табиат санъаткорона баён кардааст:

К-эй боди сабо, ба субҳ бархез!
Дар домани зулфи Лайлӣ овоз!

Гӯ он ки ба бод додаи туст,
Вар хоки раҳ уфтодан туст,

Аз боди сабо дами ту ҷўяд,
Бо хоки замин ғами ту гўяд.

Боде бифиреш аз диёрат!
Хокеш бидех ба ёдгорат!...¹

Аз ин порай дoston фаҳмидан душвор нест, ки дар шароити феодализи асримиёнагӣ, ки дар масъалаи ишқи озод ҳама болонишастагону аркони давлат ва мутаассибони дин кўру кар буданд, ба қаҳрамони асар бачуз олами беруна — қувваҳои табиат ҳеч кас ҳамрозу ҳамдard шуда наметавонад. Инак, Мачнун дар мурочиат ба «боди сабо» аз он имдод металабад.

Н. В. Гоголь дар романи худ «Чонҳои мурда» барои пурра нишон додани хасисии Плюшкин санъати ташхисро васеъ кор фармудааст. Ташхисонидани курсӣ (стул) ҷевон (шкаф), миз (стол) ва дигар ашё, ки Плюшкин дар ихотаи онҳост симои ҳақиқии ин мумсики доро ва харисии ин заминдори калонро равшантар мекушояд. Айнӣ дар повести «Марғи судхўр»

¹ Низомии Ганҷавӣ. Лайлӣ ва Мачнун. Душанбе, 1947, сах. 56—57.

низ сару тан, дастор ва дигар чизҳои Қорӣ-Ишқамбаро ташхисонидааст. Достони А. Лохутӣ «Се қатра» бо санъати ташхис иншо гардидааст.

М. Турсунзода барои ба ҳаяҷон овардани ҳиссии ватандӯстии ҷанговарони тоҷик дар давраи Ҷанги Ватанӣ заминро осмон, кӯҳу дарё ва дигар ҷисмҳои табиатро дар достони «Писари Ватан» ба забони ҳол меоварад:

Ба одам гуфт хоки кишвари бахт,
Ки: «Гар ту дӯст медорӣ маро сахт,

Агар хоҳӣ, ки бо ман зинда бошӣ,
Ҷавонбахту чу гул дар ханда бошӣ,

Силохи ҷанг бар каф гиру бархез!
Бидон инро фақат тадбиру бархез!

Ба одам гуфт ҳар кӯҳи азиме,
Ки: «Хоҳӣ бо бузургон гар надимӣ...»

Мурочиати предметҳои табиат ба даъвати халқ ҳамроҳӣ карда хонандаро мутаассир меғардонад. Ташхисро М. Турсунзода дар яке аз шеърҳои ҳиндустониаш «Рӯди Ганг» низ моҳирона истифода бурдааст. Мурод аз ибораҳои «рӯди бузург» ё «ҳиссаи баҳри беҳудуд» дар ин асар як қисми калони инсониятро ташкил кардани халқи ҳинд аст. Ин халқ бояд ба мисли дарёи Ганги кишвараш дар арсаи ҳаёт ҷӯш занад ва дар мубориза бар зидди мустамликадорон ҷавонӣ карда, дар роҳи озодӣ ҷадал намояд:

Ҳар чи бошад, бузург рӯдастӣ,
Ҳиссаи баҳри беҳудудасти,
Рӯдворона зиндагонӣ кун,
Ҷуш зан, ҷуш зан, ҷавонӣ кун!

Ташхисро ба истилоҳи русӣ **олицетворение** меғоянд.

Муболаға яке аз воситаҳои муҳимми тасвири бадеист, ки ба маънии луғавиаш дар тавсиф ва ё мазаммати чизе ё касе зиёда аз будаи сухан рондан мебошад. Дар истилоҳ муболаға ҳамин вақте ки ин ё он ашё (предмет), образ ё воқеаи тасвираванда аз ҳадди табиӣ ва ҳолати аслиаш болотар ва афзунтар тасвир меёбад. Муболаға барои типӣ кунонидани воқеаҳои реалистӣ хеле ёрӣ мерасонад.

Муболаға дар фольклор мавқеи калон дорад. Махсусан зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ аз муболаға саршоранд. Масалан, «Мурдаи як шер сад рӯбохро сер мекунад», «Оби чашмаш чун қатраи борон мерехт», «Агар сӯзан партоед, ба замин намеғалтад» ва ғайра.

Намунаи барҷастаи муболаға дар осори хаттӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дида мешавад. Барои мисол, дар тасвири образи паҳлавони халқ ва ватандӯст Рустами Дастон мубо-

лаға мақоми зиёд дорад. Овони хурдсолин паҳлавон дар дostonи Фирдавсӣ ин тавр тасвир ёфтааст:

...Яке асп бояд маро гомзан,¹
Суми ӯ зи пулоди хорошикан,²
Чу пилон ба зӯру чу мурғон ба пар,
Чу моҳӣ ба дарё, ту оху ба бар...³
Чу бишнид модар чунин аз писар,
Ба хуршеди тобон баровард сар...

Дар ин чо на фақат орзуҳои бузурги Рустами ҳанӯз кӯчак чун ифодаи кувваи зиёди ҷисмонии ӯ муболаға шудааст, инчунин сарфарозии модар низ бо ибораи «ба хуршеди тобон баровард сар» бо муболаға баён гардидааст.

Муболаға аз ҷиҳати маъно ва дараҷаи идрок шудани он асосан се навъ мешавад: 1) **муболағаи таблиғ** — тасвиrot (тавсиф ва мазаммате), ки ба ақл ва одату зиндагӣ мувофиқ бошад; 2) **муболағаи игроқ** — тасвиrotе, ки ба ақл мумкин, аммо дар одату зиндагӣ номумкин бошад; 3) **муболағаи гулув** — тасвиrotе, ки ҳам аз руи ақл ва ҳам ба одату зиндагӣ маҳол бошад. Гоҳо онҳоро муболағаи оддӣ, мураккаб ва муболағаи мураккабтарин ҳам мегӯянд. Муболағаи оддӣ чунон ки гуфта шуд, ҳодиса ва предметҳоро нисбат ба хусусияти табиашон кадре зиёдтар ва ба ақл расо тасвир мекунад. Масалан, «сад бор туро огоҳ кардам, лекин гӯш накардӣ». Дар назм ин шакли муболаға барои баёни кайфият ва ҳаяҷони шоир хизмат карда, ба хонанда шавқ ва лаззат мебахшад. Чунончи байте аз С. Айни:

Зи анбӯхи мардум дар он анчуман
Набуд лек як чои сӯзан задан.

Дар ин байт чамъомади мардум дар маҷлисе бо муболағаи ақлбоваркунанда тасвир шудааст.

Дар асарҳои насри муболағаи оддӣ хислатҳои ҷудогонаи персонажро барҷастатар ва ба ҳақиқат наздик нишон медиҳад. Раҳим Чалил дар ҷикояи «Ҳисса аз қисса» навиштааст: «Дар хона бо зани се моҳакак пеш гирифтааш чунон ғуррас мекард, ки ғуррасаш ба монанди... наъраи шутури маст буд». Ин гуна муболаға чун муболағаи оддӣ ба муболағаи таблиғ комилан мувофиқат мекунад. Мисоли дигар: «Ман ҳам бо нохунҳои обдори шарарбор, нағмаи торро ба гӯши фалаки даввор⁴ мерасонидам» (С. Айни).

Устод С. Айни муболағаи оддию мураккабро омехта барои ҳаҷву истехзoi мумсиқон ва судхӯрони замони амири ба кор бурда, хислатҳои ин ҳашаротҳои одамсуратро дар образи Қорӣ-Ишқамба («Марги судхӯр») чамъбаст кунонидааст.

¹ Гомзан — қадамзан.

² Хорошикан — сангшикан.

³ Бар — хушкӣ.

⁴ Даввор — даврзананда, чархзананда.

Муболағи мураккаб, ки онро игрок ҳам мегӯянд, хусуси-
ятҳои ҳодиса ва одамонро аз ҳадди аслиаш хеле зиёд ва аф-
зун инъикос мекунад, вале дар муҳокимаи мантиқӣ он ба ақл
боварибахш ва қабулшаванда аст. Масалан, «сад ҳазор бор
туро огоҳ кардам, лекин гӯш накардӣ». А. Лоҳутӣ дар шеъ-
ри «Медонад магар» навиштааст:

Сад ҳазорон бор гуфтам: «Кори
дигар пеш гир»,
Дил ба ғайр аз ишк дигар
кор медонад магар?

Рӯдакӣ дар изҳори эҳсоси ошикон игрокро дар як рӯбиаш
афсонасо ба кор бурдааст:

Бар ишқи туам на сабр пайдост, на дил,
Бе рӯи туам на ақл бар қост, на дил;
Ин ғам, ки марост, кӯхи Қоф¹ аст, на ғам,
Ин дил, ки турост, санги хорост, на дил.

Аз ҳадди эътидол гузаштани бесабрию бетоқатии муҳиб ва
бераҳмию бешафқатии маҳбуба дар ин парча бо муболағи
мураккаб мантиқан боварибахш ифода ёфтааст. Ин қобили қо-
нунӣ асари бадеӣ ва ҳисси қабули хонанда мебошад. М. Тур-
сунзода дар достони «Писари Ватан» дар рӯзҳои аввали Ҷан-
ги Бузурги Ватанӣ бо даъвати партия ва ҳукумат чамъ ома-
дани деҳқонони колхозиро дар пункти сафарбарӣ ин тарик
баён кардааст:

Ба деҳ аз ҳар тараф одам даромад,
Замин гӯё қафид одам баромад.

Ин байт шавку завқи ватандӯстии фарзандони халқи то-
ҷикро барои хифзи Ватан ва омодагии онро барои ба мубо-
ризан зидди фашизм рафтан таъкид намудааст. Ӯ дар байти
зайли шоир ҳисси интиқомгирии ҷанговарони тоҷик тасвир шу-
дааст:

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафт то авҷи Сурайё барқсон.

Ҳабиб Юсуфӣ пуриқтидории Армияи Советӣ ва одамони со-
ветиро, хитобан ба душман, ин тарик сароидааст:

Эй хомтамаъ, лашкари моро ҷӣ шумурдӣ?
Сад қувваи Сӯҳроб ба ҳар марду зани мост.

Ибораю мисраъҳои «Замин гӯё қафид одам баромад», «то
авҷи Сурайё барқсон» ва «сад қувваи Сӯҳроб» муболағи му-
раккабанд, ки ба андозае барои қабули зеҳни одам ҷоишанд.

Муболаға гоҳо характери муҳоботро мегирад ва аз доираи
ҳақиқат берун меояд, ки онро муҳокимаи мантиқӣ ва ақл қа-

¹ Қоф — кӯхи афсонавӣ, ки гӯё дар он Симурғ зиндагонӣ мекардааст.

бул намекунад. Ин гуна муболаға ғулув (ғулӯ) ¹ ном гирифтааст.

Ғулув дар назми классикӣ бисёр мушоҳида мешавад. Инак, баъзе мисолҳо:

Шамшер кашид Навфали гурд ².
Мекард ба ҳамла кӯхро хурд.

(Низомии Ганҷавӣ)

Ё

Дилам ба меҳри ту сад пора боду ҳар пора
Ҳазор зарраву ҳар зарра дар ҳавои ту бод.

(Ҳилолӣ)

Дар мисоли якӯм агар «ба ҳамла кӯхро хурд кардан» ҳамчун ғулув омада бошад, дар байти дуюм ҳар пораи дил дар ҳавои ишки дилбар ҳазор зарра (молекул) шуданаш аз муболағаи ғулув гузашта, то ба дараҷаи **ифрот** ³ расидааст. Баъзе қасидаҳои мадҳие, ки шоирони дарбории асри XI Унсурӣ, Фарруҳӣ, Манучехрӣ дар ҳаққи подшоҳони замон гуфтаанд, аз таърифу тавсифҳои иборатанд, ки ба ақл рост намеоянд. Қасидаи Унсурӣ дар мадҳи султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва шамшери ӯ аз ҷумлаи онҳост.

Дар китоби Т. Зехнӣ «Санъати сухан» мисоли чунин ғулув аз «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ оварда шудааст:

Зи сумми сутурон дар он паҳндашт
Замин шаш шуду осмон гашт хашт.

Дар ин байт майдони муҳориба тасвир шудааст. Санъаткор гуфтанист, ки дар айни ҳарбу зарб аз суми аспон он қадар чангу ғубор хест, ки як қабати замин кам шуда ба қабати осмон илова гардид, яъне замин шаш қабат монду осмон ҳашт қабат шуд.

Дар наср ҳам, ки муболаға бо ҳамин қонуниятӣ маъмул истифода мешавад, махсусан дар асарҳои ҳаҷвӣ мавқеи намоён дорад. Намунаи чунин тасвири муболағавӣ портрети персонажи асосии повести «Марги судхӯр» Қорӣ-Ишқамба мебошад, ки С. Айнӣ онро бо устодии фавқуллода анҷом додааст: «ӯ як одами миёнақади фарбеҳи ишқамқалони гарданкӯтоҳ буда, ғафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз ғафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши қалони ғулии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фаро гирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишқамбаи ҳолӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, ғояташ ин ки ин аз вай қалонтар буд,

¹ Ғулув — калимаи арабист, маънояш то ба ҳадди имконият дастро ба-ланд бардоштан аст.

² Гурд — паҳлавон.

³ Ифрот — аз ҳад гузаштан, аз андоза берун баромадан.

монанди чуссаи шутури ба дарди хориш гирифторгардидаи муяш рехтагӣ сурхчатоб менамуд»¹.

Муболаға умуман яке аз дараҷаҳои тахайюлот (фантазия) буда, аз дурӯғу сохтакорӣ, бофтакорӣ ё суханбозӣ қатъиян фарқ мекунад. Аксар муболаға, дар ҳар дараҷае ки бошад, ба заминаи реалӣ асос дорад ва бо эҳсоси дили шоир вобастааст. Хонандагон аз ибораҳои зебои муболағавӣ лаззат мегиранд.

Муболағаро ба истилоҳи русӣ **гипербола** меғӯянд.

Тасғир низ яке аз воситаҳои тасвири бадеист, ки дар назму наср истеъмол шуда, хурдӣ ва сағирии одам, ашё ва ҳодисаеро таъкид менамояд. **Тасғирро** дар назарияи адабиёт **муболағаи хурд** меноманд. Масалан: «Бузаки чингилапо», «О, барачеки масти ман», «нахӯтаки пеши кошуқ», «Як бор частӣ малаҳак, ду бор частӣ малаҳак, охир ба дастӣ, малаҳак» ва ғайра. Дар эҷодиёти халқӣ, ашъори бачагона ва лирикаи ишқӣ санъати тасғир чун ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш бағоят серистеъмол аст:

Мусичеки бегуноҳ,
Рӯи сандалӣ баро,
Аз нулакат мучӣ кунам,
Аз думакат қайчӣ кунам.

Ё нисбат ба дилбар ва хусну зебоии ӯ:

Шаби сиёҳ бад-он зулфакони ту монад,
Сапеди рӯз ба покӣ руҳони ту монад.
Акикро чу бисоянд нек судағарон,
Гар обдор бувад, бо лабони ту монад.
Ба дустони мулукон ҳазор гаштам беш,
Гули шукуфта ба рухсоракони ту монад.
Ду чашми оҳуву ду наргиси шукуфта ба бор,
Дуруст рост бад-он чашмакони ту монад.

(Дақиқӣ)

Дар ин ҷо калимаҳои ташбеҳқунанда — «зулфакони», «руҳони», «лабони», «рухсоракони», «чашмакони» мутобеи қонуниятҳои муболағаи тасғир мебошанд.

Классикони адабиёти форсу тоҷик барои ифодаи муносибати маънии худ ба золимону сарватмандон санъати тасғирро баъзан дар шеърҳои ҳаҷвиашон кор фармудаанд:

Ҳоким омад яке бо файзу шишт,
Ришаке гандаю палидаку зишт.

(Маъруфии Балхӣ)

Ғоҳ дар осори классикон муболағаи ғулӯю тасғир ба ҳам печида меоянд, ки ин услуби баён санъаткории фавқуллоддари металабад. Масалан, дар байти машҳури Абдулқодири Бедил

¹ С. Айни. Куллият ҷ. IV, Душанбе, 1961, сах. 13.

дониши бепоеъи ӯ ва ӯ баринҳо, дар айни замон, тангии ҳолату вазъияти ногувори уламою удабои замонаш таҷассум ёфтаанд:

Дилам аз ғусса танг омад, ки чашми мӯр пеши ӯ
Бувад баҳре, ки дар ҷавфи¹ хубобаш² осмон ғунҷад.

Дилтангии суханвар аз ғаму ғуссаи даврон ба ҳаддест, ки андаки он ҳам (чашми мӯрча) ӯро ба заъфи дил расонда, хеле калон (баҳре) менамояд, ки дар як хубоби он гӯё осмон меғунҷад. Аз он ҷо, ки (дар ин байт) «баҳру осмон» бо қонунияти ғулӯ омадааст, истиороти «чашми мӯр» ва «ҷавфи хубоб» ба қоидаи тасғир тобеъ аст.

Ё дар байти дигараш Бедил гуфтааст:

Нӯҳ фалак дар вусъатободи дили девонаам
Ҳамчу халхоло³, ки дар пой мағас тангӣ кунад.

Дар ин байт низ доираи васеи ҷаҳонбинӣ ва нури маърифати фалсафии шоир нисбат ба ҳаёту олам возеҳ ҳис мешавад. Шарҳи фикри Бедил — нӯҳ табақаи осмон, ки дар назари ӯ чун халхоло намуда, онро ба пой мағас ҳам бастан мумкин нест, бо таъбири истиоравӣ омадааст.

Услуби Бедил, ки умуман мураккаб буда, маънои зериматнии ҳар байту банди ашъори ӯ паҳлуҳои гуногун дорад, ба ҳар ду байти зикршуда ғояҳои сотсиалӣ бахшидааст.

Тасғирро бо истилоҳи русӣ литота меғӯянд.

Киноят ё киноёт Киноя ба луғат — пӯшида сухан гуфтан, духӯра гап задан ба тавре, ки маънии он сарех ва зоҳир набошад. Дар истилоҳ киноя чунин калима ё ибораест, ки бидуни маънои аслиаш боз маънои маҷозӣ дошта, он ба тариқи пичинг қор фармуда мешавад. Ибораҳои киноявӣ ягон ҳодисаи манфиро бо суханони мусбат таъкид карда, воқеаи мусбатро ба маънои зид ва муҳолиф ифода менамоянд. Оҳанги сухан дар киноя роли муҳим мебозад. Дар асарҳои бадеӣ чун дар гуфтугӯи мардум киноя васеъ истеъмол дорад. Киноя дар эҷодиёти классикон ва адибоним ҳозираи тоҷик бисёр мушоҳида мешавад. Масалан: «Об аз сар соф» ё акси ин таъбир — «Об аз сар лой» гӯем, ин ишора ба он аст, ки ин ё он қор аз манбаи асосиаш дуруст ё вайрон мебошад. «Об аз таги ях мерафтааст» ё «дар таги коса нимкоса будааст» — кинояест ба он қорҳои ношоистае, ки одамони нолоқ қорҳои манфиати шахсии худ номаълум ва пинҳонӣ мекунанд. Таъбири «Ба об афтад тар намешавад, ба оташ афтад намесузад» баъзан хислатҳои хушёрӣ, қордониро ифода мена-

¹ Ҷавф — қовоқӣ; дар ин ҷо: дарун, миён.

² Хубоб — Қублаҷан руи об, ки дар вақти борон пайдо мешавад.

³ Халхол — халқан нуқра ё тиллои зангуладор, ки занов ба пой мекунанд ва дар вақти рақс садо медиҳад.

мояд, баъзан ба рафтори одамони қаллобу фиребгар ишорат мебошад.

Абулкосим Лохутӣ шеърӣ машҳури худ «Чавоб ба иғвогарон»-ро ки аз ду қисм — тамсилӣ ва реалистӣ иборат аст, сар сар кинояомез гуфтааст. Ин бесабаб нест. Худи мавзӯи асар, ки ҳамчун чавоб ба тӯҳматчиёни мамлакати советӣ ва шоири он таркиб ёфтааст, сохти киноявии асарро металабад. Инак, парчае аз он:

Ту, эй нокас, ки инро менигорӣ,
Бигӯ! Ман аз ҷӣ кас бошам фирорӣ?
Зи чор авлоди дилбанду азизам
Ва ё аз модари онҳо гурезам?
Чаро бигрезам аз ин гуна кишвар
Ки додастам дусад мильон бародар...
Фирор аз манбаи иқболи инсон?
Чаҳон донад, ки ин кизб асту бӯхтон...

Дар шеърӣ «Сайёҳи ҳинд» М. Турсунзода ба писарбачаи афғон чунин мурочиат кардааст:

Баҳри ҷӣ қардӣ ту, эй наврасписар,
Аз сари кӯҳи Сулаймонӣ гузар?
Ё касе гуфтат, ки дар Ҳиндустон
Ризки инсон аст чун оби равон?
Ҳарчи меҳохӣ, ту пайдо мекунӣ,
Нозу неъматҳо муҳайё мекунӣ?...
Хостӣ ё аз чаҳонгардон шавӣ —
Навҷавон сайёҳи Ҳиндустон шавӣ?...

Дар ин парчаи шеърӣ на фақат ҳоли табоҳи писарбачаи афғон, ки барои ёфтани кути лоямуташи ба мусофирии мамлакати бегона ихтиёр кардааст, намудор мешавад, балки дар он кинояи ҳаҷвомез ба унвони мустамликадорон ва золимони дохилии Шарқи хориҷӣ, аз ҷумла мамлакати Ироњу Афғонистон ва Ҳиндустон, равшан ҳувайдост. Хулосаи ин шеър дар айни замон ба он далолат мекунад, ки аз барои ризку рӯзӣ аз сарзамини аҷдодони худ фирор накарда, балки бо душманони халку ватан мубориза бурдан шарт ва зарур аст. Кинояро ба истилоҳи русӣ аллегория ё иносказание мегӯянд.

Таъриз

Таъриз дар луғат — сарбаста, ба киноя суҳан гуфтан аст. Вале таъриз дараҷаи баланди кинояест, ки аз писханду ришханд иборат мебошад. Ба забони халқ онро талху пичинг, мазоҳ, истеҳзо ё заҳрханда ҳам мегӯянд. Таъриз аслан аз қалимаи «этироз» гирифта шудааст. Дар ҳаёт ва асари бадеӣ ба суҳанони касе ё рафтору кирдори шахсе таъриз яъне норозигӣ баён кардан шаклҳои гуногун дорад. Таъриз яке аз воситаҳои маъмули тасвириест, ки махсусан дар гуфтугӯӣ ва диалогҳои персонажҳои мусбату манфӣ истеъмол мешавад. Таъриз дар осори классикони макоми зиёд дорад. Дар повести С. Айнии «Марги судхӯр» мисоли он фаровон аст. Инак, мисоле аз романи Ҷ. Ик-

ромӣ «Духтари оташ»: Дилоромканиз аз сабаби ранчонидани набераи ӯ Фирӯза бо хонуми ғафабанд ба баҳс меравад. Аз вай беҳурматӣ дида, ба зани наву ҷавони Ғаниҷонбой — Мағфират чунон ҷавоб меғӯяд:

«— Шӯхиатонро ба таи чимилик чамъ карда монед, пошшоҳон!»

Ё

«— Ҳеч чизата надидам, хуррат мана кушт! — гуфт захр-ханда карда кампир.— Бисёр телба нашавед, пошшоҳон, ба сӯзугдоз вақт меёбед!»

Мисоли дигар. Дилоромканиз, ки ҳимоятгар ва пуштибони беваю бечорагон аст, аз ӯ ҳатто калоншавандагони маҳаллаю гузар мекебанд. Ӯ ба бадғалӣ ё беаҳтиромии оқсақолу имом ҳозирҷавобӣ карда, бо забони тезу тундаш дамашонро мегардонад. Инак, ҷавоби ӯ ба беҳурмати оқсақол:

«— Ту, оқсақол, ҳанӯз ба собуни ман чомашӯӣ накардай,— гуфт вай таҳдидомезона. Ноқисулақл бошам ҳам, ҷавоби садта ту барин бугӯзаъламҳоро гуфта метавонам. Беҳтар, ки машмаша накарда аз атрофи сари дегат бохабар шав!».

Дар ин суҳанон таъризи муносибатҳои синфӣи персонажҳои баҳскунандаро равшан нишон медиҳад.

Мирзо Турсунзода дар шеъри «Меҳмони мағрибӣ» тавассути кинояю таъризи образи мустамликадорони англисро, ки қариб ду сад сол дар Ҳиндустон ҳукмфармой кардаанд, ночиз ва ҳақир карда нишон додааст:

Меғузарад мағрибии худписанд
Карда сару бинии худро баланд.
Бозикунон чӯб-асоро ба даст
Шому саҳар роҳ равад мисли маст...
Баҳри чӣ ин мағрибии дилсиёҳ
Карда ҳарисона ба Машрик нигоҳ?
Бурд дилашро магар ин сарзамин,
Бӯи хуши ин чамани нозанин?
Ё ҳаваси дидани бӯзинаҳо,
Ё ба каф овардани ганҷинаҳо?...

Дар ин парча ҷавобаландӣ ва безътиноии меҳмонони мағрибӣ нисбат ба зебоӣҳое, ки маҳсули дастони хунарпарвари меҳнаткаши ҳинд мебошад ва ҳисси ҳарисонаи онҳо ба боигариҳои табиӣи вай бо истехзо ва писҳанд тасвир ёфтааст. Ин рӯҳияи зишти меҳмонони ноҳонда, ки онҳоро ба ҳолати бенавоии халқу мамлақати Ҳиндустон парвоя нест ва бачуз симу зар, сарвату давлат ба даст овардан дигар коре нест, бо саволу нидо ва таҳайюру тааҷҷуб ифшо меёбад. Мана ҳамин ҳусусиятҳои нафратовари капитализм дар ин асар ба воситаи таъризи маҳкум мегардад.

Таъризиро ба таъбири русӣ сарказм меғӯянд.

Баъзе санъатҳои шеърӣ

Ба мафҳуми воситаҳои тасвири бадеӣ санъатҳои бадеӣ низ дохил мешаванд. Назми классикии форсу тоҷик аз санъатҳои лафзӣ ва маънавий хеле ғанист, ки номи баъзеи онҳо ин тариқ аст: тамсил ва ирсолулмасал, таносуб, таносуби тазод, тазод ва муқобила, таҷоҳули ориф, саволу ҷавоб, нидо, йҳом, талмех, тазмин, лаффунашр ва ғайра. Омӯзиши ин санъатҳо мавзӯи баҳси фанни «Поэтика» («назмшиносӣ») мебошад. Ҳоло мо ба мувашшаҳ, муламмаъ, луғз ва сачъ, ки низ дар қатори санъатҳои шеърӣ насри мавқеъ доранд, андак таваккуф менамоем.

Мувашшаҳ

Маъноии луғавии мувашшаҳ дар гардан овехтан (ҳамел кардан, ороиш ё зинат додан) аст. Маънии истилоҳии он — шеърест, дар аввали ҳар мисраъ ва ё байти он ҳарфе оварда мешавад, ки аз маҷмӯи онҳо исми ҳосил шаҳсе ё чизе ва ё ҷумлае ташкил меёбад. Ин санъат дар рубоӣ ва қасида низ истифода шуда, аз ҷамъи сарҳарфҳои мисраъ ва ё байтҳои онҳо исме ё номи ҳосил мегардад. Дар назми пешазреволюсионии тоҷик қариб ҳамаи шоирон дар ин санъат қувваозмоя кардаанд. Васлӣ яке аз мувашшаҳнигорони машҳур шинохта шудааст.

Устод С. Айни, ки дар охири солҳои 90-ӯми асри нуздаҳ бо дидани хунарнамоии як артисткаи моҳири сирки Россия, ки дар синни 14 будааст, ба санъати ӯ мафтун шуда, ба номи ӯ — «Нина» мувашшаҳ бастааст:

Нозукбутеро дар сайраҳ дӯш
Дар сирк дидем, гаштем мадхуш.
Европазоде, русиназоде,
Насрин бару дӯш, софибаногӯш.
Навбарниҳоле, духафтсоле,
Навон тамаъ кард з-ӯ бусу оғӯш,
Ҳар кас, ки дида он наврасида,
Аз даст дода сабру дилу хуш.
Чону сару дин дар роҳи ӯ бин.
То ҳаст мумкин, дар васли ӯ қӯш!
Ороми ҷоне, ҷони ҷаҳоне,
Озод сарве, сарве қаболӯш.
Номи гузори, то ёдгори,
Бо номи он шӯх, Айни, қадаҳ нӯш.

Агар сарҳарфи калимаҳои якҷуми ҳар байти ин ғазалро ҷамъ оваред, ба хати араби номи «Нинаҷон» (*نینه جان*) ҳосил мегардад. Ғазали П. Сулаймонӣ низ бо номи «Мувашшаҳ» маълум аст. Исмҳои баъзан ба тариқи пӯшида дар байни мисраъ ва байтҳо низ меоянд. Мувашшаҳ ё тавшеҳ ба таъбири русӣ акростих ном дорад.

Муламмаъ

Маънии луғавии муламмаъ ранга ба ранга ё нақшу нигор кардашуда ва ё омехташуда аст. Дар илми бадеъ шеърхоеро, ки ба ду забон гуфта мешаванд, муламмаъ меноманд. Ин тавр шеърхоеро ки ба ду забон эҷод гардидаанд, шеъри ширу шакар

ҳам мегӯянд. Саъдии Шерозӣ як девони хурде бо номи «Муламмаот» дорад, ки бо санъати ширу шакар навишта шудааст. Муламмаоти Саъдӣ бо як мисраъ ва ё як байт арабӣ ва як мисраъ ва ё як байт форсӣ-тоҷикӣ эҷод шудааст. Муламмаи зерини Абдурахмони Ҷомӣ, ки бо мисраъҳои тоҷикию ўзбеки гуфта шудаанд, дар адабиёти гузашта машҳур аст:

Эй лабат пурхандаву чашми сибҳат масти хоб,
Икки зулфинг орасида ой юзингдур офтоб.
Масти май мекунад рӯи туро ғарки арақ,
Бода нҷсанг тӯкулур икки қизил юздин гулоб.
Булҳавас дар базми васлат маҳраму ман ноумед,
Толени шудур менинг, баҳтим забун, ҳолим хароб.
Ҳар ки бинад рӯи хубат, пок гардад аз гуноҳ,
Сенга боққан бандага маҳшар кунӣ йўқдур азоб.
Банда шуд Ҷомӣ, ғуломат, гарчи Афлоту бувад,
Асрағил ё соқлағил, ё сот, ё берғил ҷавоб!

Тошхоҷаи Асирӣ, ки дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири мутараққӣ шӯҳрат дорад, бо забонҳои тоҷикию русӣ муламмаъ сохтааст:

Гуфтам зи раҳи ҳавопарастӣ,
Приходите ко мне в гости...

Муламмаъ дар адабиёти советии тоҷик хеле кам дида мешавад. Дар эҷодиёти С. Айнӣ, З. Чавҳарӣ, М. Аминзода баъзан дучор мегардад. Устод Айнӣ дар солҳои аввали баъди револютсия ба унвони муҳаррирон ва ҳодимони адабие, ки аз мансаби худ истифода бурда, дар маҷаллаю рӯзномаҳо ҳар хел шеърӯ асарҳои хому хатилро ҷоп мекарданд, бо ин санъат (бо таҳаллуси Баттол) ҳаҷв навиштааст. Инак, парчае аз он:

Тушунмас бир киши шеъримни: «Асрор инчунин бояд»
(Барои фикри истибодод гуфтор инчунин бояд).
Газетлар, журнал инчу каби шеърим билан тулди
(Ба авлоди ватан ҳам ғайрату қор инчунин бояд).
Ютар мен қон, узар мен қон, ёзар мен бир булак ҳазъён,
(Ба халқи ранҷбар фазлимни изҳор инчунин бояд)...
Қалам ҳардам мени шеъримга хатте тортадур, Баттол,
(Паи таъмири ин вайрона меъмор инчунин бояд).

Муаммо дар луғат ба маънии сухани сарбаста ё пинҳон қардашуда омадааст. Маънои истилоҳии он санъатест иборат аз як байт, рубоӣ (баъзан ҷумла). ё аз як шеър, ки ғайр аз мазмуни равшани зоҳирии худ, бо рамзу имо номи шахсе ё ягон мақсади пинҳониро ифода мекунад.

Муаммо дар адабиёти классикии форсу тоҷик аз асрҳои XIII ба қор меояд. Дар асри XV бо ташаббуси Алишери Навоӣ муаммо хеле ривҷ ёфта, анъанани он то асрҳои XVII раванқ мегирад. Баъд аз ин ҳам ин шакли шеърӣ давом меку-

над. Чунон ки устод Садриддин Айни менависад, муаммо чистон нест. Дар чистон шакл ва хусусияти ягон чиз баён карда мешавад. Чуянда бо воситаи тасвири ин гуна аломатҳо он чизро меёбад. Муаммо дар асоси хуруфоти араби навишта мешуд.

Муаммо дар замони мо ҳеҷ аҳамияте надорад, аммо дар вақти худ ҳамчун воситаи таъъозмоӣ ва нуктасанҷӣ дар таърихи адабиёт роли калоне бозидааст. Инак, байте, ки бо ишора исмеро ифода мекунад:

Аз миён бархез, эй сарви барин,
Чон ту ин нест, болотар нишин.

«Сарви барин» киноя аз ҳарфи алиф буда, агар аз миёни калимаи «миён» (ميان) алиф хеста болотар, яъне дар аввали калима нишинад, номи «Амин» (امين) ҳосил мешавад.

Шарофиддин Али Яздӣ, Мавлоно Алои Шошӣ, Чомӣ ва Навоӣ барин устодон дар ин шакли шеърӣ машғули карда, бисёр вақти худро сарф намудаанд. Чомӣ дар шеърӯ насри худ ифодаҳои муаммоиро васеъ истифода бурдааст. Чунонҷӣ, ӯ дар аввали як қасидаи худ мегӯяд:

Чох дорӣ чоҳилосо бар сар, эй комил мудом,
Чоҳилат хонам, на комил, чун туро чоҳ аст ком!

Маънии зоҳирии ин байт маълум аст: шоир одами комил — соҳибкамолеро, ки дар сараш (фикраш) чоҳпарастӣ — мансабпарастӣ бошад, чоҳил мешуморад. Аммо шоир ҳамин мақсади худро бо усули муаммо ҳам исбот мекунад: аввалин ин ки бар сари калимаи чоҳил «чоҳ» аст. Ин нишон медиҳад, ки чоҳил чоҳпараст мешудааст; дуюм — комили чоҳпараст чоҳил мешавад. Чунки мақсад, яъне «ком»-и комил агар «чоҳ» шавад, яъне ба «чоҳ» бадал гардад, «чоҳил» мешавад.

Вақте ки ин матлаби баҳсоталаб ба таври муаммо гуфта шуд, хонандаро ба шавқ меорад ва дар хотир боқӣ мемонад. Чунинанд муаммоҳои Алои Шошӣ «Ба номи Алишер» ва ғайра. Алишер Навоӣ бештари байтҳои қасидаи худ «Тӯҳфат-улафкор»-ро бо усули муаммо гуфтааст. Ӯ бо ин ҳунари худро дар ин санъат ҳам нишон додани шудааст.

Бо муаммо баъзан фикрҳои иҷтимоӣ низ ифода меёфтанд. Аз ҳамзамонони Навоӣ — шоири ҷавони боистеъдод Зайниддин Муҳаммади Восифӣ яке аз муаммодонҳои номӣ ба шумор мерафт. Ӯ матлабашро бо воситаи муаммо ифода кардани шуда, дар Самарқанд меҳодад бетартибҳои вазири Кучкунҷиҳон — Ҳоҷа Юсуфро ба назди омма фош намояд. Барои он ки норозигӣ ва таҳдиди бевоситаи вазирро аз худ дур кунад, шоир дар ҳаққи вазир порчаи шеъре менависад, ки маънии зоҳирҷаш мадҳи ӯст, аммо бо тарзи муаммо аз вай ҳаҷви вазир мебарояд. Инак, байти якуми он порчаи шеърӣ:

Ҳафт дар силсилаи хоқонӣ
Муҳрдоре, ки надорад сонӣ.

Маънии зохирии мадҳии ин байт равшан аст, ки вазирро дар миёни вазирон бемонанд мегӯяд. Аммо дар маънои муаммой ӯро «мурдори бемонанд» гуфтааст. Чунки агар калимаи «муҳрдор» бе сонӣ шавад, яъне ҳарфи дуоми ин калима, ки «х» мебошад, равад — «мурдор» мемонад (дар асоси алифбои арабӣ). Байти дуоми он:

Фаҳри офок бувад з-ӯ шуда фош —
Мардумию караму хусни маош.

Маънии зохирии ин байт ҳам мадҳи бисёр баланд аст. Аммо дар асл шоир, вазирро «хари офок» меномад. Чунки агар аз «фаҳри офок» бо ишорати «з-ӯ шуда фош» ҳарфи «ф» равад, дар натиҷа «хари офок» мемонад, ки ин мақсади ҳақиқии шоир аст.

Тарзи дигари муаммо, фонда бурдани он дар баёни таърихи воқеаҳо ба ҳисоби абҷад мебошад, ки таърих ном дорад. Таърихбандӣ бо қоидаи муаммо, ки низ иқтидору истеъдод талаб мекунад, дар адабиёти классикӣ бисёр мушоҳида мешавад. Устод Айни таърихи зафари оламшумули халқи советиро бар фашизм, ки соли 1945 аст, дар достони худ «Қасидаи ҷанг ва зафар» ин тавр баён кардааст:

Овозаи фатҳу зафари пурран мо-бин:
Бигрифт ба таърихи ҷаҳон рӯи ҷаҳонро.

Дар шеъри П. Сулаймонӣ «Таърихи ҷаҳони шоири меҳнаткаши форс Шайхалӣ Пинадӯз» дар байти зерин ифода гардидааст:

Бо (оҳу-воҳу) муддати (як) соли ҳастагӣ,
Рафт аз қатор шоири муздур Пинадӯз...

Мисраи охири ба ҳисоби абҷад 1910 аст, (оҳу-воҳу) ва (як)-ро илова кунем, ҷамъ ба ҳисоби мелодӣ 1929 мешавад.

Доир ба санъати муаммо дар адабиёти гузашта асарҳои махсус навишта шудаанд. Машхуртарини онҳо «Рисолаи муаммо»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва «Муфрадот»-и Алишер Навоӣ мебошанд.

Луғз (ё луғаз) дар луғат сухани печида, гапи пӯшидамаъност. Луғз монанди муаммо як хели санъати шеърӣ мебошад. Аммо фарқи он аз муаммо дар ҳақиқат ба тариқи савол меояд. Луғзро як навъи шеърчистон ҳам мегӯянд, ки дар назми классикӣ бештар дида мешавад. Луғз назар ба ҷаҳон ҳаҷман калонтар аст. Дар луғз хусусиятҳои ягон чиз бо санъатҳои нозуки шеърӣ тасвир шуда, фаҳмидан ва ёфтани шарҳи он душвор мегардад. Луғз дар бораи асп, қалам, тирӯ камон ва ғайра

дар эҷодиёти Рӯдакӣ дида мешавад. Луғз дар эҷодиёти шоири асри XI Манучехрӣ низ дучор меояд. Мушфиқӣ инчунин якчанд луғз дорад. Инак шеърӣ ӯ «Луғзи камон»:

Чу бувад он ду зоғи хамчу хумой,
Ки каноат ба устухон доранд.
Чу уқобе гузар бар эшон кард,
Хиссан хеш дар миён оранд?

Ё дар «Луғзи устура (теғ)»:

Он чист саромади зарифон,
Майли хати мушқбор дорад.
Аз дасти ҷафой, меҳнати ҷарх
Сар бар хати рӯзгор дорад?

Рашиди Ватвот (асри XII) дар сифати ангуштарӣ луғзе дорад, ки байтҳои аввал ва охири он ин аст: «Чист он шакли осмонқирдор? Офтоб андар-ӯ гирифта қарор... Нест мору чу мор халка шудааст, В-андар-ӯ мӯхрае чу мӯхраи мор».

Дар адабиёти советии тоҷик луғз қариб дида намешавад.

Сачъ дар луғат ба маънои суруд ва нағма, овози паррандаҳои хушовоз, ҳамчун булбул ва қумрӣ омадааст. Дар адабиётшиносӣ — сухани кофиядор, дар наср овардани калимаҳои ҳамвазну ҳамоханг. **Сачъ** умуман байни назму наср меистад. Асарҳои бадеии бо наср эҷодшударо **беллетристика** (аз калимаи франсавӣ-беллес — леттрес — насри нафис) меноманд. Бо наср асарҳои илмӣ, публицистӣ ва ғайра низ иншо мешаванд. Наср дар адабиёти классикии тоҷик бо навҳои гуногунаш фарқ мекард: **насри оӣ** (муқаррарӣ), **насри мураҷҷаз** (раҷазнок, оҳангнок), **насри мусачҷаъ** (ҳамвазну кофиядор). Аз ҷумла асарҳои, ки бо калимаю таъбирҳои ҳамазну ҳамкофия иншо мешаванд, осори мусачҷаъ ном доранд. Сачъ¹ дар эҷодиёти классикони форсу тоҷик мақоми зиёде дорад. Ҷунони, Саъдӣ дар «Гулистон» бештар сачъро қор фармудааст. «Мушқ он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд»; «Аз нафсарвар хунарварӣ наёяду беҳунар сарвариро нашояд».

Сачъ мунқасим бувад ба се қисм: сачъи мутавозӣ, сачъи мутарраф ва сачъи мутавозин². Шамсиддин Шохин қариб ҳаман рисолаи худ «Бадоеъ-ус-саноеъ»-ро бо мусачҷаи мутавозӣ ва мутарраф иншо кардааст. Ҷунони: «Шалғаи мутабо ба нуқраи хом ҳамранг аст, тафовут ту медонӣ, обгина ба алмос ҳамсанг аст, агар метавонӣ». «Даръе пур аз гавҳар, ку шиновар? Осмон саросар ахтар аст, лекин кучо ситора шумар».

Китоби «Чор дарвеш» қариб саросар бо сачъ эҷод шудааст: «Боре гӯй, ки гуле аз гулистони кистӣ ва сарве аз бусто-

¹ Ба тафсили он ниг.: Ғиёс-ул-лугот, ҷ. 1. Душанбе, 1987, сах. 414.

² Барои шиносӣ бо тафсили сачъ, нигаред: Мусулмонқулов Р. Сачъ ва сайри таърихи он дар насри тоҷик. Душанбе, 1970.

ни чистӣ?»; «Шояд ки ба ин восита **шоми ғамро сабоҳе** ва ин **дари бастаро мифтоҳе** ба пади ояд».

Дар адабиёти муосири тоҷик низ сачъ гоҳо дар насру драматургия дида мешавад. Насри ҳозираи тоҷик бо усулу услубҳои нави адабиёти сермиллати советӣ хеле бой гардидааст.

Лаффунашр низ яке аз санъатҳои маъмули назми классикии форсу тоҷик аст. Дар луғат лаффунашр маънои чамъу тақсим (ғун овардан ва шарҳ додан)-ро дорад. Шоир дар мисраъ ва ё байти аввали манзума номи предметҳои амалкунандаро ба тартиб мечинад ва дар мисраъ ё байти сонӣ мувофиқи иҷрои адои амалиёташон он предметҳоро сифат мекунад. Мисоли машҳури лаффунашри мураккаби классикӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавӣ дида мешавад:

Ҷаҳонпахлавон он яли¹ арчманд,
Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд,
Буриду дариду шикасту бубаст,
Ялонро сару синаву пову даст.

Дар ин ҷо аввал номҳои асбоби ҷанг — теғу ханҷар, гурзу каманд омада, сонӣ баёни мақсад ифода ёфтааст. Яъне, Рустам бо теғ сари ҳарифонашро бурид, бо ханҷар синаи онҳоро дарид, бо гурз пой онҳоро шикаст ва бо каманд дасти онҳоро бубаст. Бо ин санъат ҳунарвари Рустам дар майдони набард бо салосату балоғат тасвир ёфтааст.

Лаффунашр дар адабиёти муосири тоҷик низ гоҳо дучор меояд. Мисоли равшани он дар шеърҳои машҳури Абулқосим Лоҳутӣ «Ба Партия», Мирзо Турсунзода «Ба В. И. Ленин» мавқеъ ёфтаанд:

Ба ҳар ғаму ҳар қалъаву ҳар халқу ҳар ўрду,
Дафъӣ ту, калидӣ ту, сарӣ ту, зафарӣ ту.

(Лоҳутӣ)

Дар пеши раҳат об буду санг буду кӯх,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ.

(Турсунзода)

Дар ин шоҳбайтҳо корнамони партияю доҳӣ дар роҳи инқилоби Октябр ва пайкори вай бар зидди душманони озодии пролетариат романтикона баланду дилрас инъикос гардидааст.

Лаффунашр¹ ду навъ мешавад: **лаффунашри мураттаб** ва **луффунашри мушавваш**. Агар чамъу тақсими калимаҳо ба тартиб оянд, онро лаффунашри мураттаб гӯянд. Ва агар чамъу тақсим ба таври омехта равад, онро лаффунашри мушавваш гӯянд².

¹ Ял — баходур, шучоъ, далер.

² Барои шиносӣ бо тафсили санъатҳои шеърӣ назми форсу тоҷик муроҷиат шавад ба китоби Т. Зеҳнӣ «Санъати суҳан», Душанбе, 1979.

5. АСОСҲОИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ¹

Дар эҷодиёти бадеӣ чинсҳои гуногуни адаби мавҷуданд: **эпос, лирика** ва **драма**. Ҳар яки онҳо ба навъу намуди муайян — наср, назм, драма тақсими мешаванд. Дар ин хусус дар боби оянда сухан батафсил меравад. Ҳоло ба муносибати омӯхтани асосҳои шеър ва хусусиятҳои каломии мавзун дар бораи назм, ки ба чинси лирика мансуб аст, таваққуф хоҳем кард.

Мафҳумҳои назм ва шеър Назм аз дигар намудҳои адаби бо он фарқ мекунад, ки воқеаҳои зиндагиро шоирона, бо нутқи вазну қофиядор баён менамояд. Маъноии луғавии назм (калимаи арабӣ) ба тартибу танзим мутааллиқ буда, ба ҳам пайвастан, ба ришта кашидани каломии мавзунро дорад. «Решаи забони назм ва интизом як аст, — навиштааст С. Айни. Ин ҳаминро мефаҳмонад, ки дар назм интизом аз шартҳои решагӣ — асосӣ мебошад»².

Нозим «назмқунанда» буда, «ба як тартиби муайян ва вазни маълум калимаву таркибҳоро паси ҳам мечинад ва ҷо ба ҷо мегузорад. Аз ин рӯ, назмро сухани пайваста гуфта мумкин аст»³. Дар истилоҳ мафҳуми назм аз шеър васеътар мебошад.

Шеър (калимаи арабӣ) бо калимаҳои шуур, шиор, шеър ҳамреша буда, ба маъноии луғавиаш даръёфтани, доништан ва маърифати чизҳои нафис аст. **Шоир** (офарандаи шеър) фикрҳои дақиқ ва маъниҳои бикрро оид ба лаҳзаҳои табиат ва ҷамъият нуктасанҷона, бо ҳаяҷон ва латофату назокати суханварӣ дар шеър ифода менамояд. Шеърро барои таъсири эстетикӣ бахшидан бо тавсифу ташбеҳ, истиораю мачоз, муболағою ироқ ва дигар воситаҳои тасвиру санъатҳои адаби пардоз меҳисанд.

Шеър — соҳти нутқест, ки, назар ба наср, соҳиби таносуби муайяни садо мебошад. Оҳанги таъсирбахши он ба туфайли таркиби пораҳои (синтагми) мустақили ибораҳо дар мисраъ ба даст омада, мувофиқи вазну зарбҳои савтӣ аз ист (пауза) ва мавзунӣ — мутаносубӣ шакли сухани рехтаю дилкаши оҳангдорро мегирад. «Шеър сухане аст ҳаёлангез, ки аз ахлоқи (қавли — гуфтори санҷидаи) мавзун ва мутасовӣ (мусовӣ — бо ҳам баробар) сохта шуда...», — гуфтааст Абуалӣ ибни Сино. Инак, шеър назар ба дигар жанрҳо зотан эҳсоспарвар аст. Эҳсосоти

¹ Доир ба тафсил асосҳои шеъри тоҷикӣ ва қофия нигаред: ба китобҳои Б. Сирус «Қофия дар назми тоҷик» (Душанбе, 1955), «Арузи тоҷикӣ» (Душанбе, 1963), «Назарияи нави қофиябандӣ» (Душанбе, 1972); Т. Зехий «Санъати сухан» (Душанбе, 1979); Р. Ходизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов «Фарҳамои истилоҳоти адабиётшиносӣ» (Душанбе, 1966); С. Наимбоев «Таълими шеър дар мактаб» (Душанбе, 1982).

² С. Айни. Мақтуб ба А. Дехотӣ аз 23 октябри с. 1946. «Шарқи сурх», 1962, № 4, сах. 131.

³ Т. Зехий. Санъати сухан. Душанбе, 1979, сах. 30.

онро асосан образ ташкил медиҳад. Ба туфайли образ вай маъно пайдо мекунад. Шеъри бе образ ба хонанда лаззат ва таъсир намебахшад, ба идеяи муайян ҳидоят намесозад. Шоиронеро, ки бидуни образ ва образнокӣ сухан мегӯянд қофия-боф (рифмоплёт) меноманд — ин аз беистеъдодии онҳо хабар медиҳад.

Абдурахмони Чомӣ дар таърифи шеъри асил ва аҳамияти воситаҳои тасвир, вазну қофияю радиф чунин байтхоро дар «Маснави» овардааст:

Ҳеч шохид чун сухан мавзун нест,
Сирри хубӣ зи хаташ берун нест.
Сабр аз ӯ саъбу тасалли мушкил,
Хоса вақте ки паи бурдани дил.
Қашад аз вазн ба бар хилъати ноз,
Кунад аз қофия домон-ш тироз,
По ба халхоли радиф орояд,
Бар ҷабин холи ҳаёл афзояд.
Рух зи ташбех диҳад чилва чу мох,
Бибарад ақли сад афтада зи рох,
Му ба таҷнис зи ҳам бишқофад,
Холи аз фарк ду гесу бофад.
Лаб зи тарсеъ гуҳаррез кунад,
Зулфи мушкин гуҳаровез кунад.
Чашм аз йҳом кунад чашмакзан,
Фитна дар анҷумани ваҳмфикан.
Ба сари чеҳра ниҳад зулфи мачоз
Шавад аз парда ҳақиқатпардоз...

Чомӣ дар ин порча, ба хулосаи Р. Ҳодизода, тахайюлотро ҳарчанд яке аз омилҳои таҷассуми мундариҷан назм шуморад ҳам («бар ҷабин холи ҳаёл афзояд»), аммо шакли зоҳирӣ, яъне санъатҳои шеърро, ки дар ифодаи бадеонаи мазмун мақоми муҳимме доранд, омилӣ ягонаи назм — шеърӣят медонад. Пораи шеъри А. Лоҳутӣ «Ба Шолой ва «Фюрист»², ки ба шаҳидони роҳи муборизаи озодии халқи худ бахшида шудааст, мисоли равшани ғамгусории шоир ва образнокию шеърӣят аст:

Қисматон чун шуд ба роҳи синфи муздур аз замин
Ба сари дори ситам бо дасти ҷаллодон баланд,
Осмон бо хеш гуфт: ин большевиконро бубин,
Мурдаҳошон ҳам зи душман як бадан болотаранд.

(А. Лоҳутӣ)

Шеър сохти грамматикӣ хосеро дорост. Дар он қоидаю қонунҳои маъмули забон ба ҳукми вазну зарби (ритми) шеър ва таносуби (симметрияю) равонии савти мусиқӣ он тобеъ меоянд. Масалан:

¹ Абдурахмони Чомӣ. Баҳориёт. Душанбе, 1966, сах. 85.

² Ин ду коммунисти мачорӣ (Венгрия) дар соли 1932 аз тарафи ҳукуматдорони фашисти Венгрия ба дор овехта шудаанд.

Гардад куҳан замонаву хомӯш намешавад
Он шуълаҳо, ки часта бурун аз даҳони ман...

А. Лоҳутӣ

Е

Чун нест тег ба дастам кунун, ба дафъи ситам
Қалам ба кор барам, шоирӣ на кори ман аст.

А. Лоҳутӣ

Дар ин ҷо сараъзо ва аъзоҳои пайрави ҷумла чун наср ба таври қатъӣ риоя нашуда, ҳар як унсури ҷумла мувофиқи талаботи вазну оҳанг мавқеи хосса ёфтааст. Инро дар забоншиносӣ **инверсия** мегӯянд, яъне ивазшавии ҷои калимаҳо (бо мақсади услубӣ ва суҳанпардозӣ). Агар ин шоҳбайти Лоҳутиро ба наср гардонем сохти он тағйир ёфта, тамоман дигар хел садо медиҳад: «Холо ки барои дафъи ситам шамшер дар даст надорам, қаламро чун аслиҳа ба кор мебарам...». Ин суҳанони муҳочирӣ сиёсӣ Лоҳутӣ, ки аз таъқиби ҳукуматдорони Ирон гурехта, ҷилои ватан мекунад, баъди ба хоки СССР (соли 1922) гузаштанаш гуфта шуда буд. Ин табиист. Вале нимаи мисраи дуюм — «...шоирӣ на кори ман аст» — аломати хоксориро фурутанӣ суҳанвар аст.

Дар олами шеър шаклҳои гуногуни шеърҳои маъмул аст. Яки онҳо «шеъри сафед» («белый стих») ё «шеъри мансур» ном гирифтааст, ки дар он истифодаи вазну қофия шарт нест. Вале фикрҳои бо наср гуфташуда бо перояи зебои шеъру шеърӣ зинат ёфта, калимаҳои муайяни хотимаӣ (клаузула) онҳоро анҷом медиҳанд. Дар ин шакли назм, бештар шоирони рус Жуковский, Пушкин, Лермонтов, Михаил Кольцов, Евгений Евтушенко ва дигарон, инчунин баъзе суҳанварони форсу тоҷик шеър гуфтаанд.

Дар китоби Т. Зехӣ аз «Мақомоти Ҳамидӣ» порчаи мансур оид ба ҳусну ҷамоли дилбар оварда шудааст, ки дар он ус-тухонбандии шеър мақом наёфта бошад ҳам, вале «ибораи калима ва ҷумлаҳо насрро ба сурати шеъри латифе ҷилвагар кунандааст»¹.

Порчаи зерини устод Айнӣ ифодаи намунаи шеъри мансури муосир аст:

«Ман барои ту, барои ин ҷашму абруи сиёҳи ту, барои ин руи чун моҳи ту, барои ин дасту бозуи тавонои ту, барои ин суҳанҳои қатъию буррои ту тайёр ҳастам, ки худамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯзон, дар кӯраи тафсон, дар даръи хурушон андозам»².

Ғайри ин «шеъри озод» вучуд дорад, ки онро дар илми адабиётшиносии умумӣ «верлибр» мегӯянд. Ин гуна шеърҳо бекофия иншо шуда, вале то як андоза ба итоати вазну зарбҳои онҳо. Шеъри бевазн, мисли мусиқии безарб, вучуд нахоҳад дошт.

¹ Зехӣ Т. Санъати суҳан, сах, 31.

² С. Айнӣ. Гуломон:— Куллийет, ҷ. 3. Душанбе, 1960, сах, 530.

«Чигунагии таъсири ҳиссии ритми (зарби) шеър қабл аз ҳама ба таркиби оҳанги-интонационии он, ба воҳидҳои иборагӣ во-бастааст»¹.

Дар назми советии тоҷик «шеъри озод» ё бекофияро аввалин бор устод Лохутӣ, сонӣ Пайрав Сулаймонӣ ба қор бурда-анд. Лохутӣ «Хабар» ном шеърашро ҳамин тариқ иншо наму-дааст. Ӯ драмаи манзуми нависандаи Испания Лопе де Вега «Фуэнте Овехуна» («Чашмаи ғусфандон»), асарҳои А. С. Пуш-кин «Моцарт ва Сальери» ва «Парии об»-ро ба усули «шеъри сафед» тарҷима кардааст. Бо «шеъри озод» ва «шеъри сафед» гоҳо дар эҷодиёти Х. Юсуфӣ, Муъмин Қаноат, Ғаффор Мирзо, Лоик, Қутбӣ Қиром, Гулрухсор ва баъзе дигарон дучор меоём. Шеъри М. Қаноат «Гули Бодом», ки чун монологи қаҳрамони Чанги Бузурги Ватанӣ Саидахмад Қаримов нисбат ба аспӣ чангии «хушрӯю бозингараш» тасниф ёфтааст, ба шакли шеъ-ри озод омадааст.

Суми мрамар, думи мухпар,
Пари кафтар,

дави сарсар.

Миёне дастаи ханчар,
Чӣ гардан, гардани духтар!
Аҷаб хушрӯю бозингар —
Гули бодом!

Даме чанги чаҳон
Бори гарони ин замин будӣ,
Фишанги оҳанин будӣ,
Ба Волга дар камин будӣ,
Ҳамеша зери зин будӣ,
Гули Бодом!

...Агар душман ба по бошад,
Зи рӯяш хез мекардӣ.
Агар афтода бошад, зер не,
Парҳез мекардӣ,
Аҷаб рафтори пандомез мекардӣ,
Гули Бодом...

Гоҳо «шеъри озод» қофиядор ҳам мешавад, ки он дар ҳама бандҳо ҳатмӣ нест; ин дар «Гули Бодом» возеҳ ба назар мера-сад.

Шеър аз мисраъ, байт ва бандҳо иборат аст.

Мисраъ

Мисраъ ба маънои луғавиаш (аз арабӣ) — як табақаи дар аст. Дар адабиётшиносӣ нис-фи (нимаи) байт, як сатри шеърро мисраъ мегӯянд. Масалан:

Он на ман бошам, ки рузи чанг бинӣ пушти ман.

(Саъдӣ)

Агар сар боядат, сирро ниғаҳ дор.

(Носири Хисрав)

¹ Б. В. Томашевский. Стих и язык. М., 1958, стр. 32.

Намеоҷд зи шамшер он чи зи теги забон ояд.

(*Соли Табризӣ*)

Мисраъҳои шеърӣ шоирони асил ҳамеша барҷаста, пурмазмун ва фасеҳанд. Байти зерин ки аз ду мисраъ иборат аст, ба чӣ дараҷа мустақилу пурмазмун буда, аҳамияти матлау байту мисраъро таъкид намудааст.

Хаёлотӣ матинам баски сангин кард матлаъро,
Садо ҳезад, ба якдигар расонам чун ду мисраъро.

(*Шавкат*)

Байт

Байт (калимаи арабӣ — хона) ду мисраъро гуянд, ки паси якдигар омада, аз чихати мазмун мустақил гуфта шудаанд ва ё аз ягон шеърӯ дoston оварда мешаванд. «Байт шаклан воҳиди кӯчаки шеър буда, дорои мазмунҳои гуногун ва бузург аст. Шоирон дар байт аз ишқ, ҳикмат, насихат, манзараҳои табиат, сиёсат, зиндагонӣ хулоса аз ҳар ҷиҳат сухан карда, оҳангҳои фалсафию дидактикӣ ва монанди инҳоро баён менамуданд»¹. Масалан:

Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи хаводис туро ба кор ояд.

(*Рӯдакӣ*)

Е

Ҳар кӣ н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омузад зи ҳеч омӯзгор!

Рӯдакӣ (аз маснави «Калила ва Димна»)

Е

Он на ман бошам, ки рӯзи чанг бинӣ пушти ман,
Он манам, к-андар миёни хоку хун бинӣ саре.

(*Саъдӣ*)

Байт бо вучуди аз пораҳои хурди шеърӣ ташкил ёфтаниш, бояд як маънои пурра ва комилро ифода намояд: хоҳ вай бадеҳатан гуфта шуда бошад, хоҳ дар асаре мавқеъ ёфта бошад. Чунон ки Шоҳзамон Раҳмонов ҳаққонӣ қайд намудааст, И. Ю. Крачковский (олими бузурги советӣ — арабишинос — Ю. Б.) таълимоти назариячиёни асрҳои миёнаро дар хусуси байт хеле саҳеҳ овардааст: «Ҳар байт дар дохили худ бояд маъноҳои яклухти мантиқӣ дошта, ин маъноҳои яклухти мантиқӣ бояд ки ба сари худ мустақил бошанд, ба байтҳои пешина ва оянда мутааллиқ нагарданд»². Мисоле аз ғазали А. Лоҳутӣ «Гуҳари ишқ» ин фикрро тасдиқ менамояд:

Арзандатар аз ишқ ба олам гуҳаре нест,
Покиза бидораш, ки ба хастӣ сабаб аст ин!

(*А. Лоҳутӣ*)

¹ Ш. Раҳмонов. Таҳаввули воҳидҳои лирики. Душанбе, 1988, саҳ. 3.

² И. Ю. Крачковский. Избранные труды. т. 2. М.-Л., 1956, стр. 68.

E

Чу худ хӯрдай барги пешинагон,
Дарахте пасояндагонро нишон.

Халқӣ

E

Шоирн бе ишқ мурғи бе пар аст,
Беҳарорат моху бе ҷон пайкар аст.

М. Турсунзода

E

Зиндагӣ дар ишқ бошад, ҳадди ғайрат ҳам дар он,
Ишқ агар набвад, нишоту зиндагӣ бекорааст.

(Х. Юсуфӣ)

Байт дар ашъори ҳамаи замону миллатҳо меъёри асосии вазнсанҷӣ дониста шудааст. Аз ин рӯ онро ба хона монанд кардаанд, ки аз рукнҳо, яъне аз поя ва сутунҳо иборат аст. Байтҳо бештар шашрукӣ ва ҳаштрукӣ мешаванд. Байтҳое, ки аз шеърҳои мустақил гирифта шудаанд, аз ҷиҳати рукн аз ин зидёд ҳам шуда метавонанд. Мисоли байт аз ашъори Абдураҳмони Ҷомӣ:

Мақун ваъда в-агар кардӣ вафо кун!
Тариқи бевафоиро раҳо кун!

Ин байт бо вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф эҷод шудааст ва шаш рукн дорад.

Мафойлун	Мафойлун	Фаълун
— I	2	3
Ма-қун ваъ-да V — — —	ва-гар кар-дӣ V — — —	ва-фо кун V — —
4	5	6
Та-ри-ки бе- V — — —	ва-фо-и-ро V — — —	ра-ҳо кун V — —

Рукнҳои аввал ва охири ҳар мисраъ соҳиби номҳои маҳсуланд. Рукни аввали мисраи якӯм (1) садр, рукни охири мисраи якӯм (3) арӯз, рукни аввали мисраи дуюм (4) ибтидо, рукни охири мисраи дуюм (6) зарб ё аҷз ном дорад. Рукнҳои боқимондари, ки дар мобайни ин рукнҳо воқеанд (2—5), ҳашв¹ мегианд. Агар байт ба қондаи ҳазачи мусаммани солим (ҳашт-

¹ Маънои луғавии ҳашв чизи дигареро пур кардан аст, пур кардани болни бо пар ё пахта ва ғайра. Дар адабиёт гапи барзиёдро ҳашв мегӯянд. Ин гапи зиёд (ҳашв) гоҳо ба равонии сухан ҳалал мерасонад, гоҳо на ҳалал мерасонаду на хусн зам мекунад, вале гоҳо он боиси зебоии сухан мегардад. Бинобар ин дар назмишиносии классикӣ форсу тоҷик ҳашвро ба се чудо карданд: ҳашви малех, ҳашви мутаваассит ва ҳашви қабех.

рукнӣ) омада бошад, бачуз рукнҳои аввали байт (1,5) — садр ва ибтидо, рукнҳои охири байт (4,8) — арӯз ва зарб, рукнҳои миёни байт (2—6, 3—7) ҳашв мебошанд.

Байт, ки пеш ба қонунияти банд дохил намешуд, ҳоло мувофиқи тадқиқотҳои нави адабиётшиносон воҳиди алоҳидаи мустақилмаъно будан ва ба андозае вазифаи бандро иҷро кардани он исбот шудааст. Чунон ки Ш. Раҳмонов меоварад, назариячиён Л. И. Тимофеев, А. Квятковский, М. Н. Усмонов, Н. Дворянков ва дигарон байтро аввалин ҳадди банд шуморида таъкид намудаанд, ки агар байт намебуд, банд ҳосил намешуд. М. Н. Усмонов байтро «банди кӯчак» ва «наҳӯстин нави банд» донистааст. Вале бо вучуди мустақилии байт дар ашъори классикон ва маъниҳои алоҳида доштани он, «дар як байт тамом шудани фикр, — менависад М. Н. Усмонов, — боиси вайрон шудани тартибу интизоми шеър мегардид»¹. Шеър зотан тартибу интизом дорад. Шеъре, ки аз тартибу интизом оғӣ мебошад, онро шеър намегӯянд².

Мувофиқи андешаи мутақаллибон чунин байтбандҳо, ки номи тасмил дорад, даставвал дар қитъа, қасида ва ғазал пайдо шуда, давом меёбад. Вале пайдоиши он аз санъати мусаллаҳча ибтидо гирифта, мисраъҳо дар байт аз бахш — фикраҳо иборат мебошанд. Чунончи:

Эй қиблаи абрӯи ту меҳроби аброр омада,
Меҳробиён дар кӯи ту аз қибла безор омада.

Ҳам ошиқон дар шасти ту, ҳам рӯзадорон масти ту,
Ҳам зоҳидон аз дасти ту дар банди зуннон омада.

Амир Ҳусрав

Дар ин байтҳо дар байни ҳар мисраъ иборати «ту» ҳар мисраъро ба ду тақсим намудааст ва хусусияти «банд»-ро дар байт таъмин намудааст.

Чунин мисол бо андаке дигаргуниҳо дар достони А. Лохутӣ «Кремль» (1923), ки чун назира ба қасидаи Ҳоконӣ «Харобаҳои Мадоин» навишта шудааст, возеҳ ба назар мерасад. Шоир тамоман аз қолаби тасмил набаромада, бо риояи вазну оҳанги дилошӯби он танҳо аз қофияҳои, ки баъди ҳар поре (ним-мисраъҳои) оварда мешуданд, сарфи назар кардааст.

...Инҷову Мадоинро, муздур бапо кардаст,
Ин қасри Романов шуд, он маснади бин Сосон.
Танҳо на ҳамин инҷост, к-аз хуни башар барпост,
Бунъени³ вай аз бедод, арқони вай аз удвон⁴.
Ҳастанд бадин минвол дорон ҳамин аҳвол,
Гар қасри Бритонист, ё қалъаи Вотикон.

¹ М. Н. Османов, Синтаксическая структура бейта. — Проблемы восточного стихосложения. М., 1973, стр. 60.

² Ш. Раҳмонов. Таҳаввули воҳидҳои лирикӣ. Душанбе, 1988, сах. 12.

³ Бунъён — бино, иморат.

⁴ Удвон — адоват, душманӣ.

С. Айнӣ аҳамияти бузурги ин қасидаи назираи Лохутӣ ва навоариҳои уро баланд баҳо дода навиштааст: «Шоирӣ машҳури форсиён Ҳоконии Шервонӣ ба воситаи қасидаи машҳури худ дар бораи «Харобаҳои Мадоин» ва «Айвони Қисро» ҳиссиёти миллӣ ва тахтпарастии худро ба ҷи дараҷаи сӯзу гудоз бурӯз дода бошад, Лохутӣ ҳам ба воситаи «Кремль»-и худ ҳиссиёти байналмилалӣ ва ранҷбарпарастии худро ба ҳамон дараҷа шӯълавар гардондааст»¹.

Банд дар луғат — қисм, ҳисса, қузъ, фасл ё боби асар аст. Ба маънои истилоҳиаш: парчаҳои шеърӣ, ки аз ду, се, чаҳор, панҷ, шаш ва аз он зиёд мисраъ иборат буда, боиси таркиби манзумаҳои мустақил (маснавӣ, мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва ғайра) мегарданд, банд номида мешаванд. Банди шеърӣ қамаш аз ду мисраъ (як байт) зиёдаш аз 28 мисраъ (14 байт) таркиб меёбад.

Ҳар банди ғазал, қасида ё маснавӣ, ки аз як байт иборат аст, аз ҳама хурдтар буда, банди калонтарин ба тарҷеъбанд ва таркиббанд тааллуқ дорад (аз 7 то 14 байти ғазал). Банд нишонан каломӣ манзум аст, вале шеърҳои беванд ҳам кам нестанд. Банд дар шеър вазифаи идеявӣ бадеиро низ адо мекунад.

Дар гузашта шеърҳои лириқию фалсафиро, ки аз бандҳои ҷудогона таркиб меёфтанд ва дорои қофиябандии муайян буданд, **мусаммат** (ба риштаи ҷавоҳир қашидан) меномиданд. Эҷоди ин навъи шеърҳои ба Манучехрии Домғонӣ (асри XI) нисбат медиҳанд. Шеърҳои ин шоир аксар дар шакли мусаддас гуфта шудаанд. Шоирони асрҳои баъдина шеърҳои эҷод намудаанд, ки бандҳои онҳо аз ду се, чор, панҷ то даҳ мисраъ иборат мебошад.

Бандҳо дар рафти инкишофи таърихӣ худ мувофиқи талаботи замон таҳаввул ва тақомул ёфтаанд. Масалан, дар шеърӣ муосир бандҳои мураббаъ хусусиятҳои таркибияшонро дигар карда, ба пайравии шеърҳои русӣ аксар бо қофиябандии якдармиён ё дудармиён эҷод мешаванд. Муҳаммасу мусаддаси тазмин дар замони ҳозира мавқеи хеле хурддоранд, шаклҳои шеърӣ мутассас ва муашшар қариб қор фармуда намешаванд. Тарҷеъбанд ва таркиббанд сохт ва вазифаи аъъанавии худро аз ҷиҳати шаклу мазмун ҳоло қатъиян дигар кардаанд. Ба ҷои сохти тарҷеъбанду таркиббандҳои пешина, ки аз якҷанд банди ғазал иборатанд, акнун бештар тарҷеъбанду таркиббанди мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман бо ҳамроҳии байти восила ё гурезгоҳи худ, аз панҷ, шаш, ҳафт ва ҳашт мисраъ сохта мешаванд. Боқӣ Раҳимзода дар тарҷеъбанди мусаддаси худ «Халқи бузургворам» меҳру муҳаббати худ ва олами мутаракқиро нисбат ба халқи бунёдқори советӣ ин тарик сарондааст:

¹ Айнӣ С. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926, саҳ. 587.

Чун Вахши саркаши худ аз шавк сар кашидам,
Шайпури фатҳи халкам бори дигар кашидам,
Ҳар қатраи ҷабинаш бо шеър баркашидам,
Оре, ба риштаи назм дуру гуҳар кашидам.

То баҳшам аз барои халқи бузургворам,
Бар чашм хоки поят чун тӯтиё гузорам.

Қалби замин фишурда, мардона чок кардӣ,
Обу арак зи рӯят сад бор пок кардӣ,
Шуд рӯзхо, ки дидам тарки хӯрок кардӣ,
То пунбадонаеро берун зи хок кардӣ.

З-ин рӯ туро сурудам халқи бузургворам,
Бар чашм хоки поят чун тӯтиё гузорам.

Дар ин тарҷеъбанд дигаргунӣ на танҳо дар ҳаҷм, инчунин дар байти тарҷеъ дида мешавад. Байти восила баъди бандҳо айнан ва якзайл такрор наёфта, мисраъҳои аввали он дар ҳар банд то як андоза тағйирот дидаанд. Ин навоварист.

Ба ҳамин тарик, **маснавӣ** (банди думисраӣ), **мусаллас** (банди семисраӣ), **мураббаъ** (банди чормисраӣ), **мухаммас** (банди панҷмисраӣ), **мусаддас** (банди шашмисраӣ), **мусаббаъ** (банди ҳафтмисраӣ), **мусамман** (банди ҳаштмисраӣ), **мутассаъ** (банди нӯҳмисраӣ) ва **муашшар** (банди даҳмисраӣ) аз ҷумлаи **мусаммат** буда, бо мурури замон роль ва вазифаашон ҳартарафа тағйир ёфтаанд.

Аз силсилаи бандҳо як шеъри томе ба вучуд меояд, ки дар он мувофиқи қонунияти муайяни вазну зарб ҷумлаҳо сохта шудаанд. Бандҳо дар навбати худ оҳанги шеърро пурзӯр мекунанд. Аз ин рӯ аз банд ба банд лаҳну савти он баландтар ва мафтункунанда садо медиҳад.

Қофия дар луғат,— гуфта шудааст дар «Ғиёс-ул-луғот»,—аз пай раванда аст; ва ин лафзро аз **қафв** гирифтаанд ва **қафв** аз пай рафтани аст. Чун бештар он аст, ки қофия дар пайи боқии алфози байт ё дар пайи аксари онҳо воқеъ мешавад, гуё аз пайи онҳо меравад, лиҳозо **қофия** ном гардид. Ба истилоҳ қалимаҳои ҳамшакл ва ҳамоҳангро, ки дар охири ду ё чанд мисраъ меоянд, қофия мегӯянд. Айнан ва ё қисман бетағйир такрор шудани якчанд ҳарф ва ё ҳиҷоҳои ҳамоҳанге дар охири мисрау байтҳо қофия номида мешаванд. Ҳарфи охирини решагии қалимаеро, ки дар қофия нигоҳ доштани он ҳатмист равӣ мегӯянд. Масалан, дар байти зерин дар қалимаҳои пок ва хок ҳарфи к равӣ мебошад:

Хоки пояшро набояд пок кард,
Пок аз он бояд ки акнун хок кард!

Қофия дар наср ҳам дида мешавад. Бисёр зарбулмасал ва мақолҳои халқи дорои қофия ҳастанд. Масалан: «Бе пир марав ки дар амонӣ, ҳарчанд Искандари замонӣ»; Илму хунар —

барзагарӣ, дигар¹ хама — ҳилагарӣ»: «Пурдида пурдон, нодиде
нодон»; «Тарбияи ҷисмонӣ — бақои ҷавонӣ»; «Мастию пастӣ»

Қофия дар калом бадеӣ асосан ду вазифаро адо менамо
яд: аз як тараф боиси низоми муайяни суҳан мегардад, аз та
рафи дигар, ба мусиқии нутқ (шеър) обуранги тозае мебах
шад. Қофия бо вучуди ҳусну малоҳати бадеӣ бахшидан ба шеър
ҳаргиз аз мазмуни асар ҷудо нест. Дуруст аст, ки қофия бо
такрори ҳарфҳою овозҳои ҳамоҳанг аз анҷоми мисрау байт ҳа
бар медахад. Вале аз ин ҳам афзалтар ифодаи маъноӣ ва зар
би дохилии он мебошад. Бедарак нест, ки суҳанварони бузур
ҳамеша кӯшиш намудаанд, ки бо калимаҳои пурмағзу пурмаъ
ноӣ қофиядор ҳам ба хушоҳангӣ, мусиқинигорӣ асар ва ҳам
ба мазмуну мундариҷаи он қувваи махсус бахшанд. «Дар ин
ҷода ҳамосасароӣ бузург Абулқосим Фирдавсӣ ва саромад
ягона Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ) дар шеърсароӣ худро со
ҳибхитёр гузоштаанд ва дар чорҷӯбаи танги қофиясанҷӣ на
монда, мазмунро аз шакл боло шумурдаанд»¹. Иҷрои ин гуна
вазифаи бомасъулияти қофиясанҷӣ дар фаъолияти шоирӣ Рӯ
дакию Фирдавсӣ, Саъдию Ҳофиз, Қамолу Ҷомӣ, Сайидою Шо
ҳин, Пушкину Лермонтов, Некрасову Маяковский ва дигар
классикон равшан ҳис мешавад. Чунончӣ:

Ба номи некӯ кушта гаштан ба ҷанг,
Беҳ аз зиндагонӣ ба айбу ба нанг.

(Фирдавсӣ).

Аз имрӯз коре ба фардо мамон,
Чӣ донӣ, ки фардо чӣ гардад замон?

(Фирдавсӣ).

Агар ҳаст мард аз хунар баҳравар,
Хунар худ бигӯяд, на соҳибхунар.

(Саъдӣ)

Дар мисолҳои боло қофия мақсади шоиронро бо хушоҳан
гии баён таъмин намудааст.

Роҷеъ ба тавсифи шеър, меҳнатталабии тасвиркорӣ ва ваз
ну қофияю радиф бисёр классикони адабиёти форсу тоҷик ан
дешаҳо рондаанд. Абдурахмони Ҷомӣ дар ин хусус гуфтааст:

Саб аз ӯ — саъбу² тасаллӣ — мушқил,
Хоса Вақте ки пайи бурдани дил,
Қашад аз вазн ба бар хилъати³ ноз,
Қунад аз қофия домонш тироз⁴
По ба халҳои радиф орояд,
Бар ҷабин холи ҳаёл афзояд⁵...

¹ Т. Зеҳнӣ. Соҳибхитёрӣ шоир дар қофиябандӣ. «Маориф ва мада
ният» 1979, 9 январь.

² Саъб — душвор, сахт.

³ Хилъат — ҷома, камарбанд ва дастор.

⁴ Тироз — (й тароз) — зинат, зебар, ороиш.

⁵ А. Ҷомӣ. Интиҳоб аз асарҳо. Душанбе, 1956, сах. 62—63.

Зебуннисо мазмуни шеърро — чони он ва кофияро — хусни вай дониста, худ дар айни замон кӯшиш кардааст, ки инро бо истифодаи кофияю радифи муносиб дар ғазалаш «Дар таърифи шеър» исбот намояд:

Шеър бувад ҳамчу тан, маънии ӯ — чони-ӯ,
Гармии бозорро¹ равнақи дӯкони ӯ...
Файзи сухан² гавҳарест, рехта абри карам,
Сайқали³ он мекунад чавҳари пинҳони ӯ.
Ранҷ басте дидаам, то ки ба нерӯи⁴ ақл
Пай ба сухан бурдаанд кофиясанҷони⁵ ӯ.
Гарчи сухан гавҳарест аз садафи баҳри дил,
Баски ба дарё бувад ёфтани имкони ӯ.
Равнақи гулзори фикр боди ситам бурдааст,
Рафт ба боди фано⁶ он сару сомони ӯ.

Қофия сарех ва ғайрисарех мешавад.

Зулқофиятайн Шеърҳои дуқофиядорро зулқофиятайн мегӯянд. Зулқофиятайн фақат хоси адабиёти форсу тоҷик набуда, дар адабиёти рус ва адабиёти дигар халқҳо низ вучуд дорад. Классикони шеъри форсу тоҷик зулқофиятайнро хеле устодона кор фармудаанд. Барои мисол чунин байти Румиро меғирем.

Эй, ки ту аз зулм чоҳе меканӣ,
Аз барои хеш доме метанӣ...

Дар ин байт «чоҳе» ва «доме», «меканӣ» ва «метанӣ» ҳамқофия омадаанд. Яке аз ғазалҳои Қомӣ саросар бо зулқофиятайн эҷод шудааст:

Эй бо лаби ту тӯтии ширинзабон забун,
Кардӣ инсон зи панҷаи симинбарон бурун.

Лабташна меравам зи паяш, гарчи меравад
Бар рӯям аз ду дидаи пурхун аён уюн⁷

Гар бишқанӣ ба санги ситам ҳуққан⁸ дилам,
Чуз гавҳари ниёз наёбӣ дар он дарун...

Дар ин порча «забон забун», «барон бурун», «аён уюн», «дар он дарун» дуқофия шуда омадаанд.

Ё байти зайл, ки дар он киноя аз лаби маҳбуба бо санъати зулқофиятан баён шудааст:

Лаъли сероби ту бигрифт аз майи гулранг ранг
Кай раво бошад, агар мутриб ниҳад аз чанг чанг.

(Заҳири Форёбӣ)

¹ Гармии бозор — ба маънои: талабгори зиёд пайдо кардани шеър.

² Файзи сухан — маънии сухан.

³ Сайқал — чило; дар ин ҷо: хусни шакли шеър.

⁴ Нерӯ — қувват, қудрат, зӯр, тавоноӣ.

⁵ Кофиясанҷон — дар ин ҷо: шоирон.

⁶ Фано — нестӣ.

⁷ Уюн — ҷамъи айн; дар ин ҷо: чашмаҳо.

⁸ Ҳуққа — сандукчаи чавохирот; дар ин ҷо: қуттии ё сандуқи дил.

Муҳаммадҷон Раҳимӣ дар баъзе бандҳои манзумаи машҳури худ «Ба зиёрати доҳи В. И. Ленин» зулкофиятайро хеле моҳирона ба қор бурдааст.

Турост зӯри табиат — ҳаёти нав дорем,
Турост асли ҳақиқат — начоти нав дорем,
Турост сархати шафқат — бароти нав дорем,
Турост қони саодат — нишоти нав дорем.

Турост меҳвари ғайрат — саботи нав дорем,
Ки моем одами нав, хиссиёти нав дорем...

Дар ин пора «табиат», «ҳақиқат», «шафқат», «саодат», «ғайрат» қофияи аввал, «ҳаёти», «начоти», «бароти», «нишоти», «саботи» қофияи сонӣ — мисраъҳои дуқофиядорро ташкил кардаанд. Таъбири «нав дорем» радиф шуда омадааст. Санъати такрори сари мисраъ («Турост») ва зулкофиятайн ба ин манзума динамикаи дохилӣ ва «қувваи азими эмоционалӣ» бахшидаанд. Ин банди шеър, ба қавли Н. Маъсумӣ, «дар назми тоҷик яке аз беҳтарин намунаҳои санъати зулкофиятан аст»¹.

Радиф Радиф аз решаи ридф гирифта шуда, дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ ёфтааст; касе ки бар як асп паси сувор нишинад... ва ба маънӣ лафзи муқаррар (такроршаванда), ки дар охири мисраъҳо ва абъёт ояд. Одатӣ карда гӯем: радиф дар шеър калима ё таъбиреро гуянд, ки дар охири мисраъҳо ё байтҳо пас аз қофия айна танқид шуда меояд.

Ба олам ҳар касе бекор гардад,
Ба ҷашми аҳли олам хор гардад.

(С. Айни)

Аниси қунҷи танҳои китоб аст,
Фуруғи субҳи доноӣ китоб аст.

(А. Қомӣ)

Дар ин байтҳо калимаҳои қор ва хор танҳои ва доноӣ ҳамқофия буда, феъли «гардад» (дар байти якум) ва таркиби «китоб аст» (дар байти дуюм) радиф аст.

Радиф махсуси шеъри форсу тоҷик буда, бо номи мураддаф ҳамчун санъати машҳур аст. Хамаи шоирони классики ҳазирзамони тоҷик радифро фаровон қор фармудаанд. Мақсади радиф танҳо таъмини оҳанги шеър нест. Бо ёрии он баёни ҳис ва ҳаяҷони шоир қувват гирифта, мазмуни байтҳо таъсирбахш мегардад. Аз ин рӯ радиф бо қофия муносибати узвӣ маъноӣ дорад. Мисоли равшани моҳирона истеъмол шудани қофияю радиф дар ғазалҳои Ҳофиз намоён аст.

Сабо, зи манзили ҷониб гузар дарег мадор,
В-аз у ба ошики мискин хабар дарег мадор.

¹ Н. Маъсумӣ. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 1, Душанбе, 1977, с. 288.

Ба шукри он ки шукуфтӣ ба коми дил, эй гул,
Насими васл зи мурғи саҳар дарег мадор...

Харифи базми ту будам, чу моҳи нав будӣ,
Кунун ки моҳи тамоми, назар дарег мадор...

Макорами ту ба офоқ мебарад шоир,
Аз ӯ вазифаву зоди сафар дарег мадор.

Чи зикри хайр талаб мекунӣ, сухан ин аст:
Ки дар баҳои сухан симу зар дарег мадор...

Губори ғам биравад, ҳол беҳ шавад, Ҳофиз,
Ту оби дида аз ин раҳгузар дарег мадор.

Дар ин ғазал «гузар», «хабар», «саҳар», «назар», «сафар» ва ғайра калимаҳои қофиядор буда, «дарег мадор» радиф аст. Шеъреро, ки радиф надорад, шеъри муқоффаъ («қофиядор») меноманд. Масалан, чунин аст ғазали М. Турсунзода «Ба В. И. Ленин»:

Раҳ ёфтию дар шаби торик давидӣ,
Ҳангоми саҳар чун шафақи сурх дамидӣ,
Дар пеши раҳат об буду санг буду кӯх,
Аммо ту буридию шикастию паридӣ...

Шеъре, ки радиф дорад, шеъри мураддаф (радифдор) номида мешавад.

6. ВАЗН ВА СОХТИ ШЕЪРИ ТОЧИКӢ

Вазн яке аз хусусиятҳои асосии шеър аст, ки назмро аз наср ё аз сухани муқаррарӣ фарқ мекунонад. Дар илми поэтика (назмшиносӣ) вазнро «мизони шеър» ҳам мегӯянд.

Дар назм ҳиссаҳои нутқи шеърӣ дар асоси қоидаҳои маълум ва муқарраршудаи вазн андоза карда мешаванд. Чунончӣ, дар адабиёти рус вазни шеър **силлабӣ** (ҳичоӣ) ва **силлаботоникӣ** (заданок) мешавад. Системаи шеърҳои силабӣ бар адади ҳичоҳо асос гирифтааст. Аммо системаи шеърҳои силлаботоникӣ ҳам аз адади ҳичо ва ҳам аз заданокҳои ҳичоҳо иборат аст. Системаи силлаботоникӣ дорои вазнҳои зиёди гуногун мебошад: **хорей**, **ямб**, **дактиль**, **амфибрахий**, **анапест** ва ғайра. Оҳанги шеъри силлаботоникӣ ба воситаи вазн, дарозию кӯтоҳии ҳичоҳо муайян карда мешавад.

Шеъри ҳичоӣ Шеърҳои форсию тоҷикӣ бо ду вазн навишта мешаванд: **вазни ҳичо** ва **вазни аруз**. Дар ҳар ду вазн ҳичо ҳамчун ченаки вазн қабул шудааст. Аз ин ҷиҳат гуё дар байни онҳо фарқе нест. Вале дар асл онҳо аз ҳамдигар бо баъзе хусусиятҳои хос фарқ доранд.

Ҳар ду вазн — ҳам вазни ҳичоӣ ва ҳам вазни аруз аз замонҳои қадим дар шеъри форсию тоҷикӣ мушоҳида мешаванд;

онҳо дар шеърҳои давран пеш аз ислом (то асри VII) ва баъд аз Осиёи Миёнаро забт кардани арабҳо низ (то асри IX) амал доштанд. Баъди асри IX шеъри ҳиҷоӣ асосан хусусияти назми халқӣ шуда мемунад. Дар адабиёти китобатии форсу тоҷики асрҳои X—XI ва баъдтар, вазни арӯз таҳаввулоти ҷиддие дида, беш аз пеш такмил ва вусъат меёбад.

Соҳти шеъри ҳиҷоӣ махсус ба микдори ҳиҷоҳо асос гирифтааст. Адади ҳиҷоҳои байти якӯм бояд ба байтҳои дуюм, сеюм, чорум ва ғайра комилан мувофиқат кунад. Масалан, муррабаи зерини халқӣ — дар шакли ҳафтҳиҷоӣ эҷод шуда, схемани зеринро дар бар мегирад.

Рафтам роҳи дуродур,
Овардам ниҳоли гул,
Ин гула кучо монем,
Дар ҳавлии Мирзогул...

Адади мисраъҳо	I	2	III	IV	V	VI	VII	Адади ҳиҷоҳо
1	Раф	там	ро	ҳи	ду	ро	дур	7
2	О	вар	дам	ни	ҳо	ли	гул	7
3	Ин	гу	ла	ку	чо	мо	нем	7
4	Дар	ҳав	ли	и	Мир	зо	гул	7

Агар ба бандҳои мураббаи «Рустамҷони ҷонона» мурочият кунем, вай низ айнан ба ҷунин талаби вазни ҳиҷоӣ 7 адади пурра ҷавоб медиҳад. Ё байти зайлро гирем, ки ҳармисрааш аз 13 ҳиҷо иборат аст:

Ҷон додаракам, оҳ дилу ҷон додаракам,
Сандуқҷаи сими заргарон додаракам...

Шеърҳои ҳиҷоӣ дар эҷодиёти хаттии шоирони муосир низ хеле мақом дорад. Масалан, Бокӣ Раҳимзода як қатор суруду шеърҳои барои бачагон бо зарбу вазни осори халқӣ офаридааст. Шеъри ӯ «Чашмаш ало шуд» бо қофиябандии маснавӣ бо вазни ҳафтҳиҷоӣ сохта шудааст:

Алиҷони боодоб,
Гуш ба ман дех, макун хоб!
Буд набуд як паланге,
Бо як рӯбоҳи ланге,
Дар як беша ҷо доштанд,
Бо ҳам муросо доштанд...

Ҷунин тарзи эҷоди назм дар шеърҳои барои бачагон навиштаи Мирсаид Миршакар, Убайд Раҷаб, Ғаффор Мирзо ва дигарон низ дида мешавад.

Сурудҳои халқӣ, зарбулмасал, ҷистон ва достонҳои халқӣ бо вазни ҳиҷо гуфта шудаанд. Вазни сурудҳои халқӣ «Олуҷа гули бодом», «Мусичеки бегуноҳ» ва бисёр дигар бо мизони

санчиши як байти шеър ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар мисраъҳои 8 ҳичоӣ баъди ҳар 4 ҳичо ист лозим меояд. Дар назм-шиносӣ онро **сукут** (сезура) меноманд, ки оҳанги муайяни шеърӣ ба вучуд меорад. Масалан, парчаи зерин, ки аз шеърӣ ба меҳнат бахшидаи С. Вализода аст, ҳамаи мисраъҳои 14 ҳичоӣ буда, дар талаффуз бо ист хонда мешавад:

Дар давраи советӣ /ганҷи ҷаҳонӣ, меҳнат,
Зеби ҳаёту бахти/ меҳнатқашонӣ, меҳнат,
Меҳнат, аҷаб ширинӣ/, дар дунё бехтаринӣ,
Мо мебарем туро пеш/, ороми ҷонӣ, меҳнат.

Шеърӣ арӯзӣ

Арӯз (калимаи арабӣ) ба маънои луғавиаш аз «арз қардан» бармеояд, ба маънои истилоҳиаш чунин вазни шеърӣ аст, ки дар он на танҳо баробарии миқдори ҳичоҳо, балки сифати дарозӣ ва кӯтоҳии онҳо низ ҳангоми талаффузашон ба назар гирифта мешаванд. Дар вазни арӯз мисраъҳо агар бо адади ҳичоҳо (аз рӯи шумори грамматикашон) нобаробар оянд, ҳам, меъёри талаффузашон бо баробарвазнии анҷом меёбанд. Масалан, дар як байт як мисраъ 9 ҳичо мисраи дигар 10 ҳичо дошта бошад, дар байти дигар яке — 10, дигаре — 11 ҳичо дорад. Дар ҳолати аввалин мисраи 10 ҳичоиро васл дода кӯтоҳ қарда меҳонанд ва дар ҳолати дуюм мисраи 10 ҳичоиро кашиш дода меҳонанд. Масалан:

Тавоно бувад ҳар ки доно бувад,
Ба дониш дили пир барно бувад.

Ин байти машҳури Фирдавсӣ, ки мисраи якумаш аз рӯи шумори грамматикӣ 11 ва дуюмаш 10 ҳичо дорад, бо **бахри мутақорибӣ мусаммани маҳзуф** (фаълун фаълун фаълун фаъл V — — V — — V — — V —) иншо шуда, бо воситаи мад кашида хондани калимаи **пир** дар мисраи 2-ум боҳамвазнии садо медиҳад. Чунин талаффуз шудани калимаи **пир** дар байни мисраъ ду ҳичоро ташкил дода, баробарвазнии ҳичоҳоро таъмин намудааст.

Ҳамин тавр, ин хусусияти аз ҷиҳати грамматикӣ арӯзӣ тафовут доштани ҳичоҳо ба андозаи талаффузи садонокҳо вобастааст. Дар арӯз садонокҳо ба ду гурӯҳ — ба садонокҳои дароз ва садонокҳои кӯтоҳ ҷудо мешаванд. Садонокҳои дароз аз овозҳои **о, ў, и, (и-йи дароз), у (у-йи дароз)** ва **э**, садонокҳои кӯтоҳ аз овозҳои **а, и** ва **у** иборат мебошанд. Дарозии кӯтоҳии ҳичоҳои шеърӣ арӯзӣ ба мавқеи вазифаи ҳамин садонокҳо асос ёфтааст. Масалан, агар ҳичо кушода буда (ма, ми, му), дар асоси садонокӣ кӯтоҳ сохта шуда бошад, онро **ҳичоӣ кӯтоҳ** меноманд. Агар ҳичо баста буда (аз, из, уз) ва ё бо садонокӣ дароз (мо, му, ма) сохта шуда бошад, **ҳичоӣ дароз** шуморида мешавад. Мисоли байти Соиб ба ин гувоҳӣ медиҳад:

Дастӣ ҳар қасро, ки мегирӣ дар ин ошӯбгоҳ,
Бар ҷароғи зиндагӣ дастӣ ҷимоят мешавад.

онҳо дар шеърҳои давран пеш аз ислом (то асри VII) ва баъд аз Осиёи Миёнаро забт кардани арабҳо низ (то асри IX) амал доштанд. Баъди асри IX шеъри ҳичоӣ асосан хусусияти назми халқӣ шуда мемунад. Дар адабиёти китобатии форсу тоҷики асрҳои X—XI ва баъдтар, вазни арӯз таҳаввулоти ҷидде дида, беш аз пеш такмил ва вусъат меёбад.

Соҳти шеъри ҳичоӣ махсус ба миқдори ҳичоҳо асос гирифтааст. Адади ҳичоҳои байти якҷум бояд ба байтҳои дуюм, сеюм, чорум ва ғайра комилан мувофиқат кунад. Масалан, муррабаи зерини халқӣ — дар шакли ҳафтҳичоӣ эҷод шуда, схемаи зеринро дар бар мегирад.

Рафтам роҳи дуродур,
Овардам ниҳоли гул,
Ин гула кучо монем,
Дар ҳавлии Мирзогул...

Адади мисраъҳо	I	2	III	IV	V	VI	VII	Адади ҳичоҳо
1	Раф	там	ро	ҳи	ду	ро	дур	7
2	О	вар	дам	ни	ҳо	ли	гул	7
3	Ин	гу	ла	ку	чо	мо	нем	7
4	Дар	ҳав	ли	и	Мир	зо	гул	7

Агар ба бандҳои мураббаи «Рустамҷони ҷонона» мурочиат кунем, вай низ айнан ба чунин талаби вазни ҳичоӣ 7 адади пурра ҷавоб медиҳад. Ё байти зайлро гирем, ки ҳармисрааш аз 13 ҳичо иборат аст:

Чон додаракам, оҳ дилу чон додаракам,
Сандуқчаи сими заргарон додаракам...

Шеърҳои ҳичоӣ дар эҷодиёти хаттии шоирони муосир низ хеле мақом дорад. Масалан, Бокӣ Раҳимзода як қатор суруду шеърҳои барои бачагон бо зарбу вазни осори халқӣ офаридааст. Шеъри ӯ «Чашмаш ало шуд» бо қофиябандии маснавӣ бо вазни ҳафтҳичоӣ сохта шудааст:

Алиҷони боодоб,
Гуш ба ман дех, мақун хоб!
Буд набуд як паланге,
Бо як рӯбоҳи ланге,
Дар як беша ҷо доштанд,
Бо ҳам муросо доштанд...

Чунин тарзи эҷоди назми дар шеърҳои барои бачагон навиштан Мирсаид Миршакар, Убайд Раҷаб, Ғаффор Мирзо ва дигарон низ дида мешавад.

Сурудҳои халқӣ, зарбулмасал, ҷистон ва достонҳои халқӣ бо вазни ҳичо гуфта шудаанд. Вазни сурудҳои халқӣ «Олуҷа гули бодом», «Мусичеки бегуноҳ» ва бисёр дигар бо мизони

санчиши як байти шеър ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар мисраъҳои 8 ҳичой баъди ҳар 4 ҳичо **ист** лозим меояд. Дар назмшиносӣ онро **сукут** (сезура) меноманд, ки оҳанги муайяни шеърӣ ба вучуд меорад. Масалан, парчаи зерин, ки аз шеърӣ ба меҳнат бахшидаи С. Вализода аст, ҳамаи мисраъҳои 14 ҳичой буда, дар талаффуз бо **ист** хонда мешавад:

Дар давраи советӣ /ганҷи ҷаҳонӣ, меҳнат,
Зеби ҳаёту бахти/ меҳнатқашони, меҳнат,
Меҳнат, аҷаб ширинӣ/, дар дунё бехтаринӣ,
Мо мебарем туро пеш/, ороми ҷонӣ, меҳнат.

Шеърӣ арӯзӣ

Арӯз (калимаи арабӣ) ба маънои луғавиаш аз «арз кардан» бармеояд, ба маънои истилоҳиаш ҷунин вазни шеърӣ, ки дар он на танҳо баробарии миқдори ҳичоҳо, балки сифати дарозӣ ва кӯтоҳии онҳо низ ҳангоми талаффузашон ба назар гирифта мешаванд. Дар вазни арӯз мисраъҳо агар бо адади ҳичоҳо (аз рӯи шумори грамматикашон) нобаробар оянд, ҳам, меъёри талаффузашон бо баробарвазнии анҷом меёбанд. Масалан, дар як байт як мисраъ 9 ҳичо мисраи дигар 10 ҳичо дошта бошад, дар байти дигар яке — 10, дигаре — 11 ҳичо дорад. Дар ҳолати аввалин мисраи 10 ҳичоиро васл дода кӯтоҳ карда меҳонанд ва дар ҳолати дуюм мисраи 10 ҳичоиро кашиш дода меҳонанд. Масалан:

Тавоно бувад ҳар ки доно бувад,
Ба дониш дили пир барно бувад.

Ин байти машҳури Фирдавӣ, ки мисраи якумаш аз рӯи шумори грамматикӣ 11 ва дуюмаш 10 ҳичо дорад, бо **бахри мутақорибӣ мусаммани маҳзуф** (фаълун фаълун фаълун фаъл V — V — V — V —) иншо шуда, бо воситаи мад кашида хондани калимаи **пир** дар мисраи 2-ум боҳамвазнии садо медиҳад. Ҷунин талаффуз шудани калимаи **пир** дар байни мисраъ ду ҳичоро ташкил дода, баробарвазнии ҳичоҳоро таъмин намудааст.

Ҳамин тавр, ин хусусияти аз ҷиҳати грамматикӣ арӯзӣ тафовут доштани ҳичоҳо ба андозаи талаффузи садонокҳо вообастааст. Дар арӯз садонокҳо ба ду гуруҳ — ба садонокҳои дароз ва садонокҳои кӯтоҳ ҷудо мешаванд. Садонокҳои дароз аз овозҳои **о, ў, и, (и-йи дароз), у (у-йи дароз)** ва **э**, садонокҳои кӯтоҳ аз овозҳои **а, и** ва **у** иборат мебошанд. Дарозии кӯтоҳии ҳичоҳои шеърӣ арӯзӣ ба мавқеи вазифаи ҳамин садонокҳо асос ёфтааст. Масалан, агар ҳичо кушода буда (ма, ми, му), дар асоси садоноки кӯтоҳ сохта шуда бошад, онро **ҳичои кӯтоҳ** меноманд. Агар ҳичо баста буда (аз, из, уз) ва **ё** бо садоноки дароз (мо, мӯ, ма) сохта шуда бошад, **ҳичои дароз** шуморида мешавад. Мисоли байти Соиб ба ин гувоҳӣ медиҳад:

Дасти ҳар касро, ки мегири дар ин ошӯбоҳ,
Бар ҷароғи зиндагӣ дасти ҷимоят мешавад.

Инак, тактеи ин байт ба вазни фоилотун — фоилотун — фонлотун — фоилон омадааст:

Дас - ти - хар - кас - // ро - ки - ме - ги // ри - да - рин - о // шӯ - б - гоҳ
— V — — // — V — — // — V — — // — V — —
Бар - ча - ро - ги - // зин - да - ги - дас - // ти - хи - мо - ят //
— V — — // — V — — // — V — — //
ме - ша - вад.
— V — —

Дар ин чо ҳичоҳои кӯтоҳ, ки бо аломати (V) ишора шудаанд, аз ҳичоҳои кӯтоҳа иборат буда, бо садонокҳои кӯтоҳ сохта шудаанд. Дар калимаи ошӯбгоҳ ду ҳодисаи ба аруз хос ба назар мерасад: 1) ҳичои шӯб аз руи қоидаи грамматика як ҳичо бошад ҳам, вале ба сабаби бо садонокӣ дарози ӯ сохта шудану аз ду тараф ҳамсадо доштаниш бокашиш талаффуз гардида, яқуним ҳичоро ташкил медиҳад; 2) ҳичои «гоҳ» низ мисли «шӯб» яқунимҳичоӣ аст, вале дар охири мисраъ мавқеъ дорад. Яқунимҳичоҳои дар мобайни мисраъ, ки омаданд (ба мисли «шӯб») — ду ҳичо, яъне як ҳичои дарозу як ҳичои кӯтоҳро ташкил дода, бо аломатҳои (—V) ифода мешаванд. Агар яқунимҳичоҳои дар охири мисраъ оянд (ба мисли «гоҳ») — як ҳичо шуморида шуда, бо аломати тильда (~) қайд мегарданд, ки он ба ҳукми аз як ҳичо дарозтар далолат мекунад.

Ҳамин тавр, ҳичоҳои арузӣ аз ҳичоҳои грамматикӣ фарқ карда, асосан ба се қисмат тақсим мешаванд: 1) ҳичон кӯтоҳ; 2) ҳичои дароз ва 3) яқунимҳичо.

Дар арузшиносӣ, ҷунон ки дар боло таъкид ёфт, хангоми тактеи шеър (ба ҳичоҳо ҷудо кардани мисраъҳо) вафовути байни ҳичоҳо ба тариқи зайл ишора меёбад: ҳичои дароз (—); ҳичои кӯтоҳ (V); яқунимҳичо (~).

Бояд дар хотир дошт, ки ҳичоҳои кӯтоҳ вобаста ба мавқеи талаффуз баъзан ба ҳичоҳои дарози арузӣ табдил меёбанд. Яъне, хангоми бо зада талаффуз шуданашон бо вучуди шаклан кӯтоҳ будан кашишнок ифода гардида, дар тактеъ ҳичои дароз шуморида мешаванд.

Ва - тан - бо // ра - хи - ту // за - мон - ме // ра - вад
V — — // V — — // V — — // V — —
за - мо - сӯ // йи - бах - ти // ча - хон - ме // ра - вад
V — — // V — — // V — — // V — —
зи - дил - иш // ки - по - кат // ҷӣ - сон - ме // ра - вад
V — — // V — — // V — — // V — —
Ба - ши - ро // ма - дас - тон // ба - ҷон - ме // ра - вад
V — — // V — — // V — — // V — —

Вазни ин шеър бо вазни мутақорибӣ мусамманн маҳзуф омада, дар ҳар мисраи он рукни фаълун (V—) се бор дар шакли солим (V—) ва як бор дар шакли маҳфуз фаъл (V—) тар-

киб ёфтааст. Ходисаи мазкур, яъне вобаста ба мавқеи зада бокашиш хондани ҳиҷои кӯтоҳ дар ин порча дар тактеи синтагмаи ра-ҳи-ту (V— —) мушоҳида мешавад. Зеро ҳиҷоҳои (-ҳи-ту) шаклан кӯтоҳ бошанд ҳам, вале бо ду сабаб ин ҷо ҳиҷоҳои дарозро ташкил кардаанд: 1) баъди талаффузи «-ҳи» (ра-ҳи) ист карда мешавад, ки ин ҳолат боиси дарозии ин ҳиҷо мегардад; 2) калима-ҳиҷои «ту» бо сабаби дар охири синтагма («бо раҳи ту») омаданаш задаи шеърро металабад ва ба ин сабаб кашишнок, яъне бафосила талаффуз мешавад.

Кашиш дода ва ё кӯтоҳ карда хондани шеър дар вазни арӯз имола ва заҳф ном гирифтааст. Имола ва заҳф зиёди ё камии як ё ду ҳарф (ҳиҷо)-ро дар байт дар назар дорад. Ин, албатта, нуксони шеър (сакта) буда, дар ашъори шоирони гузаштаю ҳозира бисёр дучор меояд. Дар илми шеършиносӣ, ки мафҳуми сактаҳои малеху қабех дар амал аст, онҳо дар баъзе маврид раво ва ҷои доништа шудаанд. Дар ин хусус поёнтар дар боби «зиҳоф» батафсил суҳан меравад.

Арӯз дорои қоидаҳои махсус буда, дар он вазнҳои гуногун аз сад зиёд аст. Арӯз дар асоси вазнҳои ҳиҷоӣ ба миён омада бошад ҳам, дар рафти инкишофаш дигаргуниҳо пайдо кардааст. Мо ҳоло мисолеро аз шеъре, ки баробарҳиҷою ҳамвазн аст, тактеъ мекунем. Тартиб ва миқдори ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳи ҳамаи мисраъҳо дар шеъри зерини А. Лоҳутӣ ба тартиб ва миқдори ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳи мисраи аввали он баробар омада, дар асоси ҳамон танзиму тартиб дар байтҳо тақрор шудан мегиранд.

Чунончӣ:

Нашуд як лаҳза аз ёдат чудо дил.
Зихи дил офарин дил мархабо дил.

(Лоҳутӣ)

Дар ин байт ба ғайр аз шумори ҳиҷоҳо дар ҳар мисраъ, ки 11-то аст, аз ҷухати дарозию кӯтоҳӣ низ мувофиқати комил доранд.

V— — —V— — —V— — —
V— — —V— — —V— — —

Ин вазн дар баҳри ҳазачи мусаддаси маҳзуф ба рукни мафойлун, мафойлун, фаулун омадааст.

Барои ба тартиб овардани кӯтоҳӣ ва дарозии ҳиҷоҳои мисрау байт парчаҳои тараннумӣ мадад мерасонанд. Ҳар кадоми парчаи тараннумӣ бо воситаи аломати (//) чудо шуда ва ин ҷудошавии мисраъҳо тактеъ номида мешавад. Масалан:

На - шуд - як - лаҳ // за - аз - ё - дат // чу - до - дил
V — — — // V — — — // V — — —

Зи - хӣ - дил - о // фа - рин - дил - мар // ха - бо - дил
V — — — // V — — — // V — — —

Порчаҳои тараннумӣ дар мисраъ **рукиро** ташкил медиҳанд ва дар илми назмшиносии форсу тоҷик бо ҳамин ном ё бо мафҳуми чамъи калимаи **руки** — **аркон** маъмуланд.

Руки — поя (дар назмшиносии русӣ «стопа») воҳиди вазни арӯз аст, ки ҳамчун ченаки санҷиши шеърӣ арӯзиён таъйин шудааст. Масалан: мафойлун (V— — —) **руки** ё парчаи тараннумӣ аст. **Руки** ё «аркони арӯз»-ро **афойлу тафойл** ҳам меноманд. **Руки** хо ду навъанд: **рукиҳои солим** ва **рукиҳои ғайри солим** (**музоҳаф**), ки аз **рукиҳои солим** гирифта шудаанд. **Рукиҳои солим** шеърӣ арӯзӣ 10 хел мебошанд:

Схемаи рукиҳо

Номи рукиҳо

1. Фаулун	V— —
2. Фойлун	—V—
3. Фаилун	VV—
4. Мафўлун	— — —
5. Мафойлун	V— — —
6. Фойлотун	—V— —
7. Мустафўилун	— —V—
8. Мафўўлоту	— — —V
9. Мафойлатун	V—VV—
10. Мутафойлун	VV—V—

Вале шаштон ин **рукиҳо** барои назми форсу тоҷик маҳсус мебошанд: мафойлун, фойлотун, мустафўилун, фаулун, фойлун ва мафўўлоту. Ин калимаҳо аз решаи калимаи арабии «фаала» (кор кардан) сохта шуда, ҳамчун **руки** ҳар яки онҳо соҳиби ҳичоҳон дароз ва кўтоҳ, ҳичоҳон баста ва кушода мебошанд. Такрори як ё чандтон ҳамин **рукиҳо** барои муайян кардани вазни шеърӣ арӯзӣ хизмат менамоянд. Масалан, байти зерин бо 8 бор такрор шудани **мафойлун** эҷод шудааст:

Агар дар ин байт рост омадани ҳичоҳон дарозу кўтоҳ ва ба парчаҳои тараннумӣ ҷудо шудани онро дида бароем, дар ҳар мисраъ чортой **руки** мафойлун меояд:

А-гар-он-тур//ки-ше-ро-зӣ//ба-даст-о-рад//ди-ли-мо-ро

Ма - фо - й - лун // ма - фо - й - лун // ма - фо - й - лун //

V — — — // V — — — // V — — — //

ма - фо - й - лун

V — — —

Дар мисраи дуҷуми байт низ ҳамин тарик **рукиҳо** тақсим шуда, ҳар кадоми ин **руки** ё ҷузъ аз як ҳичоҳи кўтоҳу се дароз иборат аст. Ин вазиро дар баҳри ҳазач **ҳазачи мусаммани солим** мегӯянд. Зеро ки **руки** асоси он — **мафойлун** (V— — —) бетағйир ҳашт бор дар як байт омадааст.

Баъзан, байтҳои шеърӣ арӯзӣ аз **рукиҳои гуногун** эҷод мешавад. Дар ин ҳолат, ҳар як мисраи байт аз **афойлҳои ҳар-кела таркиб ёфта**, баҳри **ғайри солим** ба шумор меравад.

рҳои арӯз

Вазни арӯз аз ҷиҳати андозаи худ ба 19 гу-
рӯҳи асосӣ чудо мешавад, ки ҳар кадоми он
гурӯҳро баҳр меноманд. Баҳр хурдтарин ҳис-
срукни шеърӣ арӯзӣ, мизони шеър доништа шудааст, ки он
ҷиҳати сохти ҳичоҳи дарозу кӯтоҳи худ ба навъҳои муайян
сим мешавад. Баҳрҳои маъмултарини шеърӣ тоҷикию фор-
инҳоянд:

1. Ҳазач	8. Мушокил.
2. Рамал.	9. Ғариб (ё чадид).
3. Раҷаз.	10. Хафиф.
4. Мутақориб.	11. Мучтасс.
5. Мутадорик.	12. Сареъ.
6. Қариб	13. Мунсарех.
7. Музореъ.	14. Муқтазаб.

Номи ҳар яки ин баҳрҳо, ки аз арабӣ гирифта шудааст,
нои луғавии муайян дорад: **Ҳазач** — тараннуми дилкушо,
уди форам, **рамал** — давидан, **раҷаз** — изтироб ва суръат,
гақориб — наздиқшаванда, **мутадорик** — дарёёфтаи, **музо** —
монанд, **мучтасс** (ичтос) — аз бех баркандан, **муқтазаб** —
идан, **мушокил** — ҳамшаклӣ (бо баҳри қариб) ва ғайра.
Омили (рукнҳои) аслии ин баҳрҳо ба тариқи зерин аст:

Ҳазач:

Мафойлун//мафойлун//мафойлун//мафойлун
V— — —//V— — —//V— — —//V— — —

Рамал:

Фоилотун//фоилотун//фоилотун//фоилотун
—V— —//—V— —//—V— —//—V— —

Раҷаз:

Мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун//мустафъилун
— —V—//— —V—//— —V—//— —V—

Мутақориб:

Фаулун//фаулун//фаулун//фаулун
V— —//V— —//V— —//V— —

Мутадорик:

Фоилун//фоилун//фоилун//фоилун
—V—//—V—//—V—//—V—

Қариб:

Мафойлун//мафойлун//фоилотун
V— — —//V— — —//—V— —

Музореъ:

Мафойлун//фоилотун//мафойлун//фоилотун
V— — —//—V— — —//V— — —//—V— —

8. Мушокил:

Фоилотун//мафойлун//мафойлун
—V— —//V— — —//V— — —

9. Ғариб (ё чадид):

Фоилотун//фоилотун//мустафъилун
—V— —//—V— —//— —V—

10. Хафиф:

Фоилотун//мустафъилун//фоилотун//мустафъилун
—V— —//— —V—//—V— —//— —V—

11. Мучтасс:

Мустафъилун//фоилотун//мустафъилун//фоилотун
— —V—//—V— —// — —V—//—V— —

12. Сареъ:

Мустафъилун//мустафъилун//мафъулоту
— —V—// — —V—// — — —V—

13. Мунсарех:

Мустафъилун//мафъулоту//мустафъилун//мафъулоту
— —V—// — — —V// — —V—// — — —V—

14. Муктазаб:

Мафъулоту//мустафъилун//мафъулоту//мустафъилун
— — —V// — —V—// — — —V// — —V—

Ғайр аз ин баҳрҳо боз панҷ баҳри дигар ҳаст, ки оноиро «баҳрҳои панҷгонаи махсуси араб» меноманд. Дар назми форсу тоҷик ин баҳрҳо чандон истеъмол надоранд. Масалан: баҳрҳои тавил, мадид, басит, вофир ва комил.

Баҳрҳои солим ва фаръӣ Баҳрҳои аруз, ҷи нав ки боло кайд шуд, солим ва ғайри солим мешаванд. Панҷ баҳри солим инҳоянд: ҳазаҷ, рамал, раҷаз, мутақориб ва мутадорик. Рукнҳои шеърӣ, ки на аз рӯи мисраъ, балки аз рӯи байт ба ҳисоб гирифта мешаванд, номҳои мусамман (ҳаштгона), мусаддас (шашгона) ва мураббаъ (чоргона)-ро гирифтаанд. Яъне, ба ҳар мисраи шеър 4, 3 ва 2 афойл рост меояд. Масалан, бо ҳазаҷи мусаммани солим байт ба вазни зайл эҷод мешавад:

Мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун
Мафойлун мафойлун мафойлун мафойлун
V— — —//V— — —//V— — —//V— — —

Ҳазаҷи мусаддаси солим аз шаш руки сохта мешавад:

Мафойлун мафойлун мафойлун
 Мафойлун мафойлун мафойлун
 V— — —//V— — —//V— — —

Ҳазачи мураббаи солим, ки чор руки дорад, ин тарик аст;

Мафойлун Мафойлун
 Мафойлун Мафойлун
 V— — —//V— — —

Ба ғайр аз 5 баҳри солим, ки соҳиби вазнҳои аслианд, 9 баҳри дигар (аз 14 баҳри маъмул) бо тағйироти рукнҳои асли сохта мешаванд. Баҳрҳои қариб, музореъ, мушокил, ғариб (чадид), хафиф, мучтасс, сареъ, мунсарех, муктазаб вазнҳои солим надоранд ва ҳамаи онҳо аз вазнҳои фаръӣ таркиб ёфтаанд. Вазнҳои солим, ки бо мадади рукнҳои сохта пайдо мешаванд, баҳрҳои фаръӣ меноманд. Чунончӣ, сохти яке аз рукнҳои музореи мусамман:

Мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилон
 — — V//—V— — —//— — V//—V—

чунин ном гирифтааст: музореи мусаммани ахраби мақсур ва монанди инҳо.

Зихоф (калимаи арабист) ба маънои луғавиаш нарасидани тир ба нишон ё аз асл дур шудан аст. Дар назмшиносӣ ин истилоҳ ба шакли чамъаш **азоҳиф** ё **зихофот** маъмул буда, тағйироти афойлҳои (рукнҳои) баҳрҳои арӯзо дар назар дорад. Дигаргуншавии рукнҳои (зихоф) чи дар назария ва чи дар амалияи арӯз раво ҳисоб ёфтааст. Тағйироти рукнҳои дар ҳамаи 14 баҳри арӯзи аҷам (форсу тоҷик), яъне ҳам дар баҳри солим ва ҳам дар баҳри ғайри солим мушоҳида мешавад. Ба воситаи амалиёти гуногунии зихофот то 90 рукнҳои гуногун ҳосил мешаванд. Классикони форсу тоҷик баҳрҳои арӯзо хеле нуктасанҷона кор карда баромадаанд.

Дар баҳрҳои солим, аз руки аслии «фоилотун» (—V— —) ду ҳарфи охири «ун» партофта шавад, «фоилот» боқӣ мемонад, ба ҷои ҳарфи «т», ки ҳарфи «н» гузошта шуд, «фоилон» (—V—) ҳосил мешавад. Аз «мафъӯлоту» (— — —V) ҳарфи охири «у» партофта шавад, «мафъӯлот» (—V—) мемонад. Ба чунин зихоф номи мақсур (аз решаи калимаи арабӣ «қаср») дода шудааст, ки маънои «кӯтоҳ кардан» дорад. Баъзан тағйирот бо иловаи ҳарфҳои қайд гардидааст. Масалан, ба руки «мустафйилун» (— — V—) як ҳичо «от» ҳамроҳ кунем «мустафйилотун» (— — V— —) ҳосил шуда, як вазн зиёд мебардад. Ба «мутафоилун» ҳичо «ат» илова гирад «мутафоилатун» мешавад. Чунин афзудани як ҳичо дароз дар илми арӯз мураффаал ном дорад. Ин зихоф асосан дар баҳри комил ва раҷаз истеъмол мешавад.

Зихофҳо мувофиқи хусусиятҳои тағйирпазириашон бо номҳои максур, махбун, маҳзуф, маҷбуб, аҳтам, макбуз, аҳраб, макфуф, машкул, мусаббағ, матвӣ, мақтӯъ, манҳур, маҳзуфи махбун ва ғайра маълуманд. Ҳамин тарик, баҳрҳои солиму ғайри солим аз 8 то 13 ва аз он зиёд ҳам зихофдоранд. Барон мисол семаи зихофи яке аз баҳрҳоро дар ин ҷо меоварем.

1. Баҳри ҳазач ва зихофҳои он

№№	Номи зихоф	Хонда мешавад	Схемаи рӯкҳо
1.	Мусаббағ	Мафойлон	V — — ~
2.	Макфуф	Мафойлу	V — — V
3.	Макбуз	Мафойлун	V — V —
4.	Аҳраб	Мафъӯлу	— — V
5.	Маҳзуф	Фаълун	V — —
6.	Максур	Фаълон	V — ~

ва ғайра

Ҳамин тавр, аз рӯкҳои ҳазач, ки афоили аслии он мафойлун (V — — —) аст, 12 зихоф ба вучуд омада ва ҳар яки он номи муайян дорад: мусаббағ, макфуф, макбуз, аҳраб, маҳзуф, максур ва ғайра. Вале вақто ки тағйироти афойлҳо бо якчанд рӯкҳои ғайри солим таркиб меёбад, номи онҳо ҳам мувофиқи он мураккабтар мегардад. Масалан:

Ҳазачи мусаммани маҷбузи макфуфи максур:

Мафойлун мафойлу мафойлун мафойл
V—V—//V— —V//V—V—//V— ~

Ҳазачи мусаддаси аҳраби маҷбузи маҳзуф:

Мафъӯлу мафойлун фаълун
— — V //V — V — //V — —

Ҳазачи мураббаъи аҳраб:

Мафъӯлу мафойлун
— —V//V— — —

Ба ҳамин тарик, дар баҳри рамал, ки афоили он фойлотун (—V— —) аст, низ якчанд зихоф ташкил меёбад: мусаббағ (фойлотон —V— ~), макфуф (фойлоту —V—V), машкул (файлоту V V—V), маҳзуф (фойлун —V—), максур (фойлон —V~), махбун (файлотун VV— —).

Баҳри раҷаз (мустафъилун — —V—) зихофҳои матвӣ (муфтаилун —VV—), махбун (мафойлун V—V—), мақтӯъ (мафъӯлун — — —) ва ғайра дорад.

Баҳри мутақориб (фаўлун V— —) зиҳофҳои маҳзуф (фаал V—), макрур (фаўл V~) ва дигарҳо дорад.

Баҳри музореъ, ки аз рукҳои мафойлун (V— — —), фоилотун (—V— —) иборат буда, дар як байт ин ҳар ду ҷаҳор бор такрор мешавад, чунин зиҳофҳо дорад: аз мафойлун зиҳофҳои **ахраб** (мафъӯлу — —V) ва **макфуф** (мефойлу V— —V) ва аз фоилотун зиҳофи **макфуф** (фоилоту —V—V), **мақсур** (фоилот —V~), **маҳзуф** (фоилун —V—) таркиб меёбанд.

Баҳри мунсарех ки аз ҷаҳор бор такрор шудани «мустафъилун» (— — V —), «мафъӯлоту» — — — V дар як байт иборат аст, дар зиҳофи мустафъилун зиҳофи **матвӣ** (муфтаилун —VV—) ва дар зиҳофи мафъӯлоту зиҳофи **матвӣ** (фоилоту —V—V), **мачдӯъ** (фоъ~) ва **манхур** (фаъ —) дорад.

Дар **баҳри хафиф**, ки аз такрори рукҳои «фоилотун» (—V — —) ва мустафъилун» (— —V—) байт ташкил меёбад, зиҳофҳои гуногун дида мешавад. Зиҳофи фоилотун **маҳбуни мақсур** (фоилон VV~), **маҳбуни маҳзуф** (фаилун VV—), зиҳофи мустафъилун **маҳбун** (мафоилун V—V—) мебошад ва монанди инҳо.

III. ҚАНУНИЯТИ ИНКИШОФИ АДАБИЁТ

1. МАФҲУМИ РАВАНДИ АДАБИ ВА АНЪАНАЮ НАВОВАРИ

Раванди адаби Раванд (процесс) ба мафҳуми луғавиаш, чараён, рафту равиши инкишофи ягон воқеаю ходиса ё ивази паёпаи ягон вазъияту ҳолат мебошад. Ба мафҳуми истилоҳиаш аксар баистеъмоли **раванди эҷодиёти бадеӣ** — процесси табаддулоти мазмуни ҳаёт ба мазмуни бадеӣ мебошад. Зеро ҳаёт дар адабиёти бадеӣ ба шакли инъикос шуда мепардозад. Ба қавли К. Паустовский, процесси эҷодӣ дар маҷрои таровишаш «сифатҳои нав пайдо карда, мураккабу ғани мегардад».

Раванди адабии эҷодӣ мазмуну моҳияти санъату адабиётро ташкил намуда, мақсаду нияти онро ифода мекунад. Мазмуну моҳияти адабиёт, ки дар зимн воқеияти зиндагист, сарчашмаи ҳаракати адаби доништа шудааст.

Ҳар як давр соҳиби як ҳудуди таърихист — ҳоҳ вай ба замони пеш аз Революцияи Октябр ва ҳоҳ баъди он мансуб бошад. Барои мисол агар дур нарафта, процессҳои адабии даврҳои эҳё (асрҳои 15-16) ва маорифпарвариро (асрҳои 17-18) дар Аврупою Руссия гирем, ё ба даврҳои адабиёти ҳунармандӣ (асрҳои 16-18) ва маорифпарварии (асри 19 ва ибтидои асри 20) тоҷик мурочиат намоем, қаробати баъзе хислатҳои процесси адабии даврҳои мазкур бо хусусиятҳои хосаш равшан ҳис мешавад.

Бояд гуфт, ки раванди адабии ҳар як даҳсолаи баъди Революцияи Октябр дар с. ИҶШС бо тараккии беназиру аҳамияти ҷаҳониаш, бо таъсиру нуфузаш ба оламиён ва ба маданияту адабиёти қитъаҳо фазилати беҳамто дорад. Ин ба сабаби барҳам хӯрдани истисмор ва зиддиятҳои синфӣ, дар айни замон муҳаё шудани шароитҳои баробарию бародарӣ ва дӯстию муносибати интернационалии байни халқу миллатҳои с. Иттифоқи Советӣ имконпазир гардид. Ба қавли К. Маркс, барои нашъунамои санъату адабиёт ҳамон заминаи иҷтимоӣ мусоид аст, ки вай, ташаккулу боигарии моҳияти ҳақиқии инсониро

таъмин карда метавонад. Дар он ҷо, ки санъату адабиёт, осори бадеъ аз ҷашмаи ҳаёти оммаҳои халқ об хӯрда, қувваи маънавий-эстетикӣ санъаткор сарфи манфиати муздурон гардид, нумӯю нерӯи процесси адабӣ шубҳанопазир аст.

Вале ҳар як марҳалаи таърих такрор нашаванда аст. Афқору эҳсоси одамоне, ки дар ин ё он марҳала ба як шаклу мазмуни муайян ташаккул ёфтааст, дар марҳалаи дигар айнан такрор намегардад. Ин ба мисли давраҳои бачагию наврасӣ ва ҷавонии инсон аст, ки дар ҳар гардиши айём завқу ҳаваси одамии ба ҳар ранг сурат мегирад. Бинобар ин боигарии моҳияти ҳақиқии инсон, ки Маркс гуфтааст, ҳаминро мадди назар дорад: **ба ҷӣ андоза мардум ҳамаи сарвати маънавии дар зарфи асрҳо ғуншуда ва дар асарҳои бузурги санъат ҷамъбасти бадеӣ ёфта ро вевосита азхуд кардаанд.**

Лихозо, ҳар як қадаме дар ҳаракати пешравии адабиёти ҷаҳон боиси вусъат ёфтани ва амиқ гардидани нумӯи манзараҳои олам аст, ки бо сеҳру сухан ба қалам меояд. Санъати реализми сотсиалистӣ — ифодаи бадеии комилтарину тавонотарини ҷаҳони пешқадам буда, сотсиализм чун мақсади наҷибӣ башарият дар перспективаи революсионии коммунизм нишон додани ҳаётро металабад.

Проблемаи қаҳрамони мусбат, ки дар адабиёти реализми сотсиалистӣ ба тарзи нави бадеӣ ҳалли худро ёфт, фаъолияти шууронаи санъату адабиётро дар тарбияи шахс, дар ташаккули олами рӯҳии инсон хеле баланд бардошт. Ҳамаи мо дида истодаем, ки, — гуфта шудааст дар яке аз Пленумҳои ХККИШ — ба андозаи баланд шудани савияи маданияти халқ таъсири санъат ба ақлу дили мардум пурзӯр мешавад. Бо ҳамин имконияти даҳолати фаъолони вай ба ҳаёти ҷамъият меафзояд. Аз ин рӯ маъсулияти ҳодимони санъат барои он, ки яроқи тавоноӣ дасташон ба қори халқ, ба қори коммунизм хизмат мекунад, хеле зиёд мешавад.

Адабиёти нави советӣ аз мабдаи пайдоиши худ ба таълимоти марксизм-ленинизм оид ба мероси маданӣ истинод дошта, таърихи нави зиндагӣ ва санъату адабиётро чун як даврони навбунёд ва имтизоҷ (синтез) ба назари эътибор гирифт. Ин буд, ки омезиши давраҳои гуногуни таърих, синтези воқеаҳо, ба ҳам гудохтани санадҳои гузаштаю ҳозира дар кӯшиши санъаткорони советӣ ба як тамоюли инкишофи процесси адабиёти советӣ ба миён омад. Ҳамаи адабиёти сермиллати Ватан дар ин роҳ сахми арзанда гузошта, боиси равангу ривоҷи адабиёти ягонаи бо шаъну шукӯҳи советӣ гардиданд.

Таърихият, «робитаи замон», алоқаи наслҳо — мазмуни асосии адабиёти халқҳои СССР шуда, унсурҳои шеърӣ онро ташкил доданд. Давраҳои гуногуни ҳаёти халқи советӣ — давраи панҷсолаҳои аввалини социалистӣ, давраи ҷанги Бузурги Ватанӣ, давраи осоништа — аз соли 1945 инҷониб, марҳала ба мар-

хала ҷавонони эҷодкорро тарбия карда ба камол расониданд, ки намояндагони ҳар яки ин насл қору қирдор, рафтору атвор ва вазифаю ҳунармандии куҳансолонро бо сарбаландӣ ва масъулиятшиносӣ давому инкишоф дода, сазовори тақдиру тахнияти халқу ватан гардиданд.

Аз ин ҷост, ки образҳои баркамол на танҳо дар саҳифаҳои осори классикони адабиёти советӣ М. Шолохов, Л. Леонов, А. Твардовский, Н. Тихонов, Н. Островский, К. Симонов, С. Айни, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, Р. Ғамзатов, Э. Межелайтис, Ч. Айтматов, Д. Кугультинов, М. Карим, М. Миршакар, Ч. Икромӣ, Р. Чалил, С. Улуғзода ва баъзе дигарон мушоҳида мешаванд. Образҳои тоза ба тозаи ҷавонони боғайрату соҳибчадали замони ҳозираи пурҷӯшу хурӯш, замони электроникаю кибернетика ва космонавтика, замони азхудкунии боигарихон беинтиҳон зеризамини Сибирь, ноҳияҳои Ғайрисеҷзамин, Бешкент, иншоотҳои азими мамлакат — БАМ, «Атоммаш», КАМАЗ, комплекси минтақавию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ — ГЭС-ҳои Нораку Роғун, Бойғозӣ ва дигарҳо дар шеърҳои дostonҳо, очерку хикоятҳо ва повесту романҳои Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Андрей Вознесенский, Юрий Рытхейу, Олжас Сулаймонов, Зулфия, Чингиз Айтматов, Мўмин Қаноат, Лоик Қутбӣ Кирум, Гулруҳсор Сафиева, Аскар Ҳаким, Убайд Раҷаб, Гулназар, Ашур Сафар, Фазлиддин Муҳаммадиев, Юсуфҷон Ақобиров, Муҳиддин Ҳочаев, Меҳмон Бахтӣ, Сорбон, Саттор Турсун, Қўҳзод, Бобо Насриддинов, Абдуҳамид Самадов, Му-теулло Начмиддинов ва як зумра қаламкашони ҷавонтар тасвири ҳаққонӣ меёбанд.

Сарчашмаи ҳаракату раванқи раванди адабӣ дар алоқани мураккаби байни яқдигарии адабиёту воқеият, санъату ҳақиқат маскан гирифтааст. Шаклҳои мухталифи рӯзгор ва пахлуҳои рангини ҳаёт — гузаштаю ҳозира ва оянда доимо чашмдошти ҳар як санъаткор аст. Меъёру мизони маънавият ва ҳусниёти ҳар як образро рафтори ҷасуруна ва амалиёти қаҳрамононаи ӯ баҳри бурдубори умум, баҳри татбиқи тасдиқи идеалҳои сотсиалистӣ ва ватандӯстӣ муайян менамояд.

Дар замони пурмавҷу пурталотуми ҳозира, ки суръати тези ба қуллаҳои баланди револутсияи илму техника (РИТ) ва азхудкунии компютерҳо¹ расидан чараён дорад, чандалае дар роҳи бозсозӣ, бунёди сотсиализми раиятпарвару демократӣ ба таври ҷиддӣ авҷ мегирад. Вазифаҳои наву тозае барои инқилоби нави ҳаёти ҷамъиятӣ ба миён меояд. Ин ҳама аз санъаткорон навқориро металабад. Эҷоди образи қаҳрамони мусбат боз ҳам мураккаб мегардад. Ин образ бояд бо тамоми сузиши дил, бо камолҳои завқи одамдӯстӣ ва наққорӣ нисбат ба беадолатиҳо оштинопазир бошад, ҳамчун гражданини фаъолу ташаббускор иштирокчи навсозӣҳои ҳақон бошад.

¹ Компьютер — машинаи электронии ҳисоббарорӣ.

Ин талабу тақозои замон ба мақсаде тавсия шудааст, ки санъату адабиёт ҳамчун шакли шуури ҷамъиятӣ дар задухӯрдҳои ғоявӣ иштироки бевосита доранд. Ҳозир ки адабиёти иртиҷоӣ бо сардории мафкурабардорони ноустувору сахлнағори ҷаҳон ва дохили мамлакатамон ба воситаи машинаи ташвиқоти тарғиботи худ бар зидди коммунизм изтиробе ба миён оварда, бо муғамбирию каззобӣ фикру зикри мардуми авомро ба ҷараёни ҷанги зидди сотсиализм равона сохтанианд, роли адабиёти совети дар муборизаи идеологӣ боз ҳам ҷиддӣ ва ҳамлаовар хоҳад шуд.

Баъзе нависандагони мактабу равияҳои адабиёти буржуазӣ яқоя бо як идда «советишиносҳо»-и бевичдон ба ғояҳои иртиҷоӣ динӣ, ирқпарастӣ ва ғояҳои зидди одоби одамият хизмат расонида, дар кӯшиши безътибор кардани адабиёти реализми сотсиалистӣ ва принципҳои асосии эҷодии онанд.

«Адабиёти реализми сотсиалистӣ принципҳои озодии халқро аз ситами иҷтимоӣ миллӣ ҳифз карда, идеяҳои сулҳ, инсонпарварӣ ва прогресси ҷамъиятиро мудофиа намуда, ташаккулу тараққиёти ҷараёнҳои пешқадамро дар адабиёти ҷаҳон махсусан дар маданияти бадеии мамлакатҳои тараққиқунанда дастгирӣ мекунад. Таҷрибаи эҷодии адабиёти реализми сотсиалистӣ барои нависандагони пешқадами дунё, адабиётҳои ҷавони мамлакатҳои тараққиқунанда, ки ҷӯён роҳҳои идроки бадеии воқеиянд, таҷрибаи пурқиммат аст»¹.

Ба ҳамин тарик, раванди эҷодиёти бадеӣ мураккаб аст. Дар он на фақат тафаккури инсон, балки ҳамаи қобилияти рӯҳии ӯ иштирок мекунад. Вазифаи ҷаҳонбинии санъаткор дар процесси эҷодиёти бадеӣ аввалию азалист. Зеро дар осори санъату адабиёт тарафҳои гуногуни оламу одамшиносии эҷодкор, яъне назари маънавӣ, сиёсӣ, динӣ ё атеистӣ ва фалсафии ӯ ҳамвора бо диди эстетикӣнаш ифода мегардад.

Роли ҷаҳонбинӣ дар эҷодиёти бадеӣ дар замони ҳозира, ки муқовимати ду системаи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва муборизаи идеологӣ пуршиддат давом дорад, хеле баланд аст; санъаткорон ҳоло бояд «ба шакли соддаю фаҳмо ва бозътимодона ба халқҳои тамоми олам ҳақиқати сохти сотсиалистӣ, афзалияти он, сиёсати сулҳпарваронаи мамлакати моро ба онҳо расонанд»². Дар ин вазъияти санҷиши азими вичдон, суҳанвар наметавонад ба саволе, ки М. Горький дар солҳои сӣ дар мурочиати худ ба эҷодкорои дунёи мутараққӣ гузошта гуфта буд: «Шумо, устодони маданият, бо кӣ шарик ҳастед?», ҷавоб нагӯяд.

Ҳамин тавр, назари эстетикӣ ба эҷодиёт таъсири бевосита дорад. Рафту равиш ва аломату нишонаҳои рӯҳи он (эҷодиёт) бо ин дидаварӣ пайваستاанд. Бедарак нест, ки равияи санъат ҳамеша соҳиби барномаи эстетикӣи худ аст.

¹ М. Б. Храпченко. Горизонты художественного образа. М., 1982. стр. 106—107.

² Горизонты публицистики. «Правда» (сармақола), 1983, 17 сентябрь.

Эстетикаи марксист-ленинӣ принципҳои партиавият, синфӣ ва халқиятро пеш ронда, тамоми фаъолияти санъаткоронро ба мароми инсонпарварӣ, ватандӯстӣ ва интернационализм ҳидоят мекунад. Бар акси эстетикаи буржуазӣ, эстетикаи марксист-ленинӣ озодии ҳақиқии эҷодкорро пеш ронда, на ин ки шаклу жанру сюжет ё усулу услубро ба гардани ӯ бор намекунад. Ҳатто дар интиҳоби мавзӯ ва инъикоси проблемаҳо нависандагони мо мувофиқи завқу хоҳиши худ амал менамоянд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки ҳар ки ҳар чӣ хоҳад меғӯяд. Моҳияти даъвати партия аз ҳамин иборат аст, ки фаъолияти эҷодии санъаткорон бояд ба самти тараққиёти бадеии инсоният ва ояндаи дурахшони ӯ раҳсипор бошад. Адабиёт водор аст, ки доимо ҳамсадои талабот ва завқу салиқаи оммаи халқ бошад. Беш аз ин адабиёт бояд ба ҷиддитарин масъалаҳои ҳаёт қобилияти ҷавоб додан дошта бошад, дараҷаи фаъолият ва кайфияти зиндагии ҷамъиятро дастғирӣ кунад ва шахсро рӯҳбаланд намояд. Маҳз бо ҳамин хусусиятҳои худ Едигей аз романи Чингиз Айтматов «Дуроҳаи Бӯронӣ» (ва аз қарн ҳам тӯлонитар буд он рӯз), Бачана аз асари Нодир Думбадзе «Қонунияти адабӣ», як зумра қаҳрамонони романҳои В. Быков, И. Герасимов, И. Мележ, С. Залыгин, Д. Гранин, Мирзо Мурод аз романи М. Ҷоҳаев «Об — рӯшноӣ», Анвар аз романи Ю. Ақобиров «Норак», Мирҳайдар Вализода аз романи Ҷ. Иқромӣ «Хатлон» хонандагонро ҷалбу ҷазб мекунанд. Ин қаҳрамонон, қабл аз ҳама, ҳудро дар соҳаи асосии ҳаёти иҷтимоӣ — дар фаъолияти меҳнати зоҳир менамоянд. Олитарин сарвати маънавии ин қаҳрамонон — тантанаи қору вазифаи ба онон супурдашуда аст. Саъйу кӯшиши ҳар як санъаткори масъулиятшинос бояд ба инъикоси чунин образҳо равона шавад. Инро халқ ва ватан интизор аст.

Анъана ва навоарӣ ду тарафи процесси адабиест, ки ба таври диалектикӣ бо ҳам пайванданд. Анъана ва навоарӣ, чун яке аз проблемаҳои муҳими эҷодии бадеӣ маҷмӯи чунин масъалаҳо — санъату маҳорат, шаклу мазмун, усул (метод) ва тарзу тарика (приёмҳо), забону услуб, хусусиятҳои миллий ва интернационалистии тафакқури эстетикӣ ва ғайраро дар бар мегиранд.

Анъана ба маънои луғавиаш — таҷриба ва расму қондаҳост, ки аз авлод ба авлод ва аз насл ба насл ба давраҳои таърихӣ минбаъда мегузаранд. Дар истилоҳ анъана ба маънии мероси адабӣ ё меросбарӣ (преемственность) қор фармуда мешавад. Анъана дар ҳар замони таърихӣ хусусиятҳои идеявӣ-эстетикӣ, принципҳои тасвири воқеият, колорити миллий ва методу услуби бунёд қардағиашро ба ояндагон боқӣ мемонад.

Навоарӣ «нав ва бой гардидани мазмуну шакли асарҳои адабиёту санъат, вобаста ба талаботи ҳар давраи нави иҷтимоӣ нав ва ғайи гардидани восита ва тарзи усулҳои тасвири бадеӣ,

идеали эстетикӣи санъаткор, нав шудани қахрамон ва фикру ақидаҳои ӯ, қорӣ шудани афқору ғояҳои пешқадаму мутараққӣ, ба вучуд омадани методу ҷараёнҳои тозаии адабӣ ва ғайра мебошад»¹.

Анъанаҳо ду хел мешаванд: пешқадаму иртиқӣ (реакционӣ). Анъанаи пешқадамии адабӣ ҳамеша ба қонуниятҳои устувори зиндагӣ ва ахлоқу одоби умуминсонӣ ҷавоб дода, бо тамоюли (тенденцияи) ҳалқинаш ба манфиати мардум нигаронида шудааст; вай ба дилҳо балвои озодию ҳақиқатҷӯӣ меангезад. Чунинанд хусусиятҳои неки эҷодиёти лирикийю эпикӣи Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ақидаҳои инсонпарварии Носири Хисрав ва Низомии Ганҷавӣ, рубоӣҳои зиддизамониву умедбахшонаи Ҳайём, панду андарзи умуминсонии Саъдӣ, лирикаи ишқии ошӯбгаронаи Ҳофизу Камол ва Ҳилолию Мушфиқӣ, осори баландпарвози Ҷомӣю Сайидо, ғояҳои маорифпарварӣ ва ҳақиқатнигоронаи Дониш ва Шоҳин, инчунин эҷодиёти романтикӣ ва реалистии танқидии Пушкину Гоголь, Лермонтову Некрасов, Л. Толстой, Салтыков-Щедрин, В. Короленко, А. Чехов ва дигарон.

Анъанаи иртиқӣ аз банду қайди романтизми бепарво (пасив), ғояҳои ақибмонда ва аз ақидаҳои дину илоҳипарастӣ берун набаромада, асири тавсифу тамҳиди шоҳу шоҳзодагон ва мансабдорю сарватмандон мебошад. Ин гуна анъана умедҳои ояндаи одамро бо қазою қадар ва сарнавишт пайваста, уро аз муборизаи синфӣ ва талоши ҳуқуқҳои оддӣи гражданиаш боз медорад.

Албатта, дар мероси маънавӣ, анъанаҳо, дар маишати ҳар миллат на фақат қизи хуб, балки қизи бади умраш ба охираида ҳам ҳастанд. Зарур аст, ки ин ҷиҳатҳои бадро ба ҳоли худ намонда, балки аз ҳамаи он ки қўжна шудааст, ба нормаҳои ҳаёти умумии советӣ, ахлоқу одоби сотсиалистӣ, идеалҳои коммунистӣ мо муҳолиф аст, ҳалос шавем.

Сарватҳои маънавию, ки инсоният дар зарфи асрҳо офаридааст, аз як тараф, боиси эҳсоси гидроки навигарҳои ақнуи тавлид ёфта тадриҷан шакл гирифтаистода мегарданд ва доирани фаҳмишу салиқан зебоифаҳмии одамонро вусъат медиҳанд, аз тарафи дигар, омилҳои муҳими тараққию маънавиёти наслҳои оянда мешаванд. Фақат захираҳои дониши пешқадамии гузаштагон, ки ба мо чун гавҳари бебаҳо мерос мондаанд, ба нависанда имконият медиҳанд, ки сухани тозае ба майдон оваранд. Аниқ фаҳмидани воқеаю ҳодисаҳои ҳозирзамон, ба таври танқидӣ азҳуд қардани анъанаҳои гузашта дар шароитҳои нави зиндагӣ ба рӯи санъаткор дару дарвозаи навоари-ро мекушояд.

¹ Мухаммадҷон Шуқуров, Юсуф Акбаров. Анъана ва навоарӣ. Душанбе, 1976, саҳ. 3.

Ҳамин хусусиятҳои неки анъанаҳои пешқадамро дар ҳаёти маънавию маишии ҷамъият ба назар гирифта, шоири маъруфи советӣ Евгений Винокуров навиштааст: «**Анъана** дар навбати аввал ҳамин аст, ки аз санҷиши замон ва интиҳоби табиӣ гузашта, бутуну (якҷаҳат) зинда ба дасти мо омада расидааст. **Навоварӣ** бошад, идомаи анъана ба пеш аст. Навоварӣ ҳам ҷиҳатҳои хубашро ба авлодҳои мо боқӣ гузошта, дар навбати худ ба анъана табдил меёбад»¹.

Дар ин рӯзҳои тезтудшавии мувоҳишаю мунозираҳои рӯшодгӯӣ баъзе олимони сустирода ва ҳардамҳаёл бар зидди сунату анъанаҳои қадимию муосири санъату адабиёт хурӯҷ карда, ба бунёдкорӣю эҷодкорӣҳои классикони адабиёти сермиллати советӣ — М. Горький, В. Маяковский, М. Шолохов, В. Иванов, А. Фадеев, К. Федин, К. Симонов, С. Айни, А. Лохути, М. Турсунзода, А. Упит, М. Аvezов, С. Вурғун, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ, Ғафур Ғулӯм, Б. Қарбобоев, Ч. Айтматов ва дигарон шак овардани мешаванд. Нависандаи машҳур ва сармуҳаррири маҷаллаи «Дружба народов» шодравон Сергей Баруздин дар сӯҳбат бо муҳбири рӯзномаи «Правда» Евгений Дворников дар ин хусус ҳаққонӣ гуфт: Дар айёми бозсозӣ ман саҳву хатои асосиро дар он мебинам, ки «мо хоҳу ноҳоҳ як насли калони мардумро бовар кунондани мешавем: зиндагии паси сар қароғатон беҳуда буд. Ман бо ин қатъиян розӣ нестам. Ин ҷароҳати бедаво аст. Лекин ин тавр намешавад. Дар ягон ҳалқ ин тавр нахоҳад буд... Дар сухан мероси таърихӣю маданияи ниёгонро эътироф менамоем, аммо дар амал ёдгориҳои маданиятро ба талаф медиҳем, ҳамаи он чизеро, ки ба мавқеи сиёсат мусоид нест, фаромӯш карданием... Ин ҳадду қанори бемаданиятӣ, ҷаҳолат ва ваҳшоният мебошад»².

Бояд гуфт, чунин ақидаи солим дар мақолаю сӯҳбат ва музокираҳои бисёр нависандагонӯ донишмандони олимашраби мо дида мешавад³. Ва чунин нуқтаи назар пайваста бо таълимоти марксизм-ленинизм асоснок шудааст.

Инак, анъана воситаест, ки алоқаи адабиёти гузаштaro бо адабиёти имрӯза, адабиёти муосирро бо оянда меаӣвандад. Ин пайвандӣ ба тариқи муносибати падарону фарзандон амал мекунад, ки яке бе дигаре вучуд надорад. Вале вазиғаи фарзандон ба донишу таҷрибаи калонсолон ба тақозои замони худ донишу малака зам қардан аст.

В. И. Ленин навиштааст: «Мо назар ба падаронамон беҳтар мубориза мебарем, фарзандонамон боз ҳам беҳтар мубориза мебаранд ва ғалаба мекунанд». Дар ҳақиқат, наслҳои нав, ҳар яке ногузир ба таҷрибаи насли пешина тақия қарда, дар фаъо-

¹ Евгений Винокуров. Масштабность поэзии. «Правда», 1967, 30 января.

² Сергей Баруздин. «Приказа нет, но выжить надо...» — «Правда», 1990, 5 октябрия.

³ Ниг.; Время совместных действий. — «Правда», 1990, 3 октябрия.

лїяти эҷодї усулу воситаҳои навро қорї намуда, ба шароїту ваъїяти замонаш худро мувофїқ кунонда, оламро ба тарзи худ кадр ва дарк мекунанд.

Идроки сунатҳои нави рӯзгор, ба шаклҳои тоза кашф кардани мазмуну маъної он ва ҳалли муаммоҳои ба пеш омада — давому тараққїї анъанаҳои, ки роҳнамони навоариҳо мешаванд. Дар соҳаї санъату маҳорат қидду қаҳди ҷавононї эҷодкор, дар қори табаддулоти бузурги ҳаётро либосї ба он мувофїқ пушондан, яъне бо сухани возеҳ ва воситаҳои нави тасвири бадеї баён кардан — аз тақопу ва ҷустуҷӯҳои тоза ба тозаї онон шаҳодат медиҳад.

Нависанда қї кадар бузург бошад, хусусиятҳои навин ҳам дар эҷодиёти ӯ ҳамон кадар назарнамо ва муътамад аст. Яъне, навиғариҳои шаклу мазмуне, ки ба талаботи замон ҷавоб медиҳанд, маҳз ба рӯҳи ҳамин давр муносиб омада, идеяї вайро ифода менамоянд. Вале навоариї эҷодиёти бадеї набояд барои суханвар мақсади ягона шуда монад. На в бояд аз кӯҳна фарқ кунад ва аз он беҳтар бошад, дар акси ҳол аҳмияташ гум мешавад.

Масалан, адабиёти классикии рус дар асри XIX бо ғояҳои пешқадаму революционїаш ва санъатқорїї беназираш эътирофи ҷаҳон гардид. Адабиёти тоҷик низ дар асри XIX хеле анъанаҳои неку пешқадам пеш овард. Саҳми назарписанди он фақат аз тасвиrqорї, забону услубї зебо иборат набуд. Намунаї ашъори зарифу нафисро нуқтасанҷони асарҳои X — XV (аз Рӯдакї сар карда то Қомї) ба мо мерос мондаанд. Ин дар шаклу намудҳои наву тоза дар асрҳои сонї идома ёфт. Вале дар асри XIX ғояҳои инсондӯстїю ватанпарварї, тарафқорїи халқ ва аҳли меҳнат, идеяҳои танқиди қидди сохти ҷамъїятї ва ислохоти он дар реализти ошқор сурат гирифта, маданияти прогрессивїи рус низ ба ин ё он шакл ба адабиёти тоҷик сар даровард. Ақидаҳои сиёсїю иҷтїмої ва орзуҳои озодию истїқлолїят махсусан дар нїмаї дуоми асри XIX ба ҷараёни романтизми фаъолу баландпарвоз ва реализми танқидїю маорифпарварї амал мекарданд.

Ҷустуҷӯї эҷодїи истеъдодҳои ҳақиқї ҳамеша ба таҷрибаю анъанаҳои бадеїи миллї таъя дорад. Адабиёти ҳар як халқ, ки ба таҷрибаї мустақили худ соҳиб аст, дар рафти инқишофи таърихїаш хислатҳои хосї тафакқури миллїи бадеїи устувору пойдорро ба худ таҷассум меорад. Даврони нави ҳаёти ҷамъїятї дар назди санъатқор вазифаҳои нав гузошта, ҳалли кашфиёти нави бадеїро металабад. Дар ин процесс тараққїёти эҷодїи анъанаҳои инқонпазир гардида, анъанаро пеш мебарад.

Ба ҳамин тариқ, муносибати нависанда ба анъана мавқеи ӯро дар муборизаї адаби муайян карда, мартабаї ӯро таъйин месозад. Инқишофи анъана ҳамчун процесси бошуури санъат дар арзу иброси программаї ва муҳокимаю музоқираҳои тан-

қиди санъаткор зухур мекунад. Чунон ки ин дар таҷрибаи адабии устодони каломи бадеъ дида мешавад

М. Горький ба анъанаҳои романтизми революсионӣ ва реализми танқидӣ истинод карда, методи нави санъати пролетарӣ ва адабиёти советӣ — методи реализми сотсиалистиро офарид. Дар таҷрибаи эҷодии ӯ — дар асарҳои барҷастааш «Душманон», «Модар», «Кори Артамоновҳо», «Ҳаёти Клим Самгин», «Егор Булычев ва дигарон», «Достигаев ва дигарон», «Васна Железнова» методи реализми сотсиалистӣ ба дараҷае амалан амик истифода шуд, ки дар адабиёти нави сотсиалистии ҷаҳон равияи пешбаранда гардид.

Қимати асарҳои Горький дар онанд, ки низоу нифоқи ҷамъиятиро аз дидгоҳи пролетариати революсионӣ ҳал менамоянд. Ҷаҳони кӯҳанро аз мавқеи задухӯрдҳои синфию идеологӣ ва дар партави перспективаи сотсиалистӣ бадеӣ офаридан — моҳияти навигарии эҷодиёти ин суҳанварро муайян мекунад. Дар ҳамин аст фарқияти сифатии низоъҳои осори Горький аз низоъҳои ҷамъиятии роману пьесаҳои реализми танқидӣ.

Горький ҳамчун саромади реализми сотсиалистӣ медонист, ки бе таҷрибаи (анъанаҳои) бузургони гузашта, ворисон дар роҳи навоарии таърих ва таърихи тамаддун чадал қардан маҳол аст. Инак, ӯ дар асоси таълимоти марксизм-ленинизм оид ба мероси маданӣ ва меросбарӣ чун қонуниятҳои объективии тараққиёти табиату ҷамъият ба хулосае омад: «тамоми таърихи маданият ҳамонро процесси муттасили аз тарафи насли башар аз худ қардани таҷрибаи меҳнатии наслҳои гузашта мебошад»¹.

Шоирӣ бузурги революсионӣ ва навоар В. Маяковский нахустин офарандаи намунаҳои шеърӣ муборизу ҷанговар дар назми реализми социалистӣ эътироф шудааст. Вале ҳар як навпардозҳои ӯ дар анъанаҳои бою рангини назми пешқадами классикии русу ҷаҳонӣ асос ёфта, созгори талаботи замони задухӯрдҳои шадиди револютсияҳо гардидааст. В. Маяковский ҳамчун қорчии револютсия шеърро ба ҷуниб аслиҳан тавоноӣ гузаро табдил додааст, ки ҳам маънию мундариҷаи он ва ҳам рангубори шаклиаш, чун зарбу оҳанг, вазну қофияҳои лангардори вай ба синфи қоргару деҳқон хуб хизмат расонида меояд.

Як идда шоирони миллии советӣ низ, аз ҷумла шоирони тоҷик ба мисли Пайрав, Юсуфӣ, Турсунзода, Миршакар, Б. Раҳимзода, М. Қаноат, Лоик, Қ, Қиром ва баъзе дигарон дар роҳи анъанаомӯзӣ ҳаргиз таклиди «қориёна» ва соддалавҳона ба комёбиҳои Маяковский нақардаанд. Барои омӯхтан ва инкишоф додани анъанаҳои ашъори Маяковский онон роҳи мураккаби эҷодӣ ва ҷустуҷӯҳои мустақили худро дар доҳили қоидаҳои шеърӣ миллии форсу тоҷик пеш гирифтаанд.

¹ М. Горький. Письмо А. Д. Каменеву. «Литгазета», 1961, 17 июня.

Чунон ки боло кайд гардид, анъанаро ба русӣ традиция гӯянд. Традиционализмро дар тарҷума «анъанавияти боқимонда» гуфтан мешояд. Дар адабиёти тоҷик дар романҳои пайравони устод С. Айнӣ — Ҷ. Икромӣ, Ғ. Ҷалил ва С. Улуғзода чунин анъанавиятро хис кардан душвор нест.

Худогоҳии шахсият, ки барои ҳаллу фасли он кӯшишҳои омехтани таҳлили амиқи рӯҳияи Шарку Ғарбро металабад, ин дар осори романаҷисони насли сеюм характери дигар мегирад. Фазлиддин Муҳаммадиев, Расул Ҳодизода, Юсуф Ақобиров, Муҳиддин Ҳоҷаев, Аминҷон Шукӯҳӣ ва Ҳилолиён Аскар, Урун Кӯҳзод, Сорбон, Саттор Турсун ва дигарон бартарии маданияти романигории худ ва расму оини халқи худро дар асарҳои навишон нишон доданӣ шуда бошанд ҳам, вале бештар онҳо ба навҷӯӣ ва навкорӣ тамоюл доранд. Зеро худ «динамикаи анъанаҳои бадеии идеявӣ, эстетикӣ, образсозӣ ва сюжетофарӣ пайваста бо таҳаввулотии вазъияти идеологӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ ба ҷанбаҳои тозаю наваҷаён мекунад»¹.

Мархалаҳои инкишофи анъанаву навоҷаён дар адабиёти муосири тоҷик

С. Айнӣ баъди ғалабаи Революцияи Сотсиалистии Октябр, чун намоёнҳои барҷастаи адабиёти нави революционии халқҳои Осиён Миёна нахустин ҷорикунандаи методи реалистии сотсиалистӣ ва татбиқкунандаи он дар назму насри адабиёти тоҷикӣ гардид. Ӯ аввалин шуда, дар манзумаю маршҳои революционӣ ҷаҳони нави заҳматкашонро таҳсину таҳният гуфт, мардумро барои ҷамъ омадан дар зери байрақи инқилоб тарғиб кард: Анъанаҳои насри боҳашамати (монументалии) устод Айнӣ барои ҷанд зумраи романаҷисони тоҷикӣ ӯзбек мактаби омӯзиш гардид.

Дар баробари С. Айнӣ, А. Лоҳутӣ низ барои инкишофи маданияти нави назми революционӣ тоҷик хуб хизмат карда, ба жанру намуди гуногунӣ он асос гузошт. Лоҳутӣ ки тамоми умри эҷоднашро дар роҳи озодии фаълаю деҳқон бахшидааст, ҳаҷз дар ибтидои солҳои сӣ навишта буд: «Ман ба онҳое муқобил ҳастам, ки бедалел аз ҷизҳои кӯҳна рӯ метобанд. Ин ҳамаи бузургест. Бехтарин қисмати маданияти гузашта азони пролетариат аст»². Лоҳутӣ яке аз устодонест, ки шаклҳои мусаммати классиқиро эҷодкорона барои баёни мазмунҳои нави ҳаёти нави сотсиалистӣ истифода бурда ва ба он моҳирона назира гуфта, бартарии таъриху маданияти мо, зиндагӣу адабиёти моро собит намудааст. Бехтарин осори ӯ барои ҷанд зумраи шоирони тоҷикӣ форсабон мактаби анъанаомӯзи гардидааст.

С. Айнӣ, А. Лоҳутӣ, А. Ҳамдӣ, П. Сулаймонӣ якҷоя бо зумраи адибони кӯҳнасол байни таҷрибаи бадеии гузаштаю му-

¹ Ниг.: Коллектив. Художественные традиции литератур Востока и современность, традиционализм на современном этапе М., «Наука», 1986.

² А. Лоҳутӣ. Моя работа — это долг солдата революции. Ж. Советская литература народов Средней Азии», 1933, № 3 (5), стр. 157—158.

осори халки худ ҳалкаи пайвандгар шуданд. Аз ибтидои солҳои сӣ инҷониб, давому тараккии анъанаҳои ҳам классикон ва ҳам устодон Айнию Лоҳутӣ ва кӯҳансолон ба зиммаи М. Раҳимӣ, М. Турсунзода, Ҷ. Икромӣ, Р. Чалил, Х. Карим, С. Улуғзода, А. Дехотӣ, М. Миршакар ва дигар нависандагони комсомол омад.

Ба ҳамаи эҷодкорони давраҳои гуногуни адабиёти сермиллати советӣ, аз ҷумла адабиёти тоҷик, чунин нишондоди В. И. Ленин дастурӣ мекард: «Нигоҳ доштани мерос асло маъноӣ бо мерос маҳдуд шуданро надорад»¹. Айни ва Лоҳутӣ ба бехтарин анъанаҳои пешқадами назму насри бои форсу тоҷик ва фольклор, инчунин адабиёти ҷаҳонӣ таҷя карда, процесси ташаккули одамони навро дар мисоли қаҳрамони ҷомеъ Одина Иван, Едгору Гулнор (повести «Одина» ва романи «Дохунда»), Сафарғулому Эргашғулом, Ҳасану Фотима (романи «Ғуломон»), Шодӣ, Сеня, Наташа (повести «Ятим»), косибону хунармандон ва коргарону революционерони рус ё ба мисли В. И. Ленин («Зиндааст Ленин» ва «Пари бахт»), М. Горький («Се қара»), Ориф, Ҷӯра Носир («Тоҷ ва байрак») ва дигарон офариданд. Ин образҳои эҷодиёти солҳои 20—30 чун намунаи фардҳои нави ҷамъияти ояндаи сотсиалистӣ барои эҷодкорони минбада мерос монданд.

Асосҳои системаи бадеии солҳои 40-50-ро концепсияи (ақоиди) характерҳои пурвусъату серҷиҳата, хусусиятҳои эстетикӣ ҳамосии миқёсан доманадор ташкил медиҳад. Кашфиёти адабиёти тоҷик дар ин даҳсолаҳо бо амиқ фаҳмидани характери таърихӣ ҳолату вазъияти конкретии замони нави советӣ вобастааст. Эҳсосу идроки бадеии таҷрибаи ҷанги Бузурги Ватанӣ дар назди адабиёт уфуқҳои нави таҷқиқи олами маънавии халқҳои ватанро ҳамчун дӯстию ягонагӣ кушод. Маҳз аз ҳамин поя дар солҳои 40—50 дар адабиёт бо услубу тарзу равишҳои хоси насли дуҷуми адибони тоҷик силсилаи образҳои тозае падида омад, ки онҳо барои эҷодкорони минбаъда дар навбати худ анъанае гардиданд. Масалан, образҳои Шодӣ, Муқим, Барака, Зебиҳола, Садафмоҳ (романи «Шодӣ»), Ситора (повести «Ситора»), Анвар, Сурайё (романи «Ман гунаҳгорам»), Пӯлод Қодиров ва Гулрӯ, Рустамамақ, Иваницкий, Иванов, Кучеренко ва дигарон (романи «Одамони ҷовид»), Собир, Нуралӣ ва Шодигул (повести «Субҳи ҷавонии мо» ва романи «Навобод»), Сафар Одинаев, Дадабой Ёрматов ва шарикони онҳо (романи «Вафо»), Қодир пахлавону Саодат, Миколаю Марина (достони «Писари ватан»), қаҳрамони лирикӣ (киссан Ҳиндустон» ва «Садон Осиё») ва баъзе дигар. Дарачаи ҳисеу фикри таърихфаҳмии нависандагон ҳалли проблемаҳои эстетикӣро дар ин асарҳо муайян месозанд.

Дар адабиёти солҳои 60—70 таърихияти бадеию идеявӣ меъё-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 2, сах. 568.

ру мизони принципҳои тадқиқи воқеаю характерҳои кӯҳану наз мегардад. Бо риояи таърихият, ки он яке аз тарзҳои тафаккури бадеист, факту санадҳо дар пайвандии замон (гузаштаю ҳозираю оянда) ва алокамандии таҷрибаи халқу диди ҷамъияти таҳлил меёбанд. Ин принципҳои ҷомеи ҷаҳонфаҳмӣ дар интиҳоби материал, дар композиция ва умуман дар услуби шеърӣ яъне асар сурати конкретӣ мегиранд.

Ҳамин принципҳои асосии методи реализми адабиёти советӣ, ки дар ҳар марҳалаи ҳаёт тағйиру тараққӣ ёфта меистанд, дар қомеъҳои эҷодии фардӣ тоза ба тоза кашф шуда, чун навоварӣ дар тарзу тариқи маърифати бадеии нави олам зухур мекунад. Навоварӣ ва прогресси бадеиро,— гуфтааст В. И. Ленин,— танҳо ба тасвири материали нави зиндагӣ мансуб кардан нашояд. Фақат дар натиҷаи ҷамъбасти бадеии бикру амики ҳамин материал асари навоваронаи санъат эҷод шуда метавонад. Ба ин васила масъалаи ягонагии шаклу мазмун ба миён меояд.

Мазмуни нави революсионӣ дар айни пайдоиши худ ҳанӯз дар шаклҳои кӯҳнаи мавҷуда баён гардида, моҳияти мақсади он шаклҳо аз ақиби худ мебарад ва ба онҳо рӯи тоза мебахшад. Бояд гуфт, ки тадриҷан шаклҳои адабӣ ба тақозои мазмун таҳаввул дида, сонӣ ягонагии ҳар ду ташкил меёбад. Инро дар мисоли жанру шаклҳои маъмули шеърӣ форсу тоҷик исбот намудан душвор нест. Мустазоду маснавӣ, мусалласу мурбаъ, мухаммасу мусаддас, мусаббаъу мусамман, муттасоъу муашшар, ғазалу қитъа, тарҷеъбанду таркиббанд ва ғайра барои классикони мо ва шоирони муосир воситаи ифодакунандаи ғояҳои лирикии мадеҳавӣ, фалсафӣ-ичтимоӣ ва граждании-публицистӣ буданд ва ҳастанд.

Вале ин василаҳои баён дар намуди шаклишон ва маҳсулсан дар адои роли мазмуни-идеявӣшон дар назми советии тоҷик (дар муқояса бо классикон) якзайл намондаанд. Мувофиқи талаботи мавзӯю мундариҷаи ҳаёти нави сотсиалистӣ ва образҳои замони нав ин шаклу навҳои шеърӣ — баъзеяшон камтар ва дигаре зиёдтар тағйирот дида, ҳам дар усулу сабк, ҳам дар ҳаҷм, ҳам дар савту лаҳн, ҳам дар оҳанги қалимаю таъбирот ва инчунин дар характери шиддатнокӣю сафарбарӣшон тафриқа карда, ба тарзи нав садо медиҳанд. Дар ин ҳусус ва сӯзатар суҳан дар боби «Ҷинс, намуд, жанр ва шакли асарҳои бадеӣ» хоҳад рафт.

Холо ҳаминро бояд таъкид кард, ки мазмун чун маҳсули идеяҳои нави замони нав ва пойдевори (базиси) сохти нави ҷамъияти зухур намуда, бешак, ба худ шакли муносиб металабад. Навбардозиҳои шеърӣ тоҷикро мо на танҳо дар сохти композитсионӣ мебинем, дар вазну баҳрҳои аруз низ мушоҳида мекунем. Ба ин навҷӯиҳо омӯзиши таҷрибаи шеърӯи шоирии адабиёти бон халқҳои с. ИҶШС низ зам шуда, дар натиҷа имтизоче (синтезе) ба миён омадааст, ки шаклҳои шеърӣ назми

точикро ба маҷрои нави мазмуни тоза даровардааст. Вале хусусиятҳои аслию умумии мусаммат, ғазалу қасида, дубайтию рубоӣ ва дигар ҳамчун хусусияти (колорити) миллии ашъори тоҷик боқӣ мондааст.

Чунин навигариҳо дар настри бои адабиёти советии тоҷик низ мақом доранд. Анъанаҳои повесту романҳои халқии ривояти ва китобатии форсу тоҷик махсусан дар осори С. Айни, Ҷ. Иқромӣ, Р. Чалил, С. Улуғзода мавқеи калон пайдо карданд. Масалан, санъати ҳикоя андар ҳикоя, истеъмоли катибаҳо (эпиграфҳо) — шоҳбайтҳо дар сари бобҳо, порчаҳои шеърӣ лирикӣ ва панду насихати дар дохили матн (контекст), зарбулмасалу мақолҳо, базлаю зарофатгӯӣ, ҳикматҳои халқӣ ва ғайра аз ҷумлаи анъанаҳои неки адабиёти гузаштаи мост. Ин ҳам ва приёмиҳои гуногуни бадеӣ, ки саҳифаҳои «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Бахтиёрнома», «Чаҳор дарвеш», «Се дарвеш», «Самаки айёр» ва дигарҳоро ороиш додаанд, на фақат барои хусну зеби асар, инчунин барои нерӯи фикру далелҳои муаллиф хизмат мекунанд.

Дар повесту романҳои С. Айни «Одина», «Дохунда», «Ғулумон», «Ёддоштҳо», Ҷ. Иқромӣ «Ман гунаҳгорам» ва романи сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», романҳои дугонаи Р. Чалил «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб» ин анъанаҳо ба шакли наву тоза, бо назари танқид васеъ истифода шудаанд.

Адабиёти советии тоҷик дар солҳои 70-80 ба як шаклу маҷрои тоза ҷараён кард. Як идда ҷавононе, ки дар назму наср ва драматургия, танқиду адабиётшиносӣ арзи вҷҷуд карданд, чун донандаи забону адабиёти русу халқҳои с. ИҶШС, анъанаҳои мактаби гузаштагонро бо анъанаҳои адабиёти пешқадамӯ револютсионии ҷаҳон бо ҳам омехта, аз ин омӯзиш синтезе бардоштад.

Шеърӯ дoston, ҳикояю очерк. повесту роман, асарҳои драмавӣ ва адабиётшиносие, ки дар муддати зиёд аз 20 соли охир, аз қалами М. Қаноат, Л. Шералӣ, Қ. Қиром, М. Ҳакимова, Г. Сафиева, Б. Собир, С. Маъмур, Ф. Муҳаммадиев, Ю. Ақобиров, М. Хоҷаев, С. Турсун, Сорбон, М. Бахтӣ, У. Қӯҳзод, А. Атобоев, Б. Насриддинов, М. Шукуров, Р. Ҳодизода, Р. Амонов, В. Асрорӣ, С. Табаров, Р. Мусулмонқулов, А. Сайфуллоев, А. Афсаҳзод, Ҳ. Шодиқулов, Ю. Ақбаров, Х. Отахонова, Н. Сатторов, Х. Шарифов, А. Ҳакимов, А. Набиев ва дигарон таровидааст, аз ҳар ҷиҳат фарқ дорад. Интиҳоби мавзӯ, қабули бадеии воқеият, одаму оламфаҳмӣ, тарзи муҳокимаронӣ, приёмиҳои гуногуни тасвири санадҳои зиндагӣ ва таҳлилу тадқиқ хусусиятҳои тозаи махсус пайдо карданд. Агар ин суҳанварон — вориҳои анъана қонуниятҳои назарию амалии падаронро намунаи ибрат дониста, фақат онҳоро такрор мекарданд, навигарӣ ба миён намеомад. Дар зимн симон фардии эҷодии онон низ маълум нагардида, осорашон на ин ки ба хонандагон таъсиру кайфият намебахшид, пешравии адабиёт ҳам дар гумон мебуд.

Чунон ки С. Айнӣ дар «Ёддоштҳо»-яш доир ба ин масъала тафсилӣ нақшҳои кандакорихоро ҳикоя карда, бо забони усто амаки дурудгар гуфтааст:

— Ин нақшро дувоздахгиреҳ меноманд,— ва коғазӣ дигареҳро ба ман нишон дода давом намуд: — ин ҳам ҳамон дувоздахгиреҳ аст, фарқ дар он қост, ки дар ин коғаз дар байни гиреҳҳои дувоздахгона ситораҳо ва бодомчаҳо нақш ёфтаанд. Мебинӣ, ки ин дувоздахгиреҳ назар ба он дувоздахгиреҳи қадимӣ чӣ қадар хушнамо ва назаррабо шудааст. Ана ҳамин майдакориро ба дувоздахгиреҳи қадимӣ ман аз ақли худ бароварда ҳамроҳ кардам.

Усто амак коғазхоро, ки онхоро худ андоза меномид, ба қузгири чармини худ гузошт ва боз сухани худро давом дод:

— Агар шогирд танҳо ба омӯхтани хунари устои худ қаноат мекард, дар дунё ҳеч хунар пеш намерафт, **ривочдихандаи хунарҳо он шогирдон мебошанд, ки аз ақли худ чизҳо ёфта ба хунари устои худ зам мекунанд...**¹

Навангезии ҷавонони эҷодкори адабиёти тоҷик дар ҳақиқат боиси ривочу раванки адабиёти имрӯзаи тоҷик гардида, барӯмандии вай дар миқёси мамлакат ва берун аз он характери оммавӣ гирифт. Чустуҷӯҳои идеявӣ-бадеӣ ва услубӣ ҳамчун муҳимтарин хусусияти ҷаҳонбинию ҳаракати шеърӣ нав шоиронро ба дараҷаҳои баланди комёбиҳо баровард. Шароитҳои нави ҳаёти ҷамъиятӣ, аз дидгоҳи нави эстетикӣ-бадеии солҳои 70-80 дарк намудани воқеаҳо ин эҷодкоронро ба ҳалли тарзи нави ҳамон мавзӯҳои хоҷагии қишлоқ, синфи коргар, зиёён, ташаккули қаҳрамони ҷавон, сарбозони ҷанги Бузурги Ватанӣ ва ҳатто мавзӯҳои дури таърихӣ овард.

Намунаи навардозҳои приёму услуб, портретофарӣ, композицияю сюжетсозӣ ва умуман тасвиркорӣ воқеанигориро дар дostonҳои М. Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Дostonи оташ», «Китобҳои захмин», «Суруши Сталинград», «Тоҷикистон — исми ман», «Ғахвораи Сино», «Ситораи Исмаи», дostonҳои Қ. Қиром «Ҷарфи аввал», «Дostonи Антон», «Дostonи Даврон»; ашъори Лоик ва Г. Сафиева; дар повесту романҳои Ф. Муҳаххмадиев «Дар он дунё», «Палатаи кунҷакӣ»; романи сегонаи Ю. Ақобиров «Замини падарон», «Норак» ва «Водии муҳаббат»; осори М. Хочаев «Об — рушноӣ», «Наиғ ва номус», романи Р. Ходизода «Ситорае дар тирашаб»; С. Турсун «Се рӯзи як баҳор» ва базъе дигарон дидан мумкин аст. Синтези маҳорат ин шеърӯ дostonҳо ва повесту романҳоро аз осори гузаштагон қатъиян фарқ мекунонад. Ин табиист.

Меросбарӣ, чунон ки боло қайд шуд, ҳар гуна таклиду такрорро инкор мекунад, вале баъзан мумкин ки мувофиқат, таворуди афкору эҳсос дар осори санъаткорони гузаштаю муосир дида шавад. Инро бояд тасодуф донист. «Монандии зоҳирӣ,—

¹ Садриддин Айнӣ. Ёддоштҳо. Куллиёт, ҷ. 6. Душанбе, 1962, сах. 66—67.

навиштааст академик А. Бушмин,— ҳатто шабоҳати ҳайратангез дошта бошад ҳам, ба худии худ ҳанӯз таъсир нест ва фақат дар ҳолати омӯзиш мутобиқати (мувофиқати) он аниқ мегардад. Ду нависанда, ҳар яке ба сари худ, мумкин ки образҳои якхела эҷод кунанд. Аз ин рӯ барои омӯзиши завқмандии тақлид **назарияи полигенезис** ташкил ёфтааст, ки вай бештар бо эҷодиёти оригиналӣ (биқр) шуғл дорад»¹. Барои идомақории мероси таърихӣ адабӣ,— давом медиҳад олим,— муҳим аст, ки «на ба монандии унсурҳои ҷудоғонаи асар, балки ба умумияти мавзӯи эҷодӣ, ягонагӣ ё қаробати принципҳои идеявӣ-эстетикӣ аҳамият дода шавад»².

Қудрати навпардозӣ ба ворисон дар натиҷаи амиқ омӯхтани анъана, бо вай чун ғушту пӯст пайваста махлут шудан ва дар айни эҷодкорӣ аз он ҷудо шудан ба даст меояд. Яъне, навовар бояд сабаки аз анъанаҳо бардоштаашро бо сӯзу гудози дили ҳассоси худ, бо ёдоварии саргузаштҳои худ ба мароми тозаю нави эстетикӣ ва қолаби мустақили идрок ба таҳлилу тамчид оварад. Чунин хунарнамоии мустақилонаи Ҷ. Иқромӣ ва Лоик буд, ки романи сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва силсилаи шеърҳои Лоик — «Модарнома», «Илҳом аз Шохнома», «Ҷоми Хайём» ва «Сад ғазал» ба баҳои баланди танқиду хонандагон сазовор гардиданд.

Мавзӯҳои абадии адабиёти бадеӣ ва категорияҳои рафтору одоби умуминсонӣ дар масъалаҳои одамгарӣю пастинатӣ, ишқу адоват, сулҳу ҷанг, ватанпарварию ватанбедорӣ, адолатпарварию мардумозорӣ, диловарию буздилий, посдорӣю одобу тааннӣ ва беадабӣ ва ғайра дар ашъори М. Қаноат, Лоик ва Қутбӣ бо эҳсоси рангину дақиқназарии даҳсолаҳои охири асри ХХ ба тасвир омадаанд.

Ҳамин тавр, анъанаҳо дар процесси алоқаи байниҷаҳонӣ ва омезиш наву ғайи шудан мегиранд. Анъанаҳои ба ин ё он санъаткор хос, ки саҳми фардияти ўст, дар инкишофи методи бадеӣ, тадричан, дар рафти равнақи адабиёт имтизоҷ ёфта ба анъанаи коллективӣ табдил меёбад.

2. ҶИНС, НАМУД, ЖАНР ВА ШАКЛИ ЖАНРИИ АСАРҲОИ БАДЕИ

Таърихи пайдоиши ҷинсу намуд Асарҳои адабӣ-бадеӣ ба се ҷинси асосӣ тақсим мешаванд: **эпос**, **лирика** ва **драма**. Шарҳу тафсири ин таъбирҳои юнонӣ чунинанд: **эпос**, аз калимаи «эпо» гирифта шуда, маънои ривоят, ҳикоят, нақл кардан ё «афсона гуфтан»-ро дорад; **лирика** аз номи як асбоби мусиқии юнони қадим «лира» пайдо шуда, ифодаи ҳисси шахсии одамро дар назар дорад; ба таъбири форсӣю

¹ А. Бушмин. Преемственность в развитии литературы. Л., 1978, стр. 117.

² Ҳамон ҷо.

точикӣ чинси лирикиро «ғиноӣ» мегӯянд. Драма ба ҳаракат ва амалиёти асарҳои сахнаӣ далолат мекунад.

Ҳар яки ин чинҳои адабӣ боз соҳиби якчанд намудҳо мешавад. Масалан, чинси эпос ба ғайр аз намудҳои эҷодиёти насри, боз назми ҳамосӣ (эпикӣ)-ро дар бар мегирад. Намудҳои насру назми ҳамосӣ дар навбати худ ба чунин жанрҳои бадеӣ тақсим мешаванд: латифа, масал, афсона, қисса, фелетон, новелла, очерк, ҳикоя, повесть, ёддоштҳо, роман, роман-эпопея ё чангома; қиссаи манзум (баллада), романи манзум, достони қаҳрамонӣ. Жанри¹ адабӣ боз ба шаклҳо, ки онро «шаклҳои жанрӣ» низ меноманд, ҷудо мешавад. Барои мисол фақат ба жанри романи муҷриат кунем, мақсад равшан мегардад. Жанри роман аз шаклҳои зерин иборат аст: романи таърихӣ революционӣ, таърихӣ қаҳрамонӣ, оилавии маишӣ, тарҷимаиҳоли, иҷтимоӣ фалсафӣ, таърихӣ мочароҷӯна, илмӣ фантастӣ, сипоҳӣ-айёрӣ ва ғайра. Баъзеи ин намудҳои ҳамосӣ (эпикӣ) ба мисоли қисса, достони қаҳрамонӣ ба жанрҳои тақсим нашуда, якбора ба шаклҳои жанрӣ ҷудо мешавад.

Лирика ҳамчун чинс, ки бо осори манзум пайвастааст, аз намудҳои назм, осори лирикӣ ва лиро-эпикӣ (ҳамосӣ) иборат аст. Ба жанри он манзума ва лирикаи сиёсӣ иҷтимоӣ ё гражданию публицистӣ, лирикаи фалсафӣ, ахлоқӣ ё панду насиҳатӣ, лирикаи маҳрамона ва достонҳои ишқӣ достонҳои лиро-эпикӣ ва ғайра дохил мешаванд. Онҳо дар навбати худ боз дорои шаклҳои конкретӣ шеърӣанд: ашӯлаю суруд, фардиёт, мустазод, ғазал, қитъа, рубоӣ, маснавӣ, мусаллас, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар, тарҷебанд, таркиббанд, қасида, достон ва ғайра.

Драма ҳамчун чинс ба се намуди асосӣ тақсим мешавад: фоҳиа (трагедия), мазҳака (комедия) ва драма. Дар жанри худ ин намудҳо пьесаҳои якпардагӣ дупардагӣ, сепардагӣ, инсценировка, мелодрама, водевиль, киносценарий, либреттоҳои опера, оперетта ва балетро дар бар намудаанд. Дар айни замон ин жанрҳои драматӣ дорои шаклҳои муайянанд: фоҳиаи оптимистӣ, мазҳакаи оилавӣ ва ҷамъиятӣ, драмаи ишқию фалсафӣ, публицистӣ, қаҳрамонӣ, таърихӣ иҷтимоӣ ва амсоли онҳо.

Ба чинсу намуд ва жанру шаклҳо ҷудо шудани асарҳои бадеӣ таърихӣ дуру дароз доранд. Ҳанӯз дар асри IV пеш аз мелод олими машҳури юнони қадим Арасту (Аристотель) дар асари назариаш «Поэтика» дар ин бора маълумоти васеъ додааст. У фарқи байни асарҳои бадеӣ — фоҳияю мазҳака, назми эпикӣю лирикӣ ва дигарҳоро дар тарзу усул ва воситаҳои тас-

¹ Жанр калимаи франсавист, маънои намудро дорад. Вале дар илми адабиётшиносӣ вазифаи он аз намуд хурдтар аст. Дар китобҳои назарии русӣ «жанр» гоҳ ба мафҳуми намуд ва гоҳ ба маъно «тангаш» истеъмоли мешавад. Дар адабиётшиносӣ форсу тоҷик жанр ба мафҳуми навъ мувофиқат мекунад (нигаред): Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. Душанбе, 1980, сах. 5 ва 27).

вири онҳо дидааст. Ҷ воситаҳои бадеиро дар вазну зарб ва мувофиқати шаклу мазмун муайян карда, одамони мусбату манфиро предмети асосии тасвир донистааст.

Яке аз назариячиёни классицизми Франсия Буало (асри XVIII) низ дар асари худ «Санъати шеър» принципҳои умумии назм ва намудҳои адабро ба тадқиқ гирифта, жанрҳои адабро ба жанрҳои баланду паст таксим намудааст. Жанрҳоеро, ки ба таъби нозуки дарборӣ мувофиқ намеояд, ӯ жанрҳои паст мешуморад. Албатта, ба ин қабил жанрҳо, ба ақидаи ӯ, жанрҳои эҷодиёти «табақаҳои сеюм», яъне эҷодиёти халқӣ дохил мешаванд.

Аз маорифпарварони Аврупо дар инкишофи таълимоти оид ба жанр мутафаккири бузурги немис нависанда ва мунаққид Готхольд Лессинг (асри XVIII) роли мусбат дорад. Лессинг дар асари худ «Лаокоон» дар мисоли санъати рассомӣ ва назм худудгузории байни санъатҳоро умуман ва жанрҳоро махсусан имконнопазир донистааст. Эстетикаи Лессинг ва маорифпарварони замони ӯ барои сонитар тасдику такмил ёфтани мафҳумҳои ҷинсу намудҳои адабӣ хеле кӯмак расониданд.

В. Г. Белинский дар мақолаи машҳури худ «Ба ҷинсу намудҳо таксим кардани назм» (1841) ҷинсу намудҳоро категорияи адабӣ нашуморида, балки онҳоро аз қабилҳои шаклҳои медонад, ки бо хусусиятҳои даври замони худ марбут мебошанд. Яъне, ӯ ҳар як ҷинсу намуд ва жанро хоси ин ё он давр мепиндорад. Ҳақиқатан, агар дар замонҳои қадим навиштани дostonҳои эпикӣ-ҳамосӣ монанди «Илиада» ва «Одиссея», «Шоҳнома» ва шоҳноманависӣ, «Искандарнома», «Доробнома», «Синдбоднома», пандномаҳо ва ғайра расм шуда бошад, сонитар дostonҳои лиро-эпикӣ, даҳномаҳои монанди «Вис ва Ромин», «Ишқнома», «Ҳисрав ва Ширин», «Комде ва Мудан»-и Бедил, асарҳои тасаввуфӣ ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ ба мисли «Ҳадиқат-ул-ҳақоик»-и Саной, «Саломон ва Абсол»-и Ҷомӣ ё дар Аврупою Руссия «Ромео ва Чульетта» (Шекспир), «Макр ва муҳаббат» (Шиллер), «Евгений Онегин» (Пушкин), романҳои сентименталӣ (рикатовар), драмаи мешанӣ ва ғайра ба вучуд меоянд. Дар давраи ҳукмронии капитализм осори реалистӣ (ҳақиқатнигорӣ), аз ҷумла романи реалистӣ тараққӣ меёбад.

Қариби асрҳои XIX дар Руссия ҳам нависанда ва шоирон дар жанру шаклҳои гуногун асар эҷод мекардагӣ мешаванд. Пушкин ва Лермонтов ба ғайр аз шеърҳои лирикӣ роман, повесть, пьесаҳои навиштаанд. Повести маишии Пушкин «Повестҳои Белкин», дostonи ӯ «Рӯинсабор», пьесаи фочиявии вай «Борис Годунов», романи таърихнаш «Пугачёв», романи Лермонтов «Қаҳрамони замони мо», фочияҳои ӯ «Испаниҳо», «Маскарад» ва ғайра мувофиқи тақозои давр навишта шудаанд. Агар ба эҷодиёти М. Горький муроҷиат намоем ин факт боз ҳам равшантар мегардад. Горький фақат муаллифи ҳикояҳои

бисёре («Макар Чудра», «Кампир Изергиль», Емельян Пиляй» ва ғайра), повесту романхо («Фома Гордеев», «Модар», «Кори Артамоновхо», «Ҳаёти Клим Самгин») нест. У ҳамчун драматурги намоён пьесаҳои «Дар қаър», «Душманон», «Мещанхо», «Бачагони офтоб», «Васса Железнова» ва дигарҳоро ба вучуд оварда, жанри публицистикаи сиёсии бадеиро ба пояҳои баланд бардоштааст.

Дар адабиёту фосру тоҷик аз асри X сар карда, жанрҳои гуногуни назм — манзума, достон, қасоид, мутоибот, латоифот, рубоӣ, ғазалиёт, муқаттаот ва ғайра дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Дакикӣ, Фирдавсӣ, Унсурӣ, Анварӣ, Хайём, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Убайди Зоконӣ, Чомӣ, Мушфиқӣ, Сайидо, Бедил, Шоҳин, Ҳайрат ва дигарон инкишоф меёбад. Баъзеи онҳо, мувофиқи завқу таъбашон ва талаботи замон, монанди Қайқовус («Қобуснома»), Низомии Арузӣ («Чаҳор мақола») Носири Хисрав («Сафарнома»), Саъдӣ («Гулистон»), Шамси Қайси Розӣ («Ал-муъҷам»), Чомӣ («Баҳористон»), Восифӣ («Бадоеъ-ул-вақоеъ»), Дониш («Наводир-ул-вақоеъ»), Шоҳин («Бадоеъ-ус-саноеъ») ғайр аз назм дар наср ҳам хунарнамоӣ намуда, асарҳои тарҷумаиҳолӣ ва ёддошти эҷод кардаанд. Агар ба наср муроҷиат кунем, дар он чор ғуруҳи жанрҳои насриро мушоҳида менамоем, ки мувофиқи талаботи жанриашон бадеият дар яке бештар ва дар дигаре камтар мушоҳида мешавад. Баъзеи онҳо: 1. Асарҳои эпикӣ-ҳамосӣ — «Шоҳнома»-ҳои манзуму мансур, «Абумуслимнома», «Искандарнома», «Синдбоднома», «Бахтиёрнома», «Чавомеъ-ул-хикоёт», «Ҳотами Той», «Самаки айёр», «Чор дарвеш»; 2. Асарҳои панду насиҳатӣ — «Калила ва Димна», «Гулистон», «Баҳористон», «Анвори Сухайлӣ»; 3. Асарҳои хотиротӣ — «Аҷоиб-ул-булдон», «Сафарнома», «Қандия», «Мақомоти Ҳамидӣ»; 4. Асарҳои таърихӣ — «Таърихи Балъамӣ» «Таърихи Наршахӣ» («Таърихи Бухоро»), «Таърихи Сингон» «Таърихи Байҳақӣ» ва як қатор асарҳои адабиётшиносӣ, ки баъзеи онҳо дар боби «Афкори адабии назарӣ то миёнаи асри XIX» зикр шуд.

Жанри ин ё он асар бо симои бадеӣ, яъне бо образи он пайвастааст. Хусусиятҳои образ ва сохти он жанри адабиёти муайян менамоянд. Масалан, образҳои эҷодиёти халқӣ ё афсонавӣ ғуруҳи романтикии ин асарҳоро фавран ошкор месозад. Дар замони ҳукмронии методи классицизм аксар персонажҳои дӯстдоштаи нависандагон — шоҳу шоҳзодагон, мансабдорон ва сарватмандон буданд. Ҳатто паҳлавонони руинтан ҳам бе азобу шиканча рӯз бурда наметавонианд. Чунин аст тақдир Рустами Дастон ва амсоли ӯ. Барои муқаррар кардани жанри асар дар баробари мазмуни образ тарзу тариқи образофарӣ ва тасвири он ҳам вазифаи намоёнро адо менамояд. «Ҳангоме ки мо ин ё он жанро ном мегирем, — навиштааст академик Храпченко, — масалан, қасида, марсия, достони лири-

кӣ, мазҳакаи маишӣ, романи иҷтимоӣ-психологӣ, романи оила-
вӣ, фоҷиаи маолӣ ва монанди онҳо,— ин фақат нишондоди сох-
ти намудҳои муайяни осори адабӣ нест, инчунин маънои муноси-
бати махсусро ба ҳодисаи ҳаёт дорад. Маълум аст, ки харак-
тери фарогирию инъикоси процессҳои зиндагӣ дар мазҳакаи
маишӣ ва марсия, достони лирикӣ ва роман-эпопея ҳамвора
чун дар бисёр дигар жанрҳо гуногун аст.¹

ЭПОС

Пеш аз он, ки ба таҳлили бевоситаи асарҳои эпикӣ-ҳамосӣ
гузарем, бояд фаҳмед, ки худи эпос чист. Эпос навъи асарҳои
ривоятӣ аст, ки воқеаҳои зиндагӣ ва ҳаёти халқ, муносибатҳои
одаму ҷамъият ва марҳалаҳои инкишофи таърихро ба таври
бадеӣ инъикос мекунад. Ин фактҳои объективӣ ҳаёт, вазъ-
ият ва ҳолати рӯҳии одамон дар эпос аз забони муаллиф ва ё
иштирокчи воқеаҳо нақл мешавад.

Сюжети эпос ба тариқи ҳикояе дар хусуси мардум, ама-
лиёти онҳо ва алоқаи байни яқдигаришон сохта мешавад.
Белинский таъкид намудааст, ки дар эпос ҳодисаҳо ва дар дра-
ма — инсон афзалият дорад: **Агар қаҳрамони эпос — воқеаю
саргузашт бошад, қаҳрамони драма — шахсияти инсон аст.**
Дар драма ва лирика баёни таассуроти эҳсосоти драматург ва
шир мақоми калон ишғол менамояд.

Эпос, чунон ки қайд гардид, аз намуду жанрҳои гуногун
ибора аст. Намудҳои он осори насрӣ ва достонҳои эпикӣ мебо-
шанд. Мо ҳоло ба жанру шаклҳои эҷодӣи эпикӣ таваққуф
мекунем.

**Достони эпикӣ-
ҳамосӣ**

Достонҳо чанд хел мешаванд: **эпикӣ, ли-
рикӣ, лиро-эпикӣ, фалсафӣю иҷтимоӣ** ва ғай-
ра. Достонҳо, ки сюжети мураккаби ҳаёти
ва воқеаҳои таърихро бо забони назм нақлу ривоят меку-
нанд, ба гурӯҳи асарҳои эпикӣ дохил мешаванд. Достонҳои эпикӣ аз
замонҳои қадим маълуманд. Достонҳои Юнони қадим дар бо-
раи юриши юнониҳо бар зидди троянҳо ва азони халқи форсу
тоҷик аз муборизаи эронӣю тӯронӣю ҳикоя мекунанд; эпоси
франсавӣ дар боари муборизаи халқ ба муқобили арабҳо, ки
баъд аз забти Испания ба истиқлолияти франсузҳо таҳдид
намудаанд, нақл мекунад; эпоси руси давраи муборизаи халқ
русро бар зидди печенегҳо ва тотору муғулҳо, ки ба истиқло-
лияти ҷануби Руссия хавфу хатар меоварданд, нишон меди-
ҳад. Ҳамин тариқ, дар Юнон «Илиада», дар Руссия — «Гуф-
тор дар боари полки Игорь», дар Франсия «Суруд дар боари
Роланд», дар Германия — «Суруд дар боари Нибелунгҳо», дар
Эрону Осиёи Миёна — «Шоҳнома», «Гӯрӯғлӣ», «Манас», «Ал-

¹ М. Б. Храпченко. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. М., 1970, стр. 169.

помииш», достони халкии арманӣ — «Довуди Сосунӣ», дар Ҳиндустон «Рамайна» пайдо мешаванд.

Халқи тоҷик бисёр дostonҳои эпикӣ дорад, монанди дostonҳои қадими халқӣ дар бораи Зол, Рустам, Қова, Шерак, Томирис ва дигарон, ки дар замони худ дар мубориза ба муқобили истилогарони хориҷӣ ғайрату қорнамоӣ нишон додаанд. «Гӯрӯғлӣ» яке аз дostonҳои қадими эпикӣ қаҳрамониест, ки пур аз орузую умед, ҳиссиёти озодихоҳӣ ва ободипарварӣ мебошад. «Гӯрӯғлӣ» ҳамчун дostonи миллий дар байни халқҳои Осиёи Миёна, Кавказ, Туркия ва Шимолии Эрон низ шӯҳрат дорад. «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ, «Шоҳнома»-и Дақиқӣ ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дostonҳои намоёни эпикӣанд, ки афсонаю дostonҳои зиёдеро аз даҳони халқ ва ғундагон дар бораи Чамшед, Фаридун, Исфандиёр, Сиёвуш, Қайхисрав ва дигарон чамъ овардаанд.

Бояд гуфт, ки онҳо ҳамчун эҷоди даҳанакии халқ аз авлод ба авлод, насл ба насл мерос гузашта, аз хусусияту сифат ва расму оин, урфу одат ва озодпарварии бобо аҷдодони мо нақл мекунанд. Ғундагон дар ҳар аср бо тақозои давр чизеро аз онҳо илова ва ё кам кардаанд. Аз ин рӯ ин дostonҳо то ба даврони мо бо табaddулотӣ зиёде омада расидаанд.

Чангнома-эпопея Эпикӣ мебошад. Чангнома низ таърихи дуру дароз дорад. Вай дар санъати ҷониби қадим ибтидои гирифта, тадриҷан мавқеи муҳим ишғол намудааст. Чангномаҳо аз ҷиҳати сохти (композицияи) худ мураккаб буда, дар онҳо ба ғайр аз воқеаҳои барҷастаи таърихӣ, лавҳаҳои (эпизодҳои) ҷудогонаи мустақил низ дохил карда мешуданд.

Баъд аз эпоси араб «Гильгамеш» ва «Илиада» ва «Одиссея» (Ҳомер), дostonҳои машҳури қадимии ҳиндӣ «Маҳабҳарата» (ки дар асри V пеш аз милод) ва «Рамайна» (ки якҷанд аср дертар баъди онҳо ба вуҷуд омадааст) ба чангномаҳо дохил мешаванд. Дostonи Верчил (Вергилий) «Энейнома» («Энеида»), ки дар солҳои 29—19 асри I пеш аз милод эҷод ёфтааст, маҳсули асри нашъунамои адабиёти лотинӣ ба шумор меравад. Яке аз шоҳкориҳои адабиёти башарӣ дostonи шоири италиявӣ (аз Фулуронс — ФЛОРЕНСИЯ) Данте Алигъери (1265—1321) «Мазҳакаи илоҳӣ» мебошад. Ин асари охири асри миёнаи феодалӣ ва аввали замони муосири капиталистӣ дар Аврупо дар ибтидои асри XIV ба вуҷуд омада, аз се қисм иборат аст: «Дӯзах», «Аъроф»¹ «Биҳишт» («Ад», «Чистилище», «Рай»). Дар адабиёти форсу тоҷик чунин дostonҳои қаҳрамонӣ монанди «Баҳроми Ҷубина», «Рустам ва Исфандиёр», «Абӯмуслимнома», «Замчинома», «Доробнома», «Қаҳрамоннома» (асрҳои X—XVII) характери эпоеӣ доранд. Романи Лев Толстой «Чанг ва сулҳ»-ро ҳам дар илми ада-

¹ Аъроф — маҳаллест, ки байни биҳишту дӯзах воқеъ будааст.

биётшиносӣ эпопея — ҷангнома ё роман-эпопея меноманд. Дар адабиёти реализми сотсиалистӣ намунаҳои классикии роман-эпопеяро М. Горький («Ҳаёти Клим Самгин»), М. Шолохов («Дони ором»), С. Айнӣ («Ғуломон»), Ҷ. Икромӣ («Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»), М. Аезов («Роҳи Абай») ва баъзе дигар нависандагони забардасти миллии советӣ ба вучуд овардаанд. Задухӯрди тундутези ғоявӣ, фикрӣ ва шиддати талоши ҷисмонӣ дар ин асарҳо афзалият дорад.

Афсона (шуг) ҳамчун намунаи насри эҷодиёти халқ аз давраҳои қадим бо номҳои қисса ва ҳикоя ҳам маълум аст. Афсонаҳо ҳикояҳои бадеианд, ки бо ҳикматҳои хирадмандона ба таври образнок дар бораи орзуи омоли халқ, қувваҳои зебои ҳаёт ва муборизаҳо бар зидди табиат нақл менамоянд. Як гурӯҳи афсонаҳо мазмуни дунявӣ дошта, онҳоро аҳли меҳнат — деҳқонон, косибон ва ҳунармандон эҷод намудаанд, гурӯҳи дигари онҳоро рӯҳониён ба манфиати дину шариат сохтаанд. Гурӯҳи сеюми афсонаҳо — афсонаҳои таърихӣ номидан мумкин аст, чунки онҳо ба масъалаҳои ҳақиқати зиндагӣ дахл мекунанд. Ғайр аз ин боз афсонаҳои тилисмӣ-муъҷизавиро фарқ кардан лозим аст. «Зардпарӣ ва Сабзпарӣ», «Гулпарӣ ва Моҳпарӣ», «Мори-авгор» аз ҳамин қабил афсонаҳоанд.

Агар дар бораи афсонаҳои ба омма наздик суҳан равад, «аҳамият, характер, образ ва мундариҷаи афсонаҳо ҳам худ зиндагии халқи меҳнатқаш, соҳти ҷамъиятӣ, муносибати истеҳсолӣ ва ҷамъиятӣ муайян мекунад. Халқ афсонаҳои худро ба фаъолияти гуногуни меҳнатии худ, ба идея, ахлоқ, орзуи ҳавас, кӯшишу мубориза, ба характер ва шакли вазъияти зиндагии давра вобаста кардааст»¹. Дар ин маврид бояд гуфт, ки бино ба талаботи замон гӯяндагон ба мундариҷаи афсонаҳо тағйирот мебароранд.

Дар бораи хелҳои гуногуни афсона бояд ҳаминро низ гӯем, ки афсонаҳо дар бораи ишқу муҳаббат, бевафой ва бевичдонӣ, поквичдонӣ ва софдилӣ ҳам бисёр гуфта шудаанд. Масалан: «Раҳмон ва Соҳиба», «Робиаи чилгазамӯӣ» ва ғайра. Оид ба қудрат ва садоқати зану духтарон афсонаҳои «Сайёҳи шаҳри Зумзум», «Бибисанамсултон», «Қалли зирак» ва дигарҳо баҳс мекунанд. Дар баробари ин афсонаҳои ҳаҷвӣ, ки ба танқиди рӯҳониён ва масхараи арбобони дин, зиндагии ҳасисҳо ва ғайра баҳшида шудааст, аз қабил «Айёру Маккор», «Лаку Пак», «Ду ҳасис» баринҳо дар байни халқ бисёр мушоҳида мешавад.

Афсонаҳо дар асарҳои гуногун диққати ҳофизон ва санъаткоронро ба худ ҷалб намудаанд. Нависандагон мавзӯҳои гуногуни афсонаҳо аз нав кор карда, дар асоси ин асарҳои бадеӣ навиштаанд, ки то замони мо таровати худро боқӣ дошта-

¹ Н. Маъсумӣ. Фольклори тоҷик, Душанбе, 1952, сах. 63.

анд. Масалан, афсонаи оид ба баҳодур Прометей, ки «оташи ило-хи»-ро аз осмон барои одамон дуздидааст, хеле ҷолиби диққат мебошад. Ин афсона сюжетӣ бисёр асарҳои адабиёти ҷаҳонӣ гардидааст. Нахустин бор шоири Юнони қадим Гесиод (дар асрҳои VIII—VII пеш аз милод) дар достонҳои худ «Меҳнат ва рӯзо» ва «Теогония» ба мавзӯи падари худоён Зевсро фирефтани Прометей зирак дахл кардааст. Ба сабаби «оташи ило-хӣ»-ро барои одамон дуздидан Зевс Прометейро ба яке аз шу-хаҳои кӯҳи Кавказ занҷирбанд карда, уқобро мачбур меку-над, ки бо панҷаҳои тезчанголаш тахти синаи ӯро решу афғор карда, чигарашро нӯл зада бароварад. Фақат Геракли баҳодур бо тири захролуди камони худ уқобро кушта, Прометейро на-ҷот медиҳад. Образи Прометей мубориз ва адолатхоҳ дар фо-ҷиан (трагедия) Эсхил «Прометей занҷирбандшуда» низ бар-ҷаста тасвир ёфтааст.

Афсонаи доир ба Антей ҳам хеле қобили тавачҷӯх мебошад. Кувваи Антей то даме мағлубнашаванда аст, ки ӯ бо модар-замин зич пайваста буд. Геракл ӯро фақат баъди аз замин бардоштан мағлуб мекунад. Истифодаи афсонаҳо дар назми руси қадим низ хеле вусъат дошт. Афсонаҳои халқи рус бо номи **былины**, яъне сурудҳои эпикӣ шӯҳрат доранд. Воқеаҳои таърихӣ дар онҳо дар асрҳои 11—16 ва 17—19 аз тарафи халқ эҷод шудааст. Дар ин достонҳо бештар образҳои баҳо-дурони халқӣ, ки ба муқобили аъёну ашроф ва ҳокимон му-бориза бурдаанд, чун ҳомии ҳаёту меҳнати мардум тасвир ёф-таанд. Намоёнтарини афсонаҳо — достона «Илья Муромец ва Соловей ғоратгар», «Садко», «Василий Буслаев» ва «Алёша Попович» мебошад.

Афсона ва ҳикояҳои халқӣ ба шоирон ва нависандагони тоҷик ҳамчун материали пурқиммат ёри кулӣ расонидаанд, ки онҳо дар асрҳои гуногун асарҳои пурмазмун эҷод намоянд. Адибони гузашта ҳақиқати ҳаётро, ки дар осори даҳанакии халқ, ба шакли романтикӣ — ҳаёлу орзу акс меёфт, ба чашми хирад санҷида, моҳирона истифода мебуданд. Санъаткорони классики форсу тоҷик асосан аз сарчашмаи эҷодиёти халқӣ визо мегирифтанд, афсонаю ривоятҳои эҷодиёти фолклориро бо дурри маънӣ суфта ҷило медоданд. «Офариннома»-и Абу-шақури Балхӣ, «Гушtosпнома»-и Дақиқӣ, «Шоҳнома»-и Фир-давсӣ, «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Бустон» ва «Гу-листон»-и Саъдӣ, «Рисолаи дилкушо»-и Убайди Зоконӣ, «Ба-ҳористон»-и Ҷомӣ ва осори бисёр адибони сағиру қабир шохиди ин даъво шуда метавонанд. Як қатор асарҳои таърихӣ ва тазкираҳо ҳам аз афсонаю ривоятҳо саршоранд. Ғайри ин, маҷ-мӯаҳои махсуси афсонаҳо, монанди «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт»-и Авфӣ, «Самаки айёр», «Ҳотами Той», «Чор дарвеш», «Се дар-веш» «Ҳазору як шаб» ва амсоли ин маълуманд.

Адабиёти советии тоҷик анъанаи неки адибони гузаштаро дар қорн истифодаи материали фолклор идома додааст. Дар

шароити нави ҷамъияти сотсиализми ҷаиятпарвару демократӣ, ки тамоми орзуҳои инсонӣ бояд ба ҳақиқат табдил ёбад, доираи истифодаи фольклор дар адабиёти советӣ, аз ҷумла дар адабиёти советии тоҷик маҳдуд намегардад. Устодон С. Айни, А. Лоҳутӣ ва пайравони онон дар ин самт хеле тағйирот овардаанд ва оварда истодаанд. Аз асарҳои насри романҳои С. Айни «Доҳунда», «Ғуломон» ва «Ёддоштҳо», романи сегонаи Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», Р. Ҷалил «Шӯроб», С. Улуғзода «Фирдавсӣ» Р. Ҳодизода «Ситорае дар тирашаб», аз назмҳои дostonҳои А. Лоҳутӣ «Ватани шодӣ», «Тоҷ ва байрақ», «Сафари Фарангистон», «Паҳлавон Ошӣ», «Достони Мардистон», «Пари бахт», дostonҳои М. Турсунзода «Ҳазон ва баҳор», «Писари Ватан», «Ҳасани аробакаш», «Аз Ганг то Кремль», М. Миршакар «Чашма ҳикоят мекунад», «Қишлоқи тиллоӣ», «Дашти лаванд», «Исьёни хирад», Мӯъмин Қаноат «Суруши Сталинград», «Ситораи Исмаи» ва дигарҳо бо афсонаю ривоятҳои халқӣ пурмазмун гардидаанд.

Масал (басня) яке аз машҳуртарин жанрҳои эпикӣ мебошад. Масал ба тариқи ривоят ё драмаи хурде, ки иштирокчиёни муайян дорад, сохта мешавад. Яке аз хусусиятҳои барҷастаи масал ҳаҷвомезии он аст, ки одамо ба ханда меорад. Ба қавли А. И. Герцен, ханда бар зидди кӯҳнақолаҳои ҳаёт аслиҳаи пурқувват мебошад. Гоголь гуфтааст: каси аз ҳеч чиз нагарсанда ҳам аз ханда ба тарсу ларз меояд. Масал бояд дорои хусусиятҳои шӯҳшангии оддӣ зебо, дилорони табиӣи халқӣ, таъсирбахш ва пурмазмун бошад.

Масал ба воситаи мазҷ ё рамз гуфта шуда, идеали муайян ва панду насиҳатро ифода менамояд. Рамз дар образҳои паррандагон, ҳайвонот, одамон, чизу ашё тасвир меёбад. Образҳои рамзӣ ҳам типҳои иҷтимоӣ ва ҳам тарафҳои маишии рӯзгорро таҷассум менамоянд.

Ин шакли адабӣ нахустин бор дар Юнони қадим пайдо шуда, сонитар дар Ҳиндустону Хитой ва баъд дар мамлакатҳои Аврупо паҳн мегардад. Дар масалҳо қаҳрамонон бештар аз олами ҳайвонот ва паррандагон мебошанд. Дар масалҳои Эзоп (Юнони қадим), китоби масалҳои ҳиндӣ «Панҷатантра» («Панҷ китоб»), дар масалҳои форсӣ тоҷикӣ — «Чомеъ-ул ҳикоят», «Қалила ва Димна», «Анвори Сухайлӣ», «Баҳориёт», масалҳои нависандаи франсуз Лафонтен, инчунин дар масалҳои масалнависони маъруфи рус Крылов, Демьян Бедный, Сергей Михалков ва дигарон асосан образҳои ҳайвонот ва паррандагон, мисли хирс, шер, гург, шағол, барра, зарғӯш, марқаб ва ғайра амал карда, фикру мулоҳизаҳои санъаткорон тавасути онҳо баён гардидаанд.

Дар масалҳои замони мо дар баробари ҳайвонот ва паррандагон образҳои табиат, чиз ва ашё низ истифода мешаванд, Крылов образҳои ашёиро камтар, аммо образҳои ҳайвоноту

набототро бештар кор фармудааст: «Барғо ва решаҳо», «Дарахти булут», «Квартет» ва ғайра. Образҳои чизу ашё бештар дар масалаҳои Д. Бедный («Чумча», «Шамъ», «Муза ва мӯкӣ», «Кларнет ва най») инчунин дар масалҳои Сергей Михалков («Сӯм ва доллар», «Винтча», «Москвич», «Победа» ва ғайра) дида мешаванд.

Масалҳо одатан дар шакли шеър ва мухтасару пурмазмун навишта мешаванд. Баъзан онҳо бо шеъри озод ва баъзан бо наср ҳам таълиф меёбанд. Белинский масалро мазҳакаки хурд номида, диалогро дар он воҷиб медонад. Масал ба назми халқӣ хеле наздик аст. Дар охири масал аксар ҳулосаи мақсад (**мораль**), бо иборати дигар, ҳикмати масал дода мешавад.

Дар адабиёти тоҷик чунин афсонаҳои халқӣ, монанди «Бузак», «Чумчуқак» ва дигарҳо хусусиятҳои масалро доранд.

Бо ҷалб намудани образҳои ҳайвонот дар адабиёти китобии халқӣ тоҷик бисёр масалҳоро дучор кардан мумкин аст, ки машуртаринашон инҳоянд: «Қалила ва Димна», ки яке аз вариантҳои он мансуби қалами устод Рӯдакӣ буда, аз тарафи ӯ ба назм оварда шудааст; «Муш ва гурба»-и Убайди Зоконӣ; як қатор ҳикоятҳои тамсилии Абдураҳмони Ҷомӣ дар «Ҳафт авранг» ва «Баҳористон», «Баҳориёт»-и Сайиди Насафӣ ва дигар. Ба «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ ва «Маснави маънавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ низ масалҳои бисёре дохил шудаанд. Инак, порчае аз «Ахлоқи мӯҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Қошифӣ, ки боби «Ҷидду ҷаҳд» оварда мешавад. Дар ин ҷо ҷиҳатҳои мусбати ғайрату кӯшиши одамии дар муқолаи мурғ ва мӯр баён мегардад.

«Ҷидд, дар қори ба даст овардани орзуҳо саъй қардан аст. Ҷаҳд, барои касб намудани мақсад ва эҳтиётот ранҷ бурдан аст. Ҷидду ҷаҳд... тобеи ҳиммат мебошад. Ҷарҷанд ҳиммат олитар бошад, ҷидду ҷаҳд дар талаб бештар воқеъ мешавад. Бояд марди баландҳиммат аз бори машаққат натарсад...

Агар ба ҷаҳд домани мақсуд ба даст ояд, ҳушо комёбӣ ва гар наёяд, узри ӯ дар назди оқилон қабул аст ва дар талаби қори бузург олиҳиммати ӯ ба ҳама ошкор ҳоҳад шуд.

Дар талаб мекушам ар ёбам зихӣ бахти баланд,
Вар наёбам узри ман уфтад бузургонро писанд.

Дар қиссаи донишмандони ҳинд гуфта шудааст, ки: мӯре қамари ҷаҳд барбаста буд ва ба тӯдаи ҳоке, ки гирифта бурдани он ба одамииён ба кулфат муяссар мешуд, зарра-зарра мебурд ва ба тарафи дигар мерехт. Мурғе аз пеши ӯ мегузашт, дид, ки чизе заифу лоғар ба тамоми хушхӯлӣ дасту по мезад ва дар гирифта бурдани он ҳок ҷидди тамом ва ҷаҳди лонке ба ҷо меовард.

(Мурғ) гуфт:

— Эй вучуди заиф, пайкари лоғар, ин ҷӣ қор аст, ки пеш

гирифтай? Ва ба ин кори душвор чаро ин қадар ҳавсала кардай?

Мур гуфт:

— Ман яке аз чинси худро талаби дидан кардам, ӯ ин шартро пеш гузошт, ки агар фикри дидани мо дошта бошӣ, қадам бинех, ин тӯдаи хокро аз раҳгузар бардор. Инак омодаи он кор шудам ва мехоҳам, ки ба он икдом намуда, аз ӯҳдаи аҳд бароям.

Мур гуфт:

— Ин хаёле, ки ту мекунӣ, ба қадри орзуи ту нест ва ин коре ки мекунӣ, ба қуввати бозуи ту нест.

Мур гуфт:

— Ман ба ин кор қасд кардаам, чидду қаҳд пеш ниҳодаам, агар пеш барам, хушо некбахтӣ ва гар не маро маъзур медоранд:

Домани максуд агар орам ба каф,
Аз ғаму андуҳ монам бартараф.
В-ар нашуд аз қаҳди ман коре ба ком,
Ман дар он маъзур бошам, вассалом!»

Дар ин байтҳо ҳикмати масали мазкур баён ёфтааст, ки дар зиндагӣ қаҳд карданро зарур медонад.

Абдурахмони Чомӣ ба ҳаққи одамони бадаъмол, пастинат ва қасосгир ҳикояти тимсилиеро аз рафтори каждому сангпушт оварда, нишон медиҳад, ки ин гуна шахсон ба ивази тарахҳуми дигарон чӣ тавр ноқасӣ зоҳир мекунанд. Ӯ бо хулосаҳои хирадмандона ба хонанда дастур медиҳад, ки бо ин тариқ шахсон чӣ хел рафтор кардан лозим аст. Инак, ҳикоят: «Каждуме захири мазаррат¹ дар пеши азимат² сарф кард. Ногоҳ бар лаби обе расид. Хушк фуру монд, на пой рафтан ва на рои боз гаштан. Сангпуште ин маъниро аз вай мушоҳида кард, ба вай тарахҳум намуд ва бар пушти ҳудаш савор кард ва худро дар об андохта, шинокунон рӯ ба ҷониби дигар ниҳод ва дар он асно овозе ба гушаш расид ва дид, ки каждум чизе бар пушти вай мезанад. Пурсид, ки ин чӣ овоз аст. Каждум ҷавоб дод, ки ин овози неши ман аст бар пушти ту. Ҳарчанд медонам, ки бар он коргар намеояд, аммо одоби худро наметавонам гузошт, ҷунони гуфтаанд:

Ф а р д:

Неши ақраб на аз раҳи кин аст,
Муқтазон³ табияташ ин аст.

Сангпушт бо худ гуфт, ки ҳеч бех аз ин нест, ки ин бадсириштро⁴ аз ин ҳӯи бад бираҳонам ва некӯсиратонро⁵ аз осе-

¹ Мазаррат — зараррасонӣ.

² Азимат — қасду ният.

³ Муқтазо — хоҳиш, талаб, тақозо.

⁴ Бадсиришт — бадасл, бадғумон.

⁵ Некӯсиршт — некӯафъол, некӯ.

би¹ вай халосӣ диҳам. Ба об фуру рафт ва каждумро мавҷ бирабуд.

Китъа

«Хар овоне², ки дар ин базмғахи шарру фасод
То зи сад хилла ба хар лаҳза аз ӯ соз диҳанд,
Бех аз он нест, ки дар мавҷи фано ғӯта занад
Вай зи бадхулкӣ худ, халқ аз ӯ боз раҳанд».

Асарҳои револютсионӣ-романтикӣи М. Горький «Суруд дар васфи Мурғи тӯфон» ва «Суруд дар васфи шаҳбоз» — намунаи масалҳои ҳозирзамонанд. Аз шоиру нависандагони советии тоҷик ба калами А. Лохутӣ, М. Турсунзода, А. Дехотӣ ва М. Миршакар бисёр масалҳо мансубанд. Чунин шеърӯ дostonҳои А. Лохутӣ «Шамъу парвона», «Се қатра», «Кӯҳ ва оина», «Мӯр ва офтоб», «Достони нахру бар», «Кулоҳ ва асал», «Паҳлавон Оштӣ», «Парии баҳт», шеърӣ Турсунзода «Уқоб», бобҳои дostonи ӯ «Аз Ганг то Кремль» — «Ҳикояти мурғи тазарв», «Нидои замин» ва манзумаи М. Миршакар «Тарсонҷак ва тир» ба усули тамсил навишта шудаанд.

Новелла Новелла ҳикояи ҳикматомезест ҳаҷман хурд ва аз ҷиҳати мундариҷа пурмазмун. Дар новелла дар бобати фақат як мавзӯӣ, як воқеа ва ё як шахс суҳан меравад. Новелла ҳанӯз дар замонҳои Юнони қадим бо вучуд омада, мустақил набуд. Вай ҳамчун лавҳа ва эпизодҳои ҷудогона дар дохили асарҳои қалон ва ҷангномаҳо оварда мешуд. Новелла аввалин бор дар «Одиссея»-и Ҳомер истифода шудааст.

Дар асри XIV Бокаччо³ новелланависиро аз ҷиҳати шакли мазмун тараққӣ дода, маҷмӯаи новеллаҳои шро таҳти унвони «Декамерон» мерос гузошт. Намунаи беҳтарин новеллаҳои Бокаччо боиси инкишофи ин шакли адабӣ дар бисёр мамлакатҳои Ғарбии Аврупо шуд. Дар асри XIX новелла ба ду равиҷ тараққӣ кард. Нависандагони франсуз Оноре де Бальзак (1799—1850), Проспер Мериме (1803—1870) новеллаҳои реалистиро вусъат дода бошанд, нависандагони немис Людвиг Тик (1773—1853), Людвиг Арним (1781—1831) ва Эрнест Гофман (1776—1822) новеллаҳои романтикӣ эҷод намудаанд.

Дар адабиёти рус А. С. Пушкин бо новеллаҳои реалистонааш «Овози тир» ва «Назоратчи истгоҳ» ба ҳикояҳои халқии инсондӯстона, ки аз ҷиҳати шакл содда ва дастраси оммаи васен хонандагон мебошанд, асос гузоштааст. Дар охири асри XIX Антон Павлович Чехов новелларо ба дараҷаҳои баланди санъатварӣ расонд. Шоҳкориҳои нависанда дар роҳи тараққии ин шакли адабӣ на фақат дар мухтасарбаёнию сермаъноии он

¹ Особ — зарар, зиён.

² Овом — вақт, ҳангом.

³ Джованни Бокаччо (1313—1375) — яке аз нависандагони италийёвист, ки ҳамчун инсонпарвар ва ҳақиқатнигор шӯҳрат дорад.

зохир шудааст, инчунӣ ӯ имкониятҳои идеявӣ бадеи новелларо бойтар гардонид, ба шакли нави он — **новеллаи лирикӣ** асос гузошт. Ин гуна новелла ҳам соҳиби шеърӣ, лиризм, психологизм, юмор ва ҳам соҳиби мазмуни прогрессивии ҷамъиятӣ мебошад.

Дар адабиёти классикии тоҷик «Гулистон»-и Саъдӣ, «Бадоеъ-ул-вакоеъ»-и Зайниддин Восифӣ, «Наводир-ул-вакоеъ»-и Аҳмади Дониш, «Наводири Зиёя»-и Садри Зиё ва дигарҳо аз ҳикояҳои мухтасари пурҳикмат иборатанд. Новеллаҳои ба худ хоси классикони мо, ки баъзан характери ёддошти доранд, аз рӯи материалҳои ҳаёти ва фактҳои аз сар гузарондаи ҳуди нависандагон идеяҳои пешқадами ҷамъиятиро таҷассум намудаанд.

Максим Горький асосгузори новеллаҳои замони нави советӣ шинохта шудааст. Аз солҳои 90-уми асри XIX сар карда, Горький новелла ва ҳикояҳои романтикӣ реалистӣ зиёде ба вуҷуд овардааст, ки онҳо соҳту низоми ҳаёти буржуазиро маҳкум карда, тантанаи озодӣ ва адолати иҷтимоиро инъикос кардаанд. Горькийи ҷавон дар новеллаҳои ҳикояҳои романтикӣ «Макар Чудра», «Қампири Изергиль», маҷмуаи «Очеркҳо ва ҳикояҳо» ва ҳикояҳои реалистӣ — «Емельян Пиляй», «Бобо Архип ва Лёнка», «Қоновалов», «Ситезакор» ва ғайра ба воситаи образҳои афсонавӣ фольклорӣ, рамзӣ ва ҳаёти саъю қушиши революсионӣ худро зохир карда, пролетариати русро ба мубориза барои озодӣ даъват кардааст.

Нависандагони советӣ Всеволод Иванов, Николай Тихонов, Всеволод Вишневский, Сергей Антонов дар ин соҳа муваффақиятҳои бузург ба даст овардаанд.

Дар адабиёти советии тоҷик устод С. Айни яке аз новелла-нависҳои барҷаста шинохта шудааст, ӯ «Ёддоштҳо»-яшро бо новелла ва ҳикояҳои ҳикматомези шавқовар зеб додааст. Ҳамчун пайравони устод Чалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил ва Фазлиддин Муҳаммадиев ҳамчун новелла ва ҳикоянавис шӯҳрати калон доранд. Махсусан новеллаҳои Р. Ҷалил аз омӯзиши анъанаҳои неки А. Чехов хабар медиҳанд. Новелаи дар маҷмуаи ҳикояҳои Ҳаким Қарим «Ҳикояҳои хурд» (1935), Р. Ҷалил «Ҳисса аз қисса» (1941), «Ҳикояҳои замони ҷанг» (1944), «Умри дубора» (1944) бисёр дучор меояд.

Латифа Дар байни халқ ҳикояҳои хурди ҳазломез ва ҳаҷвие шӯҳрат доранд, ки онҳоро латифа (анекдот) меноманд. Латифаҳо аз замони қадим ба адабиёти хаттӣ тоҷик роҳ ёфтаанд. Дар «Маснавий»-и Ҷалолиддини Румӣ, асарҳои Саъдӣ, Убайди Зоконӣ, Ҷомӣ ва дигарон латифаҳои халқӣ зиёдеро дидан мумкин аст.

Латифаҳои халқӣ тоҷик асосан бо номҳои Афандӣ (Ҳоча Насриддин) ва Мушфиқӣ вобаста буда, онҳо ҳамчун қаҳрамонони ин гуна ҳикояҳо амал мекунанд. Авфии Бухорӣ дар асари худ «Ҷавомеъ-ул-ҳикоёт ва лавомеъ-ур-ривоёт» (асри XIII),

Убайди Зокони дар «Рисолаи дилкушо» (асри XIV) маҷмуаи латифаҳои халкиро ҳамчун овардаанд. Абдусалом Дехотӣ дар замони мо маҷмуаи «Латифаҳои халқии тоҷик»-ро тартиб додааст. Устод Айни дар романи «Ғулмон» латифаҳои ба маънӣ иҷтимоии гуногунро моҳирона қор фармудааст.

Ҳикоя Агар сюжети новелла дар асоси як воқеа сохта шавад, ҳикоя якҷанд воқеаю ҳодисаро дар бар мегирад. Ҳикоя, ки доираи мавзӯро васеътар аст, масъалаҳои рӯзмарро ба маркази диққат ғузошта, дар ҳадди муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҷиҳатҳои муҳими маишати одамон дахл мекунад. Ҳикоя воқеаҳоро муфассал ва ҳаётӣ тасвир намуда, мавзӯро бо истифодаи ҳаёли бадеӣ ва композицияи муайян ҳал менамояд.

Ҳикоя — Жанри ҷанговари адабиёти бадеист. Вай ба навишанда имконият медиҳад, ки ба ҳамаи ҳодисаҳои ҷамъиятӣ ҳамовозӣ намояд. Мушқилписандии ҳикоя аз он ки масъалаҳои муҳими имруза ҳаёти муосирро бояд мухтасар ва возеҳ дар якҷанд саҳифаи пурмағзу сермаъно бо образи портретҳои боварибахш инъикос кунад. Ҳамин тавр, муаллиф дар мисоли ягон воқеаи хурди «назарногир» орзуи омили бузурги одамони советиро, ки ҳатмӣ онро ба даргоҳи бахту саодат мерасонад, бо завқи тамом ба таҳлил гирифта, дилҳои хонандагонро тасхир менамояд.

Устодони ҳикоя дар адабиёти классикии рус Лев Толстой ва Антон Чехов шинохта шудаанд. Ҳикояи «Марги Иван Ильич» — маҳсули қалами ӯ чун шоҳасари беназир баҳо гирифтааст. Дар он ҳам забону услуб, ҳам ғояи фалсафӣ, ҳам нозукадоию олиммати ва серҳаракатӣ амалиёт ба ҳам омадаанд. Дар адабиёти классикии тоҷик «Чор дарвеш» ва «Се дарвеш» баъзе сифатҳои маҷмурро дар бар доранд.

Дар адабиёти советӣ М. Горький, М. Шолохов, Н. Тихонов, М. Пришвин ва дар адабиёти советии тоҷик С. Айни, Ҳ. Қарим, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, А. Дехотӣ ҳикоянависи моҳир мебошанд. Ҳ. Қарим ба ғайр аз «Оқшуда» (1930) боз маҷмуаи ҳикояҳои «Садон рӯзо» (1933), «Ҳикояҳо» (1935) навиштааст. Ҳикояҳои Ҷ. Иқромӣ «Равон озори туро надоштан», «Ҷавоби муҳаббат», «Интизорӣ» ва дигар дар маҷмуаи ӯ «Ҳикоя ва очеркҳо» (1960) ҳам оварад шудаанд. Ҳикояҳои Р. Ҷалил дар маҷмуаҳои ӯ «Шеърҳо ва ҳикояҳо» (1939), «Умри дубора» (1949), «Баҳор» (1950), «Ҳикояҳо» (1954) ва «Шикасти тилисмот» (1964) нашр шудаанд. Ҳикояҳои ҳаҷвии А. Дехотӣ «Қаромоти охири», «Мошинаи тарҷима», «Қиссаи номмонӣ», «Қурбони Лайлатулқадр» ва дигар пурра ба талаботи ин жанр ҷавоб медиҳанд. Дар китоби Ф. Ниёзӣ «Интиқоми тоҷик» (1947) бо ҳикояҳои «Фарзанд», «Писари ман», «Дидор», ки дар асоси хотираҳои фронтӣ навишанда таълиф ёфтаанд, шинос шудан мумкин аст. Маҷмуаи Пулот Толис «Ҳикояҳои даҳсол» (1957) беҳтарин намунаи

эчодиёти ин нависандаи ҷавони боистеъдод мебошад. Нависандагони муосири тоҷик низ мисли Ф. Муҳаммадиев, М. Начмидинов, А. Баҳорӣ, Ю. Ақобиров, М. Хоҷаев, У. Қўҳзод, Б. Насриддинов, Сорбон, Ҳ. Содик, Саттор Турсун, Адаш Истад ба эчоди ҳикоя бисёр майл доранд.

Очерк яке аз намудҳои асарҳои эпикӣ мебошад. Очерк аз ҳикоя бо он фарқ дорад, ки дар вай асосан воқеаҳои ҳақиқии зиндагӣ, одамони зинда аз рӯи мушоҳидаҳои бевоситаи нависанда ба таври бадеӣ таҷассум меёбанд. Бофтаи бадеӣ, тахайюлот дар очерк хеле кам истифода мешавад. М. Горький гуфтааст, ки очерк ҳамчун жанри адабӣ дар байни ҳикояю тадқиқоти илмӣ меистад. Фактҳои ҳаёт, ҳақиқати зиндагӣ дар очерк айнан тасвир меёбад. **Очеркҳо чанд хел мешаванд: очеркҳои илмӣ, таърихӣ-этнографӣ, образнокӣ-публицистӣ, ахборотӣ-тасвирӣ, шарҳдиҳанда ва ғайра.** Мувофиқи талабот ва зарурияти инъикоси материали соҳаҳои гуногун очеркҳо шакли илмӣ ё бадеӣ мегиранд.

Очеркҳои бадеӣ, ки аз қабилҳои асарҳои бадеианд, бо вучуди така доштан ба одамон ва ҳодисаҳои реалии ҳаёт, ба қоидаҳои муайяни адабиёти нафиса ҷавоб медиҳанд. Онҳо характерҳои типиро дар вазъияти типӣ мекушоянд. Масалан, дар очеркҳои солҳои ҷангии Сотим Улуғзода «У шаҳри Лениро мудофиа мекунад», «Қаҳрамони Днестр, Висла ва Одер», Павел Лукинцкий «Тешабой Одилови ленинградӣ» ё дар ҷунин очеркҳои Фотех Ниёзӣ «Қабири Ҳонӣ», «Азими мерган», «Пӯлод писари Голиб» қорнамоиҳои беназури бехтарин фарзандони халқи тоҷик дар вазъияти Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба назар намоён мегардад. Р. Чалил дар очерки «Писарчон» амалиёти баҳодурунаи тўпчи Муҳаммадӣ Иброҳимов, дар очерки «Қаҳрамони Исмоили сомғорӣ» маҳорати ҷанговари Исмоил Ҳамзаалиевро нишон медиҳад. Ҷ. Иқромӣ дар очерки «Қаҳрамони қанори Днепр» ҷаҳду ҷадали Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Домуллоҷон Азизовро ва дар очерки «Достони марди таншикан» ҷасорату диловарии Қаҳрамони Иттифоқи Советӣ Ҳодӣ Кенчаевро нақл кардааст. Дар китоби очеркҳои Ф. Ниёзӣ «Дирӯз, имрӯз, фардо» (1964) ки шаш очерк ҷамъ оварда шудааст, нависанда дар бораи ҳаёти имрӯзаи халқи советӣ, халқи тоҷик ва мардуми мамлакатҳои хориҷӣ маводи саҳеҳ дода, фикру мулоҳизаашро дар ин хусус бо ҳулосаҳои барҷаста ҷамъбаст менамояд. Очеркҳои Ҷ. Иқромӣ ва Арнольд Одинцов «Аҷоиботи сафар», китоби очеркҳои Ф. Муҳаммадиев «Муҳочирон», очеркҳои А. Сидқӣ «Ҷураи деринаи ман», «Фарзанди замон» ва дигарҳо адабиёти тоҷикро дар ин жанр бой гардониданд.

Дар бораи инкишофи жанри очерк дар адабиёти тоҷики солҳои пас аз ҷанг ва оид ба фаъолияти шахсии худ дар ин жанр Ҷалол Иқромӣ навиштааст, ки нависандаи рус Арнольд

Борисович Одинцов¹ боиси пешравии завки очеркнависи як илла ҷавонон Фазлиддин Муҳаммадиев («Фаттоҳ ва Музаффар»), Аъзам Сидқӣ (Ҷӯра Сарқор»), Хабибулло Назаров «Дар ҷустуҷӯи Карим Девона» ва дигарон гардид. «Арнольд Борисович,— мегӯяд Ҷ. Иқромӣ,— бо ман ҳам қор қард. Мо дар боран кӯхистони Тоҷикистон як китоби очеркҳо навиштанӣ шудем. Бо ҳамин мақсад ба вилояти Кӯлоб, ба райони Данғара, ба Помир, то ба Помири Шарқӣ саёҳат қардем. Дар натиҷа китобҳои «Аҷиботи сафар» ва «Дар домани офтоб» ба майдон омаданд... Ин асарҳои моро ҳам дар Душанбе ва ҳам дар Москва ҷоп қарданд ва ханӯз бӯи хуши ин эҷодиёт аз байн нарафтааст»².

Очерк низ ба мисли дигар жанрҳо бо мурури замон, мувофиқи талаботи давр таҳаввулоте мебинад. Намунаи очеркҳои тозаи бадеию сиёсӣ ва публицистиро дар ду китобе, ки ба забони русӣ таҳти унвони «Аз Норақ то Роғун» (От Нурека до Рогуна», Москва, 1978) «Ҳасби ҳоли кӯхистон» («Биографии вершин, Душанбе, 1981) нашр гардидаанд, дидан мумкин аст. Устоодни ин жанр — Константин Симонов, Владимир Тендряков, Б. Агапов, Я. Ильин, Савва Дангулов, Ҷалол Иқромӣ, Мӯъмин Қаноат, Ибод Файзулло, Бобо Насриддинов, Мутелло Начмиддинов ва дигарон бо омезиши унсурҳои очерку ҳикоя, ёддошту публицистика мавқеи муҳими иншооти нодирӣ замон будани Норақу Роғунро дар комплекси территориявию истеҳсолии ҷануби Тоҷикистон нишон додаанд.

ГЭС-ҳои Норақу Роғун, ки дорои қувваи энергияи беназир буда, дар Осиёи Миёна ягонаанд, на танҳо заминҳои лабташанӣ Данғараю Бешкент, Ёвон ва дигар биёбонҳои хушқу бекорхобидаи республикамон, дашту ҷулҳои ҷонсӯзи як қатор республикаҳои бародариро низ сероб менамояд, боиси боигарии хоҷагии халқи ватан мегарданд.

Ин сохтмонҳои азими даврон инчунин мактабест дар тарбияи ҳиссиёти интернационалии бинокорони он, ки аз намояндагони 40 миллат иборатанд ва маҳсусан дар тавлиду тарбияи коргарони техникадони тоҷик роли қалон бозидаанд. Интернационализм дар ин мавзӯе хеле анъанаҳои навро ба вучуд овард. Ба ҷуз дустию хешовандии ветеранҳою ҷавонон дар иду тую сурур ва дар концертҳои рӯзи истироҳат дутору танбӯрро баяну балалайка, рақсҳои тоҷикию ўзбекию арманиро рақсҳои русию украинӣ ва дигар иваз мекунанд. Ҳама баробар аз онҳо

¹ Арнольд Борисович Одинцов — очеркнависи номӣ бо ташаббуси Иттифоқи нависандагони с. ИҶШС ва Тоҷикистон ба Душанбе омада, то охири умраш ин ҷо зиндагӣ ва қор мекард.

² Ҷ. Иқромӣ. Шонстан ибрат (як шахс, агар доно ва тавоно бошад, ҷандин нафарро аз пай худ мебарад). «Маданияти Тоҷикистон», 1983, 11 ноябрь.

завк мегиранд. Дар дастурхондорӣ ва меҳмонпарварӣ низ ин дар ҳар хонаю хавлӣ ба назар мерасад.

Очеркҳои зикршуда ин ҳама афзалияти фаъолияти даст-чамъиро дар иншооти чамъияти сотсиалистӣ бо тамоми айни-ят ба тасвир гирифтаанд.

Инак, нависанда дар ин намуди наср образҳо ва чамъбаст-хояшро бештар на ба воситаи фантазия (тахайюлот), балки дар асоси ҳуҷҷатҳои мавҷуда ва мушоҳидаҳо бевосита ба вучуд овардааст. Бинобар ҳамин ҳам очерк яке аз шаклҳои фаъолу оперативӣ доништа шуда, ба ҳар воқеаи ҳаёт мудохила мекунад.

Публицистика ва асарҳои публицистӣ

Публицистика ба очерк наздик мебошад. **Публицистика** калимаи лотинӣ буда маънои «чамъиятӣ» ё «ичтимоӣ»-ро дорад. Публицистика ҳам чун як жанри насри адабӣ асосан мавзӯҳои зарури замонавиро ки ба воқеаҳои чамъиятию сиёсӣ дахл доранд, мавқеи муҳокимаю мувоҳиса қарор медиҳад. **Асарҳои публицистӣ ду хел мешаванд: яки онҳо мақолаҳои газетавию журналі (махсусан сармақола ва обзор), ахбороту очеркҳо, памфлету фельетонҳо, тақризу даъватномаҳо мебошанд, ки характери сиёсӣ-ичтимоӣ дошта, мақсади публицистиро доир ба масъалаҳои муҳимми давлату чамъият ифода менамоянд; дигаре — публицистикан бадеӣ аст, ки бо вучуди ба қонунияти асари бадеӣ тобеъ буданаш, мавзӯҳои сиёсии ҳозирзамонро ба тарзи хос ба музокираю муҳокима мегирад.**

Публицистика дар ду намудаш ҳам **солномаи ҳозирзамон** доништа шудааст. Дар осори публицистии санъаткорона иншошуда дар баробари ақидаҳои реалистии имрӯза фардон зиндагӣ ва ояндаи халқ, низ ба тарзи романтикӣ тасвир меёбад. Публицистика аз қабилӣ жанрҳои чанговарона ба шумор рафта, роли муаллиф дар он мавқеи ҳалқунанда дорад. Муаллиф дар публицистика — дилу рӯҳ аст, ки бе онҳо зиндагӣ нест. Муаллиф дар публицистика, ки шомили — фарогирандаи ақолиди муайяни идеологию эстетикӣ ва ҳаётию иқдисодӣ мебошад, дар айни замон ҳамчун иштирокчи бевоситаи тақдиру зиндагии конкретӣ инсон ва ин ё он шахс хурӯҷ мекунад.

Ба ҳамин тарик, публицистика сухани ошқору рӯшодгӯӣ буда, ба санадҳо таъя дорад. Публицистика ба кадом аз ду шакле, ки ҷараён кунад, бояд мадду ҷазри зиндагию объективона, аз рӯи талаботи ҳамзамонон бо ҳуҷҷатҳои раднашаванда нишонрас инъикос намояд.

Пленуми декабрӣ (соли 1990) ҚМ ҲКШ хизмати адабиёту санъати советиро дар ҳаёти маънавии чамъият сазовор қайд намуда, таъкид кард, ки ҳар эҷодкор ҳангоми тиълифи асар, пеш аз ҳама, бояд ба мавқеи граждании худ ва қаҳрамонон, фаълмандии иҷтимоию ҳисси масъулиятшиносии онон аҳамияти ҷиддӣ диҳад. Ин нукта дар нутқу музокираҳои донишмандон басо возеҳ ифода шудааст. Аз ин рӯ, осори таъ-

рихию қахрамонӣ, воқеию бадеии муосир ва дигар низ бояд аз «ғоянокӣи баланд, устувориӣи мавқеъ ва часорати андешароӣи»-и жанри публицистӣ, ки қошифу байроқбардори сулҳу амният дар адабиёт аст, саршор бошад.

Намояндагони барҷастаи публицистикаи сиёсӣ ва илмӣи марксист — В. И. Ленин, В. В. Воровский, М. С. Ольминский (Александров), А. В. Луначарский шинохта шудаанд.

Намояндагони барҷастаи публицистикаи бадеӣ дар адабиёти советӣ Максим Горький, Илья Эренбург, Алексей Толстой ва Михаил Шолохов доништа шудаанд. Ашғори револютсионии В. Маяковский намунаи нави назми публицистӣ. М. Горький ва В. Маяковский дар асоси анъанаҳои пешқадами адабиёти рус адабиёти публицистӣи бадеие эҷод намуданд, ки он сифатан нав буда, бо забони образнокӣ хул ба пролетариат хизмат мекунад. Ҳаҷвномаҳои Горький «Шаҳри шайтони зард», «Ҳамроҳи кистед, устодони маданият?», як қатор шеърҳои тундүтези публицистӣи Маяковский ба мисли «Паспорти советӣ», «Зани парижӣ», «Сиёҳу сафед», «Америкаро кашф кардани ман», «Пули Бруклин», «Бродвей» ва ғайра бо хусусиятҳои навоариашон беҳтарин жанри публицистикаи нави сиёсӣи бадеӣ шинохта шудаанд.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ публицистика хеле авҷ мегирад. Нависандагони советии рус А. Толстой, И. Эренбург, М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев, К. Симонов, Б. Горбатов, Б. Полевой яқоя бо қаламкашонӣ намоеӣи республикаҳои миллӣ бо мақолаҳои пурдалели публицистӣи худ нисбат ба фашизми ғаддор ҳисси адоват ба вучуд меоварданд. Холо дар публицистикае, ки хусусияти байналхалқӣ дошта, ба мавзӯҳои умумиҷаҳонӣ дахл мекунад, мавқеи воқеанигорони советӣ Юрий Жуков, Валентин Зорин, Генрих Боровик, М. Львов, Николай Грибачев, Геннадий Герасимов ва баъзе дигарон намоеӣи аст.

Публицистика дар адабиёти тоҷик ба мафҳуми пуррааш пас аз Революцияи Қабирӣ Октябр пайдо шуд. Садриддин Айнӣ бо аввалин такризу мақолаҳои барои инкишофи публицистика низ дар адабиёти советии тоҷик асос гузошт. Мақолаҳои проблемавии ӯ «Қавми тоҷик ва рӯзнома», «Тоҷикони кӯхистон», «Қобилияти ташкилотӣ дар тоҷикон» ва ғайра, ки дар солҳои 20-ӯм, дар айни ҳуш хуруши муборизаҳои синфӣ ба вучуд омада буданд, ба ҳифзи фатҳҳои револютсионӣ хизмат карда, ба ҳар гуна ақидаҳои зараровари миллатчиёни буржуазӣ ва пантуркистон зарбаҳои қонқоқ мезаданд. Фаъолияти публицистӣи устод Айнӣ дар замони Ҷанги Бузурги Ватанӣ хеле вуъат ёфтааст.

Дар зумраи адибони тоҷик Мирзо Турсунзода яке аз публицистҳои оташинсухан ба шумор меравад, ки дар нутқу мақолаҳои ва асарҳои бадеинаш душманони сулҳу амниятро беараҳмонаи қош кардааст. Ба қалами Турсунзода зиёда аз 200 ма-

колаи публицистӣ мансуб аст. Роли М. Миршакар, Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, М. Қаноат ва баъзеи дигарон дар инкишофи публицистикаи тоҷик калон мебошад.

Ба очерк ва публицистика наздик боз якчанд намуди дигари асарҳои эпикӣ адабӣ-бадеӣ мавҷуд аст: ёддоштҳо, фелетон, мурасалот ва ғайра.

Ёддошт

Ёддошт дар адабиёти илмӣ ва танкидӣ мемуар ном гирифтааст, ки он калимаи франсагӣ буда, маънои ёдбудро дорад. Ёддошт яке аз жанрҳои адабиёти ривоятӣ ба шумор меравад. Ин гуна асарҳо дар асоси саргузаштҳои худӣ нависанда ё аз рӯи он воқеаҳо, ки ӯ иштирокӣ ва шохиди он будааст, таълиф меёбанд. Ақсар дар ёддоштҳо ба воситаи образҳои зиндаю дилкаши бадеӣ манзараҳои васеи ҳаёти ҷамъиятӣ, сиёсӣ ва адабии ин ё он замон нишон дода мешаванд. Ёддоштҳои А. И. Герцен «Саргузашт ва орзуҳо» («Былое и думы») аз ҳамин қабил асарҳост. Дар адабиёти рус жанри ёддоштнависӣ хеле тараққиёфта мебошад. Бехтарини онҳо асари сегонаи Л. Н. Толстой «Бачагӣ», «Наврасӣ» ва «Ҷавонӣ», А. Толстой «Бачагии Никита», повести (сегонаи) тарчимаиҳолоии М. Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Университетҳои ман»; повести (чоргонаи) тарчимаиҳолоии Федор Гладков «Бачагӣ», «Зани озодиҳо», «Соли нек» ва «Ҷавонии бо ҷушу хуруш» ба шумор мераванд.

Дар адабиёти тоҷик низ ёддоштнависӣ аз қадим маълум аст. Намоёнтарини асарҳои ёддошти «Бобурнома»-и Заҳриддин Бобур, «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ, «Ҳамсат-ул-мутаҳайрин»-и Алишери Навоӣ, «Сафарнома»-и Носири Хисрав, «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддин Восифӣ, «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш, «Ғароиб-ул-хабар фӣ аҷоиб-ис-сафар»-и Возеҳи Бухорӣ, «Наводири Зиёия»-и Шарифзон маҳдуми Садрӣ Зиё, ки дар он асарҳои ёддошти ӯ «Латоифу мутоибот» ва «Тазкират-ул-ҳуқамо» дохил шудаанд, мебошанд.

Устод Айни бехтарин анъанаҳои ёддоштнависии адабиёти меросиро бо анъанаҳои хуби адабиёти революсионӣ ва советии рус пайваста «Ёддоштҳо»-и худро иборат аз 4 ҷилд таълиф кардааст. С. Айни чун М. Горький ва Ф. Гладков процесси пайдоиш ва ташаккули одами нав, ҷавонмарди аз байни халқ баромадаро дар заминаи васеи ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсии охири асри XIX ва ибтидои асри XX ақс кунонидааст.

Маҳорати ёддоштнависии С. Айни барои адибони тоҷик мактаби анъанаҳои неки пурсамар гардида, барои ба ин жанр муроҷиат кардан ба дигарон илҳом бахшидааст. «Саргузашти ман»-и А. Лоҳутӣ, повестҳои тарчимаиҳолоии С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо», Раҳим Ҷалил «Матҳои дил», Ҷ. Икромӣ «Устоди ман, мактаби ман, худи ман» ва «Айёми ҷавонӣ»-и М. Миршакар мисоли ин қабил асарҳост.

Ёддоштнависӣ дар назм ҳам мақом дорад. Бобҳои он ба тарҷиман ҳоли А. Лоҳутиро дар достони ӯ «Парин бахт», М.

Турсунзодаро дар «Хасани аробакаш» дидан мумкин аст. Достони Ғ. Мирзо «Асрор» сар то сар манзумаи тарчимаиҳолист.

Фельетон аз жанри хурдтарини асарҳои эпикӣ буда, аз калимаи франсавӣ — **варақа** гирифта шудааст. Фельетон чун як намуди махсуси

мақолаи газетавӣ аввалин бор дар Франсия эҷод ёфта, дар он рафтори ношоистаи баъзе одамони бадқирдор ва ё ҳодисаҳои носолиму нодурусти ҳаёти ҷамъиятӣ ҳаҷву истеҳзо мешавад. Фельетонро баъзан бо назм, аксар бо наср менависанд. Дар таърихи адабиёти советӣ фельетонҳои манзуми Д. Бедный, В. Маяковский ва С. Михалков, дар адабиёти тоҷик ин қабил осори М. Миршакар ва Б. Раҳимзода машҳуранд. Фельетоннависҳои номии мо Д. Заславский, Г. Рыклин, С. Нариньяни бо наср фельетонҳои байналхалқӣ навишта, сиёсати ҷоҳилонани душманони ватани советӣ ва сотсиализмро шармандаву беобрӯй мекунанд. Михаил Кольцов ҳамчун фельетоннавис шӯҳрати махсус дорад. И. Шатуновский ва Г. Герасимов низ дар саҳифаҳои газетаи «Правда» ва «Советская культура» бо фельетонҳои байналхалқӣ доимо баромад мекунанд.

Муросала

Муросала ё **муросалат** (муросалот—ҷамъ) низ

ба жанрҳои хурди эпикӣ дохил шуда, аз мактубнависӣ, муқотиба иборат аст. Мактуб ё нома нависихо дар байни шоирону нависандагон ва санъаткорони халқу миллатҳо аз қадим машҳур аст. Дар ин гуна муросалот бачуз муносибати шахсӣ ва рафокат, инчунин мувоҳисаҳои эҷодӣ ва баҳодиҳӣ ба асарҳои яқдигар, ки ба тақриз наздик аст, мушоҳида мешаванд. Дар муросаланомаҳо ба масъалаҳои гуногуни назарӣ-эстетикӣ низ дахл карда шуда, як навъ таъсиргузори ба усулу услуби ҳамдигар мавҷеъ дорад.

Жанри муросала ҷӣ дар адабиёти Шарқ, аз ҷумла адабиёти классикию муосири тоҷик ва ҷӣ дар адабиёти русу Ғарби Аврупо фаровон истеъмол шудааст. Намунаи беҳтарини муросала дар адабиёти советии рус муқотибаҳои А. М. Горький — Ромен Роллан ва Анри Барбюс, М. Горький — А. Серафимович, Л. Леонов, Н. Тихонов ва дигарон дар адабиёти тоҷик муқотибаҳои С. Айни — А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, А. Деҳотӣ ва дигарон мебошад.

Дар адабиётшиносии умумӣ **навъи муросала эпистолярный жанр** ном дорад.

Повестъ

Повестъ маънои к и с с а ё р и в о я т р о дошта, ҳамчун яке аз намудҳои асари эпикӣ аз ҷиҳати ҳаҷм ва қисматбандии (композицияи) худ

байни ҳикоя ва роман меистад. Повестъ, ки ҳаҷман аз ҳикоя калонтар аст, аз ҷиҳати сохт ҳам мураккабтар мебошад. Агар дар ҳикоя ду ё се эпизод тасвир ёфта, тақдири 3—4 нафар нишон дода шавад, дар повестъ якчанд воқеа муҳокима шуда, як давраи нисбатан хурди таърихӣ инъикос мегардад. Ҳамин таъриқ, силсилаи воқеаҳо дар повестъ дарозтар ва микдори иш-

тироккунандагон зиёдтар мебошад. Бо вучуди он нависандаи повесть ба кушодани хислат ва сифатҳои ду-се персонажҳои асосӣ диққат дода, характери ононро равшан мекушояд. Чунинанд асари А. С. Пушкин «Повестҳои Белкин», асари Борис Полевой «Достони марди ҳақиқӣ».

Дар адабиёти тоҷик повесть жанри нав буда, ҳамчун намуди насли реалистӣ дар даврони сохти сотсиалистии ҷамъияти мо бо таъсири адабиёти рус ва дигар халқҳои ИҶШС ба вучуд омад. С. Айни бо нахустин повести худ «Одина» (1926) ба ин жанр дар адабиёти советии тоҷик асос гузоштааст. «Марги судхӯр» ном асари ҳачвӣи устод Айни намунаи барҷастаи повесть мебошад. Дар ин повесть арафаи Револютсияи Кабири Октябр ва Револютсияи халқии советии Бухоро (1920) дар Осиеи Миёна нишон дода шудааст. Идејаи нависанда ва муносибати ӯ ба зиндагӣ ба туфайли образҳои манфию мусбат — Қорӣ Исмаи, Арбобрӯзӣ, Раҳими Қанд, Ҳамроҳрафик, Мӯҳсин, талабаи мадраса, тарҷумон ва дигарон ифода гардидааст.

Байни ҳикояю повесть, повесту роман худуд гузоштаи баъзан мушқил аст. Ҳикояю баъзан калон ҳам мешаванд. Повестьҳои Гоголь «Ҳиёбони Нева», «Шинель» хеле хурд буда, повести А. Пушкин «Духтари капитан» аз романи Ю. Лермонтов «Қаҳрамони замони мо» калонтар мебошад. Повести тарҷумаиҳолӣ С. Улуғзода «Субҳи ҷавонии мо» аз романи Ч. Икромӣ «Ман гунаҳгорам» калонтар аст. Дар адабиёти тоҷик «Ятим» (С. Айни), «Ёрони боҳиммат» (С. Улуғзода), «Ҷавоби муҳаббат», «Тори анкабут» (Ч. Икромӣ), «Дар он дунё» (Ф. Муҳаммадиев), «Осмони соф» (Ю. Ақобиров) ва дигарҳо ҳамчун повесть маълуманд.

Дар ҷараёни инкишофи жанри повесть дар адабиёти советӣ повестьҳои машҳури Қаҳрамони меҳнати сотсиалистӣ Чингиз Айтматов (нависандаи қирғиз) роли калон доранд. Ӯ ҳамчун нависандаи миллӣ дар повестьҳои «Роҳи қаҳқашон», «Алвидо, Гулсарӣ!», «Турнаҳои навбахорон», «Кишти сафед» (1970) аз ҳаёти халқи худ ва таърихи сиёсату маданияти Қирғизистон нақл мекунад. Повести охири нависанда «Саги маллаи дар соҳили баҳр даванда» (1977) ба халқи хурди Шарқи Дури Советӣ — нивҳҳо баҳшида шудааст. Дар ин повестьҳо якқатор масъалаҳои муҳими умуминсонӣ, одоби ахлоқи одами охири асри XX ба муҳокимаю таҳлил омадаанд.

Роман калимаи франсавӣ буда, дар асл маънои асарҳои ба забони романи (франсавӣ, италявӣ ва португалӣ) навишташударо дошт.

Сонӣ, роман ҳамчун асари калони бадеии эпикӣ хеле писандида ва паҳнгардида, эътибор пайдо кард. Дар роман роҳҳои гуногуни ҳаёти шахс ва муносибатҳои мураккаби ӯ бо ҷамъият ва одамон тасвир меёбад. Роман ҳамеша зиддияти тезуғунди намоёндогани синфҳо ва табақаю тоифаҳои гуногуни ҷамъиятро фаро мегирад. Дар роман риштаи тақдирӣ

бисъер персонажҳо баҳам печ меҳӯрад ва дар тасвири одамон характерҳои типӣ бо таърихи пешравишон комилан нишон дода мешаванд. Роман, ки дар инъикоси зиндагӣ ва ё ягон давр имкониятҳои фаровон дорад, назар ба ҳикояю повесть бо якҷанд плану нақша сохта мешавад. Образҳо дар роман бо характеристикаи мураккаби худ фарқ мекунанд; иштироккунандагони зиёде ҳартарафа таҳлил ёфта, ҳам дар ҳаёти ҷамъиятӣ, ҳам дар ҳаёти шахсӣ ва оилавишон акс меёбанд. Проблемаҳои бузурги рӯзгор дар роман бо сохт ва сюжети мураккаб муҳокима шуда, фикру ғояи нависанда бо мукотибаю муқолимаҳо, дафтарҳои хотира, ҳикоя, рӯҷи лирикӣ ва ғайра баён мегарданд.

Ба ҳамин тарик, хусусиятҳои романро ин тарик муайян кардан лозим аст; 1) тасвири бавусъати ҳаёт; 2) ҳарҷониба истифода бурдани воситаҳои тасвири бадеӣ; 3) серплайи ва сермавзӯӣ; 4) дар процесси пешравии тараққӣ инъикос намудани воқеаҳо ва одамон; 5) ба ҳаёт хеле наздик будани тасвири ҳодисаҳо.

Таърихи ба вуҷуд омадани роман хеле дуру дароз буда, ба замонҳои Юнони қадим тааллуқ дорад. Романҳои он замон асосан ба ҳаёлу афсона ва аҷоиботу ғароибот таъяқ дошт, тасвири масъалаҳои таърих тобеи шавқу таъби нависанда буд. Амдаке дертар, дар асрҳои II—III милод ду намуди роман пайдо мешавад; романҳои ҳаҷвӣ ва романҳои, ки ҳаёти орому оштаро васф менамоянд. Ниҳоят, дар асрҳои XII—XIII ин жанри асари эпикӣ дар Аврупо инкишоф ёфта, ба қорнамонҳои сипохиён (рыцарҳо), ба паҳлавонӣ ва баҳодурии онон бахшида мешавад. Чунин романҳо махсусан дар мамлакатҳои Германия ва Франция нашъунамо ёфта, ҳамчун воситаи мубориза бар зидди идеологияи феодалию калисой истифода мегарданд.

Романи реалистӣ, ки бо решаю танааш ба романҳои ҳозирзамон наздикӣ дорад, дар асрҳои XVIII—XIX пайдо мешавад. Асри XVIII — асрест, ки тартибу низоми феодали дар Аврупо барбод рафта, буржуазия дар айни болоравиаш буд. Дар ибтидои пайдоиши худ роман равияи сентименталӣ (риққатовар — раҳму шафқатпарастӣ) — ро паси сар карда, тадричан ба жанри ҳартарафа бои соҳибхитӣ мубаддал гашт. Бо мурури замон вай то ба дараҷаи реализми танқидӣ расид. Роман тадричан ба ҷои тасвири воқеаҳои мочароҷӯёна ва аҷоиботу ғароибот, тасвири воқеаҳои иҷтимоиро дар бар гирифт.

Романи реалистӣ дар асрҳои XVIII—XIX дар Руссия ва Аврупо хеле тараққӣ кард. Нарезный, Пушкин, Лежечников, Вл. Одоевский, Полевой, Загоскин, Лермонтов, Тургенев, Гончаров, Достоевский, Чернышевский, Л. Толстой, Писемский ва якқатор дигар нависандагон — дар Руссия; Жан Жак Руссо, Жорж Санд, Флобер, Стендаль, Дюма, Золя, Бальзак — дар Франция; Ричардсон, Вальтер Скотт, Диккенс — дар Англия; Новалис, Томас Манн ва Генрих Манн — дар Германия; Марк

Твен, Фенимор Купер, Джек Лондон — дар Штатҳои Муттаҳидаи Америка; Мандзони — дар Италия ва бисёр дигар нависандагони адабиёти русу ҷаҳонӣ сад ва хазорҳо роман эҷод намудаанд. Дар ин романҳо манзараҳои васеи ҳаёти ҷамъиятии замони ин нависандагон ба шакли бадеӣ инъикос ёфтаанд.

Роман дар адабиёти тоҷик шакли ба худ хос дошт. «Хираднама», «Қобуснома», «Синдбоднома», «Искандарнома», «Бахтиёрнома», «Абӯмуслимнома», «Доробнома», «Қаҳрамоннома», «Самаки айёр» ва дигарҳо чун сарчашмаи анъанаҳои миллии насри бадеӣ боиси намунаҳои романи ҳозираи тоҷик шудаанд. Вале романи имрӯзаи тоҷик якбора ба вуҷуд наомадааст.

Пас аз Революцияи Социалистии Октябр барои ташаккули романи адабиёти советии тоҷик анъанаҳои пешқадами романҳои революционии рус ва Аврупо таъсири калон гузоштаанд. Якумин романи тоҷикӣ «Дохунда»-и С. Айни дар мавзӯи халқ ва революция навишта шудааст. Асарҳои Ҷ. Икромӣ «Шодӣ», «Духтари оташ», «Дувозда дарвозаи Бухоро», «Тахти воҳҷун» ва «Хатлон», Р. Чалил «Одамони ҷовид» ва «Шӯроб», С. Улуғзода «Навобод», «Восеъ» ва «Фирдавсӣ», Р. Ходизода «Ситора дар тирашаб», Ф. Ниёзӣ «Вафо», «Сарбозони бесилох» ва як қатор дигар романҳои замони советии моанд, ки ҳар кадоми онҳо як фосилаи таърихи ҳаёти халқи тоҷик, мубориза, рӯи инсонпарварӣ ва меҳнатдӯстии ўро бо таҳлили чуқур нишон додаанд.

Вакто ки дар роман воқеа ва ҳодисаҳои зиёде аз рӯи материалҳои зиндагӣ ба ғояти мураккабиаш нишон дода шуд, як давраи калони таърих бо ҷангу ҷидолҳои синфӣ ва мафкуравӣ, бо задухӯрдҳои драмавӣ ва фоҷиавӣ баён мегардад, онро **романи эпопеявӣ** меноманд. Чунинанд романҳои чандҷилдаи Л. Толстой «Ҷанг ва сулҳ», М. Горький «Ҳаёти Клим Самгин», М. Шолохов «Дони ором», А. Толстой «Роҳи мусибату қулфат», А. Серафимович «Сели оҳанин» ва С. Айни «Ғуломон». Баъзан романҳои «Емельян Пугачев»-и В. Шишков ва «Гвардияи ҷавон»-и А. Фадеево ҳам эпопея меноманд.

Ба эпопея силсилаи романҳо низ дохил мешаванд. Мисоли намоёни силсилаи романҳо асарҳои нависандаи реалисти Франция Оноре де Бальзак мебошад, ки бо номи «**Мазҳакаи одамон**» («**Человеческая комедия**») маълум ва машҳур буда, зиёда аз 20 ҷилдро дар бар гирифта аст.

Баъзан қаҳрамонҳои як роман дар романи дигар иштирок карда, боиси муттаҳидии сохту сюжети ҳар дуи онҳо мешаванд. Ин ду романи ба ҳам алоқаманд **дилогия** (романи дугона), се романи ба ҳам алоқаманд **трилогия** (романи сегона), чор романи ба ҳам пайваста **тетралогия** (романи чоргона) номида мешаванд. Мисоли дилогияи романи нависандаи маъруфи казок Мухтор Азев «Абай» ва «Роҳи Абай», романи дугонаи Раҳим Чалил «Шӯроб», романҳои дугонаи М. Хочаев «Об-рӯшиноӣ» ва Р. Ходизода «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо ме-

резанд» мебошанд. Мисоли равшани трилогия романҳои нависандаи машхури руси асри XIX И. Гончаров «Таърихи одӣ» (1847), «Обломов» (1859) ва «Партгоҳ» (1869), асарҳои романнависони муосир А. Толстой «Хоҳарон», «Соли ҳаждаҳ» ва «Субҳи тира», ки тахти унвони «Роҳи мусибату кулфат» чамъ омадаанд, романи сегонаи К. Федин «Шодиҳои нахустин», «Тобистони ғайриодӣ» ва «Гулхан» мебошанд. Асарҳои С. Айний «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон» як шакли ба худ хоси романи сегона буда, халқ қаҳрамони асосии онхост. Халқ дар муборизаи исроркоронаи худ дар роҳи озодию истиқлолият ҳамчун меҳвари асосии ин се асари эпопеявӣ онҳоро бо якдигар пайвастааст. Асари Ч. Икромӣ «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва «Тахти вожгун» романи сегона буда, хусусиятҳои эпопеявӣ дорад. Қаҳрамонони асосии он Хайдаркул, Фирӯза, Асо, Қаримҷон ва дигарон аз аввал то охири роман тадриҷан дар тараққии маънавиашон нишон дода шудаанд.

Яке аз романнависони бузурги адабиёти муосири қазок Абдучалил Нурпейсов ба шумор меравад. У ба ҳар як китоби трилогияи худ «Хун ва арақ» номҳои алоҳида додааст; «Говгум», «Сарсония саргардонӣ», «Завол». Ҳар яки ин китобҳо як давран ҳаёти халқи қазокро дар бар гирифтааст. Романҳои Ю. Ақобиров «Замини падарон», «Норак» ва «Водии муҳаббат» намунаи романи сегонаест дар мавзӯи замони, ки ба азхудкунии заминҳои навқораму водии Вахшу Бешкент ва иншооти ГЭС-и Норак бахшида шудааст.

Силсилаи романҳои нависандаи маъруфи советӣ Мариэтта Шагинян, ки ба муносибати 100-солагии В. И. Ленин эҷод шуда, аз таърихи зиндагии оилаи Ульяновҳо ва ҳаёту фаъолияти дохӣ нақл мекунад, аз чор китоб иборат аст. Ин асар мисоли хуби тетралогия (романи чоргона) мебошад; «Тавлиди писар» («Оилаи Ульяновҳо»), «Умумирроссиягии якумин», «Билети таърих» ва «Чор сабақи Ленин». Дар ин эпопея халқ ҳамчун қаҳрамони асосӣ хурӯҷ мекунад. Омма бо сарвари дохили худ табaddулотӣ бузурги таърихӣ ба амал меоварад. Вале нависанда бачуз шахсони таърихӣ ҳақиқӣ барои равшантар ифода намудани нуктаи назари худ боз персонажҳои ҳаёлиро ҳам ба асар дохил мекунад. Горький қайд намудааст, ки дар эпопея таърих ва ҳозирзамон баҳам омехта мегарданд.

Романҳои бо назм таснифёфта низ баъзан ба эпопея мубаддал мегарданд. В. Г. Белинский чунин асарҳоро қуллаи назми эпикӣ, «тоқи санъат» шуморидааст. Зеро ки нависанда дар ин гуна асарҳо лаҳзаҳои муҳимтарини таърихи миллат, ходимони барҷастан вай ва воқеаҳои қаҳрамононаро тасвир карда, дар айни замон ин ҳамаро бо эҳсосоти шахсӣ-субъективи худ зебу зиннат медиҳад. Аз ин ҷиҳат эпопея хусусиятҳои назми лирикиро пайдо мекунад, ки он дар рӯҷӯҳои лирикии зиёде ва тавсифу тасвири одамону воқеаҳо хувайдост. Чунинанд рома-

ни манзуми А. Пушкин «Евгений Онегин». Дар адабиёти тоҷик «Аз Ганг то Кремль»-и М. Турсунзода, «Дашти лаванд»-и М. Миршакар ва дониши Гаффор Мирзо «Фарзанди ҳукумат»-ро романҳои манзум доништан мешояд.

Романҳо аз рӯи мавзӯоти асосии худ ва тарзу тариқи ҳалли он, чунон ки дар боло ишора рафт, як чанд хел мешаванд: таърихӣ революсионӣ, таърихӣ қаҳрамонӣ, оилавии маишӣ, илмӣ фантастикӣ, тарҷимаиҳолӣ, романи сиёсӣ, мочароҷӯёна ва ғайра. Ғайр аз яққатор романҳои, ки боло зикр шуд, романҳои Чернышевский («Чӣ бояд кард?») Л. Н. Толстой («Анна Каренина»), Чек Лондон («Пошнаи оҳанин», «Мартин Иден»), Вальтер Скотт («Айвенго»), Горький («Модар», «Кори Артамоновҳо»), Юрий Тынянов («А. С. Пушкин», «Кюхля», «Вафоти вазири мухтор») ва ба амсоли онҳо низ ба ин ё он қабил романҳо мансубанд. Дар адабиёти советӣ роман аз ҳар ҷиҳат тақмил ёфтааст. М. Горький, Сергеев-Ценский, К. Федин, М. Шолохов, Л. Леонов, А. Фадеев, К. Симонов, С. Айни, Ҷ. Икромӣ, Раҳим Чалил, С. Улуғзода, Ф. Ниёзӣ, Мухтор Аvezов, Мӯсо Ойбек, Абдулло Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Собит Муқанов, Верди Карбобоев, Чингиз Айтматов, Костантин Гамсахурдия, Петро Панц, Наири Зарьян, Стефан Зорьян, Сулаймон Раҳимов, Андрей Упит, Фёдор Абрамов, Сергей Залыгин, Юрий Бондарев, Семен Бабаевский, Георгий Марков, Александр Чаковский, Пётр Проскурин, Владимир Тендряков, Юрий Рытхейу, Василь Быков, Олесь Гончар ва дигар романнависони миллӣ ин жанро ба рои инъикоси таърихи гузаштаи халқи мо ва ҳаёти муосирони советии мо, ки бинокори ҷаҳони наванд, бомуваффақият истифода бурдаанд ва мебаранд.

Реализми сотсиалистӣ, ки методи адабиёти пешқадамтарин ва революсионитарини адабиётҳои, истеъмоли шаклҳои гуногуни романро раво мебинанд. Аҳамияти асар, қабл аз ҳама, дар мазмуни он аст. Адибони советӣ бо шаклҳои бои рангоранг идеяҳои одамони даврони сотсиализм ва сарсабзиҳои онро месароянд. Масалан, романҳои нависандаи машҳури муосири рус Юрий Бондарев «Соҳил» ё «Интиҳоб» ба рои кушодани мавзӯи ватандӯстии ҳақиқии одами советӣ, олами маънавий-психологӣ ва ҷустуҷӯҳои фалсафии фардро ба таҳлилу тадқиқ мегирад. Чунинанд романҳои Г. Марков («Сибирь»), П. Проскурин («Тақдир»), В. Распутин («Мӯхлати охири»), эпопеяи Ъ. Смирнов («Қашфи ҷаҳон»), сегонаи Ф. Абрамов («Пряслиниҳо»), романи С. Залыгин («Комиссия»), сегонаи А. Чаковский («Ғалаба») ва баъзеи дигар, ки воқеаҳои солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва замони осоиштаю маданияти нави хоҷагии халқро дар бар қардаанд.

Дар байни романҳои ҳозирзамонӣ романи Чингиз Айтматов «Дуроҳаи буронӣ» (ва аз қарн ҳам тӯлонтар буд, он рӯз—1982) ҷолиби диққат аст. «Проблемаҳои муҳими ҳастии инсон дар ин роман,— навиштааст олим,— аз ботин тасвир шуда,

дар мисоли тадқиқи бадеии характерҳои одамоне, ки Замири дар души онон истодааст, ҳалли худро ёфтаанд¹. Навовариин романи муосир дар мисоли ин асари назарнависандаи Ч. Айтматов ва романи «Зеркунда»-и (1986) ӯ хувайдост.

Романи Р. Ходизода «Ситорае дар тирашаб» (1989—1991), ки дар тақдири тараққи романи таърихии тоҷик сухани тозаест, хусусиятҳои таърихӣ-хроникалӣ ва таърихии тарҷимаҳои дошта, бо андешаю муҳокимаҳои реалистӣ ва фалсафӣ-аширӯ ба ҳозирзамон овардааст.

Солҳои охири адабиёти советии тоҷик бо романҳои навазгардид, ки онҳо ба қалами Муҳиддин Хоҷаев «Навг ва номус» (1984), «Ростиро заволи нест» (1985), Сорбон («Актёр» (1984), Юсуф Ақобиров («Дунё ба умед» (1985), «Чонфидо» (1990), Урун Қўҳзод («Ҳам қўҳи баланд, ҳам шаҳри азим» (1986), Ҳилолиён Аскар («Ашки сари миҷгон» (1987), Саттор Турсун («Се рӯзи як баҳор» (1988), ва Расул Ходизода «На ситораҳои мерезанд» (1991) тааллуқдоранд. Ҳар кадоме, бешак, бо завқу сулуқи навҷӯӣ ва ҷаҳонбинии фардии муаллифон ҷолиб буда, ақсари ин романҳо ба маҷрои ҳуҷҷатнависандӣ равангаштаанд, проблемаҳои муҳими гузаштаю ҳозирзамонро ба андеша гирифта, ба мавзӯҳои табаддулоҷи ҳаёти халқи советӣ, халқи тоҷик ва қорнамонҳои ӯ дахл кардаанд.

ЛИРИКА

Таърихи пайдоиш ва тараққи лирика

Лирика, баъд аз эпос, чинси дуҷуми адаби мубошад. Вай низ, қунон ки боло қайд гардид, намуд, жанр ва шаклҳои гуногун дорад. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи лирика ҳамин, ки ҳаёт ва ҳодисаҳои зиндагӣ табиат дар он на бо баёни бевоситаи воқеаҳо ва саргузашти одамон, балки тавассути изҳори ҳиссиёту таассуроти шоир изҳор мешавад.

Асарҳои лирикӣ асосан бо назм эҷод мегарданд, ҳарчанд ки лавҳаҳои лирикӣ дар наср ҳам дида мешавад. Шоир низ дар асари лирикӣ ҳамон ҳодисаҳои ҳаётӣ ва воқеаҳои зиндагиро, ки повесту романи навис менависад, ба муҳокима мегирад. Вале шоир одамон, муносибати онҳо, ҳаракат ва амалиёти оноро бо нақлу ривоят не, балки аз рӯи эҳсоси андешаи худ, ошӯбу галаёни қалбаш нишон медиҳад. Чӣ қадаре, ки олами эҳсосоту ҳаяҷони шоир пурҷӯш, доираи фаҳмишу донишаш васеъ ва эътиқоди партиявнаш қавӣ бошад, айнияти ҳаёт ва воқеаҳо низ ҳамон қадар муқамалтар намоён мегарданд.

Инак, дар асари лирикӣ, шоир ҳамчун субъект — шахс, фард, муносибаташро ба зиндагӣ тавассути аҳволи рӯҳия ва қайфияти худ иброз намуда, аз ҳамин гушаи назар ба ҷиҳат-

¹ Г. В. Ломидзе. В поисках истины и человечности. — Социалистический образ жизни и развитие советской литературы. М., 1983, стр. 74.

хон умумӣ ва фардии воқеаю ҳодисоти объективӣ, яъне олами берунӣ, баҳо медиҳад. Лирика, ки асосан бо хиссиёти одами бештар сару қор дорад, шоир шавқу завқашро бевосита «бо фактҳои шууронаи ҳаёташ..., бо тамоми захираҳои маълумоти объективии»¹ дар ихтиёри ӯ буда ифода менамояд. Барои мисол ба шеърҳои А. Пушкин «Ба Чаадаев», «Ба Сибирь» мурочиат кунем, таваҷҷӯҳ ва ҳамдардии ӯ ба декабристон ва адовати оштинопазираш нисбат ба қабру зулму қрепостнойдорон равшан мегардад. Чунин шеърҳои шӯрангезро бар зидди ситаму ситамгарон ва дину шариат дар ашъори дилписанди Ҳофизу Камол, Мушфиқию Сайидо ва дигар классикони мо ёфтан мушкил нест. Мирзо Турсунзода дар вазъияти бесаранҷомии асри пурушӯби мо муносибаташро ба сулҳу амнияти халқҳо дар шеъри «Суруди сулҳ» бо воситаю образҳои лирикӣ баён кардааст:

Менависам ман суруди сулҳро бо хуни дил,
 Бо тапиданҳои беороми рӯзафзунӣ дил,
 То яроқи тез гардида ба дасти дӯстон
 Чангҷуёнро кунад шармандаи рӯи ҷаҳон,
 Дӯстони сулҳро то бахшад он илҳами нав,
 Минбари нав, нутки нав, аз фатҳи нав пайғомӣ нав...

Дар ин парча чун дар тамоми шеъри «Суруди Сулҳ» хонанда на фақат аз сӯзу гудози дили ноороми шоир ва «тапиданҳои... рӯзафзунӣ дил»-и ӯ пай мебарад. Дар паси ҳар мисраву байт мақсади сулҳпарварии суханвар ва ба ин роҳ дигаронро давват қардани ӯ ниҳон аст. Тарафҳои гуногуни ҳаётро мисли эпиканавис амиқ омӯхтани лирик М. Турсунзода ба ӯ кӯмак расонидааст, ки завқи гражданиашро аз ҷиҳати идеявӣ бардам зоҳир намояд.

Дар лирика агар хиссиёту таассуроти шахси тасвирёбанда (шоир ё қаҳрамони лирикӣ) ба моҳияти сохти рӯҳии одами советӣ мувофиқ ояд, хиссиёт ва таассуроти типӣ ба шумор меравад. Бехтарин шеърҳои лирикии замони мо ҳамеша ба процесси зиндагии пурталотуми хозирзамон дахл карда, лаҳзаҳои муҳимми диққатҷалбкунандаи ҷамъияти моро ба муҳокимаи умум пешбарӣ менамояд. Аз ин рӯ масъалаи типӣ ва таҷассумоварӣ дар лирика махсусан аҳамияти қалон пайдо мекунад.

Барои ба вучуд овардани характери типӣ дар лирика шоир фактҳои ҳаёти ҷамъиятиро бо воситаи эмоцияи (эҳсосоти) рангинаш ба тариқи ҷамбасти бадеӣ баён менамояд. Мазмуни асари лирикӣ фақат ба воситаи ҷамъбаст ва ҳулосаҳо аз ҳудуди олами ботинии шоир берун омада, зимнан ифодаи хиссиёти характерноки одамони муҳити муайяни ҳаёт мешавад. Шоирӣ бузург,— навиштааст В. Г. Белинский,— дар бораи шахсияти худ гап зада истода, дар бораи умум — дар бораи

¹В. Г. Белинский. Полное собрание сочин., т. V, М., 1954, стр. 49.

инсоният сухан меронад, чунки табиаи ӯ ҳамаи он чиро, ки инсоният бо вай зиндагӣ мекунад, дар худ ҷо додааст. Бинобар ин дар ғаму андӯхи ӯ ҳар кас ғаму андӯхи худро мебиннад, дар рӯҳи ӯ рӯҳи худро мефаҳмад ва дар шахси ӯ на фақат шоир, балки инсон — бародари худро дар олами башариат мебиннад.

Лирика дорони хусусиятҳои таърихист. Эътибори он дар муҳити конкрети даврон зухур меёбад, зеро вай саргузашти одами замону муҳити муайяно ба тасвир мегирад. Аз ин рӯ лирика зиддиятҳои дар ҷамъият мавҷударо ба воситаи фикри андешаи шоир, ба воситаи муҳокима ва нуктаи назари ӯ ифода мекунад. Назми бузурги рус, форсу тоҷик ва умуман ҳамаи халқҳо ҳамеша дар лирика олами наҷиби эҳсосоти инсониро нишон дода, бар зидди бемурувватии замон, бетартибӣ ҳаробкорӣ садои эроду эътироз баланд кардааст. Дар лирикаи Гёте, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Маяковский, Айнӣ ва Лоҳутӣ ҳамеша овози балвогаронаи равшанфикрони замони онҳо шунавида мешавад. Ин хусусият хоси лирикаи бузургони адабиёти форсу тоҷик ва дигар халқу миллатҳо низ мебошад. Дар манзума ва ғазалҳои Камол ва Ҳофиз, Чомӣ ва Сайидо, Шохин, Ҳамза, Абай, Махтумқулӣ, Фузулӣ, Аветик Исаакян ва дигарон он қадар фикрҳои амиқи зиддизамонавӣ дида мешавад, ки шарҳи онҳо дар ҷандин асари наҷри меғунҷад. Барои мисол ба рубоии зерини У. Хайём муроҷиат мекунем;

Эй даҳр, ба кардаҳои худ мӯътарифӣ,
Дар зовия¹ ҷавру ситам мӯътакифӣ².
Неъмат ба ҳасон диҳию заҳмат ба қасон,
З-ин ҳар ду бурун най, ҳарӣ ё ҳарифӣ.

Ё ба ин ду шоҳбайти ғазалҳои Ҳофиз рӯ меоварем;

Ин ҷӣ шӯрест, ки дар даври қамар мебинам,
Ҳама офок, пур аз фитнаву шар мебинам.

Ман ки имрӯзам бихишти нақд ҳосил мешавад,
Ваъдаи фардои зоҳидро ҷаро бовар қунам!

Дар ин рубоии Хайёму байтҳои Ҳофизии лирик мазмуни ошқори иҷтимоӣ ифода ёфта, ба дод омадани одамони равшанфикр аз даҳшати замони феодализм, дину шариаат ва мутаассибонӣ ҷоҳил баён гардидааст. Ғазали Сайидои Насафӣ, ки матлааш «Дар баҳор аз фоқа ранги заъфарон бошад маро, Пераҳан бар дӯш аз барги ҳазон бошад маро» мебошад, низ ҷушун мазмуни амиқи сотсиалӣ дорад ва аз вазъияти ногувори аҳли меҳнат ва илму дониш дар он замонҳо дарак медиҳад.

Агар аз асарҳои лирикони охири асри XIX ва ибтидои асри XX ба «Мусаддас»-и шоири пешқадам Муҳаммад Сиддиқи Хай-

¹ Зовия — қунҷ, гӯша, қанор.

² Мӯътакифӣ — гушанишинӣ, хилватнишинӣ, танҳонишинӣ.

рат мурочнат кунем, мебинем, ки чӣ тарик тавассути баёни хиссу фикри шахсии шоир идеяи муайяни чамъиятӣ ва ҳолу аҳволи одамони мутаракқӣ дар Бухорои амириё ифода ёфтааст.

Яке аз хусусиятҳои муҳимми лирика, ки дар шаклан характери субъективӣ доштани он аст, воқеа дар вай аз номи «ман», яъне аз номи худи шоир баён мегардад. Инро ҳам дар «Му-саддас»-и Хайрат ва ҳам дар ғазали Садриддин Айни «Гули сурх» дидан мумкин аст;

Рози дил мегуфтам, ар як махраме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.
Дар шаби ҳичрон намешуд захми дил реши равон,
Гар зи васли як парирӯ марҳаме медоштам.
Меҳнати гетӣ ба талҳи кай рабудӣ чони ман,
Бӯсае гар аз лаби исодаме медоштам.
Аз тамошои «Гули сурх» аз ҷӣ мемондам чудо,
Гар ба каф чун аҳли олам дирҳаме медоштам...

(С. Айни)

Дар ин ғазали лирикӣ сухан аз номи шоир рафта бошад ҳам, вале он рӯхияи камбағалбачагони даврони феодалӣ, маҳрумияти онҳоро ба сабаби кашшоқӣ аз кайфияти зиндагӣ, инду тамошои «Наврӯзӣ», «Гули сурх» ва сайрҳои халқӣ ифода менамояд. Ҳамин ҳолат айнан дар шеъри М. Турсунзода «Водии Хисор», Б. Раҳимзода «Чароғи адлу хирад» низ ба назар мерасад.

Баъзеҳо тасдиқ кардани мешаванд, ки гӯё лирика бе образ мешавад. Ин нодуруст аст. **Образ** дар асарҳои лирикӣ низ мавқеи муҳим дорад, вале на ба он тарике, ки дар роману повесть ба назар менамояд. Дар асарҳои эпикӣ портрет — киёфаю вачоҳати одамон, рафтору кирдори онон ва муносибатҳои онон васеъ ва пурра ба тасвир меоянд. Аммо дар лирика хонанда аз тасвири таҳсину нафрат, хурсандию маҳзунӣ, қидду чаҳд, саъю кӯшиш ва дигар вазъияти рӯхияи шоир ба худ образро тасаввур менамояд. Масалан, аз ҳар мисраи байти лирикаи Лермонтов норозигии ӯ аз муҳиташ, каноат ҳосил накардани вай аз шароитҳои зиндагии дворянӣ, тугъи рӯҳиаш ва тақозои мубориза ба назар намоён мегардад. Худи ҳамин образи қаҳрамони лирикиро барои хонанда равшан месозад. Шеърҳои лирикии Лермонтов «Бодбон», «Коч», «Се наҳл», «Баландӣ», «Орзу», «Баллада» ва ғайра дурустии ин фикрро тасдиқ мекунанд.

Асарҳои лирикӣ дар тарзу услуби тасвир як чанд хел мешаванд; **субъективӣ, объективӣ, субъективию объективӣ**. Ҳангоме, ки дар лирика ҳиссиёти шоир ё одамони дигар мувофиқи вазъияти типии ҳаёти воқеаи тасвир ёфт, он лирикаи объективона аст. Мирсаид Миршакар дар шеъри лирикиаш «Олами оддӣ ҳинд» сӯзу гудози ҳиндиро дар хусуси ба ду доминион¹

¹ Доминион — давлати мухтор дар империяи Британияи Кабир.

тақсим шудани ватани ӯ объективона ва бевосита ин тавр тас-
вир кардааст;

— Ватани мо, ки хаст Хиндустон,
Дили мо уст!

Англисиро —

Пора карданд ин дили моро
Ба ду хисса — ба Хинду Покистон.
Дили мо пора гаштааст, аммо
Метапад дар миёни оташу дуд,
Хонда лаънат ба душманони худ,
Чустучу мекунад давояшро...

Дар ин шеър меҳру муҳаббати Миршакар нисбат ба халки
хинд ва нафрати ӯ ба ситамгарон аз номи одами оддии хинд
ба тарзи ошкор, рӯйрош ифода гардидааст.

М. Турсунзода дар «Боғи муаллақ» муҳаббаташро ба ҳал-
ки хинд ва адоваташро нисбат ба мустамликадорон ба воси-
таи тасвири манзараҳои дилкаши боғ, нокомии захматкаши
хинд ва ғуруру худписандии аҷнабиёни нохонда нишон дода-
аст. Ба ҳам омезиш ёфтани эҳсосоти субъективонаю объекти-
вонаи шоир муносибати ӯро ба воқеаҳо равшан месозад.

Дидаам дар Бомбай боғи муаллақ чун бихишт,
Бо қалам тавсифи онро қай тавонад қас навишт...
Дидаам ду боғ ман, ду гунбази сабзу қабуд,
Дар баланди он якею в-он дигар дар об буд.
Ногаҳон аз Ғарб омад киштии бегонагон,
Гашт вайрон акси боғи сабз аз он бори гарон...

Дар ин парча маҷмӯи ҳиссиёт — оҳанги маҳзунию малуӣ,
тааччубу таҳайюр, хашму ғазаб якҷоя ба ҳам омехта, идеяи
давом додани муборизаро талқин мекунад.

Дар ин маврид бояд ҳаминро ҳам гуфт, ки чун дар илми
фалсафа, дар назм ҳам қонуниятҳои хулосаҳои нақлӣ ва ақлӣ
ҳос аст. Шеърҳои объективона гуфташуда, ки ақсар беистифодаи
образи бадеӣ ва воситаҳои тасвир ба шакли нақл меояд, хо-
нандаро низ ба хулосаҳои нақлӣ водор мекунад. Чунин услуби
баён дар илми шеършиносии умумӣ автология¹ ном дорад. Ин
калимаи юнонӣ авто + логос аз калимаҳои худ ва сухан тар-
киб ёфта, айнан маънои «суханихудӣ» (ба ибораи русӣ —
«самословие»)-ро дорад. Хамин тавр, услуби автология ка-
лимаву таъбирхоро ба мафҳуми айнияташ, яъне бевосита ба
қор мебарад. Бо ин услуб бобҳои ҷудогонаи романи манзуми
А. Пушкин «Евгений Онегин», шеърҳои машҳури Лермонтов
«Васият», шеърҳои К. Симонов «Хотираи Борис Горбатов», «Мар-
сия»-и С. Айни навишта шудаанд. Шеърҳои боло зикршудаи М.
Миршакар «Одами оддин хинд» намунаи возеҳи ин услуб аст.
Дар адабиёти советӣ бисёр шеърҳои сиёсии Д. Бедный, В. Мая-
ковский, А. Твардовский, К. Симонов ва дигарон бо шакли ав-
тология эҷод шудаанд. Шиори В. Маяковский «Мо дар тақопи

¹ Нигаред: А. Квятковский. Поэтический словарь, М., 1966, стр. 7—10.

нутки айнию урьён ҳастем» дар солҳои револүтсия ва ҷангҳои граждони бисёрихоро ба роҳи услуби автологӣ оварда буд. Автологияи бадеӣ акси металогия аст.

Металогия¹ аз калимаҳои юнонӣ **мета** + **логос** таркиб ёфта, маънои **сухани бавоситагиро** дорад. Шоир бо ин услуб мақсаду нияташро на бевосита, балки ба воситаи образҳои бадеӣ ва воситаҳои тасвир — тавсифу ташбеҳ, истиораю рамз, маҷозу киноя, муқоясаю муқобала, муболагаю иғроқ мефаҳмонад. Бо хусну тароват, тобишу ифодаҳои ҷаззоби бадеӣ фикр рондан — хосияти санъатварӣ ва тасвиркории шеърӯ шоирест. Суҳанварони машҳури ҷаҳон ба услуби металогӣ ҳарф заданро авлотар дониста, аксар бо ин тарзу тариқ мероси гаронбахҳо боқӣ гузоштаанд. Бештари шеърӯ дostonҳои Хомер, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Петрарка, Шекспир, Байрон, Шиллер, Низомӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Лохутӣ, Турсунзода, М. Қаноат, Лоик ва дигарон бо ин услуби пурэҷозу эъзоз гуфта шуда, писанди хонандагони миллату халқҳо гардидаанд. Дар адабиёти советии тоҷик дostonҳои А. Лохутӣ «Тоҷ ва байрақ», «Се қатра», «Париҷ бахт», М. Турсунзода «Садои Осиё», «Ҷароғи абадӣ», М. Қаноат «Сурӯши Сталинград», «Ситораи Исмат» ва баъзеи дигар мисоли мўътамади услуби металогист. Дар шеъри зикрфотан Турсунзода «Боғи муаллақ» синтези (омезиши) ин ҳар ду услуб равшан ба назар мерасад. Тамоми шеър ба услуби металогия гуфта шуда, ҷаҳор байти охир («Ногаҳои аз Ғарб омад...») характери автологӣ дорад. Дар ин мисраъҳо макру фиреб ва сиёсати империализми мустамликапараст ифшо мешавад.

Дар шеърҳои лирикии шоирони советӣ баъзан коллективӣ одамон, халқ иштирок мекунад. Дар ин гуна асарҳо хислатҳои намоёни ҷамъияти мо инъикос меёбанд. Мисоли равшани ин дар адабиёти советии тоҷик мактуби бинокорони роҳи Душанбе — Помир мебошад, ки дар соли 1940 навишта шуда буд. Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ чунин мактубҳои манзумӣ коллективӣ боз ҳам инкишоф меёбанд. М. Турсунзода ва А. Деҳотӣ мактуби ҷанговарони тоҷикро ба халқи тоҷик ба назм оварда буданд. А. Лохутӣ мактуби халқи тоҷикро ба ҷанговарони тоҷик тартиб дода буд.

Ба тақозои замонӣ мо, ки суръати тараққиёти ҳаёт, илму техника ва адабиёту санъат бағоят бузург аст, лирикаи «соф субъективона» ҷои худро ба лирикаи файласуфона дода, баъзе хусусиятҳои дигар ҷинсу намудҳои адабиёти аз худ карда истодааст. Ю. И. Суровцев дар яке аз мақолаҳои дуруст кайд кардааст, ки лирикаи муосир аз маҳдудияти ҷорҷубаҳои худ берун омада, ҳақиқатан, бо омехтани пейзажи публицистика, эҳсосоти ҷамъбастиҳои мантиқӣ вусъат ёфта истодааст. Ин ҳама «озодии шакли жанрии лириқӣ»-ро таъмин намуда, ба шоир «таассуроти ҳаматарафа, шаклҳои баёноти комилу» сер-

¹ Ҳамон ҷо, сах. 155.

намудро талкин мекунад¹. Натиҷаи озодии лирика аст, ки шари муосир барои ифодаи мақсад тарзу тарики гуногуни услубӣ — медитация², монологҳои ботинӣ, шаклҳои сӯхбату розидилгӯӣ ва ғайраро фаровон истеъмол мекунад.

Лирика ӯ асарҳои лирикӣ аз рӯи мазмунашон ва услуби тасвир, чи тавре ки қайд шуд, ба намуду жанр ва шаклҳои гуногун ҷудо мешаванд. Мо холо шаклҳои жанрии ҷинсу намуди лирикиро дида мебароем.

Фардиёт Фардиёт ба маънои луғавиаш аз калимаи фард — якка, ягона, танҳо гирифта шудааст.

Фардиёт, шакли шеърест, ки аз як мисраъ ӯ як байт иборат буда, дар он фикри мустақили комил баён гардидааст.

Масалан;

Дар ҷанг марди кунӣ, таронаи зафар шавӣ.

(Халқӣ)

Ё;

Қадам бурун нех, агар майли ҷустуҷӯ дорӣ.

(Ҳофиз)

Фардҳои Шамсиддини Шохин ва А. Лоҳутӣ, ки аз байтҳои иборатанд;

Атрофи ҷаҳон ҷу бод гаштем басе,
Ҳокисифат одаме надидем касе...

То қуввати по бувад ба сӯят гузарам,
То дида диҳад нур ба рӯят нигарам.

(Шохин)

Ҷуз ин ки қор нақардасту симу зар дорад,
Чӣ имтиёз тавонгар ба ранҷбар дорад?

Байни кашишу³ шайх агар ҷанги нон набуд,
Аз дину қуфр ном набуду нишон набуд.

Ҳар шом зи худ бипурс, агарчи марди,
Қ-имрӯз чӣ хидмате ба мардум қардӣ?

(Лоҳутӣ)

Ба ғайр аз байтҳои мустақил баъзе шохбайтҳои ашъори классикон (аз ғазал, қасида, дoston ва ғайра) низ ҳамчун фардиёт шӯҳрат пайдо кардаанд;

¹ Ю. Сузовцев. Над страницами восточной поэзии, ж. «Памир», 1969. № 2, стр. 72.

² Медитация — фикру андеша. Лирикаи медитативӣ яке аз намудҳои ашъори махрамонаест, ки ба хусусиятҳои фикру андешаи амиқи фалсафӣ бар музминон зиндагӣ, розу асрори одаму олам, бар муносибатҳои дӯстӣю садоқат, муҳаббатву вафодорӣ, табиат ва м. н. соҳиб аст.

³ Кашиш — шахси рӯҳонӣ.

Сари чашма шояд гирифтан ба бел,
Чу пур шуд, нашояд гузаштан ба пил.

(Саъдӣ)

Навмед нашав зи чора чустан,
К-аз дона, шигифт¹ нест, рустан².

(Низомӣ)

...Ки андар чахон суди бе ранҷ нест,
Касеро, ки коҳил³ бувад, ганҷ нест.

(Фирдавсӣ)

То ғам нахӯрду дард, наяфзуд қадри мард,
То лаъл хун накард чигар, қимате наёфт.

(Қамол)

Муस्ताзод

Маъноӣ лугавии муस्ताзод зиёд ва ё илова кардашуда аст. **Шеъреро, ки аз ҷиҳати сохт пас аз ҳар як мисраи комил ё байте боз як ё ду фикраи⁴ мавзун, яъне ним мисраи иловагии бо он ҳамоханг ва ҳамқофия дорад, муस्ताзод номидаанд.** Ин шакли шеърӣ ҳам дар адабиёти классикӣ ва ҳам дар адабиёти муосири тоҷик ба истеъмол аст.

Намунаҳои аввали муस्ताзод дар адабиёти даҳанакии халқӣ мушоҳида мешавад. Дар фольклор шакли муस्ताзод ҳам дар шеърҳои ҷудогона ва ҳам дар рубоиҳо дучор меояд. Дар рубоии муस्ताзоди халқӣ ва баъзан дар классикҳо байни мисраҳои пурра ва ниммисраҳои қофия баста намешавад;

Хуршед ба бом ояд, бом паст шавад,
аз сурати пок,
Хушёр ба ӯ менигарад маст шавад,
пирохани чок,
Мағрур мабош ба ин ҷамоли хуши худ,
эй дастаи гул,
Ин равнақи бозори ту ҳам паст шавад
гул резад хок.

Намунаи аввалини муस्ताзод дар адабиёти хаттӣ дар эҷодиёти Аттор (асри XII) дида мешавад. Аз классикон Қамолӣ Хуҷандӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Сайидон Насафӣ ва баъзе дигарон фикру ғояҳои лирикӣ ва иҷтимоии худро бо муस्ताзод сароидаанд. Сайидо хатто дар офаридани «Мухаммаси муस्ताзод» хунарнамоӣ кардааст. Мо дар ин ҷо як банди онро меоварем;

Имрӯз ба олам набувад аҳли вафоро —
ғайр аз ту паноҳе,
Гиранд барои ту шабу рӯз дуоро —
аз ҳар сари роҳе,

¹ Шигифт — ҳайрат, тааҷҷуб.

² Рустан — рундан.

³ Коҳил — суст, танбал.

⁴ Фикра — парча, банд.

Хон, мужда шуд озодии ҷумхурии шоён,
 эй ҷамъи ҷавонон,
 шуд навбати моён!
 Шуд байроки сурх аз дару девор парафшон,
 чун меҳри дурахшон
 ҳар сӯ шуда тобон...

Шеърҳои А. Лохутӣ («Зинда аст Ленин»), М. Турсунзода («Ду дастрӯмол»), Мирсаид Муршакар («Шоирам»), М. Қаноат («Меҳри модар», «Ҳукми таърих», «Садди Назар»), Қутби Киrom («Аз номи шаҳидон», «Ҷашни Май», «Сарвати бенархи гарон») ба тариқи мустазод навишта шудаанд. Дар шеъри Б. Раҳимзода «Дар лаби обе» мустазоди муқаррарӣ бо мустазоди муқаррар омезиш ёфтааст.

Маснавӣ — калимаи арабӣ буда, дар луғат маънои «ду-ду»-ро дорад. Дар истилоҳ: **шеърест, ки ҳар байташ ҳамвазн ва ҳамқофия аст.** Дар адабиёти классикии форсу тоҷик аксар мурод аз истилоҳи маснавӣ дoston мебошад, зеро ки дар замони пеш аз Револютсияи Октябр дostonҳо асосан ба тариқи маснавӣ эҷод мешуданд. Чунинанд якчанд дostonҳои Низомии Ганҷавӣ «Хисрав ва Ширин», «Лайлӣ ва Мачнун», «Ҳафт пайкар», «Искандарнома», ки дар «Ҳамса»-и ӯ ҷамъ омадаанд. Дostonҳои Амир Хусрав (дар «Ҳамса»-и ӯ), дostonҳои Абдурахмон Ҷомӣ (дар «Ҳафт авранг»-и ӯ), дostonҳои Абдуллоҳи Ҳотифӣ, Хилолӣ, Бедил, Шохин ва дигарон.

Дар адабиёти советии тоҷик шакли маснавӣ васеъ кор фармуда мешавад. Бо маснавӣ дostonҳои С. Айни («Ҷанги одаму об»), А. Лохутӣ («Се қатра», «Сафари Фарангистон», «Тоҷу байрак», «Ду нишон», «Дostonи мардистон», «Дostonи ғалабаи Таня», «Парии бахт»), М. Турсунзода («Писари Ватан». «Садои Осӣё», «Духтари муқаддас», «Ҷароғи абадӣ», «Ҷони ширин»), Мирсаид Миршакар («Қишлоқи тиллоӣ», «Одамон аз Боми ҷаҳон»), Мӯъмин Қаноат «Ситораи Исмаи» иншод шудаанд.

Ба шакли маснавӣ инчунин шеърҳои ғуногунмазмун низ навишта мешаванд, ки дар илми бадеии классикӣ ин гуна маъзумаро **муздавач** ҳам мегуфтанд. Мисоли маснавиҳо дар ашъори ҳамаи шоирони ҳозираи тоҷик пайдо кардан мумкин аст. М. Раҳимӣ «Ба истилогарон амон нест», «Ҷашмони давлат», М. Турсунзода шеърҳои худ «Ҳаёли хом», «Ба кӯҳсори тоҷик», «Ганҷинаи сурудҳо», «Ҳохари мубориз, Африко»-ро дар шакли маснавӣ навиштаанд. Маснавӣ асосан бо тарзи қофиябандии **аа, бб, вв...** сохта мешавад. Инак парчае аз маъзуман маснавии Лонк «Як пора хотира»¹:

Бори аввал дида будам ман варо
 Дар лаби Варзоб — дар бустонсаро.

¹ Ин шеър ба муносибати бо номи фахрии лауреати муқофоти Лениний тақдир шудани Мирзо Турсунзода дар соли 1963 гуфта шудааст.

Нав сафедӣ бар сараш афтода буд,
Е сафедии замири сода буд...

Шоири сохибмукофоти замон,
Шоири ҳамдасти эҷоди замон.

Киссаҳо мекард аз пирони шеър,
Аз паямбар, аз чахонгирони шеър.

Аз бузургоне, ки фитрат доштанд,
Лек на молу на давлат доштанд...

Аз бузургоне, ки чонҳо бохта
Қадрашонро даврашон нашнохта !...

Мусаллас

Шакли шеърне, ки таркиби ҳар бандаш аз се мисраъ иборат аст, мусаллас меноманд. Маънои луғавии мусаллас аз калимаи арабӣ саласа (се) мебошад. Мусаллас дар фольклор аз қадим ҷорист. Намунаи мусалласи назми китобӣ дар асри XIII дар эҷодиёти Саъдӣ дида мешавад. То ба асрҳои XVI ин тарзи шеърғӯӣ ҳале таракқӣ ёфта, шакли мусаллас дар назми Абдурахмони Мушфиқӣ мураккабтар мегардад. Мусаллас бо тарзи кофияю радифи **ааб, ввб, гғб...** сохта мешавад. Инак, «Мусалласи мураккаб»-и Мушфиқӣ:

Рӯзе, ки ба савдои ту афсона шудам,
Бар шамъи таманно² ту парвона шудам.
Афтод нигоҳе зи иноят³ ба манат.

Аз ҳеҷ ба ғамҳои ту бегона шудам,
Чашми ту дилам рабуду девона шудам,
Аз хандан пинҳонию мункир шуданат.

Не моҳ бар авфақи⁴ ҷамолат бинам,
Не меҳр чу ҳусни безаволат бинам,
Не оби ҳаётро ба лутфи даҳанат.

Не мушки Хутан ба ранги холат бинам,
Не сарви ҷаман ба эътидолат⁵ бинам,
Не дар руҳи гул таровати ёсуманат.

Шуд Мушфиқӣ аз доғи чунун шайдоӣ,
Гардид ба бозори ғамат савдоӣ,
Дар шеваи⁶ ҷодувони пурмакру фанат.

Ту шоҳи гулӣ дар ҷамани раъноӣ,
Ҳам лоларухӣ ба гулшани зебоӣ,
У ошики зори андалеби⁷ ҷаманат.

¹ Лоққ. Як пора хотира.— «Хонаи чашм». Душанбе, 1982, саҳ. 150.

² Таманно — орзу, ҳавас, хоҳиш.

³ Иноят — лутфу марҳамат, меҳрубонӣ, мададгорӣ.

⁴ Авфақ — мувофиқтар, шонстатар.

⁵ Эътидол — ин ҷо; ба маънои мавзунии қомат аст.

⁶ Шева — назокат, латофат.

⁷ Андалеб — бузбӯл.

Дар адабиёти советии тоҷик А. Лоҳутӣ, М. Раҳимӣ, М. Тур-сунзода, А. Дехотӣ, М. Қаноат бештар дар мавзӯи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва ғояҳои граждани мусаллас гуфтаанд, ки баъзан тартиби қофиябандии он аз урф¹ фарқ дорад. Чунончи, дар мусалласи А. Лоҳутӣ «Михани² ман» (бахшида ба фарзандонаш) мебинем, сохти қофиябандии он бо схемаи дигар, яъне ба тариқи аба, вгв, гдг ва ғайра омадааст;

Ба диққат бишнавед, эй нури чашмон:
Бувад дар зерини гарданда гардун³
Ғани, мискин диёре — номаш Эрон.

Муқаррар шустушу бинмуда дар хун,
Вале рӯҳаш тазалзулнопазир⁴ аст.
Чахонеро ба марди қарда мафтун...

Мусалласи дигари шоир «Ду шӯҳрат» низ ҳамин гуна қофиябандӣ шудааст.

Шеърҳои мусалласи Муъмин Қаноат «Обшор» як лаҳзаи тарҷимаи ҳоли шоирро дар бар мегирад. Ин асар баҷуз ифодаи хоси эҳсосоти санъаткор нисбат ба манзараҳои дилкаши табиат бо омезиши ишқу муҳаббат, дар қофиябандӣ низ рафтори тозаю мустақилона дорад. Ҳар банди ин шеър бо схемаи ааа, ббб, ввв... сохта шудааст;

Эй обшор! Оинаи бегубори ман,
Ёри замони қудакни бекарори ман,
Аз рӯзҳои рафта тӯй ёдгори ман.

Оҳангҳои кӯхнаро такрор мекуни,
Ёди баҳобрафтаро бедор мекуни,
Рози маро ба лафзи худ изҳор мекуни.

Дорӣ ба ёд лаҳзае, марғуб манзаре,
Қ-омад ба об субҳидам он куртапарварӣ,
Пои бараҳна рӯи гул он ҷӯчан парӣ?

Мӯи сиёҳ бар қад мавзун чу обшор,
Чашме чу чашмаи сафо, рӯе чу навбахор,
Қаде ба мисли шаршара ларзону бегубор...

Он духтарак кӣ буд маро? Балки хоҳарам,
Ё дар баҳори наврасӣ ӯ буд дилбарам?
Ё чун қабӯтари сафед ӯ буд ҳампарам?⁵...

Мураббаъ **Мураббаъ** шеърест аз якчанд банд, ки таркиби ҳар банди он аз чаҳор мисраъ иборат мебошад. **Мураббаъ** калимаи арабии буда, аз арбаа, яъне чаҳор, гирифта шудааст. **Мураббаъ** дар эҷодиёти даҳанакни халқ ва классикони мо истифода шуда бошад ҳам,

¹ Урф — расм, одат, таомул.

² Михан — меҳнат, санҷиш; дар ин ҷо: ватан.

³ Гардун — фалак, ҷаҳон.

⁴ Тазалзулнопазир — шикастнаёбанда.

⁵ М. Қаноат. Сарҷӯи сабз. Душанбе, 1975, сах. 152—153.

чандон шӯхрат надошт. Дар адабиёти советни тоҷик ғайр аз шеърҳои ҷудоғона бо мураббаъ дostonҳо навишта шудаанд. Шеърҳои О. Лutfӣ «Сӯхбати путку дос», «Ватани мо», М. Турсунзода «Ба посбони ганчинаҳо», «Аз Бадахшон то Кремль», «Дар орзуи ошён», «Ба партия», «Шаби котиби райком», Б. Раҳимзода «Ба халқи Лумумба», «Иди асли — иди мост», «Хотираи Маяковский», Х. Юсуфӣ «Ҳар тараф хомӯш» ба шакли мураббаъ навишта шудаанд. Мураббаъ асосан сохти кофиябандии аааа, ббба, ввва... дошта, мисраъҳои охиринаи бандҳои дуо се ва дигар бо мисраъҳои банди якум ҳамкофиянд. Вале вай дар эҷодиёти шоирони ҳар замон мувофиқи завқу таъбишон ва талаботи фикр мазмунан ва шаклан фарқ мекунад. Инак, парчае аз мураббаи М. Раҳимӣ «Омад падида»:

Боз хунам дар дили ман сел ронд,
 Аввали фасли баҳор омад падида!
 Бар риёзи дил гулон анбар фишонд,
 Базми назм, оҳанги тор омад падида.

Бар Ватан, гӯе ки гӯеи сухан
 Лаълкокул, фарруҳ атфоли баҳор.
 Муғчаҳо бар панҷаҳо ораста тан,
 Нахли гулшанҳо қатор омад падида...

Дар ин ҷо Раҳимӣ ба тариқи нав мураббаъ сохтааст, ки тарзи кофиябандии он ин зайл аст; абаб, вгвб...

«Духтари заркор» ном мураббаи М. Раҳимӣ ба духтари меҳнатдӯсти колхоз баҳшида шудааст. Мураббаи Б. Раҳимзода «Ба қахрамон» қорнамонҳои қахрамони Ҷанги Бузурги Ватанӣ Ҳамзаалӣ Исмоиловро месарояд. Мураббаҳои Бокӣ Раҳимзода «В. И. Ленин» ва «Чашмаи Ленин» хеле содда ва раван мебошанд.

Рубоӣ Маъноии лугавии **рубой** чоргона аст. Шеъре, ки аз чор мисраи баробарвазну баробароҳанг иборат буда, дар он фикри пурра ва мушаххас баён гардидааст, **рубой** ном дорад.

Ин шакли шеър дар таърихи назми форсу тоҷик аз қадим маъмул аст. Дар замонҳои пайдоиши назми хаттӣ ва тараккиёти он **рубой** аз фольклор ба адабиёти классикӣ гузаштааст. Шоирони классикӣ адабиёти тоҷик Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Шахиди Балхӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Умарӣ Хайём, Ҳофиз, Мушфиқӣ ва дигарон **рубой**ро барои баёни мазмунҳои баланди рӯзгор — ишқу муҳаббат, панду ҳикмат, идеяҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ҳаҷвӣ ва фалсафӣ истифода бурдаанд. Аз нимаи дуоми асри XII сар қарда **рубой** шакли маъмули адабиёти хаттӣ мешавад.

Рубонҳои Рӯдакӣ бо схемаи аааа ва схемаи ааба сохта шудаанд. Гоҳо **рубой**ҳои ӯ бо як кофиябандӣ ва гоҳо бо зулқофиятан омадааст. **Рубонҳои** ӯ бештар хусусияти ишқӣ доранд, ки ин идомаи қонунияти аънанӣ фольклор аст. «Ҳамаи ру-

боиҳои Рӯдакӣ, махсусан рубоиҳои ишқиашро, саросар драматизация фаро гирифтааст»¹.

Бо он ки дилам аз ғами ҳичрат хун аст,
Шодӣ ба ғами туам зи ғам афзун аст:
Андеша кунам ҳар шабу гуям: «Ё раб,
Ҳичрон-ш чунин аст, висолаш чун аст?!»

Аз он ҷо ки дар рубоиҳои Рӯдакӣ ҷиҳати драматикӣ ва эҳсосот фузун мебошад, Умари Хайём рубоиро аз ҷиҳати шаклу мундариҷа такмил дода, ба он хусусияти барҷастаи тафаккур ва идеяи фалсафиро тақвият додааст. Дар мисраи аввали рубоиёти ӯ доимо мавзӯи муҳокимаи фалсафӣ (тезис) пеш гузошта мешавад. Дар мисраҳои дуюму сеюми рубоиҳои фикрҳои зидди муҳокимаи мавзӯ (антитезис) таҳлил меёбад. Мисраи чорум рубоиёти Хайём ҷамъбасту хулосаҳои қасди нияти бадеии ӯро ба таври ҳалли тезис — синтез анҷом медиҳад;

Ғар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён;
Чархи фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба коми дил расидӣ осон.

Дар мисраи якӯм мақсади муҳокимаи шоир он, ки агар ӯ ба мисли офаридгор-худованд бар фалак қудрате медошт, вайро ин тавр намегузошт. Пас бо он ҷӣ кор мекард? — Аз миён мебардошт. Ҳамин тариқ, дар байни тезис ва антитезис нуктаи тазод пайдо мешавад, ки масъалаи дунёи нав сохтанро ба ҷои олами кӯҳнашуда пеш мебаронад. Мисраи охири ин рубоӣ —

«Қ-озода ба коми дил расидӣ осон!»

синтез — ҷамбасти муҳокимаи шоир аст, ки хулосаи тезис ва антитезисро таҷассум мекунад. Айнан чунин муҳокимаи фалсафӣ ва ҳалли онро дар рубоии дигари ӯ мебинем:

Ғар даст ба лавҳаи қазо доштаме,
Бар майлу муроди хеш бингоштаме.
Ғамро зи ҷаҳон яқсара бардоштаме,
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме.

Маҳорати беназири Хайём дар рубоиёт, дар дохили чор мисраи муайян ҳамаи нуктаҳои мақсадро мӯҷаз ва барҷаста баён ва ҳал намудани ӯст. Бинобар ин тараққиӣ ин шакли шеърӣ бо номи ӯ зич алоқамандӣ дорад.

Аз ҷиҳати қофиябандӣ рубоӣ одатан бо схемаи ааба... сохта мешавад. Яъне мисраҳои якӯм, дуюм ва чоруми рубоӣ ҳамқофия буда, мисраи сеюми он озод аст. Рубоиро, ки ҳар чор мисрааш ҳамқофия бошад (аааа), рубоии тарона мегӯянд.

¹ А. К. Козмоян. Рубаи в классической поэзии на фарси. Ереван, 1981, стр. 15.

Дар адабиёти советии тоҷик рубоинависӣ хеле расм шудааст. Дар эҷодиёти А. Лоҳутӣ, З. Чавҳарӣ, М. Раҳимӣ, О. Лутфӣ, М. Аминзода, Х. Юсуфӣ, Б. Раҳимзода, Л. Шерали ва дигарон рубоӣ мавқеи намоён дорад. Рубоӣҳои адибони муносири тоҷик ба қорнамоӣҳои партия, дохили он В. И. Ленин ва халқи эҷодқори советӣ бахшида шудаанд.

Ҷонона даруни пахтазорат дидам,
Дар ҷидани пахта зарбдорат дидам.
Дар рӯи хати қотиби қолхозат ман,
Ҳар рӯз ду норма рӯзи қорат дидам.

(Б. Раҳимзода)

Ҳавопаймоии халқи советӣ,
Ҷу ҳусни субҳи иқлимҳои гетӣ,
Зи қутбайни ҷанубӣ то шимолӣ
Барад шодӣ ба халқи ҳар басите¹.

(М. Раҳимӣ)

Рубоиро гоҳо дубайта ҳам мегӯянд. Аслан, шеърхоеро, ки аз ду байти мустақил иборатанд ва як мазмуну мақсадро ифода мекунанд, **дубайтӣ** мегӯянд. Дубайтиҳо дар фольклор бисёр мушоҳида мешаванд. Ҷунонҷӣ;

Сарам дард мекунад, болои сандук,
Ба қадди нозуқат қонам тасаддук.
Сарам дард мекунад, охир батав шуд,
Гиребонам аз оби дида тар шуд.

Мухаммас

Маънои луғавии қалимаи мухаммас — панҷгона аст. Шеъре, ки таркиби ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат буда, дар банди якӯм ҳамаи мисраъҳо бо як танзими қофия (ааааа) сохта мешаванд ва дар бандҳои дигар ҷор мисраи аввал алоҳидаю мисраи панҷӯмаш ба мисраи якӯми банди аввал ҳамқофия аст (бббба, вввва....), мухаммас номида мешавад.

Мухаммас бо як схемаи қофиябандӣ сохта нашуда, баъзан ба тарзи ааааб, ввввб, ггггб .... низ иҷро мешавад. Мухаммасоти Абдураҳмони Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Сайидои Насафӣ бо санъатқорию мазмуни баландаш хеле ҷолиби диққат аст. Инак ду банде аз мухаммаси шоири советӣ Б. Раҳимзода «Қалам гӯе шуд», ки ба як лаҳзаи шодию тараби иди баҳорон — иди Май бахшида шудааст;

Баҳор омад, саропо кишварам сарсабзу зебо шуд,
Паи табриқи иди Май лаби гулғунҷаҳо во шуд,
Рубоби тоҷикон шодисаро аз Боми Дунё шуд,
Ҷаман бишқуфта, булбул ҷӯр бо Шочону Барно шуд,
Ҷу Май шавқи ҷавонӣ ҳаминони мавҷи дарё шуд.

...Дил аз ҷӯши тараб имшаб ба ёди васл бедор аст,
Пагоҳӣ дар намоиш баски дар паҳлуи дилдор аст,

¹ Басит — рӯи замин.

Хуш он умре, ки озод аз чафову макри ағёр аст,
Дар оғуши баҳорон шодкому ҳамдами ёр аст,
Ватан гулпӯшу дар васфаш қалам имрӯз гӯё шуд¹.

Мухаммас бо ду роҳ эҷод мешавад; 1. Бо роҳи баёни фикрҳои мустақили худӣ шоир; **2.** Бо роҳи илова кардани се мисраъ ба ҳар байти ғазали ягон шоири дигар. Роҳи мухаммасбандии дюймо ро мухаммаси тазмин² меғӯянд. Мухаммаси мустақил ва тазмин дар ашъори шоирони классикию муосири тоҷик бисёранд. Чунинанд, мухаммасҳои Чомӣ, Навоӣ, Мушфиқӣ, Ҳофиз, Сайидо, Шохин, Ҳайрат, Айнӣ, Чавҳарӣ, Лоҳутӣ, Раҳимӣ, Турсунзода ва дигарон. Ҳайрат мухаммаси «Эй, ки лаълат...», Зуфархон Чавҳарӣ мухаммасҳои мустақили «Андак зи худ, эй ғайрати саршор, берун о! ....»; М. Раҳимӣ мухаммасҳои «Ба рассоми баҳор», «Бо партияи Кабири Ленин», Лутфӣ «Мухаммаси наврӯзӣ», «Баҳор омад»-ро навиштаанд. Ба қалами М. Турсунзода мухаммасҳои «Мамлақати тиллоӣ», «Ба дилбар», «Ҳамшираҳо», «Фарзанди ту меояд» мансубанд. Дар мухаммаси соли 1972 навиштаи Турсунзода «Даран арусон» мо таҳаввулотеро дар схемаи он мебинем. Масалан, схемаи вай ба тарзи **аабб, вввгг** ..... сохта шудааст. М. Қаноат мухаммаси худ «Нури Ленин»-ро низ ба бо қонуниятҳои маъмул, балки бо схемаи **ааббв, ггде...** навиштааст. Ин навигарист.

Бояд гуфт, ки мухаммасбандии тазмин барои сухансанҷон мақсади маҳз нест. Ба ҳар як байти ғазали шоире се сатр ҳамроҳ карда, онро ба панҷ мисраъ расонидани шоири дигар чунин маъно дорад, ки ба лабораторияи фикри шоири тазминшаванда сар дароварда, қувва ва донишу маҳорати худро ба ҳамин вазну қофия, мазмуну мундариҷа санҷидан аст. Филҳол бо ҳамин роҳ истеъдоди худро суфта ва пухта намудан, онро дар мисоли дурдонаҳои устодони сухан сайқал додан аст; аз ин рӯ барои мухаммас шеърҳои беҳтаринро интихоб мекунамд.

Ҳайрат, С. Айнӣ, З. Чавҳарӣ, О. Лутфӣ, Б. Раҳимзода ба ғазалҳои классикони форсу тоҷик — Камоли Хучандӣ, Ҳофиз, Чомӣ, Хилолӣ, Бедил, Соиб, Сомеъ, Яғмо, Оят, Гавҳарӣ, Исмати Бухороӣ мухаммасҳо бастаанд. Мухаммаси (тазмини) Айнӣ бар ғазали Лоҳутӣ дар радифи «дил» хеле писандид аст;

Аз он рӯзе, ки бурдасти зи мо дил,
Надид аз илтифотат як адо дил,
Ба сад ғам гарчи гардид ошно дил,
«Нашуд як лаҳза аз ёдат чудо дил;
Зиҳӣ дил, офарин дил, мархабо дил»...

¹ Раҳимзода Боқӣ. Қалам гӯё шуд.— Куллиёт, ҷ. 1. Душанбе, 1981, сах. 155.

² Тазмин — тақлид, яъне ба пайравии шакли мазмуни байтҳои ғазали шоири дигар мухаммас ё мусаддас гуфтан.

...На ёрое, ки фарёде барорад,
На бахти он, ки хун аз дида борад,
Ба ҳичронат кунун чун тоб орад!
«Даруни сина охе ҳам надорад,
Ситамкаш дил, парешон дил, гадо дил».

Ба ҳамин тарик, байтҳое, ки дар мухаммаси тазмин аз ғазали дигар шоирон ҷалб шудаанд, ҳам аз ҷиҳати мазмун ва ҳам шакл инчунин дар тасвиркориашон ба мисраъҳои мухаммаси тазминшаванда комилан мувофиқат доранд. Чунинанд низ мухаммасҳои тазмини Пайрав Сулаймонӣ бар ғазали Ризоӣ, М. Раҳимӣ бар ғазали Бетоб, А. Шукӯҳӣ бар ғазалҳои Саъдӣ, Сайидо ва ғайра.

Дар адабиёти советии тоҷик мухаммас бастан бар ғазали шоири дигар чандон шӯҳрат надорад, вале баъзан мушоҳида мешавад. Бо тазмини мухаммасу мусаддас аксар шоирони калонсоли мо шуғл кардаанд. Мухаммаси Ҳабиб Юсуфӣ бар ғазали Мирзо Турсунзода «Шаб сари болини гулрухсор будам то ба рӯз» хеле назаррасанд аст:

Шаб сари болини гулрухсор будам то ба рӯз,
Бахраманди чеҳраи дилдор будам то ба рӯз,
Гунё ӯ масту ман хушёр будам то ба рӯз,
«Ери ман дар хобу ман бедор будам то ба рӯз,
Махрами шабзиндадори ёр будам то ба рӯз».

Ман ба гулзори ҷамолаш булбули шайдои нав,
Аз гулистони рухаш ҳар дам ба дил ғавғои нав.
Аз сари зулфи шабоҳангаш ба сар савдои нав,
«Медамид аз боғи рӯяш дам ба дам гулҳои нав
Дар тамошои гули рухсор будам то ба рӯз»¹...

Мусаддас

Шеърё, ки таркиби ҳар бандаш аз шаш мисраъ иборат аст, мусаддас ном дорад. Маъноии луғавии мусаддас шашгона аст.

Дар мусаддас чун дар мухаммас ҳамаи сатрҳои банди аввал бо ҳамдигар ҳамвазн ва ҳамқофия мебошанд, дар бандҳои дигар фақат панҷ сатри аввал бо ҳамдигар ҳамқофия буда, сатри шашӯм бо қофияи мисраъҳои банди аввал мувофиқ меояд. Мусаддас бо схемаи зерин сохта мешавад; аааааа, ббббба, ввввва ... Гоҳо тарзи қофиябандӣ тағйир меёбад; аааааб, вввввб, гггггб .....

Мусаддас низ мисли мухаммас мустақилона ва инчунин ба тарикати тазмин эҷод мегардад. Ҳар ду ин шакли мусаддасбандӣ дар адабиёти классикию муосири тоҷик дида мешавад. Ҳайрат «Мусаддас» навиштааст. О. Лutfӣ бо номҳои «Мусаддас», «Ба ишқи бесуботу пурхичолат дил намебандам», «Баҳор омадааст» мусаддаси мустақил навиштааст. Дар қофиябандиҳои ин шеърҳо дигаргуниҳо вучуд доранд. «Марсияи му-

¹ Ҳабиб Юсуфӣ. Сатрҳои нотамои (кит. 1). Душанбе, 1987, сах. 47.

саддас ба абъёти ҳазрати Мавлоно Чомӣ», ки мансуби қалами устод С. Айнист, намунаи мусаддаси тазмин аст ва ба талаботи мусаддаси классикӣ пурра ҷавоб медиҳад.

М. Раҳимӣ дар мусаддасҳои худ «Боз дар соҳили Ҳазар» ва «Турнаҳо» тарзи қофиябандии қитъаро пеш гирифтааст, ки ин ҳамчун далели нав аз табаддулоти анъанавӣ мусаддасбандӣ хабар медиҳад. **Мусаддаси дигари шоир «Бедор шав» ба тарзи аааабб, ввввгг, ддддее.... қофиябандӣ дорад;**

Биё бедор шав, тоҷик, маҷӯ хобу хаёл акнун,
Хумон бахт бедор асту даврон безавол акнун,
Кушода духтари кӯҳӣ чу моҳи нав ҷамол акнун,
Шнои офтоби инқилоб айнулқамол акнун,
Ту ҳам аз ҷавру зулми ағниё озод-озодӣ,
Дар ин иқлими кӯхистони навобод-ободӣ...

Мусаббаъ, мусамман, мутассаъ ва муашшар низ ҳамчун шаклҳои шеърӣ тоҷикӣ асосан ба сохти қофиябандии мухаммасу мусаддас мувофиқат доранд. Вале дар адабиёти советии тоҷик нибат ба ин шаклҳои анъанавӣ дигаргуниҳоеро мебинем, ки бо талаботи замон ба вучуд омадааст. Масалан, дар як қатор шеърҳои М. Раҳимӣ мусаббаи таркиббанд, мусаммани тарҷеъбанд ва ба ин монанд мушоҳида мешаванд. Манзумаи ӯ «Сухан аз ҳайкали ҷовид» (Ба истиқболи 1100—солагии рӯзи таваллуди устод Абуабулло Рӯдакӣ) ба тариқи мусаббаи таркиббанд эҷод шудааст, ки дар он ба ғайр аз шеърӣ панҷгона, боз як байти ҷамъбаस्तкунанда дар охири ҳар банд чун гурезгоҳ омадааст.

Суруди М. Турсунзода «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест» ба шакли мусаммани тарҷеъбанд навишта шуда, вале дар тарзи қофиябандии он сохти маснавӣ (аа, бб, вв) риоя гардидааст. Масалан;

Гуфта будӣ ин, ки меҳмон мешавӣ,
Дар тани ҷонпарварон ҷон мешавӣ,
Рӯзу шабҳо интизорам ман хануз,
Бо дили умедворам ман хануз.
Канда шуд дар роҳи ту ҷашмони ман,
Қай ту меой? Биё, ҷонони ман!

Хонаи мо он қадар ҳам дур нест,
Гарчи дар ҷашми шумо манзур нест...

Қитъа, ба иборати дигар, **муқаттаъ**, қалимаи арабӣ буда, маънои **парҷаро** дорад. Қитъа ҳиссае аз ғазал ё қасида аст ва чун яке аз шаклҳои мухтасари шеърӣ матлаъ ва мактаъ надорад. Дар охири он таҳаллуси шоир низ оварда намешавад. Дар қитъа ақидаҳои иҷтимоӣ, фалсафӣ, лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти шоир, танкиди норасихони ҷамъият баён меёбанд. Қитъа аз ду то ҳаҷдаҳ байт буда, ба тарзи қофиябандии **аб, вб, гб** меояд. Қитъа дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Ҳофиз, Қа-

мол, Чомӣ, Мушфиқӣ, Шоҳин ва дигарон мавқеи фаровон до-
рад Китъае аз Камол;

Чу девони Камол афтад ба дастат,
Навис аз шеъри ӯ чандон ки хоҳӣ!
Хаёлотӣ латифу лафзу харфаш
Агар хоҳӣ, ки дарёбӣ камоҳӣ¹.
Зи хар лафзаш равон мағзар чу хома,
Ба хар харфе фуру рав чун сиёҳӣ.

Дар асари Абдурахмони Чомӣ «Баҳористон» пас аз хар як
ҳикояти пурҳикмати шоир китъаҳои пурмазмунеро дучор кар-
дан мумкин аст;

Чавонмардӣ ду чиз аст, эй чавонмард,
Ба сӯям гӯш кун, то гуямат рост:
Яке он, к-аз рафиқон даргузори
Агар хар лаҳза бинӣ сад каму кост,
Дувум он, к-аз ту н-ояд ҳеҷ гоҳе
Чунон коре, ки бояд узр аз ӯ хост.

Инак, китъае аз осори Шоҳин;

Бусад аз холи зери зулфи ту кас,
Морро мухра аз даҳон гирад,
Чехра зери ниқоб агар гири,
Меҳрро абри осмон гирад...

Ғазал

Ғазал яке аз шаклҳои машҳури назми ли-
рикийи тоҷик мебошад. Дар ғазали класси-
кон ва шоирони муосири тоҷик ҳам ҳиссиё-
ти ишқӣ ва ҳам ҳиссиёти граждани ифода ёфтаанд. Мирзо тур-
сунзода дар бораи ғазалҳои классикони тоҷик ҳаққонӣ кайд
кардааст; «Он эҳсосоте, ки — мегӯяд ӯ,— аксар дар зери пар-
даи рамзу киноя ва ба таври фардӣ — индивидуалӣ дарк на-
мудани ҳаёт пинҳон аст, дар ҳақиқат ҳиссиёти одамони пеш-
қадаме буд, ки дар қалби мардум «ҳисси наку» бедор мекар-
данд»². Фикру ҳиссиёти лирикӣ дар ҳама гуна шаклҳои шеърӣ
баён мешаванд, аммо хурдтарину бехтарин ва мувофиқтарини
шакли лирикӣ рубой ва ғазал мебошанд.

Ҳанӯз дар асри X—XI шоир Унсурӣ ғазалро ном гирифта-
аст ва орзӯ кардааст, ки ғазалҳои ӯ рӯдакивор бошанд. Аз ин
бармеояд, ки дар замони Рӯдакӣ ва ба ҳуди ӯ аллақай ғаз-
ал маълум будааст. Саъдии Шерозӣ дар асри XIII ғазалро ҳам-
чун шакли мустақили шеър хеле моҳирона дар эҷодиёташ кор
фармудааст. Бинобар ин Саъдиरो устоди ғазал мегӯянд. Дар
асри XIV ғазал аз ҷиҳати мазмун ва шакл бо кӯшиши Ҳофиз
ва Камоли Хучандӣ ба дараҷаи баланди тараққиёти худ ме-
расад. Ин шоирон устодони беҳамтои ғазалсаро шинохта шуда-
анд.

¹ Камоҳӣ — каму беш.

² Мирзо Турсунзода. Андешаҳо дар бораи лирикаи граждани.— Кул-
лиёт (ибрат аз шаш чилд), ҷ. 111. Душанбе, 1979, сах. 96.

Ҳаҷми ғазал одатан аз 7 то 14 байт мешавад. Қофиябанди он схемаи **аа, ба, ва ...** дорад. Байти аввали ғазал — **матлаъ** (аз калимаи «тулуъ» — сар задан) ҳамкофия омада, сонӣ ҳар мисраи токи он озод ва ҳамаи мисраҳои чуфташ ба матлаъ ҳамкофия мебошанд. Байти охири ғазал, ки **мақтаъ** (аз калимаи — «қатъ — бурида шудан, ба итмом расидан) ном гирифтааст, аксар бо **тахаллуси** шоир ба анҷом мерасад.

Шакли ғазал дар назми даҳанакии халқи тоҷик ва эҷодиёти классикон — Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Мушфиқӣ, Ҳилолӣ, Сайидо, Шоҳин ва дигарон фаровон истифода шудааст. Инак, мисоле аз ғазалҳои гузаштагон;

Тарки ёрӣ кардию ман ҳамчунон ёрам ту ро,
Душмани чонию аз чон дӯсттар дорам ту ро.
Гар ба сад хори ҷафо озурда сози хотирам.
Хотири нозук ба барги гул наёзорам ту ро.
Қасди чон кардӣ, ки яъне даст кутах кун зи ман,
Чон зи каф бигзораму аз даст нагзорам ту ро.
Гар бурун оранд чо намро зи хилватгоҳи дил,
Нест мумкин, чони ман, к-аз дил бурун орам ту ро.
Як-ду рӯзе сабр кун, эй чони бар лаб омада,
З-он, ки хоҳам дар ҳузури дӯст биспорам ту ро.
Инчунин, к-аз савти мутриб баъзи айшат бар садост,
Мушкил огоҳӣ шавад аз нолаи зорам ту ро.
Гуфтӣ: «Меҳоҳам Ҳилолиро ба коми душманон».
Ин сазои ман, ки бо худ дӯст медорам ту ро.

Ҳилолӣ

Ин шеър намунаи ғазали ишқӣ аст, ки на бо ҳисси афтодарӯҳӣ (пессимистӣ), балки бо эҳсосоти баланди некбинӣ (оптимистӣ) бар хилофи монеаҳои дину шарияти замони феодалӣ сароида шудааст.

Ғазал дар назми советии тоҷик низ хеле маъмул аст. Ишқу муҳаббат, садоқату вафодорӣ чун ҳиссиёти лирикии одами нави даврони сотсиализм дар ғазалҳои ишқии шоирони тоҷик бисёр тараннум ёфтааст. Лекин ҳуди мавзӯ ва мазмуни ғазалҳо дар изҳори муносибатҳои дӯстӣ ва шахсӣ ранги дигар гирифта, ифодаи меҳру муҳаббат ҳам бо дигар усулу услуб тасвир меёбад. Бехтарин шеърҳои А. Лоҳутӣ («Рассом ва шоир», «Даври сар зулфи ту ҳар қадар, ки печонтар шуд», «Гӯҳари ишқ»), П. Сулаймонӣ («Қалам», «Бародари чонӣ»), М. Раҳимӣ («Меҳрномаи тоҷик»), М. Турсунзода («Ба Ленин», «Ҳаргиз», «Бӯи гул ояд зи ту», «Асри ман»), Б. Раҳимзода («Ишқ», «Раҳматҳо ба қорат, студент»), М. Қаноат («Ҳуқм бар ситора кунем») ва дигар шоирони тоҷик қомилан бо қоидаҳои ғазал сароида шудаанд. Ғазалҳои шоирони муосир бештар мазмунҳои сиёсӣ ва иҷтимоиро баён мекунад. Мисоле аз ғазали ғражданӣ:

Ман на он мардам, ки аз қайди фалак парво кунам,
Чун фалак, ман сад хазорон хасро бепо кунам.
Чашми ҷонон бо ишорат боз медорад маро,
Варна бо як ҳамла мушти осмонро во кунам.

Чархро бархам занам, афлокро созам забун,
 Ер агар изнам¹ диҳад то остин боло кунам.
 Осмонро гу ки дигар лофи² пурзурӣ мазан,
 Вожгун гардӣ, дарафши³ сурх агар барпо кунам.
 Дар ҷаҳон аз ҳеҷ кас муҳтоҷи ёрӣ нестам,
 Орзуи ҳешро бо дасти худ иҷро кунам...

(Лоҳутӣ)

Ё чунин ғазали Лоик, ки чун огоҳӣ ба беандешагии ҷанг-
 ҷуёни империалистӣ садо медиҳад;

Шишаи мо санги хоро бишканад,
 Хомии мо пухтахоро бишканад.

Ончунон сангинмизоҷу маҳкамем,
 Кӯзаи мо санги дарё бишканад.

Он қадар соғар шикастем аз алам
 То тилисми як муаммо бишканад.

Сад дилу сад дасту по бишкатаем
 То ки садди роҳи фардо бишканад.

Мо аз он майдонғарибон нестам,
 Ки дили мо бетақозо бишканад.

Гардани гардуни гардон бишканем,
 Пеш аз он, ки гардани мо бишканад.

Ғазалҳои замони советии мо аксар бе таҳаллус ба анҷом мерасанд. Ғазалҳои ҳастанд, ки ишқу муҳаббат ва вафодорию садоқатро месароянд. Ғазалҳои, ки фақат ба тасвири лавҳа ва манзараҳои дилкаши табиат бахшида шудаанд, онҳоро «ғазали манзаравӣ» (пейзажи) меноманд. Ғазалсаро аксар тавассути инъикоси манзараҳои табиат ҳиссу фикри иҷтимоии худ ва муносибату нуқтаи назарашро ба ҳодисаҳои рӯзгор иҷро менамояд.

Қасида

Қасида чунин шакли эҷодии назм аст, ки шоир фикру мулоҳиза ва орзую хаваси худро ба таври мадҳ (бо таърифу тавсиф) баён менамояд. Қасида ба мисли ғазал бо схемаи **аа** (матлаъ), **ба, ва га...** қофиябандӣ дошта, ҳаҷман аз 11 то 1000 байт мебошад. Қасида мумкин аст, ки ба шахс, ба табиат, ба ватан ва ба ҷизе бахшида навишта шуда бошад. Сохти қасида таркиби муайяне дошта, аз 5 қисм иборат аст: **насиб** ё **ташбиб** (тағаззул), **гурезгоҳ**, **таъриф** (мадҳ), **мақсад**, ё **матлаб**, **хотима**.

Насиб он ҳиссаи қасидаро мегӯянд, ки ба ғазал хеле монандӣ дошта, дар вай фикр ва ҳиссиёти шоир нисбат ба ҷамъият, зиндагӣ ва табиат бо тарзи мадҳиявӣ, марсиявӣ, ҳаҷвӣ ё панду насихатӣ баён мегардад. Агар қисми мадҳали қасида бо воқитаҳои лирикӣ аз тасвири ишқу муҳаббат оғоз ёбад, онро **таш-**

¹ *Изн* — ихтиёр, иҷозат.

² *Лоф* — худситоӣ, худтаърифкунӣ.

³ *Дарафш* — теғ, шамшер.

биб ё тағаззул мегӯянд. Байти аввали насибро **матлаъ** меноманд.

Гурезгоҳ як ё ду байтест, ки дар мобайни насиб ва таъриф меистаду насибро мазмунан бо таъриф (мадх) алокаманд мекунад.

Таъриф ё мадх ҳиссаи асосии қасида аст, ки шоир дар он таърифу тавсифашро ба унвони шахсе ё табиат ва предмети мадх изҳор менамояд.

Дар қисми **матлаб** ё **мақсад** хоҳиши шоир ифода мегардад ва сонӣ қасида **хотима** меёбад.

Қасида дар назми классикии тоҷик аз асрҳои IX пайдо шуда, дар асрҳои X—XII нашъунамо кардааст. Мавзӯи қасидаи шоирони дарбор бештар ба мадҳу ситоиши амирон ё намояндагони сулолаҳои ҳукмрон бахшида шуда бошад, шоирони берун аз дарбор ва қисми шоирони пешқадами дарборӣ дар он бештар мазмунҳои фалсафӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва ахлоқу одобро месароиданд. Бар хилофи аксари қасидаҳои шоирон Амир Муиззии Самарқандӣ, Рашидуддини Ватвот, Унсурӣ, Асқадӣ, Манучехрӣ, Фарруҳӣ, Хоконӣ, Урфӣ, Қоонӣ ва дигарон, ки ба таърифу тавсифи шохон, шохзодагон ва аҳли дарбор гуфта шудаанд, дар қасидаҳои Рӯдакӣ, Носири Хисрав, Саъдӣ, Ҳ. Қирмонӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сайидо, Шохин кайфияти зиндагӣ, манзараҳои дилхуши табиат, идеяҳои ватанпарварӣ ва халқдӯстӣ бештар тараннум гардидаанд. Масалан, қасидаҳои Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи мӯлиён ояд ҳаме» ва «Шикоят аз пирӣ» ба ин даъво далели равшан аст. Қасидаҳои Абдурахмони Ҷомӣ бештар ба панду насиҳати шохон ва давлатдорон равона шудааст. Дар байни қасидасароёни гузашта Сайидон Насафӣ бо қасидаҳои мавқеи махсус дорад. Қасидаҳои пурмазмунӣ иҷтимоӣ ӯ бар акси қоидаҳои умумӣ қасиданависии давраи феодалӣ ба таърифу тавсифи қосибон, ҳунармандон ва аҳли меҳнат бахшида шудааст. Ӯ худ ки аз бофандагон буд, барон ҳамду санои нонвоён, қасибон, расомон ва дигар пешаварон рангу бори бадеиро дарё надоштааст. Ӯ доир ба манзараҳои табиат ва фалсҳои сол низ қасидаҳо гуфтааст. Инак, якчанд байт аз қасидаи шоир «Тасвири баҳор-наврӯзӣ»:

Навбахор омад гулистон аз паи нашъунамоист,
Ғунҷахуспони чаманро ғунҷаи гул муттакоист,
Содарӯёнро барад аз ҷо хавои сабзааш,
Сабзхаттонро насими сунбулаш кокулрабост.
Нозбӯро аз бунафша нозболин зери сар,
Шохи гудро бистари барги хино дар зери пост.
Рост месозанд мурғон хонаи охангро,
Булбул аз сад парда чун ушшоқ дар зери навоист.
Ғунҷа мушти хок агар гирад ба каф зар мешавад,
Таъби гулшанро дар ин мавсим хавоси кимиёст...

Қасидаи Саъдӣ «Баҳория» ба манзараи дилкаши баҳор, меваҳои хушлаззати ва умуман неъматҳои саршори табиати ватани ӯ — Шероз бахшида шудааст. Матлаби он ин аст;

Бомдоде, ки тафовут накунад лайлу нахор,
Хуш бувад домани саҳрову тамошои баҳор...

Қасида аз рӯи мавзӯ ва адои мақсад якчанд хел мешавад:
Муноҷот — қасидаест, ки ба таърифу тавсифи илоҳӣ бахшида шудааст;

Наът — қасидаест, ки таърифу тавсифи пайғамбаронро дар назар дорад;

Мадҳия — қасидаест, ки ба шаъну шавкати подшоҳон ва олимансабон гуфта шудааст;

Фаҳрия — қасидаест, ки шеърӯ шоирро ба тасвири мадҳ гирифтааст;

Ҳачвия — қасидаест, ки дар бораи нуксонҳои одамони ҷудогона, тоифаи мардум ё ҷамъият ва ё дар он рақибони шоир, бадхоҳони мамдӯх ҳачв карда шудааст;

Марсия — қасидаест, дар бораи мусибатҳои саҳти ҷудой, дар бораи ғавти одамони машҳур ё дӯстону муқаррабон;

Баҳория — қасидаест, ки қомилан ва ё қисман ташбиби он ба таърифу тасвири баҳорон бахшида шудааст;

Ишқия — қасидаест, ки вай ё насиби он ишқу муҳаббат ва муносибатҳои нафиси дӯстиро тараннум мекунад.

Ҳамрия — қасидаест, ки дар он ва ё дар ташбиби он васфи май, тарзи тайёр кардани май ва маҷлисҳои ботантана тасвир меёбад. Қасидаи «Модари май»-и устод Рӯдакӣ, ки бехтарини ҳамриёт ҳисоб меёбад, аз 94 байт иборат аст. Ташбиби он 22 байтро ташкил дода, май ва тарзи ҳозир кардани онро ситоиш менамояд. Ин қисмати қасида аз ҷиҳати қомилии тасвири мавзӯ мустақил аст. 32 байти дигари қасида ба маърақаоронҳои «маҷлиси малиқона» бахшида шуда, мадҳу узрҳои шоирро баён мекунад. Дар 40 байти дигари қасида, ки қисми асосии он ба шумор меравад, идеалҳои шоир доир ба «ҳокими одил»-у мардумпарвар ва «покии ахлоқи уву покнажодӣ»-и вай инъикос гардидааст.

Ҳолия ё **ҳасбия** қасидаест, ки ба тарҷимаи (ҳасби) ҳоли шоир дахл дошта, дар он ноадолатҳои замон, номусоидати манфиатҳои шахсу ҷамъият тасвир меёбад. Намунаи барҷастаи чунин қасида «Шикоят аз пирӣ»-и Рӯдакӣ мебошад, ки аз муҳокимаҳои амиқу фалсафӣ саршор аст. Дар эҷодиёти Мушфиқӣ, Шоҳин ва баъзе дигар шоирони гузашта низ ҳолия мушоҳида мешавад.

Ҳабсия — қасидаест, ки дар ҳолати маҳбусӣ ва ё умуман дар ягон вазъияти ногувору ноилоҷи рӯзгор будан сароида мешавад. Шоири асри XI—XII Масъуди Саъди Салмон бо номи «ҳабсиёт» як силсила шеър эҷод кардааст, ки аз 17 соли ҳаёти зиндонии ӯ хабар медиҳад. Ҳоконии Шервонӣ — шоири форсзабони Озарбойҷон (асри XII) низ чанд қасидае ба ин шаклу мазмун офарида, аз азобу шиканҷаҳои замонаш ҳасрату надомат мекунад. Дар қасидаҳои «Харобаҳои Мадоин», «Миръотус-сафо» ва «Орзуи сафари Хуросон» Ҳоконӣ доир ба масъала-

ҳои ҳаёту марг, ҳастӣ, табиат, фалак, тақдирӣ одам, чамъият, маънии рӯзгор изҳори ақида кардааст. Мавридҳои дучор меоянд, ки шоир ҳокимони замонаро ба «Заҳҳои морон» нисбат дода, худро ба Бежани асиру маҳбус, ки аз укубатҳои зиндон хеле ба танг омадааст, монанд мекунад. Ибтидои насби қасидаи Ҳоконӣ «Орзуи сафари Хуросон» ин аст:

Чӣ сабаб сӯи Хуросон шуданам нагзоранд,
Андалебам, ба гулистон шуданам нагзоранд...

Ба ин қасидаи Ҳоконӣ шоирони машҳури замонаш ва асриҳои минбаъда Асириддини Аҳсикатӣ, Хусрави Дехлавӣ, Абдураҳмони Чомӣ, Алишери Навоӣ назираҳо гуфатаанд.

Дар адабиёти форсу тоҷик қасидаҳои таърихӣ ҳам дучор мешаванд. Санадҳои ҳуҷҷатӣ дар як қатор ашъори Ҳоконӣ (ва қасидаҳои ӯ), ки ба дивон чамъ омадаанд, мушоҳида мешаванд. Дар ин қабил осори ӯ на танҳо ҳуҷҷатҳои ҳаёти ӯро дарёфтани мумкин аст, инчунин таърихи шахру мамлакатҳо, шоҳу султонҳо, аҳолии сокинони ин ё он мавзео ро дидан мумкин аст. Мушфиқӣ, ки дар муддати қариб тамоми умри худ қасидаҳои мадҳия навиштааст, воқеаҳои гуногуни машҳури замонаш ва таърихи воқеаҳо ро низ дар онҳо қайд кардааст. Ба ғайр аз тасвири воқеаҳои сиёсии таърихи давлати Шайбонӣҳои замони худ, Мушфиқӣ дар қасидаҳои бисёр таъриху санадҳои оид ба тамоми шудани соҳтмони масҷиду қасрҳо, биноҳои меъморӣ, ҳаммом, ҳавзҳои шаҳр ва ғайраро низ акс кунонидааст. Ба гувоҳи олимони микдори зиёди таърихшиносон, ки Мушфиқӣ тартиб дода буд, ҳамзамони ӯ — таърихнавис Ҳофизи Таниш, инчунин таърихнависи асри XVII Сайид Роқим истифода бурдаанд.

Қасидаеро, ки насиб ё ташбиб надорад ва бевосита аз мадҳу ситоиш сар мешавад, қасидаи маҳдуд ё қасидаи муқтазаб (буридашуда) мегӯянд.

Дар адабиёти советии тоҷик қасида ҳамчун шакли махсуси машҳур нест. Вале гоҳо дучор шавад ҳам, шакли мундариҷаи вай тамоман тағйир ёфта, ба талаботи умумии адабиёти давр мувофиқ кунонида шудааст. Дар қасидаҳои замони советӣ насиб ва гурезоҳи дида намешавад. Таърифи мазмунан пайваста бо зиндагонии ҳақиқии реалӣ ва фаъолияти сиёсӣи давлатии ходимони назаррасанди давлатӣ ва партияи коммунистӣ, халқӣ советӣ ва Ватан акс меёбад. Дар ин гуна қасидаҳо тасвири шахс ё табиат, Ватан ва ғайра бо баёни манфиати халқ алоқамандии зич дорад.

«Қасидаи чанг ва зафар»-и устод Садриддин Айни, «Қасида»-и Зуфархони Чавҳарӣ дар васфи Тоҷикистон, баъзе достон ва манзумаҳои М. Раҳимӣ «Баҳористони зафар», «Партияи хирадманд», «Қасидаи Норақ», «Бобе аз қасидаи сотсиализм» ба тариқи қасидаи мадҳия навишта шуда, қорнамоҳои беназири халқӣ советӣ ва партияи коммунистиро дар соҳаҳои

Чанги Бузурги Ватанӣ ва дар замони осоиштаи баъдичангӣ чамъбаст менамоянд.

Қасидаи марсия дар шароитҳои воқеияти советӣ қариб мавҷеъ надорад, чунки зиддиятҳои синфӣ чамъият дар мо барҳам хӯрдааст. Баъзе намунаҳои қасидаи марсияро дар мисоли «Марсия»-и С. Айнӣ (ба муносибати кушта шудани бародари ӯ Хочӣ Сироҷ дар зиндони амир), дар хотирномаҳои Лоҳутӣ Айнӣ, Дехотӣ, Раҳимӣ, ки ба муносибати вафоти бемаҳали шоири боистеъдод — Пайрав гуфта шудааст, дидан мумкин аст. Шеърҳои М. Турсунзода «Хотираи капитан», ки ба қаҳрамони капитан Гастелло, М. Миршакар «Тупчӣ», ки ба Қаҳрамони иттифоқи советӣ Исмоил Ҳамзаалиев бахшида шудаанд, достонҳои М. Қаноат «Суруши Сталинград» ва «Ситораи Исмат» ва достони Аскар Ҳаким «Талбаки талбидаам» хусусиятҳои марсиявӣ доранд.

Шеърҳои М. Турсунзода «Назмро ёд кардам», «Замин» ва Б. Раҳимзода «Давоми мо», «Дар бағал дорам» аз қабилӣ қасидаҳои фаҳриянд.

Қасиданависӣ дар адабиёти рус дар асрҳои гуногун дида мешавад. М. В. Ломоносов баъзан ба ин шакли шеър мурочиат кардааст. Машҳуртарин қасиданависи рус Гаврила Романович Державин (1743—1816) шинохта шудааст. Ӯ бо унвони «Қасидаи худо», «Қасида ба Фелица», «Қасида ба фавти князь Мещерский» ва ғайра як силсила қасида эҷод кардааст. Шеърҳои Г. Р. Державин «Ёдгорӣ» ва А. С. Пушкин «Қохи ёдгор» намунаи барҷастаи қасидаи фаҳрия мебошанд.

Тарҷеъбанд Шеър, ки аз якчанд банд иборат буда, таркиби ҳар бандаш ба ҳаҷми як ғазал ва аз ҷиҳати тартиби қофиябандӣ монанди ғазал мустақил аст ва дар охири ҳар як бандаш байти восила дорад, тарҷеъбанд меноманд. Маънои калимаи тарҷеъ баргардонидан буда, байти восила ба тариқи такрор дар охири ҳар банд меояд.

Ин шакли шеърӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷик бештар дида мешавад. Тарҷеъбандро даставвал Саъдӣ дар эҷодиёти худ қарор додааст, баъд аз ӯ Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ ва дигарон онро давом ва такмил додаанд. Тарҷеъбанд дар мавзӯю мазмунҳои гуногун навишта шуда, хусусиятҳои лирикӣ, мадҳиявӣ, сӯфияна ва ғайра дорад. Инак, як банд аз тарҷеъбанди Ҳофиз, ки дорони мавзӯ ва мундариҷаи лирикист:

Эй дода ба ёди дӯстдорӣ,
Ин буд вафои аҳди ёри!
Охир дили реши дармандам
То чанд ба дасти ғам супорӣ.
Аз зулфи ту хосиле надидам,
Чуз шефтагию бекарорӣ.
Эй чони азиз, бар заифон
То чанд кунӣ ҷафои хорӣ.
Ҳарчанд ки сӯхтӣ ба ҷаврам,

Қардам мани хаста созгорӣ,
Гуфтам магар аз сари тараххум
Даст аз ситаму ҷафо бидорӣ.
Чун нест умеди он, ки рузе
Бар ошиқи хаста раҳм ори.

Он беҳ, ки зи сабр рух натолам,
Бошад ин муроди дил биёбам¹.

Дар ин тарҷеъбанд боз 6 ғазали дигар (банд паси банд) омада, дар охири ҳар банд байти восила (Он беҳ ки...) такроршудан мегирад.

Дар тарҷеъбанди Саъдӣ («Эй зулфи ту ҳар ҳаме каманде...») 20 банд ғазал дар як вази ва бо қофияҳои гуногун тасниф шуда, аз паси ҳар банди ғазал як хел байти восила меояд, ки он ин тариқ аст:

Биншинаму сабр пеш гирам,
Дунболаи кори хеш гирам.

Дар адабиёти советии тоҷик тарҷеъбанди анъанавӣ қариб ҳеч мақом надорад. «Тарҷеъбанд»-и О. Лутфӣ бо чунин матлаъ оғоз меёбад:

Биё соқӣ қадаҳ пур дех баҳори оламоро шуд,
Чаман хуррам, ҳаво ҷонбахшу гулшан рохатафзо шуд...

Ин аз қабилӣ тарҷеъбандҳост, ки аз ҷиҳати ҳаҷм (ғазал) вазну қофиябандӣ байни тарҷеъбандии анъанавию ҳозирзамонӣ меистад. Тарҷеъбанди Лутфӣ, ки ҳамааш аз 3 банд иборат аст, ҳар банди он 5 байтӣ буда, байти восилааш ба тариқи зайл мебошад:

Дар ин гулшан агар хоре бувад, аз решааш баркан,
Агар море бубинӣ дар раҳаш, албатта, оташ зан!

Шакли навоваронаи тарҷеъгӯиро, ки хеле мухтасар ва баъроӣ қабулаш сабук кунонида шудааст, дар эҷодиёти баъзе шоирони тоҷик мебинем. «Оҳанрабо»-и М. Турсунзода ба тариқи мусаддаси тарҷеъбанд сохта шудааст.

Он қадар дар дил писандӣ, дилписандастӣ, Ватан,
Дар сари тасвири хуснат қас намеёбад суҳан.
Ҳеч дар дунё надорад рангу буютро ҷаман,
Аз ту дар осоишу роҳат бувад ҷон дар бадан.

Чунки инсонро фазои дилкушо гардидаӣ,
Халқ чун оҳан, ту чун оҳанрабо гардидаӣ.

Байти восила («Чунки инсонро...») баъд аз ҳар мураббаъ такроран омада, тарҷеъбанди шашгонро ташкил мекунад. М. Турсунзода «Эй ёри бифаранҷи!»-ашро ба тарзи мухаммас:

¹ Ҳофизи Шерозӣ. Мунтахаби девон (тартибдиҳанда Х. Мирзозода) Душанбе, 1957, сах. 545.

си тарчеъбанд навиштааст. Шеърҳои М. Раҳимӣ «Чоду-чоду». «Чавонӣ», Б. Раҳимзода «Тараннум кун, дило!», «Хотираи устод», «Дилорой, Душанбе», «Гулшани эҷоди халқ» ҳамчун мусаддаси тарчеъбанд эҷод шудаанд. Инак, парчае аз мусаммани тарчеъбанди М. Раҳимӣ «Ба зиёрати доҳӣ В. И. Ленин»:

Салом, эй падари муҳтарам, Ленини кабир.
Зи чону дил ба ту, он дастгири халки асир.
Чу мо ситамкаши собик, чи навҷавону чи пир,
Ҳама ба меҳри ту таслиму ошику тасхир.
Ба ҳар дилу ҳама чону ҷаҳон ба ин таъсир,
Ки меҳри туст, ба он боз чист ҳамтасвир!*

Дило, на ишк, на оташ, на офтобу замин
Надорад ин ҳама қувват, ки халқ бо Ленин.

Баъд аз ҳар банди шашгона, байти «Дило, на ишк...» такрор шудан мегирад, ки ҳарду якҷоя мусаммани тарчеъбандро ташкил кардаанд.

Таркиббанд

Таркиббанд бо шаклу соҳти худ ба тарчеъбанд монанд аст. Таркиббанд низ аз якҷанд бандҳо-ғазалҳо иборат буда, ба мисли тарчеъбанд қофиябандӣ дорад. Ягона фарқи таркиббанд аз тарчеъбанд дар ҳамин, ки ба ҷои байти восила, ба ғайри хулосавӣ (гурезгоҳ) омада, он пас аз ҳар банд мазмунан ва шаклан тағйир меёбад.

Дар илми бадеи классикӣ таркиббанд ҳам як навъи санъати тарчеъ доништа шуда, дар ин шакли шеърӣ Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ, Ҳайрат ва дигарон фикру андешаҳои фалсафӣ ва ҳаётӣ баён кардаанд. Аҳмади Ҷомӣ мазмунан ба тариқи қасидаи ҳолияю фахрия, таркиббанде навиштааст, ки ба шеърӣ назм ва аҳли фазлу илм баҳои арзандае дода, худро дар маркази асар мегузорад. Инак, парчаи мухтасари он:

Ман будам аз ҷаҳону гиромӣ¹ бародаре,
Дар силки² назми чамъ гаронмоя³ гавҳаре,
З-он сон бародаре, ки дар атвори фазлу илм,
Чун ӯ назод модари айём дигаре...

Боз 5 байт, сонӣ байти хулосавӣ:

Ин нукта гӯш дор, ки дурри гаронбахост,
Назми бадеи ӯст, вале ҳасби ҳоли⁴ мост.

Банди дигари ин таркиббанд боз аз ғазали 7 байта иборат буда, байти хулосавии банди дуюми он ин тариқ аст:

¹ Гиромӣ — киромӣ, бозхитром, азиз.

² Силк — ришта, ресмони шадан марворид, силки назм — киноя аз гуфтани азшӯри мавзун.

³ Гаронмоя — гаронбаҳо, қиммат.

⁴ Ҳасби ҳоли — тарҷиман ҳол.

Харфе ки ёбам аз калами мушкбори у,
Созам хамоили 'дилу чон ёдгори у.

«Таркиббанд»-и Ҳайрат рӯҳи лирикаи ишқӣ дорад.

Дар адабиёти советии тоҷик шакли анъанавии таркиббанд вучуд надорад. Тарзи истифодаи ин шакли шеърӣ классикӣ низ дар замони ҳозира тамоман тағйир ёфта, ҳаҷман мухтасару кӯтоҳ ва мазмунан бой гардидааст. Шеърҳои А. Лохутӣ «Босмачӣ», М. Раҳимӣ «Лентаи сурх», «Ватани ман», М. Турсунзода «Суруди ман», «Афсӯс, ки накардӣ имтиҳонам», Б. Раҳимзода «Барои сулҳ имзо мекунем!», «Вафо кун» ба таркиби мусаббасу мусаббаи таркиббанд эҷод шудаанд.

Байтҳои (восилаи) такроршавандаи тарҷеъбанд ва байтҳои (хулосавии) тағйирёбандаи таркиббанд барои ба фикри асосии шоир ҷалб намудани диққати хонанда хизмат мекунанд. Инак, парчае аз мусаббаи таркиббанди М. Турсунзода «Афсӯс, ки накардӣ имтиҳонам»:

Аз рӯзҳои аввал донӣ маро, азизам,
К-аз зиндагии осон мехостам гурезам,
Монадӣ раъду барке бо абрӯ ситезам,
Чун буттаҳои сарсабз аз мағзи санг хезам,
Аз фарқи кӯҳсорон чун шаршара бирезам.

То ин ки дар диёри кӯҳӣ садо диҳам ман.
Аз хеш қатраҳои ҳарсу ҳаво диҳам ман.

Пас аз банди дуҷуми ин таркиббанд, ба таркиби гурезгоҳ байти дигар меояд:

Исбот то намоям сидку вафои худро,
Ҳам ибтидои худро, ҳам интиҳои худро.

Гоҳо мешавад, ки дар таркиббанд байти гурезгоҳ таҳаввулот дида, мисраҳои якуми он дигар шуда, мисраи дуҷумаш якҷайл мемонад. Инро дар мусаббаси таркиббанди Б. Раҳимзода «Халки бузургворам» дидан душвор нест:

Чун Ваҳши саркаши худ аз шавк сар кашадам,
Шайбури фатҳи халкам бори дигар кашадам,
Ҳар қатраи ҷабинаш бо шеър баркашадам,
Оре, ба риштаи назм дурру гуҳар кашадам.

То баҳшам аз барои халки бузургворам,
Бар ҷашм хоки поят чун тӯтиё гузорам.

Баъд аз бандҳои дигар чун байтҳои гурезгоҳ дучор меоянд:

Заркору заргарӣ ту, халки бузургворам,
Бар ҷашм хоки поят чун тӯтиё гузорам.

Ту аз ману ман аз ту, дигар суҳан надорам,
Бар ҷашм хоки поят чун тӯтиё гузорам.

¹ Ҳамоил — аз ҳамел кардан, овезон...

Суруд

Суруд яке аз шаклҳои хурдтарини шеърӣ жанри лирикӣ ба шумор меравад. Аксар суруд бо савту оҳанги мусикӣ сароида мешавад. Яке аз хусусиятҳои суруд соддагию гӯиҳои он, самимона ва мавзун ба зарбу оҳанги мусикӣ ҷӯр омадани вай мебошад. Бедарак нест, ки сурудро лирикаӣ соф пиндошта, дар ҳаққи он мегӯянд, ки «суруд ба пардаи муғанӣ зебост». Лиризмӣ суруд на фақат эҳсосоти шахсии сароянда, балки инчунин ҳиссу фикри оммаҳои васеи халқро дар ҳар замон ифода менамояд.

Суруд хосияти сафарбаркунӣ дорад. Дар ҳангоми кору меҳнат суруд одамро ба шавку ҳавас меорад, ба иду истироҳати мардум зебоию хушнудӣ мебахшад. Сурудҳои халқӣ дар замонҳои гузашта бештар оҳанги маҳзунона дошта, ғаму андӯх, гирияю фиғон, нодорию ночорӣ, гармою сармо ва қаҳру ғазаби одами меҳнатро баён мекарданд. Дар ин қабил сурудҳо ба таври ҳатмӣ чунин порчаҳоро дидан мумкин буд:

Махтобшаб асту мо ба кӯҳҳо ҳар шаб,
Дуди дили мо чу мавҷи дарё ҳар шаб,
Доро ба сари давлату ишрат дорад,
Мо бекасу бенавою танҳо ҳар шаб.

Як умр дар ин ҷаҳон ғадоем, дарег,
Бечора касему бенавоём, дарег.
Сад сол агар умр вафогӣ бикунад,
Охир, ки ғадоем, ғадоем, дарег.

Дар байни халқӣ тоҷик ғайр аз сурудҳои фольклорӣ шеърҳои ғазалҳои Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Қамол, Чомӣ, Мушфиқӣ, Хиллоӣ, Соиб, Бедил, Зебуннисо, Нозим ва дигар классикон низ ба ҳавоҳои халқӣ ва савтҳои классикии «Шашмақом» дар тӯли асрҳо суруда мешаванд.

Санъати сурудсозӣ ба мафҳуми классикинаш ва сурудҳои бо ҳамовозии соз дар замони сосониён махсусан раванқ ёфтааст. Рангорангии мавзӯ, тарз ва услуби иҷрокунандагӣ, умуман хунарварии устодони суруд шаклан ва мазмунан дар қорнамои як идда завқмандон зоҳир гардидааст. Онҳо — Борбад, ки дар иҷрои сурудҳои ҳамосавӣ, мазҳабӣ, ситонӣ, мавсимӣ маросимӣ, **Бомшод**, **Саркабу Саркаш** дар сурудани сурудҳои қаҳрамонӣ, таърихию асотирӣ, **Ғеҷӯи Навоғар**, **Озодвори Чангӣ** дар талқини сурудҳои ишқӣ, наврӯзӣ, **Накисои Чангӣ** дар иҷрон сурудҳои баҳорӣ ва мазҳабӣ ягонаи замони худ буданд¹.

Сонитар, бо кӯшиши олими чангнавози асри XIV Мавлоно Мирак, олими мусикӣ Ҳоча Абдулло Муҳаммад Марворидӣ, ҳофиз Ромтинӣ, бастакорон Насруллоӣ, Муҳаммаси Ҳоҷихоҷа, Мирзо Ҳаким ва бисёр ромишгарони номдору беном дар асрҳои миёна дар Эрон батадрич «дувоздаҳ мақом» ва дар Осиёи

¹ Ба тафсили суруди классикӣ нигаред: Аскаралӣ Раҷабов. Сарнавишти суруд. «Маданияти Тоҷикистон», 1983, 11 февраль.

Миёна «Шашмақом» таркиб ёфта, нашъунамо мекунад. Силсилаи «Шашмақом»: Бузрук, Рост, Наво, Дуғоҳ, Сегоҳ ва Ирок — 6 қисм, 252 ҳаво-оҳангро ташкил дода, аз машқу хониш иборатанд. «Шашмақом, ки,— менависад С. Айнӣ,— номи умумии мусиқии классикии халқи тоҷик аст, яқбора ба ин шакли ҳозираи мукамалшудааш нарасидааст, балки монанди ҳунар ва пешаҳои дигар бо хизмат ва ихтироъи одамони бисёр — сарояндагон, навозандагон ва бастакорони бисёре такмил ёфтааст... Мусиқаи классикии тоҷикӣ — «Шашмақом» ...маҳсуси синфи ҳоким набуда, аз ҳама бештар оммаи халқи тоҷик ин санъатро азони худ доништааст¹.

Революсияи Кабири Сотсиалистии Октябрь ба мавзӯи мазмуни суруду таронаҳо тағйироти бузурге ба вучуд овард. Суруд чун яке аз шаклҳои назм ба вазифаҳои тарбияи одамони хизмат қарда, ба дили мардуми совети васеъ роҳ ёфтааст. Бехтарин шоирони сурудгӯи руси советӣ Василий Лебедев-Кумач, Лев Ошанин, Михаил Исаковский, Евгений Долматовский, Михаил Светлов, Михаил Матусовский, Расул Ғамзатов, Роберт Рождественский, Евгений Евтушенко ва баъзе дигар ба шумор мераванд. Дар адабиёти тоҷик машхуртарин устодони сурудсаро С. Айнӣ («Суруди озода», «Таронаи камбағалон»), А. Лоҳутӣ («Бути нозанинам, маҳи меҳрубонам», «Гар намедонӣ, бидон», «Дигар чӣ меҳоҳад», «Мо ранҷбарзодагонем», «Дар кишлоки мо», «Суруди комсомолӣ», «Таронаи пионерон», «Охир, эй маҳ, ҳалок шуд дили ман»), М. Турсунзода («Суруди ман», «Хонаи мо он қадар ҳам дур нест», «Ҳамсоя бошам», «Нишона дорад», «Хандида меояд», «Суруди ҷавонӣ», «Омад канал», силсилаи сурудҳои кинофильми «Ман бо духтаре вохӯрдм»), Б. Раҳимзода («Иди зафар», «Москваи ман», «Меҳмон омадем», «Дар лаби обе», «Дустон, ошиқам», «Шоиста», «Алла», «Ҷавонӣ») мебошанд. Ба сурудҳои ин шоирон ба баъзе дигар, ки ба Ватан ва Партия, ба ҳаёту меҳнати одами советӣ бахшида шудааст, бастакорони мо оҳангҳои мувофиқ бастаанд. Аминҷон Шукӯҳи дар соли 1965 барои матни ёздаҳ суруд бо муқофоти Рӯдакӣ тақдир шудааст.

Байте, ки дар суруд (муҳаммас ва мусаддаси тарҷеъбанд) тақроран меояд, нақарот, гардон ё бозгӯӣ ном дорад. Суруд хелҳои гуногун дошта, ашӯла, тарона, ғазал, бадеҳа номида мешавад. Сурудҳои таърихӣ ҳам дар эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик қайд гардидаанд. Баъзеи ин гуна сурудҳо бо номи Восеъ вобастааст.

Достон

Маънои луғавии достон ҳикояи (ё қисса-повести) бо назм гуфта шуда мебошад. Бо вуҷуди бо шеър, бо каломии мавзун тараннум ёфтани воқеаҳо дар достон, доираи тасвири ҳаёт ва одамони дар он хеле домангустар аст. «Достон,— гуфтааст В. Г. Белин-

¹ С. Айнӣ, Қуллёт, ҷ. 11, китоби 2, Душанбе, 1964, с. 414.

ский, — ҳақиқати идеалиро тасвир мекунад ва ҳаётро дар лаҳзаи олияш дар худ мунъакис месозад». Чунон ки дар боби «Эпос» қайд гардид, дostonҳо аз ҷиҳати навъу намудашон — лирикӣ, лиро-эпикӣ ва эпикӣ мешаванд. Онҳо дорои сюжет ва композицияи махсус ҳастанд. Фақат дostonҳои лирикӣ бе сюжет мебошанд. Дар ҳар се шакли дoston баёни ҳиссиёт ва таассуроти шоир роли асосӣ мебозад. Дар дostonҳои лирикӣ агар саргузашти шоир, ҳолу аҳволи рӯҳии ӯ чун субъект ифодаи мақсад гардад, дар дostonҳои эпикӣ бештар воқеаҳои объективии рӯзгор ба муҳокимаи гирифта мешаванд. Дар дostonҳои лиро-эпикӣ тасвири воқеаҳои зиндагӣ ва образҳои одамон бо инъикоси кайфияти шоир ба ҳам печ меҳӯранд. Рӯзи лирикӣ ба нақли воқеаҳо обурани самимӣ бахшида, муносибати шоирро ба рафтору атвор ва қору қирдори иштирокчиёни дoston ва ё воқеаҳои тасвиршуда муайян месозад.

Таърихи пайдоиши дoston аз эҷодиёти даҳанакии халқии давраҳои дури гузашта ибтидо мегирад. Халқ тоҷик аз замонҳои қадим дostonҳои қаҳрамонӣ ва ишқӣ офаридааст. Дostonҳои оид ба Рустам, Сӯҳроб, Сиёвуш, Кова ва Фаридун, дар бораи Қайқовус ва Судоба, Зол ва Рудоба, Бежан ва Манижа, Юсуф ва Зулайхо, Лайлӣ ва Мачнун, Вис ва Ромин, Толиб за Матлуб, Раъно ва Зебо ва дигарҳо тадриҷан ба адабиёти китобӣ сар дароварда, бо мурури замон, ёдгориҳои беназири адабиёт ва сарвати маънавии халқ тоҷик гардиданд.

Дostonҳо аз ҷиҳати жанр ё шакли жанрии худ якҷанд ҳел мешаванд: фалсафӣ ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ, ишқӣ романтикӣ, таърихӣ хронологӣ, қаҳрамонӣ, тамсилӣ ва ғайра. Дар дostonҳои фалсафӣ ахлоқӣ ва панду насиҳатӣ аксар як хатти муайяни сюжет риоя карда намешавад. Мақсади шоир дар ин қабил дostonҳо аз забони ҳуди шоир (қаҳрамони лирикӣ) нақл меёбад ва ё бо ҳикояҳои назми хурд-хурде баён меғардад. Чунинанд дostonҳои фалсафӣ ирфонӣ Ҳаким Саной «Ҳадикат-ул-ҳақиқат», Чалолӣддини уРмӣ «Маснавӣ», Авҳадӣ «Ҷомӣ Ҷам», дostonҳои таълимию насиҳатӣ ва ахлоқӣ Абдурахмони Ҷомӣ «Силсилат-уз-заҳаб» («Занҷири тилло»), «Тухфат-ул-Аҳрор», «Сабҳат-ул-аҳрор», «Хирадномаи Искандарӣ» ва дигарҳо.

Дар дostonҳои ишқӣ романтикӣ мавзӯи муҳаббат мавзӯи асосӣ мебошад. Дар ин гурӯҳи дostonҳо ҳамаи воқеаҳо вобаста ба рӯҳияи инсон ва олами ботинӣ ӯ, вобаста ба ишқ ва аҳду вафо инъикос меёбад. Барои ин қабил дostonҳо асари Фаҳриддини Гургонӣ «Вис ва Ромин», дostonҳои Низомии Ганҷавӣ «Лайлӣ ва Мачнун», «Хисрав ва Ширин», Хусрави Дехлавӣ «Дувалронӣ ва Хизрхон», Ҳоҷи Қирмонӣ «Ҳумой ва Ҳумоюн», Чалолӣ Табиб «Гулу Наврӯз», Абдурахмони Ҷомӣ «Юсуф ва Зулайхо», «Лайлӣ ва Мачнун», Мирзоабдуқодирӣ Бедил «Комде ва Мудан» мисоли хуб шуда метавонанд. Аз асарҳои шоирони советӣ тоҷик дostonҳои М. Турсунзода «Ҷони ширин»,

М. Миршакар «Ишки духтари кӯҳсор», А. Шукӯҳи «Кӯчабоги ошиқон»-ро ба ин гуруҳи дostonxo мансуб кардан мумкин аст. Бояд гуфт, ки воқеият дар ин дostonxo бартарӣ дорад. Аз ин рӯ онҳо ба қабилҳои дostonxo лирикӣ-эпикӣ майл мекунанд.

Дар дostonxo таърихию хронологӣ хоҳ ваӣ ба эҷодиёти даҳанакии халқ вобаста бошад ва хоҳ ба адабиёти китобӣ ҳодисаҳои таърихӣ, ки ба ҷамъият таъсир бахшидааст, тасвир меёбад. Ҳамаи дигар воқеаҳо дар ин гуна дoston дар плани дуюм меистад. Дар ин гуна дostonxo таърихӣ хронологияи воқеаҳо, яъне дар кадом давр, солу моҳ гузаштани ин ё он воқеа ғарӣ мешавад. Дostonxo В. Маяковский «В. И. Ленин», С. Айни «Ҷанги одаму об», М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», М. Миршакар «Дашти лаванд», М. Қаноат «Ғаҳвораи Сино», «Тоҷикистон — исми ман» ва баъзе дигар ба андозае ба ҳамин қабил дostonxo мансубият доранд.

Дар дostonxo қаҳрамонӣ-эпикӣ (ҳамосӣ) қорнамоӣ ва паҳлавонии одамон, дар бораи меҳнати бошӯҷоат суҳан меравад. Аз классикон Фирдавсӣ, муаллифи «Шоҳнома», устои беназире дар дostonнависии қаҳрамонӣю паҳлавонӣ шинохта шудааст. «Ғаршаспнома», «Барзуннома», «Ҷамшеднома», «Ҷангнома», «Доробнома», ки характери дostonxo қаҳрамонӣро дар бар кардаанд, асосан қувваозмоиҳои қисмонӣ ва рӯҳии баҳодуронро сароидаанд. Аз адабони советии тоҷик Лохутӣ бештар дostonxo қаҳрамонӣ навиштааст, монанди «Тоҷ ва байрақ», «Ғалабаи Таня», «Паҳлавон Ошӣ», «Дostonи Мардистон», «Парии бахт» ва дигар. С. Айни, М. Турсунзода, Дехотӣ ва Юсуфӣ «Оби ҳаёт», Мирзо Турсунзода дostonxo «Писари Ватан», «Садои Осӣ», М. Миршакар «Одамон аз Боми ҷаҳон», «Одам офаридгор», З. Ҷавҳарӣ «Муҳаммадҷон», О. Лутфӣ «Дostonи Назарпаҳлавон», Б. Раҳимзода «Қиссаи кӯҳсор» эҷод кардаанд. Гуруҳи ин дostonxo қомилан ва баъзеашон қисман характери дostonxo қаҳрамонӣро дар бар карда, маъноӣю мазмунашон аз воқеаҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ саршоранд.

Дostonxo тамсилӣ, ки аксар соҳиби соҳти сюжетиянд, дар равияҳои гуногун мушоҳида мешаванд. Яке бо иштироки паррандаҳою ҳайвонот сохта шуда, муносибати гуногуни ҷамъият ба воқеаҳои табиату ҳислатҳои онҳо нишон дода мешавад, дигаре долу зарби хайру шарро ба эътино гирифта, асолату наҷобат ё бадқешии инсонро тавассути узвҳои қисму рӯҳияи одам меандӯзад. Дар ин қабил эпос навҷӯиҳои назми асрҳои XIV—XVII ба назар мерасад. Масалан, «Шаҳрошӯб»-и Сайидо, ки дар доираи адабии ҳунармандон ба вуҷуд омадааст, аз навқорӣ шаклу мазмун шаҳодат аст.

Дар дostonxo «Муш ва гурба» (Убайди Зокорӣ), «Қалила ва Димна» (Ҳусайн воизи Қошифӣ) ва амсоли онҳо, ки ҳусунияҳои иҷтимоияшон ошқор мебошад, ситамгарон ба образҳои ҳайвоноти ғаммозу дарранда шабоҳат ёфта, ҳисси адовати хонандаро нисбат ба онон бармеангезад. Дар «Маснави маъна-

вӣ»-и Румӣ бобҳои молмоли панду ҳикматро мебинем, ки та-
вассути образҳои ҳайвонот — шағолу гург ва дигар ақидаҳои
сиёсӣ иҷтимоӣ суҳанвар баён гардидаанд.

Маснавии тамсилии Мушфиқӣ «Гулзори Ирам» ба асари
нафиси Мулло Фаттоҳии Себаки Нишопурӣ «Хусни дил», ки он
бо насри мусаччаъ иншо шуда, табиатан ба назм наздик аст,
тақя дорад. Дар ин ду асар муборизаи қаҳрамонон дар роҳи
ишқу муҳаббат тавассути иштироки узвҳои ҷисми одам ва хо-
сиятҳои рӯҳӣ-маънавии ӯ таҷассум ёфтаанд. Сайри ҳаёлотӣ ҳам
Фаттоҳӣ ва ҳам Мушфиқӣ ба ифшосозии сифатҳои нақӯю зиш-
тӣ ва зебоию қароҳат раван буда, ба яке таҳсин ва ба дигаре
нафрат меҳонанд.

Ба персонажҳои ин асарҳо мувофиқи қору кирдор ва раф-
тору атирошон ном дода шуда, хусусиятҳои ақлӣ ё ҳиссии ин-
сон ибраз мегардад. Масалан, қаҳрамонҳои мусбати гурӯҳи
Ақл — Дил, Назар, Ваҳм, Сабр, Ғамза, Номус, Ҳиммат ва гу-
рӯҳи Ишқ — Хусн, Зулф, Қарашма, Хол, Хаёл, Меҳр, Вафо,
Ҳилоли Вочиб (ишора ба абрӯву мижгон), Ишва, Ноз, Табас-
сум, Қомат ва ғайра мебошанд. Ба образҳои мусбат гурӯҳи
персонажҳои манфӣ ба мисли Зарқӣ Роҳиб, писари ӯ — Тавба,
Роҳиб ва духтари ӯ Ғайр, Рақиб ва дигарон муқобил гузошта
шудаанд. Онҳо чун садду монеаи роҳи симоҳои мусбат амал
мекунанд. Дар натиҷа қаҳрамонони мусбат бар қувваҳои ман-
фӣ ғолиб омада, бо сарвари Назар ҳам чашмаи Оби Ҳаёт ва
ҳам Хусро меёбанд.

Нагуфта намонад, ки як қатор шоирони ўзбеку турк, урду
ва дигарон дар асрҳои минбаъда тақлид ба сюжети ин асар-
ҳои Мулло Фаттоҳию Мушфиқӣ асарҳо офарида, ақидаи иҷти-
моию сиёсӣ мувофиқи завқу саликаи истеъдодашон
ифода намудаанд.

Достонҳо дар адабиёти советии тоҷик низ бештар ба тар-
зи як хел қофия бастанӣ байтҳо, ки вай бо номи маснавий маш-
хур аст, навишта мешаванд. Дар муҳити нави зиндагӣ дар дос-
тонсароӣ навигарӣҳои зиёде низ ба вуҷуд омадаанд. Чунончи,
достони М. Турсунзода «Ҳасани аробақаш» бо қонуниятҳои му-
раббаъ гуфта шуда, қофиябандии ҳар банд асосан бо схемаи
абвб, ғдед ва ғайра омадааст. «Панҷи ноором»-и М. Миршакар
бо мураббаъ сароида шуда, схемаи қофиябандии он якдарми-
ён — абаб, вгвг ва ғайра шуда омадааст. Баъзе достонҳои шои-
рон А. Шукӯҳӣ, М. Қаноат, Ғ. Мирзо, Қ. Қиром, А. Ҳаким бо
қондашон тозаю нав эҷод ёфтаанд.

Аксари достонҳо ба хусусиятҳои лирикию эпикӣ моликанд.
Воқеаҳои боҳашамат, ҳаракатҳои бошукӯҳ ва қору кирдори
зебон одамии дар онҳо бо эҳсосоти лирикӣ сароида мешаванд.

Дар замони мо шакли нави достонсароӣ пайдо шуда амалӣ
гардидааст. Бидуни вазну қофияи гуногуни бобҳо, махсусан ин
навпардозихо дар услуби достонсароии Мўмин Қаноат ба
Назар мерасад. Достони ӯ «Сурӯши Сталинград» ва «Ситорач

Исмат»-ро синтези хусусиятҳои лирикию драматӣ бо унсурҳои фоҷиаи қаҳрамонӣ доништан мешояд. Чихатҳои драматӣ қаҳрамонии доништан аз ду нуқтаи назари мутақобила — ғояи идеали олами сотсиалистӣ ва буржуазӣ баҳс кунад, хусусиятҳои лирикии асар аз розу асрори дили ҳассоси шоир, аз рӯи ҳикматҳои фалсафии суҳанвар доир ба оламу одам ба зухур мешояд. Хамин тавр, ӯ пайвандгари пурҷозибии анъана ва навпардозии назми мӯсири тоҷик аст.

Маълум аст, ки баъзеи доништанҳои характери нақлӣ-ривоятӣ доранд (монанди доништан А. С. Пушкин «Полтава», А. Т. Твардовский «Мамлақати Муравий», М. Миршакар «Қишлоқи тиллоӣ» ва «Дашти лаванд»), дар баъзеи дигарашон чихатҳои маҷозӣ ва лирикӣ зиёд аст (монанди доништан Ю. Лермонтов «Мцыри», Расул Ғамзатов «Духтари кӯхистонӣ», М. Турсунзода «Чони ширин», Б. Раҳимзода «Эҷози суҳан», М. Қаноат «Қитобҳои захмин» ва «Падар»). Вале дар ин доништанҳо ҳам гап дар сари каму зиёд будани ривоятӣ нақл ва эҳсосоти таассурот набуда, балки дар он аст, ки то чи андоза барои ифодаи ҳисси озодипарварӣ, ватандӯстӣ, муҳаббат ба халқи худ ва ба қувваи тавоноии инсон завқу шиддат ва обу ранги лирикӣ қор фармуда шудааст.

Бинобар ин дар байни доништанҳои эпикӣ ва лирикӣ-эпикӣ як ҳудуди қатъӣ гузоштан қор басо мушқил аст. Аксар эпикӣ будани доништан аз характери драматӣ он намоён шуда менсид. Дар доништанҳои А. Лоҳутӣ «Сафари Фарангистон», О. Лутфӣ «Назарпахлавон», М. Турсунзода «Ҳасани аробакаш», «Садон Осӣ», М. Миршакар «Қишлоқи тиллоӣ» ва Б. Раҳимзода «Қиссаи кӯхсор» унсурҳои драматӣ воқеот ба назар намоёнтар аст.

Доништанҳои М. Турсунзода «Ҳазон ва баҳор», «Писари Ватан», «Чароғи абадӣ», М. Миршакар «Ленин дар Помир», «Исёни хирад», М. Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Ғахвораи Сино» намунаи беҳтарини доништанҳои лирикӣ-эпикӣ мебошанд.

Номанигорӣ чун доништан «**Номанигорӣ**», ки дар доништанҳои қаҳрамонии форсу тоҷик аз асрҳои X инҷониб бо унвони «Шоҳнома», «Доробнома», «Барзуннома» ва ғайра маълум буд, сонитар, дар асрҳои XIII ва XIV ин санъат дар мавзӯҳои дигар низ қор гардида вусъат меёбад. Масалан: даҳнома, ушқнома, фирокнома, сокинома, саодатнома, муҳаббатнома, тариқатнома, ҳидоятнома, сӯхбатнома, зафарнома ва ғайра. Яки ин номаҳо характери лирикӣ-ишқӣ ё ишқӣ-романтикӣ дошта бошанд, дигаре соҳиби хусусиятҳои фалсафӣ-дидактикӣ, сеюмӣ — таърихӣ эпикӣ ва ғайра мебошанд.

Анъанаи «даҳноманигорӣ» аз доништанҳои Фаҳриддини Гургонӣ (XI) «Вис ва Ромин» ибтидо гирифта, дар даҳномаҳои Авҳадии Мароғӣ «Мантик-ул-ушқ», Ҳасани Деҳлавӣ «Ишқнома», «даҳномаҳои» Ибни Насӯҳ ва Имоди Фаҳеҳи Қирмонӣ, дар «Ушқнома»-и Убайди Зоконӣ ва баъзеи дигар ниқишоф меёбад. «Даҳнома» ба ҳукми 10 номаи (мукотибаи) байни ошиқон

мутобей буда, муносибати ду дилдодагонро баён месозад. Вале дар рафти давомоти худ даҳноманависӣ тағйирот дида, дар баъзеи онҳо микдори номаҳо аз даҳ зиёд ва кам иншо шуда, баъзан дорон мукаддимаю хотима мешаванд. Ӯ худ дар баъзеашон ба ҷои мукотибаи ду шахс, номаҳо аз номи як шахс, ё махбуба ва ё муҳиб иншо мегардад.

Достонҳои «Зафарнома» (Ҳамдуллои Муставфӣ), «Ғозоннома» (Нуриддин ибни Шамсиддин Муҳаммад), «Шоҳномаи манзуми муғул» (Шамсиддини Котонӣ), «Шаҳаншоҳнома»-и Аҳмади Табрэзӣ ва ғайра, ки ба пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тасниф ёфтаанд, мавзӯҳои таърихӣ ва ҳамосӣ-қаҳрамоноиро дар бар кардаанд.

«Қамолнома» ва «Гавҳарнома» (Ҳочуи Қирмонӣ), «Ҳидоятнома» (Носири Бухорӣ), «Сӯҳбатнома»-и Имоди Қирмонӣ, ки ба тақлиди «Бӯстон»-и Саъдӣ навишта шудааст, «Муҳаббатнома», «Тарикатнома» ва «Сафонома»-и ӯ бо вучуди обу ранги сӯфиянашон, умуман дорои хусусиятҳои фалсафӣ-дидактикӣ буда, талаботи ахлоқу одоби умумиинсониро ба диққати таҳлил мегиранд¹.

Ғайр аз ин дар таълифи номанигорӣ, ки аксар характери достонӣ дорад, «Соқинома» низ дохил мешавад. Вай даставвал ба шакли маснавӣ пайдо шудааст. Ҳатто қасидаҳои махсуси ба май ва умуман ба мавзӯи хамрия бахшида шуда, ба қолаби ин ё он достон гудохта шудаанд. Чунин бузургон ба мисли Рудакӣ, Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Деҳлавӣ, Ҳочуи Қирмонӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ таърифу тавсифи майро қабл аз ҳама барои танқиди монеаҳои дину шариат, барои аз ғаму андӯҳи олами пуркулфати феодалӣ дур рафтан истифода бурдаанд. Дар «Соқинома»-ҳо, сарфи назар аз баъзе ақидаҳои сӯфияна аксар идеалҳои инсонпарварӣ ва панду андарз мавқеи калон доранд. Мазмуни фалсафии «соқинома»-ҳо ба некинбинӣ ҳаёт така дошта, тавассути тамҳиди ҳусниётӣ табиату инсон зидди дунёи дигар — «дунёи илоҳӣ» мубориза мебарад². Беда-рак нест Хусрави Деҳлавӣ гуфтааст:

Ба амре, ки нақд асту аз ғам тухист³,
Ғами умри насяҳурӣ аблаҳист,
Чу хоҳӣ ғаму шодмонӣ гузошт,
Ҷаҳон хуш гузор, ар тавонӣ гузошт.

Баллада (қиссаи манзум) аз асарҳои назмиест, ки дорои сюжет буда, ба материалҳои таърихӣ, қаҳрамонӣ ё афсонавӣ асос ёфтааст.

Вале сюжети баллада ҳарвақт васеъ ва комил нест, вай аксар

¹ Барои шиносӣ бо тафсили достонсароӣ ва даҳнома нигаред: китоби Н. Сайфиев. «Достонсароии форсу тоҷик дар асри XIV» (қисми якум). Душанбе, 1983.

² Нигаред: Фирӯза Зехниева. Жанр соқинаме в таджикско-персидской литературе (XIII—XV вв). Автореферат канд. диссертации. Душанбе, 1972.

³ Тухист-туҳӣ-туҳӣ — ҳоли, озод.

хамчун сабаб барои баёни нияту мақсади шоир пеш гирифта мешавад. Баллада зотан ба гуруҳи асарҳои лирикӣ-эпикӣ таллуқ дошта, фикру зикр ва ҳиссу ҳаяҷони шоирро ба ин ё он воқеаи таърих ё зиндагии ҳозирзамон ифода менамояд.

Баллада ҳанӯз дар асрҳои миёна дар Франция, Италия ва Испания пайдо шуда, тадричан инкишоф меёбад. Шеърҳои халқии англисӣ дар бораи Робин Гуд хусусиятҳои баллада-қиссаро соҳиб аст. Дар назми асри XIX-и рус В. А. Жуковский (1783—1852) ҳамчун балладанавис шӯхрати калон дошт. Балладаҳои тарҷимавии ӯ «Шоҳи бешазор», «Соғар», «Светлана» ва дигарҳо хусусиятҳои романтикӣ доранд. Шеъри машҳури Лермонтов «Баллада» (тарҷимаи Ҳ. Юсуфӣ) аз ҳамин қабил асарҳост.

Дар адабиёти советӣ баллада аз ҷиҳати мазмун катъиян дигар шуда, ба ҷои афсона бо мавзӯоти ҷамъиятӣ вобастагӣ пайдо кардааст. Балладаҳои Н. Тихонов «Қиссаи меҳ», «Қиссаи пакети қабуд», қиссаҳои Э. Багрицкий, А. Твардовский, К. Симонов, А. Сурков, М. Светлов, Лев Ошанин ва дигарон манзараҳои ҳаёт ва қаҳрамони одамонро намоиш медиҳанд.

Дар адабиёти пешазреволуционии тоҷик қиссаҳои таърихӣ ва афсонавӣ хеле маъмул буда, бо насру назм гуфта мешуданд. Дар адабиёти советии тоҷик асари А. Лоҳутӣ «Зиндааст Ленин» ва силсилаи шеърҳои М. Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон» намунаи хуби балладаи реалистии таърихӣ ба шумор мераванд. Дар шеърҳои ҳиндустонии Турсунзода воқеаҳои таърихӣ ва ҳаётӣ ба ҳам печ хӯрда, ҳоли табоҳи халқҳои ҳинд ва дигар мамлакатҳои Шарқи хориҷӣ дар шароитҳои мудҳиши мустамликадорӣ чун қисса инъикос ёфтаанд. Фикру ғояи шоир ва кайфияти ӯ дар тасвири манзараҳои дилфиреби Ҳиндустон ва мардуми меҳнатдӯсти ин сарзамин мавқеи намоён дорад. В. Г. Белинский балладаро назми лирикӣ-эпикӣ дониста таъкид намудааст, ки дар он «шоир ягон ривояти афсонавӣ ё халқиро мегирад ё ба ин монанд воқеае эҷод менамояд. Вале асоси вай ҳолисот набуда, балки ҳиссиётест, ки он бедор мекунад»¹.

М. Турсунзода дар «Қиссаи Ҳиндустон» воқеаҳои мудҳиши қиссаасоро аз мусибати маҳавҳои Самарқанди собиқ гирифта, ба ҳақиқати ҳоли аҳволи тоқатшикани аҳли меҳнати ҳинд (нафратзадагон) моҳирона татбиқ намудааст. Худи ҳамин амали будани нуқтаи назари мунаққиди бузурги рус Белинскийро тасдиқ мекунад.

ДРАМА

Хусусиятҳои осори драмавӣ

Драма ҷинси сеюми адабӣ мебошад, ки аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънои ҳаракат, амалиётро дорад. Драма асарҳои адабиеанд, ки барои дар сахнаи театрҳо намоиш додан навишта мешаванд.

¹ В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды. Полн. собр. соч., т. У, М., стр. 37.

Асарҳои драмавиро пьеса ва пас аз ба сахна гузоштан спектакль ҳам меноманд. Нависандаи асарҳои драмавӣ драматургом дорад.

Драма яке аз намудҳои мушкілу мураккаби санъат ба шумор меравад. «Драматургия — шакли аз ҳама баланди эҷоди бадеист», — навиштааст Арасту. «Драматургия — душвортарин жанри адабиёт аст», — таъкид кардааст М. Горький. В. Г. Белинский драмаро «тоҷи санъат» дониста гуфтааст, ки он аз омезиши эпос ва лирика таркиб ёфта, дорои сифатҳои нағардад. Қоидаю қонунҳои драма мустақил ва ба худ хосанд, дар он амалиёту ҳаракати одамон мавқеи асосиро ишғол менамояд. Дар драма ягонагии гуфтору амалиёт ба воситаи диалог, монолог, имову ишора (мимика), ҳаракати дасту бадан (пантомима), лукма (реплика), фосила, ист (пауза) ва дигар хиссиёти одамони ба даст меояд.

Яке аз хусусиятҳои муҳими драма характери драмавӣ (зиддият, муҳоҳисаю мунозира, задухӯрд) доштани он амалиётест, ки дар асар вусъат меёбад. Хусусияти дигари драма ягонагии амалиёт аст. Ниҳоят, хусусияти сеюми драма дар ҳамин, ки воқеаҳо бо аҳамияти худ то ба замони ҳозира мебошанд. Барои таъсири ҳақиқии реалистӣ пайдо кардани асари драмавӣ лозим аст, ки драманавис тахайюлот бадеиро бо воқеият ва ҳаёти сахна пайваستا созад. Бехтарин образҳои драмаи умумичаҳонӣ Ромео ва Чульетта, падари мусибатзада — Лир, Макбет ва зани шуми вай, Гамлет (В. Шекспир), Борис Годунов (А. Пушкин), Катерина (аз «Раъду барқ»-и А. Островский), Рӯдакӣ (С. Улуғзода) ва дигарон ҳамчун таҷассуми асарҳои драмавии сахнави дар пеши назари мо мисли одамони зинда доимо намоян мегарданд.

М. Горький дар мақолаи машҳури худ «Доир ба пьесаҳо» яке аз талаботи асосии асарҳои драмавиро ин тариқ муайян кардааст: «Драма бояд ба таври қиддӣ ва мағз андар мағзаш амалиёт дошта бошад, фақат дар ин сурат хизмати вай барои барангехтани ҳаяҷони рӯҳӣ ҳамчун сухани оташину ҷанговар аҳамият пайдо карда метавонад...»¹.

Диалог ва монолог дар осори драмавӣ Пеш аз он, ки ба таърихи пайдоиши драма ва жанрҳои гуногуни он таваққуф кунем, бояд бо баъзе воситаҳои, ки боиси офаридани образ ва характери асарҳои драмавӣ мегарданд, шинос шавем: **Диалог** (калимаи юнониест — **диа** — ду ва **логос** — **сухан**) аз муқолима, муҳовира, яъне гуфтугуи ду ё якчанд нафар иштироккунандагон асари бадеӣ иборат аст. **Диалог** дар асари сахнави тамошбинонро ба ҳаяҷон меоварад ва таъсири зӯр мебахшад.

Монолог (калимаи юнониест — **монос** — як ва **логос** — **сухан**) аз сухани як қаҳрамон иборат аст, ки хитобан ба каси дигар

¹ М. Горький. О литературе. М., 1980, стр. 386.

гуфта шудааст ё ҳамчун мулоҳиза ва андешан образи муайян баён гардидааст. **Монолог** дар аввал, байн ва ё хотиман пьеса гуфта мешавад. **Монолог** дар осори драмавӣ ба шаклҳои гуногун сурат мегирад: монологи ёддошті, монологи орзую омол, монологи ғазабу адоват, монологи ишқу муҳаббат ва дӯстию вафодорӣ. Маҳз дар монологҳо муносибати худи муаллиф-драматург нисбат ба қаҳрамонҳо ва воқеаҳои замон равшан изҳор мегардад. Эътиқоди бузурги сиёсӣ ва ҷамъиятии драматург, панду андарз ва муҳокимаҳои фалсафии ӯ хонандаро ба худ ҷазб намуда, боиси андешаҳои минбаъдаи он хоҳад шуд.

Диалог ва монолог бинобар он воситаҳои асосии ифодакунандаи мақсаду нияти нависанда-драматург мебошанд, ки дар пьеса тарзи нақлу ривоят муносиб намеояд. Бачуз ин ду воситаи муоширати байни персонажҳо ва тамошобинон дар пьеса, боз фикру мулоҳиза ва қайду эзоҳи худи нависанда дар боран рафтору гуфтори иштироккунандагон дида мешавад, ки онро **ремарка** мегӯянд. Драматург бо ремарка ҷою замон ва муҳити воқеаҳо, либос ва синну соли иштироккунандагонро муайян мекунад, ки ин барои режиссёр — ба сахнагузорандаи пьеса аҳамияти калон дорад. Бачуз ин, ҷи навъе ки дар боло гуфта шуд, луқма, ист, имову ишора ва ҳаракати узвҳои бадан — ин ҳама воситаҳои кушоиши характеру образҳои бадени драмавианд.

Таърихи пайдоиши драматургия

Драма ё драматургия ҳамчун соҳаи мустақили адабиёт ба таърихи дуру дароз соҳиб аст. Вай аз эҷодиёти даҳанакии халқ ибтидо гирифта, яке аз намудҳои санъати дӯстдоштаи халқ шуда мондааст. Дар Юнони қадим ва дигар мамлакатҳо театри касбӣ аз тамошою намоишҳои халқӣ пайдо шудааст. **Драма** қабл аз ҳама асосҳои фольклорӣ ва мифологӣ (афсонавӣ) дошта, ба идҳои динӣ ба шарафи Дионис — ҳудои ҳосилот ва ҳомии шароб вобаста будааст.

Дар Юнони қадим, дар асри V пеш аз милод ин жанр дар эҷодиёти драматургҳо Эсхил, Софокл ва Еврипид нашъунамо меёбад. Драматургҳои Юнон дар асарҳояшон типҳои характерноки одамони замони худро тасвир намуда, диққати тамошобинонро ба масъалаҳои муҳимми ҷамъияти худ ҷалб мекарданд. Асарҳои Эсхил («Прометей занҷирбандшуда», «Прометей озодшуда», «Агамемнон»), Софокл («Шоҳ Эдип»), Еврипид («Медея») намунаҳои барҷастатарини жанри драма буда, онҳо барои ҳулосаҳои назарӣ ба олими машҳури Юнони қадим Арасту (барои навиштани китобаш «Поэтика») маводи тадқиқӣ гардидаанд.

Дар асрҳои баъди милод ва асрҳои миёна зинтанаҳои хуби классикии адабиёти Юнони қадим рӯ ба таназзул ниҳода, ба ҷои театр дар Рим цирк бо манзараҳои хунрезинаш вусъат меёбад. Дар асрҳои миёна сардорони ҷамъияти феодалӣ умуман адабиётро тобеи дину шарият ва қалисоҳо мегардонанд. Вале

баъзе намоишҳои ҳаҷвию юморӣ, тамошоҳои иду маросимҳо дар байни халқ ҳамчун ифодаи талаботи маънавии ӯ боқӣ мемонанд.

Дар давраҳои Эҳё ва Маорифпарварӣ (асрҳои XV—XVI ва XVII—XVIII) эҷодиёти драмавӣ авҷ мегирад. Дар Фарб, дар асарҳои нависандагони Испания Лопе де Вега, Кальдерон ва нависандаи бузурги Англия Вильямс Шекспир (XVI—XVII), сонитар дар осори намоёндагони классицизми Франция Корнель ва Расин (асри XVII), шоиру драматургҳои шӯҳратманди немис Гёте ва Шиллер (асрҳои XVIII—XIX), нависандаю драматургҳои номи рус А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, А. С. Грибоедов, А. Н. Островский, Л. Н. Толстой, А. П. Чехов замони онҳо, нуктаи назари муосиронашон, принципҳои эҷодишони аз мавқеи реализм равшан зухур меёбад. Дар эҷодиёти драмавӣ ин классикони асри XIX рус проблемаҳо ва типҳои нави ҷамъияти онзамоначи рус дар марҳалаи дигари таърихӣ тасвир мешаванд.

Драматургияи советӣ

Драматургияи советӣ дар шароитҳои мубориза барои ғалабаи сотсиализм ва сохтмони нави ҷамъиятӣ дар мамлақати мо ба вучуд омада, инкишоф ёфтааст. Асосгузори аввалин пьесаҳои, ки аз мавқеи методи реализми сотсиалистӣ навишта шудаанд, А. М. Горький мебошад. Эҷодиёти драмавӣ Горький — солномаи револютсия аст. Горький дар асарҳои «Дар қаър», «Мешанҳо», «Душманон», «Бачагони офтоб» ва дигарҳо зиддиятҳои бузурги таърихиро вобаста бо сарнагунии ногузири дунёи кӯҳан ва пайдоиши эраи (мабдаи таърихи) нави инсоният акс кунонидааст. Дар пьесаи ӯ «Дар қаър» на танҳо тамоми ваҳшонияти сохту низоми ҷамъияти буржуазӣ фош карда мешавад, балки дар он маънии ҳаёти инсонӣ файласуфона муҳокима ёфтааст.

Пьесаҳои охири Горький «Егор Булычев ва дигарҳо», «Достигаев ва дигарҳо», «Сомов ва дигарҳо» рафти воқеияти ҳаёти халқи рус ва ҳодисаҳои муҳими навсозии революциониро дар зарфи даҳсола баъди ғалабаи Револютсияи Октябрь дар бар гирифтаанд.

Беҳтарин анъанаҳои пьесанависии Горький ба драманависони советӣ таъсир гузошта, боиси боигарии репертуари классикии театрҳои мо гардидаанд. Дар пьесаҳои Константин Тренёв («Любовь Яровая»), Всеволод Иванов («Бронепоезд 14—69»), Леонид Леонов («Хучум»), дар пьесаҳои Николай Погодин, Всеволод Вишневский, Константин Симонов, Александр Корнейчук, Александр Крон, Александр Афиногенов, Лев Шейнин, Алексей Арбузов маънои бузурги муборизаи халқҳои советӣ барои бахту саодати инсоният бо шавқу завқи махсус ва тавонони сухани бадеӣ нишон дода шудааст. Дар драматургияи Николай Погодин умуман ва дар сегонаи машҳури ӯ «Одами ярокдор», «Соати бурчи Кремль» ва «Достони сеюми муассир» махсусан процесси пайдоишу тасдиқи ҷамъияти сотсиалистӣ пайваستا бо номи дохӣ — В. И. Ленин шуқуҳмандона возеҳ тасвир ёфтааст.

Пайдонш ва инкишофи драматургияи тоҷик

Сарчашмаи асосии драматургияи тоҷик ва театри касбии он эҷодиёти даҳанакии халқ мебошад. Маданияти мусиқию раққосӣ ва маданияти баланди адабии тоҷик дар замони пеш аз революция хеле таракки карда бошад ҳам, вале театр ба мафҳуми ҳозиран он вучуд надошт. Ҳофизону мутрибон, навозандагону раққосон, гуяндагону масҳарабозон, сонӣ «зочабозӣ» ва «лӯхтабозӣ» — нишонаҳои нахустини санъати театри ба шумор мерафтанд.

«Масҳарабозҳо», ки аксар унсурҳои рақсу сурудро бо пантомима, яъне бо ҳаракати бадан ва имою ишора пайваста намониш меоданд, мутахассисони кори худ доништа мешуданд. Халқ «масҳарабозҳо»-ро дӯст меодшт, чунки онон ҳамеша бо халқ алоқаманд буда, бештар ба маданияти демократии гуруҳи «поёнии» ҷамъият таъя доштанд¹.

Драматургияи тоҷик асосан баъди Революсияи Октябр, аз солҳои 1917-18 сар карда, дар Бухоро, Самарқанд, Ленинобод, Қонибодом, Панҷакент пайдо мешавад. Баъд аз инқилоби Бухоро (1920) ин соҳаи адабиёт ривоч меёбад. Дар ин солҳо ханӯз театр набуд, фақат кружокҳои худфаъолияти бадеӣ амал мекарданд. Онҳо баъзе инсценировка аз пьесаҳои хурду калони ин ё он коллективи муаллифони ҳаваскорро наmoniш меоданд. Чунин буданд пьесаҳои «Кӯри Шермат», «Холбута кӯрбошӣ», «Холматбек» ва дигарҳо, ки ба муносибати авҷ гирифтани фаъолияти босмачиён дар Хучанд ҳамчун акси садо аз тарафи дастани ҳаваскорон дар солҳои 1923-24 ба сахна гузошта шудаанд. Дар соли 1925 бо қувваҳои комсомолон дар кишлоки Тус (райони Чуст) пьесаи дупардагӣ «Эшони фиребгар» нишон дода шуд.

Кружокҳои драмативӣ имкониятҳои калон доштанд, ки репертуари худро аз ҳисоби пьесаҳои халқҳои бародарии мамлақати мо васеъ гардонанд. Асосгузори адабиёти советии ўзбек Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ аввалин пьесаҳои халқии худро дар солҳои пеш аз Революсияи Октябр ва дар солҳои революсияю баъди революсия эҷод кардааст. Яке аз пьесаҳои пурмазмунӣ ӯ «Бой ва хизматгор», ки то имрӯз дар сахнаи театри академии ба номи Лоҳутӣ наmoniш дода мешавад, аввалин бор дар соли 1922 дар сахнаи кружоки мусиқии драмативӣ Хучанд гузошта шудааст. Мавзӯи асосии ин пьеса, ки муборизаи халқи меҳнаткашро ба муқобили золимон дар бар мегирад, ҳаёти пурмашаққати халқи ўзбек ва беҳуқуқии занро низ ба тасвир гирифтааст.

Дар солҳои 1920—1925 дастани театри худфаъолиятии Бухоро ба ғайр аз программаи концерти дар сахнаи худ «Аршин-мол-олон» (мазҳакаи мусиқии бастакори Озарбойҷон Узеир

¹ Барои шиносӣ бо тафсили таърихи пайдонши драматургияи тоҷик, нигаред: Низом Нурҷонов. Рангомезҳои сахна. Душанбе, 1953, сах. 80—106.

Ҳочибеков) ва пьесаҳои Фитрат «Амир Олимхон», «Захҳои морон»-ро ба сахна гузоштааст.

Баъд аз солҳои 1925-26 дар шаҳри Душанбе низ кружокҳои ҳаваскорон ба вучуд омадан мегиранд. «Садои бесаводӣ» (Ҳамза Ҳакимзода), «Аршин-мол-олон», пьесаи «Талабаи бадахлоқ» дар сахнаи Хонаи деҳқонон намоиш дода мешаванд. Бояд қайд кард, ки аз рузҳои аввали пайдоиши театри тоҷик идеянокӣ ва манфиати халқ яке аз ҷиҳатҳои муҳимми он мебошад.

Дар соли 1929 Тоҷикистон ба яке аз республикаҳои умумиттифоқӣ табдил ёфт. Таърихи ба расмият даромадани театри касбӣ ҳам аз ҳамин сол сар мешавад, зеро аз истеъдодҳои ҷавони кружокҳои ҳаваскорӣ дар Душанбе нахустин театри давлатӣ ташкил ёфта, сонитар вай номи театри академии драмаи ба номи Лохутиро гирифт.

Дар сахнаи театр аз асарҳои драмавии миллӣ аввалин бор тарҷимаи пьесаи драматурги ўзбек Комил Яшен «Ду коммунист» гузошта мешавад. Мубориза бо босмачигарӣ, ки мавзӯи ин асар буд, дили тамошбинони ўзбеку тоҷикро баробар ба ҳаяҷон меовард. Дар соли 1932 театри тоҷик бо пьесаи Гоголь «Муфаттиш», сонитар бо пьесаи драматурги италийӣ Карло Гоцци «Маликаи Турандот» кор мебарад.

Дар солҳои 1932-33 пьесаи актёри театри ба номи Лохутӣ Абулҳақ Усмонов «Мубориза», сонитар дар солҳои 1934-35 пьесаҳои М. Турсунзода «Хукм», Ҷалол Иқромӣ «Душман», Ғанӣ Абдулло «Вахш», Ҳаким Қарим ва Дунган (тахаллуси академик Зариф Раҷабов) «Соли 1916», дар солҳои 1935-41 пьесаҳои С. Саидмуродов «Дохунда» (инсценировка аз рӯи романи С. Айни), С. Улуғзода «Шодмон» ва «Қалтакдорони сурх», М. Турсунзода ва Деҳотӣ «Шӯриши Восеъ» (дар асоси ин пьеса либреттои опера ҳам эҷод шуд), Ҳочӣ Содӣ «Духтари эшон», А. Пирмуҳаммадзода ва В. Волькенштейн «Рустам ва Сўҳроб», либреттои операвии А. Лохутӣ «Қован Оҳангар» ва бисёр дигар паси ҳам пайдо шудан гирифтанд. Бо мурури замон драма бо намуду шаклҳои гуногунаш дар ҳаёти тамошбинони тоҷик мавқеи пойдор ишғол кард ва барои боз ҳам боло рафтани маданияту завқи бадеии он роли калон бозид.

Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва махсусан баъди ҷанг санъати мураккаби драманависӣ пухта аз худ карда шуда, драматургҳои тоҷик ҳамчун мутахассисони драмаи миллӣ дар эҷоди пьесаю либретто ва киносценарийҳо ҳунармандӣ карданд.

Дар таърихи инкишофи худ драма ба монанди ҷинсҳои эпосу лирика ба якҷанд намуд тақсим мешавад, ки муҳимтарини онҳо трагедия, комедия ва драма мебошанд.

Трагедия калимаи юнонӣ буда, маънои фоҷиаро дорад. Таърихи ба вучуд омадани трагедия ба замонҳои Юнони қадим тааллуқ дошта, аз калимаҳои трагос + **оде** таркиб ёфтааст. Ҷашнхое, ки дар он давр ба шарафи худон ҳосилоту шароб Дионис ташкил

мешуд, бо қурбонии буз (трагос) ва в а с ф у с у р у д х о (оде) ба ҳаққи Дионис ва буз давом меёфт. Хамин маросим тадричан ба намоишҳои театри мубаддал мегардад.

Трагедия — қадимтарин асари сахнавиест, ки ба задухӯрди қувваҳои ба ҳам муқобил асос ёфта, дар вазъияти муборизаҳои шахси ва ҷамъияти қурбониҳо ба миён меояд. Аксар барон баргараф кардани монетиятҳои пурзӯр ва қувваҳои пурдахшати табиат ва ҷамъият қаҳрамон ҷисман ҳалок гардад ҳам, вале маънан музаффар ва безавол менад.

Аввалин офарандагони трагедия драманависони машҳури Юнон Эсхил, Софокл ва Еврипид шинохта шудаанд. Фочиаҳои Эсхил «Агамемнон», Еврипид «Медея», Софокл «Шоҳ Эдип» ва Жан Ануй «Антигона» намунаҳои барҷастаи трагедияи қадиманд. Арасту шахомати трагедияро қайд намуда, дар он тантанаи ҳақиқат, тавоноии ақлу хирад ва эҳсосоти одамай, ҳусни диловарии маънавию баланд баҳо додааст.

Трагедия аз асри XVI инҷониб дар Аврупо хеле тараққӣ меёбад. Вильямс Шекспир яке аз фочианависони бузурги асри миёна ба шумор меравад. Фочиаҳои ӯ «Гамлет», «Отелло», «Макбет», «Ромео ва Чульетта», «Шоҳ Лир», «Юлий Цезарь» ва дигарҳо ихтилофи замони драмавии ин нависандаро равшан нишон додаанд. Замони Шекспир замоне буд, ки муносибатҳои феодалӣ ба инқироз омада, буржуазия ба синфи зӯри ҷамъияти мубаддал меёфт. Низоҳои таърихӣ, ки дар натиҷаи муборизаи байни ҳукмронии сарватмандон ва эътирозҳои қашшоқон ба вучуд меомад, барои навиштани фочиаҳои сершумор ба Шекспир материал муҳайё мекард. Маҳорати драматургии Шекспир бошад бо анъанаҳои бои миллии драмаи англис алоқамандии ўзвӣ дорад.

Лопе де Вега, Кальдерон, Корнель, Расин, Мольер, Гёте, Шиллер ва дигарон ҳамчун драманависҳои фочианигори Ғарб баъд аз Шекспир машҳур гаштаанд. Хусусиятҳои барҷастаи фочиаҳои Шекспирро, ки аз тасвири ҷиҳатҳои гуногуни фардӣ образ ва тағйироти мураккаби ботинии қаҳрамон иборат аст, дар фочиаҳои Пушкин дидан мумкин аст. Пушкин ҳаргиз ба Шекспир тақлид накардааст, вале ҳар чизи аз ӯ омӯхташро дар вусъати амалиёт ва тақомулоти инъикоси характерҳо эҷодкорона зохир намуда тавонистааст. Дар трагедияи худ «Борис Годунов» Пушкин қаҳрамонони худро дар муносибатҳои мураккабашон бо қувваҳои пешқадам ва иртиқҳои ҷамъият нишон дода, масъалаҳои иҷтимоиро дар ҷои аввал мегузорад. Ба қалами Пушкин боз якчанд асарҳои драмавӣ бо номи «трагедияҳои хурд» мансубанд. Лермонтов низ трагедияи «Испаниҳо» ва «Маскарад» навиштааст. Асосҳои фочиаи қаҳрамонони асарҳои зикршуда бештар сабаби ҷудонии онон аз халқ ва омма мебошад.

Дар адабиёти советӣ фочиа ранги дигар гирифт. Бехтарин

трагедияҳои драманависони советӣ рӯхи некбинона (оптимистӣ) дошта, бо умеду орзуҳои бузурги қаҳрамонони асар ба анҷом мерасанд. Чунинанд: асарҳои М. Горький «Душманон», «Васса Железнова», В. Н. Билль-Белоцерковский «Тўфон», К. А. Тренёв «Любовь Яровая», В. В. Вишневский «Трагедияи оптимистӣ», С. Саидмуродов «Қиссаи Зайнаб-биби» ва ғайра. Дар ин асарҳои драмавӣ фоҷиа ҳамчун унсури драмаи қаҳрамонӣ нисбат ба инсон ва бузургии ӯ, нисбат ба инкишофи идеяҳои революсионӣю дигаргун сохтани ҳаёти воқеӣ эътиқодмандиро ба вучуд меоварад.

Асарҳои классикони тоҷик «Лайлӣ ва Мачнун», «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин», «Комде ва Мудан», ки дар асоси онҳо пьесаҳо, драмаҳои мусикӣ, балет ва опера эҷод шудаанд, комилан ба талаботи трагедия ҷавоб медиҳанд. Пьесаҳои С. Улуғзода «Рӯдакӣ», «Темурмалик» ва Ғанӣ Абдулло «Рустам ва Сӯҳроб», «Фарёди ишқ» фоҷиа мебошанд. Ин асарҳо низ бо парвариши умеду орзуҳои инсонӣ барои ояндаи дурахшон анҷом ёфтаанд.

«Трагедияи оптимистӣ»-и Вишневский фоҷиаи муборизони роҳи озодиро барои бахту саодати инсонӣ нишон медиҳад. Комиссарзани коммунист, ки қаҳрамони асосии ин асар аст, дар задухӯрдҳои тундӯтез бо душманони Россияи советӣ ҳалок мешавад. Вале идеяе, ки вай барои он ҷон нисор кардааст, оқибат тантана мекунад.

С. Улуғзода дар пьесааш «Рӯдакӣ» фоҷиаи як шахсро не, балки тақдири аҳли шуарою удабо, уламою фўзало ва одамони пешқадами замони ҳукмронии феодализми асри миёнаро инъикос кардааст. Рӯдакӣ бо вучуди шоири дарбор буданаш, шахси равшанфикр ва заковатманд буд. Ӯ аз зулму тааддӣ ва фитнагарихон шоху дарбориён дилгир шуда, оштинопазириашро дар ҳимояти халқу фуқаро зоҳир менамояд. Дар натиҷаи муборизаи нобаробар шоир аз дидаҳои бинояш маҳрум гашта, дар охири умраш ба ранҷу шиканҷаҳои зиёде гирифта мешавад. Вале дар паси ин фоҷиаи саҳн орзую умеди Рӯдакӣ ва мисли ӯ шахсони мутараққии замони феодализми Шарқ барои адлу инсоф эҳсос мегардад. Ғояҳои пешқадамонаи ин гуна қаҳрамонон ва ниятҳои некашон бо мурури асрҳо чомаи амал мепўшанд.

К. Маркс ва Ф. Энгельс проблемаи фоҷиавиро бо муборизаи ақидаҳо, синфҳо ва рӯхи революсионии тараққиёти таърихӣ вобаста медонанд. Низои фоҷиавӣ, ба қавли Энгельс, дар байни талаботи зарури таърихӣ ва имкониятҳои амалан иҷро гардидани он ба вучуд меояд. Аз ин рӯ воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ — задухӯрди характерҳои таърихӣ мебошанд, ки бо максималҳои олии алоқамандии зич доранд.

Комедия калимаи юнонӣ буда, маънояш та-
мошои хандавар аст. Дар тоҷикӣ онро **маз-**
ҳақа мегӯянд. **Комедия** — асари драмавиест.

ки дар он ҷиҳатҳои манфии шахсони ҷудогона ё ягон тоифаи ҷамъият бо воситаҳои ҳаҷву истехзо тамасхур ва танқид карда мешаванд. Дар мазҳақа ханда, мазох, ҳаҷву юмор воситаи асосии муборизаи байни қувваҳои наву қӯҳна ва образҳои мусбату манфӣ мебошад.

Пайдоиши санъати комедия ба давраҳои Юнони қадим тааллуқ дошта, бо номи Аристофан марбут аст. Дар Рими қадим Плавт ва Теренций эҷодкори намоёни комедия мебошанд. Аристофан ба комедия рӯҳи ҷамъиятӣ бахшидааст. Хизмати шоёни ӯ дар ин жанри адабӣ дар он аст, ки ҳалли масъалаҳои муҳими сиёсӣ иҷтимоиро ба муҳокима гузоштааст. Масалан, ӯ дар якқатор мазҳақаҳои «Ахарниҳа», «Сулҳ», «Лисистрат» бар зидди ҷанги бардавомии Пелопоннес баромада, аз як тараф, манфиатдорӣ ҳокимон, сарватмандон ва соҳибони устохонаҳоро тавассути ҳаҷву ханда маҳкум намояд, аз тарафи дигар, меҳнати осоншта, нашъунамои заминдорӣ ва истехсолоти олотӣ хоҷагии кишлоқро ситоиш мекунад.

Драматурги машҳури Франция Жан Батист Поклен, ба таҳаллуси Мольер, дар асри XVII мазҳақаро ба мароми усулҳои классицизми Франция давом медиҳад. Пьесаҳои ӯ «Тартюф», «Дон Жуан», «Мизантроп» ва ғайра, ки асоси падиҳои «комедияи оӣ» гаштаанд, барои инкишофи минбаъдаи драматургияи ҷаҳонӣ роҳ кушодаанд. Комедия дар эҷодиёти ӯ аз воситаи дилхушӣ ба тарбиятгари ҷамъият мубаддал мешавад. «Мақсади мазҳақа,— навиштааст Мольер,— аз тасвири норасоҳои одамон ва маҳсусан муосирони мо иборат мебошад». Ӯ бо ҳамин шир ба «театрҳои комедиявӣ» ислохоти кулӣ меоварад. Ягонагии ҷидди амалиёт яке аз хусусиятҳои диққатҷалбкунандаи комедияҳои Мольер аст. Чунинанд пьесаҳои ӯ «Мумсик», «Тартюф», «Табиби зӯракӣ» (тарҷимаи С. Улуғзода) ва ғайра. Вале мазҳақаҳои Мольер аз маҳдудият озод нест.

Мазҳақаҳои Н. В. Гоголь рӯҳи умуминсонӣ дошта, идеалҳои олии ҷамъиятиро дар бар кардаанд. Сифат ва бартаҳои классицистии жанри комедия дар адабиёти рус тавассути комедияҳои Гоголь хеле хуб ва равшан фаҳмида мешаванд. Ин нависандаи бузург дар мазҳақаҳои худ «Зангири», «Қиморбозон», «Муфаттиш» ва дигарҳо айбу иллат ва нуқсонҳои ҷамъияти замонашро фош карда, нисбат ба қаллобон, найрангбозон ва муфтахӯрон қаҳру ғазаб ба амал овардааст. Маҳорати барҷастаи Гоголь дар он, ки мазҳақаҳои ӯ бо фоҷиаҳои тақдирӣ одамии омехта гашта, намунаи инъикоси ҳақиқатнигоронаи ҳаёт, намунаи реализм гардидаанд. Гоголь хусусиятҳои миллии образҳоро нигоҳ дошта, ахлоқи одоби неки умуминсониро ба ҳонадагон ва тамашобинон талкин менамояд.

Дар Англия — В. Шекспир ва В. Шеридан, дар Испания —

Лопе де Вега, дар Франсия — Ж. Мольер, П. Бомарше, дар Италия — К. Гольдони, дар Руссия — А. С. Грибоедов, Н. В. Гоголь, А. Н. Островский ҳамчун мазҳаканавис шӯхрат пайдо кардаанд.

Комедия жанри муҳими адабиёти советӣ ба шумор меравад. Комедияи советӣ беҳтарин анъанаҳои классикиро давом ва таракқи дода, сифатан нав гардидааст. Вай вазифаи зарурӣ чамъиятиро адо карда, тамошобинро ба рӯҳи ҳаёти нави сотсиалистӣ тарбия мекунад ва барои аз роҳи соҳтмони сотсиалистии раиятпарвар ва демократӣ бартараф кардани ҳаргуна монеаҳо ёрӣ мерасонад. Хонандаю тамошобинони советӣ комедияҳои В. Маяковский, А. Афиногенов, В. Катаев, А. Корнейчук, Б. Ромашев, К. Крапива ва дигаронро бо меҳру муҳаббат қабул мекунанд. Мазҳакаҳои В. Маяковский («Мистерия-буфф», «Хаммом», «Кана» ва дигарҳо) дар сахнаи театрҳои советӣ мақеи намоён дошта, намунаи классикии комедияи муосир шинохта шудаанд.

Дар сахнаи тоҷик чунин пьесаҳои мазҳакавӣ нишон дода мешаванд: «Шаби бисту ҳаштум» (Ҷ. Икромӣ), «Таърифхочаев» (Б. Раҳимзода ва А. Деҳотӣ), «Гавҳари шабчароғ» (С. Улуғзода), «Интиҳоби домод» ва «Нозанин» (Х. Содик), комедияи драматурги ўзбек Аҳмад Саид «Исьёни арӯсон» (тарҷимаи Хоҷӣ Содик), «Вопасин арӯси амиралмўъминин» (Ф. Муҳаммадиев), ки дар рӯҳи мазҳакаҳои халқӣ сохта шудааст ва ғайра. Мавзӯи мазҳакаҳои сахнаи тоҷик бар зидди урфу одатҳои кӯҳна, одамони худбину худпараст, ба муқобили олуфтасатанҳо ва дигар айбу иллати чамъияти равона шудаанд.

Драма Драма мафҳуми васеъ ва танг дорад. Вай монанди эпос ва лирика як ҷинси адабӣ аст ва чун яке аз жанрҳои асари драмавӣ — трагедия, комедия дорои хусусиятҳои муайяни худ мебошад. Драма ҳамчун жанр аксар аз омезиши унсурҳои трагедияю комедия иборат буда, дар байни фоҷиаю мазҳака меистад. Вале ба ҷои мазмуни қаҳрамонӣ, ки хоси фоҷиаю мазҳака аст, дар он тасвири бошиддати ҳодисаҳои ҳаёт ва ихтилофоти зиндагӣ дар рафти драмавӣ (чиддӣ, тундӯтез) мақоми асосӣ дорад.

Драма дар адабиёти Ғарб дар асри XVIII ба вучуд омада, мавзӯи асосии он аз муборизаҳои мураккабу чиддӣи зиндагӣ иборат буд. Драмаи классикии рус бо номҳои А. Грибоедов, А. Островский, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький зич алоқаманд аст. Дар драмаи Грибоедов «Дод аз дасти ақл» унсурҳои мазҳака бо фоҷиа омезиш ёфта, драмаи чамъияти Фамусовҳо ва Скалозубҳо равшан нишон дода мешавад. Дар олами хандаовари ин дворянинҳои ақибмонда, Чацкий чун муборизи роҳзон нави ҳаёту чамъият азобу укубати зиёдеро паси сар карда, аз дасти ақл ба доду фарёд меояд.

Дар театри академии ба номи Лохутӣ якқатор пьесаҳои А. Н. Островский ба сахна гузошта шудаанд. Чунинчӣ: пьесаи

«Бebисот», «Гунахгорони бегуноҳ», «Камбағалӣ айб нест» ва дигар, ки ба жанри драма тааллуқ доранд. Пьесаи А. Островский «Раъду барк» бо вучуди бо қурбонӣ ба аяҷом расиданаш, асари соф драмавӣ ба шумор меравад. Задухӯрди тартиботи наву кӯҳна, низои тундутези байни хомиёни «зулмот» ва хақиқатҷӯён рӯ ба таназзул овардани дунёи куҳанро нишон медиҳад. Пьесаи дигари Островский «Халворо халим хӯрад, қалтакро ятим» («В чужом пиру похмелье») драмаест, ки мавзӯи он бо унсурҳои мазҳака ва ҳаҷву истехзо ҳал гардидааст. Вале тақдири меҳнаткаши камбағал Иванов, ки ба таҳқиқҳои зиёди Брускии савдогар дандон ба дандон монда тоб меоварад, ба таври фоҷиа тасвир шудааст. «Олболузур»-и Чехов низ бо вучуди аз унсурҳои ҳаҷв сероб буданаш, асари хақиқии драмавӣ ба шумор меравад.

Драматургияи М. Горький инъикоси зисту зиндагии аҳли меҳнат, бедории шуури синфии мардумро дар ибтидои асри XX дар бар қардааст. Муборизаҳои пуршиддати революционӣ, қомат рост қардани пролетариати рус ва масъалаи аз нав соختани ҷаҳон дар маркази онҳо меистад. М. Горький асосан драма навиштааст. «Дар қаър», «Мещанҳо», «Душманон», «Бачагони офтоб», «Васса Железнова», асари сегонии драмавии ӯ «Егор Булычев ва дигарҳо», «Достигаев ва дигарҳо», «Сомов ва дигарҳо» ва ғайра пьесаҳои драмавиеанд, ки ҳар як персонажи онҳо ифодакунандаи гоҷҳои ҷамъиятию сиёсии табақаи иҷтимоие мебошад. М. Горький дар асарҳои драмавиаш низ аз ҷорҷӯбаҳои маҳдудкунандаи ин жанр берун баромада, дар рафти инкишофи воқеаҳо бо хунаварии бузург характериҳои рангоранги инсониро ба амал овардааст. Эҷодиёти драматургии Горький барои пайдоиши драмаи реализми сотсиалистӣ сармашки драматургҳои советӣ гардид.

Дар адабиёти советӣ назар ба трагедия ва комедия бо жанри драма бештар асар эҷод шудааст. Барҷастиатарини онҳо пьесаҳои Погодин «Соати бурҷи Кремль», «Аристократҳо», Арбузов «Таня», «Таърихи Иркутск», Вишневский «Дар назди деворҳои Ленинград», Крон «Разведкаи маҳфӣ», Корнейчук «Фронт», Симонов «Одамони рус», К. Яшин «Марг ба истилоғарон» ва баъзеи дигар мебошад.

Дар адабиёти советии тоҷик низ жанри драма пешрави доирад. Асарҳои С. Улуғзода «Шодмон», «Қалтакдорони сурх», «Дар оташ», «Алломаи Адхам ва дигарон», Р. Ҷалил «Санавбар», «Субҳи саҳро», «Ду вохӯриҷ», «Дили шоир», «Бедорӣ». М. Миршакар «Қорвони бахт», «Дур аз сарҳад», «Байраки мактаб», Ғ. Абдулло ва Ш. Қиёмов «Тӯфон», Ғ. Абдулло «Хуррият» ва «Сарбозони инқилоб», С. Саидмуродов ва М. Рабиев «Саодат», Ҷ. Иқромӣ «Хор дар гулистон», «Дили сӯзон» ва «Гарнизон таслим намешавад», пьесаҳои А. Сидқӣ «Иродаи зан», «Супориши ЧК», Ф. Ансорӣ «Имтиҳон», «Хаёт ва ишк», «Хукми молдар», Фотех Ниёзи «Кӯпрӯк», А. Атобоев «Робиаи Балхи».

М. Бахтӣ «Сарею савдо», Фаррух Қосимов «Юсуфи гумашта боз ояд ба Канъон» ва дигарҳо асосан характери драмавӣ до-ранд. Драмаи фоҷиавии Саидмуродов «Қиссаи Зайнаббӣ» дар бораи қаҳрамонзани тоҷик ҳикоят мекунад. Зайнаббӣ на фақат бар зидди урфу одатҳои кӯҳна хуруш кардааст. Ӯ ҳамчун муборизи матини роҳи озодӣ ва бахту саодати меҳнаткашон ба душманони халқи советӣ ҷанги беамон эълон карда, оқибат аз дасти нопоки босмаҷиён ҳалок мешавад. Дар ин драма унсурҳои фоҷиа рӯҳи драмавии пьесаро пурзӯр намудааст.

Монодрама ё моноспектакль Чунин як шакли «жанри театрӣ», ки онро го-ҳо «театри манзум» меноманд — монодрама аст. Актёре аз осори гарномояи классикони адабиёт ё шоиру нависандагонӣ муосир намоишномаҳои манзум ва наср тайёр намуда, онро бо санъаткорӣю хунардмандӣ чун асари драмавӣ ба диққати дӯстдорони адабиёт мерасонад.

«Жанри театрӣ» дар шакли усулҳои гуногун аз замонҳои қадим дар байни мардуми русу тоҷик ва дигар халқҳои Шарқ вучуд дошт. Барҷастатарин намоёндаи ин жанр дар адабиёти рус шодравон Игорь Владимирович Ильинский мебошад. Дар филм-концертҳои таҳти унвони «Якка ба якка бо сухан», ӯ ҳамчун устои каломи бадеӣ ва рӯҳияшиноси дақиқназар тамошобинонро ба ҳаяҷон меовард. Доираи репертуараш бо осори хурд-хурди ҳикматомези Пушкин, Толстой, Крылов ва Чехов маҳдуд наменд. Аз осори классикони муосир низ хеле ҷалб намуда, ба ҳаёти ҳаррӯзаи халқи советӣ ғаъл иштирок мекард. Дар байни халқи тоҷик устодони ин жанр Абдулқодир Гӯянда, Ҳусайн Воизи Қошифӣ, Бобо Ҷамол, Хонзодаи Булбул, Бокӣ Раҳимзода ва баъзе дигарон қиссаҳои шӯрангези халқию суҳанваронро бо як роҳи равиши омезишҳои санъаткорӣ ба тамошобинон вогузор менамуданд.

Ин навъи театр дар асрҳои XVII—XVIII дар Аврупо ва мамлакатҳои Фарбу Шарқ мақому сабки тозае пайдо кардааст. Устодони театри реалистии рус аз рӯи асарҳои Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Грибоедов, Есенин, Маяковский ва дигарон намоишномаҳои манзумро дастраси сомон ва дӯстдорони адабиёт мегардонанд. Дар адабиёти советӣ, дар миқёси Умумиттифок шодравон Ирақлий Андроников дар ин жанр ғаълона қор бурдааст, агарчӣ ӯ асосан ҳикоягӯӣ буд.

Дар сахнаи тоҷик ин «жанри театрӣ»-ро, ки муддате аз таърихи тамаддуни халқи тоҷик фаромӯш шуда буд, ходими санъат шодравон Маҳмудҷон Воҳидов эҳё кард. Намоишномаҳои ӯ «Гуфтугӯ бо худ», «Ватан ва фарзандон», «Ишқи зиндагӣ» — монодрамаҳои шӯрангезанд, ки тамоми унсурҳои санъати театри ва қонунҳои онро бо мароқи тоҷик дар бар кардаанд. Аз рӯи осори Рӯдакӣ, Хайём, Ҳофиз, Ҷомӣ, Лохутӣ, Турсунзода ва дигар суҳанварон ғалсафаи ҳаёт ва драматизми рӯзгори классикон, зебӣ ва зебонарастӣ, масъалаҳои одоби ахлоқ, орзую

омоли одамӣ ва таърихи афкори халкамон тарғибу ташвиқ карда мешавад.

Холо ин шакли «моноспектакль» ба репертуари Театри академии драман ордени Байраки Сурхи Мехнатдори Тоҷикистон ба номи А. Лохутӣ устуворона дохил шуда, анъанаҳои неки М. Воҳидовро дар ин самт акнун артистони ҷавон Шерали Абдулқайсов, Муҳаммади Мирзоалиев ва дигарон давом медиҳанд.

Намоиши моноспектакли «Шер, рӯбоҳ ва ангур» аз рӯи аса-ри Эзоп (масалнависи машхури Юнони қадим) аввалин кӯшиши Абдулқайсов буд, ки ӯ баробари нишон додани ҳаёти фоҷеаноки Эзоп ба кушодани мазмуни амики фалсафии ҳар як масали ӯ комёб мешавад. Сонӣ, Абдулқайсов аз рӯи шеърҳои хикматҳои классикони адабиёти форсу тоҷик, новеллаҳои А. П. Чехов ва дигар нависандагон нақшҳои дилпазир офарида, намоишномаҳои марғубе ба миён овард.

Шабҳои назми М. Воҳидов ва фаъолияти фавқуллодаи шеърҳои ӯ диққати М. Мирзоалиевро низ ба ин шакли театри ҷалб намуд. Ӯ аз рӯи ашъори шоири муосир — Лоик Шералии композицияи адабии бо унвони «Худафрузи» таҳия карда, ҳамчун актёр ва режиссёр писанди хаводорони назму театр гардид. Огози сухани актёри ҷавон ҳам ишораест ба мақсади «саҳнаи як актёр»:

Омадам дар ин ҷаҳон то ҳешро пайдо кунам,
Чанд рӯзе ҳешро бо зиндагӣ ҳамро кунам...

Ҳақиқатан, ашъори Лоик аксар ба маънии зиндагии ҳаррӯзаӣ мо сар фуру бурда, дарду нишоти инсонӣ муосирро ба муҳокимаю таҳлил мегирад. Дар монодрамаи Мирзоалиев низ маҳз ҳамин хусусиятҳои худафрузии одами советӣ чун рамзи завқу кайфияти замони пурғалаёни мо ба назари эътибор гирифта шудааст.

Жанри «театри манзум» ояндаи дурахшон дорад.

Либретто Ба ҷинси адабии драма жанри либретто низ мансуб аст. Вай ҳам ба тариқи пьесаи сахнавий навишта мешавад, аммо дар тарзи ҳалли мавзӯ аз жанрҳои трагедия, комедия ва драма фарқ дорад. Либретто се хел мешавад: либреттои опера, оперетта ва либреттои балет.

Либреттои опера чунин асарҳои сахнавиест, ки матни он сар то сар бо назм иншо шуда, арияхо — сурудҳои, ки қаҳрамонон ба алоҳидагӣ иҷро менамоянд, бо ёрии мусиқӣ (таҳти садои оркестри симфонӣ) саронда мешаванд. Дар рафти ҳаракату амал иштирокчиён байни якдигар бо саволу ҷавоб низ му-рочнат менамоянд. Дар ин лаҳзаҳо нутқи гуфтугӯӣ ҳам исти-фода мешавад, ки онро речетатив менаманд. Баробар са-рондани якҷанд иштирокчиёнро дар опера ансамбль мегу-вид. Дар асарҳои операвӣ, ки мусиқӣ мавқеи асосӣ дорад, но-

ми опера бо номи бастакор (композитор) машхур мегардад. Чунончӣ: операҳои Жорж Бизе («Чамила», «Кармен»); Джузеппе Верди («Риголетто», «Травиата», «Анда», «Отелло»); Шарль Франсуа Гуно («Ромео ва Чульетта», «Фауст»); Джакомо Пучинни («Тоска», «Чио-чио-сан» — «Хонум Баттерфляй»); Пётр Ильич Чайковский («Евгений Онегин», «Моткаи карамашок»); Модест Петрович Мусоргский («Борис Годунов», «Хованщина»); Михаил Ильич Глинка («Иван Сусанин», «Руслава ва Людмила»); Александр Бородин («Князь Игорь»); аз бастакорони советӣ — операҳои Рейнгольд Глиэр («Шоҳсанам» — 1925); Д. Шостакович («Катерина Измайлова»); Иван Иванович Дзержинский («Дони ором», «Замини корамшуда», «Тақдирӣ нисон»); Вано Мурадели «Октябрь» ва дигарҳо.

Бояд гуфт, ки санъати операвӣ — санъати имтизочӣ (синтетикӣ) буда, унсурҳои баланди маданияти воқалӣ (овозхонӣ), драмавӣ, ансамблӣ (дастани овозхонӣ) ва ғайраро ба худ гирд меоварад.

Дар сахнаи тоҷик операҳои Сергей Артемьевич Баласанян («Шӯриши Восеъ», «Коваи оҳангар» бо ҳамкориҳои Ш. Бобокалонов, «Бахтиёр ва Нисо»); Александр Степанович Ленский («Тоҳир ва Зӯҳра», «Арӯс»); Зиёдулло Шаҳидӣ («Комде ва Мудан» ва «Ғуломон»); Шарофиддин Сайфиддинов («Пӯлод ва Гулрӯ», «Рӯдакӣ» ва «Айнӣ»); Я. Сабзанов («Бозгашт»); Д. Дӯстмухаммадов («Қишлоқи тиллоӣ») ва дигарҳо солиён ба тамошобинон шунавонида мешаванд. Асарҳои операвӣ низ рӯҳи фоҷиавӣ, мазҳакавӣ ва драмавӣ доранд.

Либреттои оперетта асосан бо қонуниятҳои операи мазҳакавӣ навишта шуда, ба ғайр аз суруду таронаҳои яковозаю дуовоза (ария, ариозо ва дуэт), дар он боз речитатив ва ракс ба назар гирифта мешаванд. Мавзӯи либреттои оперетта бештар аз мазҳака иборат аст. Бартариҳои диалог (гуфтугӯи ду шахс) яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи оперетта аз опера мебошад. Оперетта ҳамчун жанри мустақил нахустин бор дар асрҳои XVII—XVIII дар Париж пайдо шуда, соҳил, дар Вена, Руссия, Венгрия ва дигар мамлакатҳо паҳн мегардад.

Дар таърихи театри ҷаҳонӣ чунин асарҳои опереттавӣ маълуманд: Имре Кальман «Сильва», «Марица», «Баядерка», «Фиалка Монмартра»; Иоганн Штраус «Муши паррон» («Летучая мышь») ва «Марьяна роҷа»; Адан «Жизель»; опереттаи мазҳакавии К. Глюк «Эҳтиётқорони барабас» («Тщетная предосторожность»); опереттаи машхури бастакорони америкой Р. Фримль ва Г. Стотгарт «Роз-Мари» (дар соли 1926 эҷод шудааст), то имрӯз тару тоза садо дода, бо ҳусни оҳангу савташон, бо фасоҳати мусикӣ ва сюжети драмавии завқоварашон қозибанд. Аз бастакорони муосири рус Василий Павлович Соловьёв-Седой «Дӯсти вафодор», «Орзуи муқаддас»; Н. Богословский «Шоҳдӯхтар аз бешазори Марьяна» (либреттои нависандагон Д. Ива-

нов ва В. Трифонов); Д. Шостакович «Москва, Черемушки»; Андрей Эшпай «Аз ман хушбахттар касе нест»; Алексей Новиков «Василий Тёркин»; Б. А. Александров «Туй дар Малиновка»; Е. Птичкин «Балвои занон» навиштаанд, ки хеле чолиби диққат аст. Дар ин жанр ва жанри опера бастакорони советӣ монанди И. Дунаевский, Д. Кабалевский, Т. Хренников, О. Фельцман, Н. М. Стрельников, Ю. С. Милютин, А. Айвазян, Р. Хочиев, Р. К. Щердин ва дигарон якқатор асарҳои шоистаи замон офаридаанд.

Либреттои балет маҳз барои рақсидан навишта шуда, мавзӯи асар бо воситаи ун сурҳои хореография ифода ва шарҳу маънидод меёбад. Дар балет, ки низ мусиқӣ мавқеи асосӣ дорад, номи балет ҳам бо номи бастакор вобаста аст. Аз балетҳои классикӣ балети бастакори Норвегия Эдвард Григ «Пьер-Гюнт», Петр Ильич Чайковский «Кӯли қувон», аз балетҳои советӣ балетҳои бастакорони номвари рус Рейнгольд Глиэр «Лолаи сурх» (1927), Борис Владимирович Асафьев «Аланган Париж» ва «Фонтани боғчасарой», Арам Хачатурян «Гаяне», «Спартак» машҳуранд. Дар театрҳои Тоҷикистон балетҳои С. А. Баласанян «Лайли ва Мачнун», А. С. Ленский «Ду гул» ва «Дилбар», Юрий Тер-Осипов «Писари Ватан», Мухтор Ашрафӣ «Темурмалик» қобили таваҷҷӯҳи тамошобинон гардидаанд.

Киносценарий Киносценарий низ ба ҷинси драма тааллуқ дошта, вай ҳам соҳиби шаклҳои гуногун аст. Киносценарий, ки имкониятҳои васеи адабӣ ва мусиқӣ дорад, ҳам ба тариқи фоҷиа, мазҳака, драма ва ҳам ба тарзи либреттоҳои гуногун эҷод мешавад. Вале ин ҳама бо санъати бои кино обурунг ёфта, ба ҳақиқати зиндагӣ мубаддал мегардад. Дар кинои тоҷик чунин асарҳои маълуманд: «Дохунда», «Қисмати шоир», «Абӯалӣ ибни Сино», «Баҷағони Помир», «Ҷӯра саркор», «Ҳасани аробакаш», «Бо амри дил», «Аз Ганг то Кремль», «Достони Рустам», «Рустам ва Сӯхроб», «Достони Сиёвуш», «Марги судхур», «Машъалафрӯз», «Зане аз диёри дур» ва «Муҳосира», ки киносценарияи онҳо ба қалами В. Шкловский, С. Улуғзода, М. Миршакар, М. Турсунзода, Н. Филимонова, Б. Қимёгаров, Т. Собиров ва дигарон мансубанд.

3. МЕТОДҲОИ БАДЕӢ, РАВИЯҲОИ АДАБӢ ВА УСЛУБ

Метод **Метод**¹ калимаи юнонӣ буда, маънои тадқиқро дорад. **Методи бадеӣ** ба маънои истилоҳиаш тарзу усули офаридани образҳои бадеӣ мебошад. **Методи эҷодӣ** дар санъат — системаи принципҳои, ки раванди пайдоиши эҷодиёти санъатро идораю саришта мекунад. **Методи бадеии санъаткор** бо мавқеи ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинии ӯ вобастагии узвӣ дорад. Бинобар ин метод дар инъикоси ҳақиқати зиндагӣ дастури маслаку мақсад ва ақидаҳои суҳанвар мегардад.

Методҳои бадеӣ-эҷодӣ гуногунанд ва ба методология таъя доранд. **Методология** асоси назарӣ-фалсафии ин ё он соҳти ҷамъиятӣ ва маҷмӯи ақидаҳои иҷтимоию сиёсии вай ба шумор меравад. Масалан, методологияи ҷамъияти сотсиалистӣ — марксизм-ленинизм, таълимоти революсионии пролетариат, материализми диалектикий таърихӣ мебошад. Мувофиқи ин методологияи пешқадами даврон усули адабиёти бадеии советӣ методи реализми сотсиалистӣ ном гирифтааст.

Санъату адабиёти ҳар як давраи ҷамъияти инсонӣ, албатта, дорони ягон методи асосӣ, ягон усули ба таври бадеӣ дарк кардани ҳаёт аст. Масалан, санъату адабиёти қадимии форсу тоҷик ва Юнони қадим бо унсурҳои мифологизм (асотир, афсонаю ривоят) ороиш дода мешуд. Дар давраҳои феодализм ва капитализм ба ивази он усулҳои натурализм (нусха ё айниятпарастӣ), романтизм (ҳаёлотпарастӣ), реализм (ҳақиқатнигори) авҷ мегиранд. Ба муносибати ғалабаи сотсиализм дар шашҷаки ҷаҳон — Иттифоқи Советӣ, санъату адабиёти советӣ бо методи нави бадеӣ — реализми сотсиалистӣ мусаллаҳ гашта, бо идеалҳои сотсиалистӣ пайваста мегардад.

Методро, ки ҳуди ҳаёт ва соҳти ҷамъиятӣ ба вучуд меорад, ҳамчун маҷмӯи принципҳои умумии эҷодии нависанда ба ӯ интиҳоби материал ва воқеаҳои зиндагиро ҳам талқин мекунад. Ин хусусияти интиҳоб кардани мавзӯ ва тарзу усули

¹ Онд ба методи эҷодӣ дар адабиёти форсу тоҷик нигаред; Раҳим Муслимоқулов. Асрори суҳан. Душанбе, 1980, сах. 114—151.

чамъабсткунин он мувофики таҷрибан ҳаётни нависанда, принципҳои эҷодии ӯ ва талабу манфиати давр ба вучуд меояд. Дар ин маврид ҷаҳонбинии санъаткор роли ҳалқунанда мебозад. Ҳамин тавр, он усул ва дастури ҷаҳонбинии нависанда, ки барои офаридани образи бадеӣ ба ӯ роҳнамоӣ мекунад, методи адабӣ-бадеӣ номида мешавад.

Методҳои муҳимтарини санъату адабиёти умумичаҳонӣ дар замонҳои гузашта инҳо буданд: **мифологизм, классицизм, натурализм, сентиментализм, романтизм ва реализм**. Дар замонҳои ҳозира дар миқёси ҷаҳон якҷанд намуди реализм амал дорад: **реализми маорифпарварӣ, реализми танқидӣ, сюрреализм, гиперреализм, фотореализм, неореализм, модернизм ва ғайра**. Сюрреализм, модернизм ва дигар намуди реализмҳо, ки асосан ба адабиёти буржуазӣ хизмат мекунанд, бо вучуди усулҳои нави санъату адабиёт эълон кардани онҳо решаҳои ҷаҳон ба ибтидои аср ва мабдаи револютсияи Октябр рафта мерасад. **Сюрреализм** баъди ҷанги якуми ҷаҳон (дар солҳои 20) ба миён омада буд. Ба мурури замон, марҳала ба марҳала, ин намуди реализм дар амалиёти худ рангу сурати дигар гирифта бошанд ҳам, мазмунан якхел монда, аз ҳақиқати ҳаёти некбинӣ ва тақдири одаму инсондӯстӣ фарсангҳо дур менстанд. Масалан, **сюрреализм** (калмики франсавӣ — реализми мофавк) ба таълимоти филсафии буржуазӣ-идеалистӣ таъяс дошта, ҳамчун як навъи «олами нави реализм» инқору бадбинии воқеияти ҳаётро тарғиб мекунад. Сюрреалистҳо таҷовузкорӣ ва бераҳмию бешафқатиро ба асоси асарҳои гузашта, ба зулму ҷабр ва бедодию субъективизм даъват менамоянд.

Дигар реализмҳои зикршуда шоҳаҳои сюрреализманд, ки барномаҳои онон низ бо ҷараёнҳои декадентӣ-формалистӣ ва одамбадбинӣ ширкат дорад. Дар боран модернизм суханро поёнтар ба тафсил меравад.

Реализми танқидӣ дар адабиёти пешқадами ҷаҳон равиши муътадилро рӯя карда, барои хотири манфиати инсон ва аҳли меҳнат ҳар факти номаъқулу номақбули ҷамъияти зерини тозиёнаи танқид мегирад. Яке аз намудҳои реализм, ки вай ҳамчун методи адабиёти прогрессивӣ ва револютсионӣ ба ояндаи дурахшон соҳиб аст, методи **реализми сотсиалистӣ** мебошад.

Равия ва ҷараёнҳои адабӣ

Метод, ки принципҳои эстетикӣ эҷодиёти шоиру нависандагонро муайян мекунад, якҷанд равия ё ҷараёнҳои гуногуни адабиёти давр бар мегирад. Равия ё ҷараёнҳои адабӣ: **кубизм, формализм, натурализм, имажинизм, урбанизм, конструктивизм, футуризм, абстракционизм, экспрессионизм, экзистенциализм** ва дигарҳо мебошанд. Баъзеи онҳо дида мебароем.

Формализм шаклпарастиро пеш гирифта, ба мазмуну мундариҷаи асари бадеӣ аҳамият надида аст. Нависандаи шакл-

парасти ба мазмуни предмети воқеаҳои дидаву даркшуда диққат накарда, асосан бо тасвири ҷиҳатҳои зохирии онҳо, ҷи гуна ва ба қадом обу ранг акс қарданашон саргарм мешавад. Формализм баҳои эстетикӣ ва маънавии қаҳрамонро рад карда, принципҳои асосии реализм, ки типиконидан ва таҷассум овардан аст, инкор менамояд. Инъикоси сатҳии нусхаи факт ва «хучҷати одам» барои формалистҳо муҳимтар аст. Классикони адабиёти форсу тоҷик **лафзбозии маҳз ва суҳанпардозии пучро** асрҳои аср маҳкум намудаанд. Дар ин бора дар боби «Афкори назарӣ аз давраҳои қадим то миёнаи асри XIX» мисолҳо оварда шудааст.

Формализм асосан ба санъатҳои феодалӣ ва буржуазӣ хос аст. Дар адабиёти советӣ он маъмул нест. Вале гоҳ-гоҳ мутаассифона, баъзе санъаткорони мо, алалхусус аз ҷавонон, ба ин ё он ҳамаи шаклпарастӣ, фаҳмидаю нафаҳмида, роҳ медиҳанд. Дар моҳҳои ноябру декабри соли 1962 дар маҷлисе, ки натиҷаҳои кори ҷаҳониёнаи рассомони шаҳри Москва бо иштироки донишмандону санъаткорон васеъ муҳокима шуда буд, равиҳои шаклпарастӣ дар эҷодиёти баъзе рассомони советӣ саҳт танқид гардида, дар дигар намудҳои санъат ва адабиёт роҳ наёфтани он пешгирӣ карда шуд. Дар музокираю мақолаҳои ҳодимони санъату адабиёт роҳҳои аз формализм ва абстракционизм (муғлакбаёнӣ) ҳалос шудан таъкид гардид.

Натурализм дар таърихи санъат аз замонҳои қадим пайдо шуда, дар адабиёти халқу миллатҳои гуногун чун метод ва ё чун равиҷ сар даровардааст. Маънои луғавии натурализм аз калимаи латинӣ натура гирифта шуда, тарҷимааш табият мебошад. Ба мафҳуми адабиаш натурализмро айният ва ё нусхабардорӣ мегӯянд. Нависандаи ин равиҷ ҳаётро айнан ҷи тавре, ки ҳақиқат қабул мекунад ва ҳамин тариқ тасвир менамояд. Ба ибораи дигар, ӯ аз паи тасвири айнияти санадҳо шуда, ба фаҳмидани ҷиҳатҳои идеявӣ-эстетикӣ ҳодисоту ҳақиқати ҳаёт ва ҷамъбасти бадени онҳо диққат намендиҳад. Нависандаи айниятпараст ба хотири нусхабардорӣ воқеаҳои муҳиму умдаи ҳаёту табиатро аз воқеаҳои дуҷумдараҷаи он ҷудо намекунад. Аксар ӯ ба ҷое мерасад, ки сар то сар ҷиҳатҳои дарқору бекорро дар як ҷо ҷамъ оварда акс менамояд. Ин хусусияти маҷмӯи натурализм аст, ки ба он асосан санъати буржуазӣ майл дорад.

К. Маркс ва Ф. Энгельс дар мисоли эҷодиёти О. Бальзак, Э. Золя, М. Каутская, М. Гаркнесс ва дигарон мазмуни реализм ва натурализмро маънидод кардаанд. Ф. Энгельс реализми Золяро назар ба реализми Бальзак сусти дониста, унсурҳои натурализи эҷодиёти ӯро танқид мекунад. Зеро Золя аз санъаткор тасвири айнияти санадҳои зиндагиро бе баҳои идеявӣ додан ба он талаб мекард. Вале худ ӯ дар бехтарин асарҳои худ назарияи пешрондаш берун баромада, асарҳои пурарзиши реалистӣ офаридааст. Поль Лафарг дар

ин масъала диккати махсус дода навиштааст, ки Бальзак бар хилофи қаламкашии Золя ба тамоми чузъу тафсилоти ҳаёти ҷамъияти ва сифату ҳислатҳои одамон аҳамияти ҳулосавӣ дода, ба ҳар яке он баҳои арзанда медиҳад. Дар ҳар ҷое, ки мумкин бошад,— мегӯяд Лафарг,— Бальзак файласуфӣ мекунад, ӯ ҳамчун мутафаккири бузург ақлу хиради беинтиҳои худро ба қаҳрамононаш гӯё таксим карда медиҳад.

Франц Меринг, ки ба масъалаҳои назарияю амалияи натурализм як силсила мақолаҳо бахшидааст, қайд менамояд, ки ҳатто намояндагони боистеъдодтарини мактаби натурализм ба тасвири ҳар як чизи пайдо шудаистода не, балки мурдаистода қобиланд. Лафарг хусусияти ҳоси натурализмро бо чунин ҳукми қотеъ муайян карда менависад: «Натурализм муҳокимаю ҷамъбаस्तкуниро манъ мекунад. Мувофиқи назарияи он, навишанда бояд тамошобини бетараф бошад. Ӯ бояд таассуротеро қабул карда, барои инъикоси он аз ҳудуди вазифааш берун набарояд, ӯ бояд сабабҳо ва воқеаю ҳодисаҳоро таҳлил накунад. Идеали санъаткор — ба пластинкаи суратгирӣ монандӣ доштан аст»¹.

Инро ҳам бояд қайд кард, ки натурализм барои баъзе адабиётҳои миллӣ, ки пеш аз Революцияи Октябр жанрҳои насприи эпикӣ ва романҳои бадеии реалистӣ надоштанд, як гузаргоҳе шуд. Ба воситаи натурализм тадричан то ба дараҷаҳои реализм расидани адабони миллӣ вай як пояи таҷрибаи адабие буд, ки фосилаи вақтро талаб мекард. Инро дар адабиёти қазоқу қирғиз, туркман, тоҷику ўзбек, ноҳияҳои дурдасти шимолӣ ватан ва баъзе дигарҳо равшан мебинем. Сонӣ, реализм, ки мавқеи пойдори худро ишғол кард, ба суҳанварон имконият фароҳам омад, ки ба ҳодисаҳои муҳимми зиндагӣ бештар аҳамият дода, онро ҳаматарафа чуқур омӯхта ҷамъбаст намоянд.

Дар адабиёти форсу тоҷик равия ва ҷараёнҳои адабӣ дар давоми таърихи ҳазорсолааш кам набуданд. Аз як тараф, ҷараёнҳои адабии дарборӣ ва берун аз дарбор вучуд дошта бошанд, аз тарафи дигар, равияҳои тасаввуфӣ, ҳунармандӣ, маорифпарварӣ, қадидӣ, усулҳои романтизм, реализм, реализми танкидӣ ва ғайра амал мекарданд. Дар дохили ҳар як равияю ҷараён шоиру нависандагони иртиҷоъпараст ва пешқадам буданд. Шоирони прогрессивӣ ва эҷодӣ онҳо майли ҳалқпарварӣ дошта, ба ояндаи дурахшон ҷашми умед мебастанд. Ҷараёни маорифпарварии адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XIX, ки онро Аҳмади Дониш сардорӣ кардааст, асосан аз намояндагони тараққипарвар иборат буд. Тарғиби илму фан, танкиди нуксонҳои ҷамъияти ва тартибу низомии сохти амирӣ дар эҷодӣ маорифпарварон маънои асосӣ гирифт.

Бояд гуфт, ки равия ё ҷараёнҳои адабӣ дар ин ё он аср ҳам-

¹ Поль Лафарг. Литературно-критические статьи. М., 1936, стр. 237—238.

чун доираи адаби амал карда, дар атрофи худ қувваҳои нав ба нав ғун меоварданд. Чунин доираҳо ҳам дар адабиёти рус ва ҳам дар адабиёти форсу тоҷик мушоҳида мешаванд.

Ба ҳамин тарик, чараёни адаби аз ягонагии хусусиятҳои идеявӣ бадеи иборат буда, дар давраи муайяни таърихӣ дар эҷодиёти якқатор нависандаю шоирони аз ҷиҳати идеологияю таҷрибаи зиндагӣ ва усули бадеи ба якдигар наздик зоҳир мегардад.

Услуби адаби

Доираи мафҳуми услуб назар ба усул (метод) ва равия ё чараён тангтар аст. Ин калимаи араби дар тарҷима тарз, гуна, равиш мебошад. Услубро дар илми адабиётшиносии форсу тоҷик сабк ва дар адабиётшиносии умумӣ стиль (калимаи юнонӣ) мегӯянд. Услуб — ягонагии таркибии системаи образҳо ва тарзу тариқи ифодаи бадеиест, ки дар натиҷаи инкишофи таҷрибаи қаламдаст ва санъаткор падидор мегардад. Ҳар як шоир ва нависанда соҳиби услуби хоси худ аст. Санъаткор барои баёни фикру мақсадаш як роҳи махсуси эҷодӣ ва шакли муайяни тасвириро ба худ интихоб карда, онро писанд мебинад. Чунин интихоб мувофиқи муҳиту шароити замона ва ё таъбу завқи шахсии суҳанвар ҳосил мешавад. Масалан, услуби Фирдавси ба навиштани дostonҳои қаҳрамонӣ майл дошта бошад, услуби Хилолӣ дар лирикаи ишқӣ зоҳир ғаштааст. Услуби ҳаҷвнавишини Убайди Зоконӣ хоси эҷодии ӯ буда, дар услуби Сайиди Насафӣ санъати «ирсол-ул-масал»¹ бештар мушоҳида мешавад. Бедил услуби душворнависӣ дорад. У мувофиқи талаботи даврши фикрҳои солиму амиқи фалсафии худро пардапӯшона, бо истифодаи мураккаби духӯра (ду маънодор) навиштааст.

Дар назми классикии форсу тоҷик се сабк амал кардааст: сабки туркистонӣ ё хуросонӣ, сабки ироқӣ ва сабки ҳиндӣ.

Сабки хуросонӣ дар асри IX оғоз шуда, дар асрҳои X — XI инкишоф ёфтааст. Хусусияти асосии ин сабк аз равшанбаёнӣ ва истеъмоли воситаҳои тасвири қушоду возех иборат мебошад. Вазну қофияҳои сабуку соддан шеърӣ низ дар кӯшиши шоирони номвар бештар истифода гардидаанд. Намояндагони барҷастаи ин сабк Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавси, Шаҳиди Балхӣ ва дигарон аз калимаҳои душворфаҳм ва таъбирҳои араби сарфи назар карда, ба воситаи ибораҳои соддаю оммафаҳм разиҳои баён ба даст овардаанд.

Сабки ироқӣ аз асри XI инҷониб ба миён омада, то асри XIV давом ёфтааст. Дар таркиби луғат, дар баробари калимаю ибораҳои соф тоҷикию форсӣ таъбирҳои араби ва архаистӣ, ки низ ба миён омадан гирифтанд, сабки хуросонӣ тадриҷан дар шеър мураккабтар гардид. Ба зами санъату воситаҳои тасвири мураккаб истилоҳоти илмҳои астрономия (ну-

¹ Ба воситаи мақол, суҳанҳои ҳикматнок, ибораҳои «боду парнок» ва умуман ҳамбастиҳои риторикӣ фикр рондан.

чум), алгебра (алчабр), архитектура (меъмори), шатранч (шоҳмот) ва амсоли онҳо низ ба истеъмоли осори бадеъ сар дароварданд. Асосгузори сабки ироқӣ Абулфараҷи Рунӣ шинохта шудааст.

Сабки ҳиндӣ аз асри XVI қариб то ибтидои асри XX идома меёбад. Воситаҳои тасвири мураккабтарин — ташбеҳои пушида, истиораҳои душворфаҳм хосаи ин сабк аст. Дар назми ин давр шаклҳои шеърӣ муаммо, чистон, луғз, луғф ва ғайра хеле авҷ мегирад. Дар ин давраи таърихи адабиёт ибораҳои арабӣ ва калимаҳои қадимии тоҷикию форсӣ дар осори бадеъ бештар истифода шуда, инкишофи назарияю амалияи сӯфизм ин сабкро боз ҳам мушқилфаҳм кунонидааст. Истеъмоли истилоҳоти фанҳои аниқ — алгебра, геометрия, астрономия ва монанди инҳо хеле меафзояд.

Сабки ҳиндӣ махсусан дар асрҳои XVII — XVIII ба қуллаи тараққиаш мерасад. Мирзо Абдулқодири Бедил намояндаи барҷастаи ин сабк шинохта шудааст. Ӯ дар ин сабк таъсири бузург ниҳода, пайравони зиёд дошт. Бинобар ин вай бо номи «сабки бедилӣ» шӯҳрат ёфта, то Револютсияи Октябр дар Осиёи Миёна давом кардааст. Ниҳоят, намояндагони адабиёти нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX Дониш, Савдо, Шохин, Ҳайрат, Асирӣ бо сарварию нависандаи маорифпарвар Аҳмади Дониш барои аз «сабки бедилӣ» озод кардани назму насри тоҷик ғайратӣ комил нишон доданд. Садриддин Айний баъдтар намуду жанрҳои гуногуни адабиёти тоҷикро ба як мароми муайяни сабку усули нави реалистии халқӣ дохил кард.

Ба масалнависӣ муроҷиат кардани нависандаи рус Крылов дар шароитҳои саҳти ҳукмфармоии подшоҳати рус дар нимаи аввали асри XIX ва ё масалнависии Лохутӣ, ки дар муҳити зиндагии Ирони подшоҳӣ оғоз ёфтааст, услуби хоси эҷодии ононро муайян кардааст.

Услуб ба ҷаҳонбинии нависанда, ба таҷрибаи ҳаётии ӯ ва мавқеи сиёсӣ эҷодинаш вобаста аст. Вале қабул шудааст, ки аксар доираи мавзӯ, композиция, тарзи навиштан ва хусусиятҳои забонию бадеии санъаткорро услуб номанд. Азбаски бо ин воситаҳои асосии ба вучудорандаи образ мундариҷаю идеяи асари нависанда зоҳир мегардад, бинобар ин услуби нависандаро дар масъалаи шаклу мазмун муштарак фаҳмидан зарур аст.

Ягонагии асосии хусусиятҳои идеявию бадеии эҷодиёти нависанда, яъне ягонагии шаклу мазмуне, ки маҳз барои эҷодиёти нависандаи муайян хосаст, услуб номида мешавад.

«Услуб»-ро гоҳо ба маъноҳои гуногун кор мефармоянд. Ғайр аз услуби нависанда боз услуби миллӣ мегӯянд, ибораи «услуби санъатҳои замони қадим, асри миёна ё нав» ҳам дар илм дучор мешавад. Мо дар ин ҷо андак дар хусуси услуби фардӣ нависанда ва ба ҳам наздикии услуби гуруҳи нависандагон гуфтани ҳастем. Дар адабиётшиносии рус дар бораи яго-

нагӣ ва фарқияти услуги Ф. Достоевский, Л. Толстой, М. Шолохов, Л. Леонов ва К. Федин тадқиқотҳои бисёре вучуд доранд. Дар масъалаи тасвири портрет ва вачоҳати персонажҳо ва ба воситаи симои зохири кушодани олами рӯҳӣ-ботинии (психологии) образҳои асар М Шолоховро пайрави Л Толстой медонанд. Фадеевро бо Достоевский муқоиса мекунанд. Ин табиист. Ҳар як нависандаи барҷаста чизи аз устодони гузашта омӯхтагашро эҷодкорона бо услуги ҳоси худ кор мефармояд. Дар ин сурат, бо вучуди наздикии услуги ду ва ё якчанд нависанда, ҳар кадоме мувофиқи таъбу завқаш ва донишу тавоноияш услуги ҳоси худро эҷод мекунад. Ҳам М. Горький ва ҳам С. Айни бо жанри наври эпикӣ асар навишта, ҳар ду муборизаҳои қаҳрамононаи халқашонро инъикос намуданд. Ҳар ду ин марди майдони корзор аз мактабу университетҳои ҳаёти тоқатшикани замони подшоҳӣ ва аморат гузашта, ба рӯзҳои равшани чамъияти сотсиалистӣ омада расидаанд. Ин ҳама услуги эҷодии ононро ба ҳам хеле наздик гардонидааст. Бо вучуди ин ҳар кадоми онон боз дар доираи услуги миллии худ, дар часту хез, гиру мон ва тарзи образфарӣ мустақил аст. Ҳар яки онон азобу шиканҷаҳо, задухӯрду муборизаҳо ва бахту саодати халқашро бо хусусиятҳои ҳоси (колорити) миллат ва халқи худ ба тариқи бикр баён карда, симои фардии худро маҳфуз доштааст.

Дар адабиёти тоҷик агар ба услубҳои С. Айни ва Ҷ. Икромӣ муроҷиат кунем, мебинем, ки на фақат мавзӯ, идея ва мазмуни эҷодии онҳо, ҳатто тарзи образсозӣ, композиция, хусусиятҳои нутқи бадеии ин ду нависандагон ба ҳам қаробат доранд. Албатта, ин чанд сабаб дорад. Мавзӯи муборизаҳои халқи Бухоро бар зидди ситами амир ҳам ба Айни ва ҳам ба Икромӣ шинос ва наздик аст. Ғайр аз ин Ҷ. Икромӣ ҳамчун шогирди устод Айни бевосита аз мактаби бадеии ӯ гузаштааст. Вале ҳар кадоми онҳо ба шарҳу тафсири воқеаю ҳодисаҳо, таҳлили образҳо ва ғайра соҳиби услуги ҳоси худ аст. Услубҳои С. Улуғзода ва Р. Ҷалил ҳоссаи эҷодии онҳост.

Бисёр шонрони муосири тоҷик ба лирика муроҷиат менамоянд. Дар вақти мутолиаи шеърҳои М. Турсунзода лиризмӣ ӯро махсусан ҳис кардан мумкин аст. Бо вучуди равонию соддагии нутқи ашъори Дехотӣ, ки ин ба сифатҳои назми Турсунзода низ ҳос мебошад, услуги ҳар кадоми онҳоро фарқ кардан мушкул нест. Тарзи баёни истиораӣ ва маҷозии М. Турсунзода ба услуги ӯ як ҳусну малоҳати махсус мебахшад. Ашъори М. Миршакар бо услуги эпикӣ таълиф шуда, фикру мақсади шоир бевосита объективона инъикос меёбад.

Ба ҳамин тариқ, тарзу тариқи навиштаҷоти санъаткор ва хусусиятҳои ҷудоғонаи ба қалами ин ё он шоиру нависанда ҳос яке аз унсурҳои муҳими услуги адабӣ мебошад. Услуги нависандагӣ бо усул (мотод) зич алоқаманд аст. Холо мо ба

баъзе методҳои намоёне, ки асрҳо дар санъату адабиёти ҳамаи халқҳо маълум буданд, таваккуф мекунем.

РОМАНТИЗМ ВА РЕАЛИЗМ

Романтизм

Романтизм ва реализм методҳои машхуртарини тасвири бадеианд, ки таърихи дуру дароз доранд. Онҳо дар ҳар замон бо шаклҳои хос дар санъату адабиёти ҳамаи миллату халқҳо дида мешаванд. Романтизм ифодакунандаи орзуи умеди мардум буда дар пояҳои ба вучуд омадани номувофиқати байни ормону (идеалу) ҳаёти воқеӣ дар ҷамъияти синфӣ пайдо шудааст. Номуносибии манфиатҳои мустабидони ҳукмрон ва аҳли меҳнат дар давраҳои (формацияҳои) гуногуни башарият — дар замонҳои ғуломдорӣ, феодализм ва капитализм халқро ба чунин норозигӣ ва эътирозҳо оварда мерасонад, ки онҳо бахту начоташонро фақат дар ҳаёлот, дар умеду орзуҳои нек ҷустуҷӯ мекунанд. Ин орзуи омол ҳам дар эҷодиёти шиғоҳӣ (даҳанакии халқ) ва инчунин дар адабиёти китобӣ аз аср ба аср торафт вусъат ёфтаи мегирад.

Аз адабиёти классикии форсу тоҷик дар тимсоли образҳои Рустам ва Кова, Бежан ва Манижа, Фарҳоду Ширин, Маҷнуну Лайлӣ, Юсуф, Сиёвуш ва баъзеи дигарон мо на фақат дарси ватанпарварӣ, сидқу вафо ва иффату исмат меомӯзем, балки инчунин ошӯби дили пуртуғеи одамони пешқадамро барои озодии миллат, шахс ва тантанаи адолат ҳис мекунем. Ин образҳо бо чунон завқу кайфияти ҷаҳонфаҳмии санъаткорон эҷод шудаанд, ки мазмуни фалсафашон аз доираи ҳақиқати замонҳои қадиму феодали бағоят баланд баромадааст. Низомӣ дар «Искандарнома»-и худ образи подшоҳи одил ва оқилу ғамхорро эҷод карда, дар муҳити ҳукмронии сарвату давлат меҳрубоние нисбат ба одами оддӣ орзу кардааст. Абдурахмони Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» идеалҳои баробарӣ бародарӣ, дӯстӣ ва мамлақати бою зеборо, ки барои ҳамаи фуқаро бахт овардааст, орзу намудааст. Аҳмади Дониш дар рисолаҳои худ маром ва тарҳи нави ҳаёти ҷамъиятиро нақш кашида, ба ивази сохти амири ҳукмронии донишмандон ва аҳли илму эҷодро пеш рондааст. Романтизм усули маъмули адабиёти гузаштаи тоҷик буд.

Нагуфта намонад, ки як гурӯҳ суҳанварон ва назариячиёни адабиёти классикии форсу тоҷик, аз ҷумла Ибни Сино, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, Муҳаммад Авфии Бухороӣ, Низомии арӯзии Самарқандӣ, Низомии Ганҷавӣ ва дигарон бо истилоҳи «сидқ» ва «кизб» («акзаб») маҳз маънои «реализм» ва «романтизм»-ро, ки асосан тобеи тахайюл аст, дар назар доштаанд. Ҳарчанд, ки дар атрофи ин ақида фикрҳои мухталиф дар ҷӯш аст, бо далелу мисолҳои профессор Р. Мусулмонқулов ва ҳулосаҳои ӯ розӣ нашудан мумкин нест. Ҳақ ба ҷониби уст, ки агар

ба муқобили мафҳуми калимаҳои «ростӣ» — «дурӯғ» ё «каж», «ростгӯӣ» — «дурӯғгӯӣ» («кажгӯён») истад, истилоҳҳои «сидку киэб» ба якдигар» зид набуда, маънои ду ҷараёни адабии (реализму романтизм)-ро ифода менамоянд¹.

Аз замонҳои Саъдӣ (асри XIII) инҷониб ба мафҳуми реализм истилоҳҳои «аъён», «вуқӯъ» ва «тарзи вуқӯъ»-ро низ қор мефармудагӣ шуданд, ки дар ин хусус сухан дар боби «реализм» ҳаҳад рафт.

Романтизм дар санъату адабиёти Аврупо ва Руссия низ методи қадимист. Вале махсусан аз асри XVIII баъди револютсияи буржуазии Франция (1789—1794) ва шикаст хурдани он, ки ширҳои озодӣ баробарию бародарӣ барбод рафта яъне навмедӣ боло мегирад, романтизм ба равиҳои гуногун ҷараён мекунад. Дар ин вазият романтикҳо ба олами ҳаёл гурехта, аз воқеият дурӣ мечустанд. Дар байни саъятқорон идеяҳои прогрессивӣ ва реакционӣ ба вучуд меоянд. Намояндагони пешқадами ҷамъият тартибу низоми капиталистиро дар Аврупо инқор намуда, идеалҳои олии маънавиро, ки рӯҳи зиддiburжуазӣ доштанд ситонш мекарданд. Нависандагони иртиҷоъпараст ба муқобили буржуазия баромада, вале барқарор шудани замонҳои гузаштаи феодализми асримиёнагиро хостгорӣ менамуданд. Ба ҳамин тариқ, романтизм ҳелҳои гуногун пайдо мекунад: романтизми иртиҷоӣ (реакционӣ) ё **пассив**, романтизми пешқадам (прогрессивӣ) ё **актив** ва романтизми революционӣ.

Ба манфиати романтизми реакционӣ як муддат баъзе асарҳои нависандагони асри XIX — немисҳо Людвиг Тик (1773—1853), Фридрих Новалис (1772—1801), франсузҳо — Франсуа Рене Шатобриан (1768—1848), Альфред де Виньи (1797—1863), англис Уильям Вордсворт (1770—1850), аз русҳо Василий Андреевич Жуковский (1783—1852) ва якҷанд дигар хизмат кардаанд. Романтизми Жуковскийро назар ба романтизми нависандагони зикршуда фарқ қардан зарур аст. Дар ибтидои асри XIX, ки муносибатҳои феодалӣ рӯ ба таназзул мениход, ба ҳаёти воқеии Руссия муносибатҳои нави буржуазӣ сар даровардан гирифт. Задухӯрҳои револютсионии Аврупои Ғарбӣ дар Руссия низ гулгула меафканд. Дар ҳамин вазият романтизми рус пайдо шуда, ба ду ҷараён ҳаракат менамояд. Жуковский ҳамчун намояндаи ҷараёни якӯми он ба ақибгардӣ не, балки ба бокӣ доштани ҳаёти феодалӣ даъват мекунад, ки ин характери консервативӣ (қуҳнапарастӣ) дошт. Ин гуна романтизм низ романтизми пассив мебошад. В. Г. Белинский байни ду ҳели романтизм тафриқа гузошта, нишон додааст, ки романтизми Гофман, Новалис, бародарон Шлегельҳо ба гузашта, ба тасаввуф тамоюл дорад. Чунин мувоҷиат барои адабиёти рус ҳеле кам мушоҳида мешавад.

Романтизми прогрессивӣ дар адабиёти Аврупои Ғарбӣ ба тӯфайли эҷодиёти пешқадамонаи немис Генрих Гейне (1797 —

¹ Р. Мусулмонқулов. Асрори сухан. сах. 119—134.

1856), франсузхо Жорж Санд (1804—1876), Виктор Гюго (1802—1885), англисхо Перси Шелли (1792—1822) ва Джорж Байрон (1788—1824), полякхо Адам Мицкевич (1798—1855) ва Юлиуш Словацкий (1809—1849, италиёвиро — Джовани Берже, Габриэль Россети ва дигарон ба вучуд омадааст.

Пайдоиши ин усул, ки дар дигар намудҳои санъат ҳам дода мешавад, бо тезутунди муборизаи ҷамъиятӣ, бо афзоиши норозигиҳои қувваҳои мутараққӣ бар зидди иллату нуксонҳои ҷамъият ва норасоии он вобастагӣ дорад. Намояндагони романтизми пешқадам бар хилофи ҳаёти воқеии замонашон образҳои бадеӣ меофариданд, ки дар онҳо кайфият ва андешаҳои нисбат ба ояндаи нек ифода меёфт. Ҳарчанд, ки ин образҳо ва максиму нияти онҳо чандон равшану конкрет набуд, вале дар симою амалиётҳои идеалҳои нави ҷамъиятӣ зоҳир мегардид. А. М. Горький ҳамин кӯшиши санъаткоронаро дар роҳи эҷоди характерҳои бузурги эътирозкунанда ва шахсияти инсонӣ озод, дар қори нишон додани муборизаи азими ӯ барои идеалҳои ҳақиқӣ ва наҷибонаи ҷамъиятӣ ба назари эътибор гирифта, чунин романтизми романтизми фаъол номидааст.

Дар адабиёти рус романтизми фаъол ба муносибати воқеаҳои соли 1812 пайдо шуда, худшиносии миллии доираҳои демократии Руссияи онвақтаро инъикос намудааст. Дар ҳамин давр эътирозҳои ҷидди оммаҳои васеъ бар зидди тартиботи крепостнойдорӣ ва муносибатҳои капиталистии пайдо шудаистода равшан ба назар мерасад. Белинский гуфтааст, ки солҳои 1812—1815 сар то сари Руссияро ба вачд оварда, қувваҳои дербоз дар ҳубу ғафлатмондари қатъиян бедор карданд. Рылеев ва Пушкин дар лирикашон, Лермонтов дар шеърҳои достонхояш, Гоголь дар «Тарас Бульба», «Вий», «Шабнишиниҳо» дар хутори назди Диканька» ва дигарҳо романтизми пешқадамро бо васеъ истифода бурдани эҷодиёти даҳанакии халқи инкишоф мелуханд. Дар эҷодиёти нависандагони романтизми пешқадами рус фочиаи шахси аз коллектив ҷудошуда ҳеле васеъ ва мантиқан барҷаста нишон дода шудааст. Ин факт дар достонҳои Пушкин «Банди Кавказ», «Дулихо» ва ғайра, дар достони Лермонтов «Иблис» равшан акс ёфтааст. Чернышевский, Некрасов дар баъзе асарҳои онҳоро анъанави идеяҳои фаъоли романтизми Пушкину Гогольро санъаткорона давом ва тараққӣ додаанд. Ҷояҳои озодӣ ва эътироз бар зидди ҳаёти воқеии тоқатшикан тадричан эҷодиёти Пушкин, Лермонтов, Гоголь ва баъзе дигар нависандагони русро ба реализм меорад.

А. М. Горький ду ҷараёни асосии романтизми баҳо дода навиштааст: «Дар романтизм ҳар ду равиши қатъиян ғуногунро фарқ кардан зарур аст: романтизми пассив кӯшиш менамояд, ки ҳаёти воқеиро ороиш дода, одамро ба замонасозӣ водор кунад ё диққати одамро аз зиндагӣ дур сохта, ӯро ба ғирдобии олами ботиниаш печонад... Романтизми актив бошад кӯшиш

мекунад, ки иродан одамро ба зиндагӣ таквият дода, ба мукобили ҳаёти воқеӣ, бар зидди ҳар гуна ситам ба дили ӯ ошӯб афканад»¹. Дар натиҷаи афзоишу инкишофи қувваҳои пешқадами ҷамъияти романтизми прогрессивӣ ба шакли аълоинаш — ба романтизми революционӣ мерасад.

Романтизми революционӣ ошӯбу исёни ҳақиқиро дар калби одам бештар меангезад ва оташ мезанад. Агарчи дар Аврупо бо таъсири ғаъолияти Маркс ва Энгельс ба эҷодиёти шоири забардасти немис Генрих Гейне унсурҳои романтикаи революционӣ сар дароварда бошанд, дар натиҷаи дӯстӣ ва таъсири В. И. Ленин Максим Горький дар Руссия то ба мартабаҳои асосгузори намоёни романтизми революционӣ расидааст. Романтизми революционӣ дараҷаи олии ин метод буда, дар марҳалаи аввали эҷодиёти Горький амалан инкишоф меёбад. Эҷодиёти Горький дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX орозию умеди пролетариатро фақат ба тариқи ғаъол (активна) акс наменамад. Ақидаҳои революционии нависанда дар роҳи дигаргун сохтани ҳаёт аз ҳодисаҳои пурталотуми давр пеш гузашта, ояндаи зиндагиро пешгӯӣ мекарданд. Образи «дили сӯзони Данко» (аз ҳикояи «Қампир Изергиль») барои аз зулмат ба рӯшноӣ баровардани издиҳом — рамзи образи большевики мубориз аст, ки барои озодӣ ва бахту саодати пролетариат ҷонро дарег намедорад. Образҳои, ки Горький дар асарҳои «Суруд дар васфи Шаҳбоз» ва «Суруд дар васфи Мурғи Тӯфон» офаридааст, принцип ва мароми методи романтизми революциониро комилан тасдиқ менамоянд.

Романтизми прогрессивӣ ба ҳодисаҳо аз нуқтаи назари ба таври идеалистӣ фаҳмидани рафти таърих баҳо дода, шахсиятро ба ҳаёти воқеӣ ба тариқи муҷаррад (абстракт) муқобил мегузорад ва, албатта, роли шахсро дар таърих муболаға мекунад. Бо вучуди ин вай барои бедор намудани кӯшишу ғайрати одам вазифаи наҷибонаеро адо хоҳад кард.

Романтизми революционӣ бошад ба вазъияти конкретӣ ҳаёт, воқеаҳои революционӣ синфи коргар така карда, диловарӣ ва шуҷоатро васф менамояд ва фидокориҳоеро, ки баҳри бахти кулл. барои озодию шодмонии халқҳо ба амал меояд, муқаллас мешуморад. Бояд қайд кард, ки типӣ романтикии инъикоси образнокӣ ҳаёт бо реализм алоқан байниҷадидгарӣ дошта, дар санъату адабиёт ба шаклҳои гуногуни таърихӣ зухур меёбад. Алоқан узви хислатҳои реалистии романтикӣ дар санъати советӣ нашъунамо дорад, ки дар ин ҳусус дар боби «Методи реализми сотсиалистӣ» сухан меравад.

Реализм яке аз методҳои муҳимтарини ва машҳуртарини санъату адабиёт мебошад. Реализм — ҳақиқатшиносӣ. Ҳақиқати зиндагиро тасвир кардан ҳаргиз маънои аз он сурат гирифтаниро надо-

¹ М. Горький. Собрание соч. в 30 томах, т. 24, М., 1953, стр. 471.

рад. Лозим аст, ки ягонагии ҳақиқати рӯзгор ба таври бадеӣ маърифат карда шуда, ба ҳақиқати бадеӣ мубаддал гардад. Реализм дар инъикоси бадеии ҳақиқати ҳаёт якчанд принципҳои роҳбарикунанда дорад. Масалан, асари реалистӣ бояд аҳамияти маърифатдихӣ дошта бошад, аз воқеаҳои зиёду мураккаби зиндагӣ хулосаҳои барҷастаю муҳим бароварда, ба чамъбасте ояд, аз инъикоси ҳақиқати ҳаёт берун нарафта, типиконидани воқеияту образхоро мадди назар кунад ва ниҳоят, инсонро ҳамчун предмети асосии тасвир ба маркази диққат ғирифта, ӯро дар процесси тараққиаш нишон диҳад.

К. Маркс маҳз ҳамин хусусиятҳои осори романависҳои асри XIX Англияро баланд баҳо дода навишта буд, ки онон «назар ба ҳамаи сиёсатдону публицистҳо ва носеҳони ахлоқу атвор зиёдтар ҳақиқати сиёсӣю иҷтимоиро» дар пеши назари хонандагони умумичаҳон кушодаанд. Ба қавли Ф. Энгельс, О. Бальзак бо асарҳояш «таърихи реалистии шоёни диққате оид ба чамъияти франсузҳо ба вучуд оварда, онро ба шакли хроника, аз соли 1876 то 1848 қариб сол ба сол» тасвир кардааст. В. И. Ленин Л. Н. Толстойро махсусан барои реализми солиму оқилонааш, барои ҳама ва ҳаргуна ниқобро «...аз рӯи ҳаёти пураслори чамъияти дворянию буржуазии Руссияи подшоҳӣ қанданаш», хеле баланд баҳо додааст.

Ҳамин тавр, санъати реалистӣ аз бисёр воқеаҳои рӯзгор муҳимтарин ва заруртарини онро ба муҳокима гузошта, бо чамъбастҳои амики фалсафӣ хулосаҳо медиҳад. Горький маҳз ҳамин хусусиятҳои таҷассумкунии реализмро таъриф карда навиштааст: «Реализм чист? — Ба тариқи мухтасар гӯем, — менависад Горький, — реализм — тасвири ҳаёти воқеист, чунин тасвирест, ки аз ҳарачу марачи ҳодисаҳои зиндагӣ, муносибатҳои одамон ва характерҳо аҳамиятноктаринашро ҷудо карда мегирад»¹.

Бар хилофи натурализм ва формализм реализм шаклро ба воқеият зид нагузошта, ягонагии мазмуну шаклҳои рангини зиндагиро ҳақиқатнигорона инъикос менамояд. Яъне, реализм ба мағзу миёни воқеа ғӯта зада, воқеаҳои зубдаю умдаро пеш меорад; ба иборати оддӣ халқӣ гӯем, реализм аз шири рӯзгор қаймоқашро ғундошта, киёми воқеаҳои зиндагиро ба диққати хонандагон вонамуд мекунад. Савол меояд, ки агар реализм ин қадар методи бузургу аҳамиятнок бошад, муносибати он бо дигар методҳо дар давоми қарнҳо чӣ гуна аст? Бо талаботи ҳар замон, ҷараёну равия ва методҳои адабии гуногун ба вучуд меомаданд. Реализм нисбат бар ҳамаи онҳо имтиёз дошта, бо ин ё он шакл дар онҳо омехта зухур мекард. Мифологизми (афсонагӯии) Юнони қадим — усули асосии тасвири бадеии санъату адабиёти он шинохта шудааст. Вале унсурҳои ҳақиқатҷӯию ҳақиқатгӯӣ то андозае дар он ҳам дида мешавад. Бинобар ин дар осори атиқани юнониҳои қадим маҷмӯи фикру

¹ М. Горький. История русской литературы. М., 1939, стр. 120.

андеша, саъю кӯшиш ва орзӯю омоли ин халқ пай бурда мешавад. Ба ибораи дигар, дар зери пардаи мифологизм ҳақиқати зиндагии юнонихон қадим зоҳир мегардад. Нависанда дар ҳаракату фаъолияти «илоҳӣ», қорномаи наслҳои гуногуни ҳудоӣни юнонихон, қувваҳои табиат ва ҳайвонот, алҳақ, образи амалиёти ягон одами конкретро дар пеши назар дорад. Беда-рак нест, ки Карл Маркс санъату адабиёти юнонихон қадимро давраи солими кӯдакии маданияти инсон¹ донистааст.

В. Г. Белинский қозибай назми форсу тоҷики асри миёнаро дар он дидааст, ки вай «рӯҳи халқ», «сохти ақл», «табиати мамлакат», яъне давраи шоёнӣ диққати ҳаёти фарди ҷудогона ва инчунин ҳаёти халқҳои Шарқ, овони кӯдакии ононро, бияй-ниҳи, бо хусусиятҳои миллиаш қомилтар эҳё кардааст². Дар ҷангномаҳо, шохномаҳои мансур, қисмҳои афсонавии «Шохнома»-и Фирдавсӣ ва ниҳоят, дар қиссаю афсонаҳои халқии форсу тоҷикӣ идея ва қайфияти одамони даврҳои гуногун ба андозае объективона тасвир ёфтаанд. Фирдавсӣ дар «Шохнома» қаҳрамоноҳон беназири паҳлавонони руинтанро нишон дода, идеяи муборизаи зидди истилогарони худӣ ва бегонаҳоро дар сарзамини бостонӣ тарғибу ташвиқ кардааст. Ӯ ба мисли Қоваю Рустам, Фаридуну Маздак, ки образи таърихист, Гурдофарид ва дигарҳо шӯҷу диловар ва озодидӯсту ватанпарвар шуданро аз ҳамасронаш талаб кардааст. Дар ҳамин аст хусусиятҳои реалистии ин асари шоир, ки як қисми он бо усули мифологӣ эҷод гардидааст. Ин гуна санадро дар санъату адабиёти ҳамаи халқҳо дидан мумкин аст.

Ба ҳар ҳол як ҷизро набояд фаромӯш кард, ки агар санъаткори ҳар як халқ миллиат дар ҳар даври ҷамъияти инсонӣ ба реализм муроҷиат карда бошад, ӯ ба безаволӣ ноил гардидааст. Ононе, ки бо усулҳои гуногун қор карда, вале тасвири реалистии ҳаёт, табиат ва одамонро ба маркази диққат нагузоштаанд, худро пешакӣ ба бемуваффақияти маҳкум намудаанд.

Реализми давраи эҳё бо номҳои Сервантес, Шекспир, Расин, Бокаччо, Рабле, Радишев ва дигарон вобаста буда, эҷодиёти онҳо бо хусусиятҳои халқияташ ва танқиду ҳаҷви феодализм асримиёнагӣ намирандааст. Реализм дар Аврупои Ғарбӣ ва дар Руссия, махсусан дар солҳои 30 асри XIX, ба қуллаҳои тараққиаш мерасад. Намояндагони бэрҷастаи реализми Франция Бальзак, Стендаль ва Флобер, дар Англия Диккенс мебошанд. Пайдоиш ва татбиқи принцип ва концепсияҳои реализм дар адабиёти рус бо инъикоси тараққиёти ҷамъияти рус дар давраи ҳаракати декабристҳо алоқаманд аст. Пушкин ҳамчун санъаткори бзурги реализми адабиёти русу ҷаҳонӣ дар адабиёти асри XIX бо эҷодиёти пурмазмуну гуногуни жанраш

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Соч., изд. 2-е, т. 12, стр. 737.

² В. Г. Белинский. Полн. собр. соч. т. V, М., 1954, стр. 234—235.

ба ҳақиқатнигорӣ асос гузошт. Адабиёти рус тавассути эҷодӣ-ти Грибоедов ва Пушкин, Лермонтов ва Гоголь, Щедрин ва Тургенев, Л. Толстой ва Достоевский дар инъикоси шахсияти конкретӣ-таърихии одам ва олами ботинии ӯ ба дараҷаҳои баланд расид.

Бехтарин осори реалистии ҷаҳонӣ аз ҳар гуна қайду шартӣ назарури бадеӣ озод буда, воқеаҳои реалии зиндагӣ ва муносибатҳои ҳақиқиро дар бар кардааст. Реализми тараққиёфта, ҳамчун қоида, саҳеҳии бевоситаро ба эътибор гирифта, ҳаётро «ба монанди шабоҳати ҳуди зиндагӣ» тавассути тасвири бадеӣ «аз нав месозад». Аз ин рӯ маҳаки саҳеҳии тасвир танҳо аз айният ва нуктасанҷии мушоҳидаҳои психологӣи нависанда иборат набуда, қобилияту истеъдод низ зарур аст, ки ҳаёти маънавии одамро бо камоли завқу ҳавасаш, саъю кӯшишаш ва эҳсосу қайфияташ нишон диҳад. Ф. Энгельс гуфтааст: «Реализм бачуз тасвири ҳаққонии ҷузъиёт, инъикоси характерҳои типиро дар вазъияти типӣ дар назар дорад»¹.

Адабиёти реалистӣ сернизоу нифоқ аст, воқеиятро бо тамоми зиддиятҳои доимӣ ба таҷдиди гирифта, коллизияҳои ҳаётӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоиро бо ҷузъиёту тафсилоташ инъикос менамояд. Реализм ба воқеаҳои драмавӣ, фочевӣ ва мазҳақавӣ одаму ҷамъият рӯ оварда, ҳаракати зиндагиро ба асос мегирад, ба тавлиди ҳар чизи нав, махсусан типҳои нав бештар диққат медеҳад.

Реализм бо демократизм алоқаи ҷудонашаванда дорад. Дар ҳудуди иҷтимоӣ-таърихии реализм бисёр назариячиён ду методи эҷодиро ба асос гирифтаанд: реализми танқидӣ ва реализми сотсиалистӣ. Баъзе адабиётҳо (масалан, адабиёти муғулҳо) ҳамчун гузаргоҳ ба реализми сотсиалистӣ таъбири «реализми революционӣ»-ро қабул кардаанд.

Дар Шарқ иқдоми реалистӣ — «тамоюл ба ҳақиқати воқеӣ» (академик Н. И. Конрад), чун дар Ғарб, низ дар фольклори қадим зухурот мекунад. Дар зарфи қарнҳо «унсурҳои реализм» зиёд гардида, бо таъсири адабиёти Ғарб инкишоф ёфта, дар адабиёти хаттӣ сар даровардан мегирад. Адабиёти Хиндустону Арабистон, Чину Мочин (Хитою Япония) ва адабиёти форсу тоҷик бо вучуди гуногунии шароитҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маданӣ-эстетикашон бештар ба тасвири воқеаҳои зиндагӣ рӯмеоваранд.

Классикони адабиёти форсу тоҷик бештар асарҳои офаридаанд, ки аз муҳаббати начибона, эҳсосоти инсондустӣ ва эҳтироси баланди ватанпарварӣ саршор мебошанд. Аксар зери пардаи тасвири романтикӣ ва тамсилӣ, пандномаю ҷангномаҳо дар романҳои халқӣ ва хаттӣ ғояҳои барҷастаи воқеият, даъват ба муборизаи зидди беадолатӣ ва ҷаҳолат, дину шариат, таҷовузкорон ва золимон равшан ба назар мерасад. Чунинанд: лирикаи Рӯдакӣ, «Шоҳнома»-и Фирдавӣ, рубоҳои Сино ва

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч., т. 37, изд. 2-ое, стр. 35.

Хайём, мероси серпахлӯи Н. Хисрав, Саъдӣ, Зоконӣ ва Чомӣ, ашъори Ҳофиз, Камол, Сайидо, Бедил, Дониш, Шоҳин ва дигарон.

Дар осори назарӣ ва таърихии асри миёна реализм (бачуз «сидк») боз бо номҳои гуногун ба истилоҳот дохил шудааст: «аъён», «равиши вукӯъ», «тарзи вукӯъ», «дабистони вукӯъ» ва амсоли инҳо. Баъзеи суҳанварон таҳаллуси шоирӣ худро «Вукӯӣ», «Вукӯии Нишопурӣ» (ниг.: тазкирани «Хизонаи Омира»), «Мавлоно Вукӯӣ» (ниг.: тазкирани «Хулосат-ул-ашъор», номи аслии шоир Мухаммадшариф) ва ғайра гузоштаанд. Аз гуфтаҳои бузургон ба ин маънӣ як фикри устод Айниро биоварем кифоя аст, ки фаҳмем то чӣ андоза ин факту санад ба класикони дигари мо низ тааллуқ дорад.

«Тадқиқотчиёни пештараи Шарқ,— навиштааст С. Айни дар мақолааш «Саъдӣ реалист аст»,— Саъдиरो «вукӯъгӯӣ» гуфтаанд, ки агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ ифода кунем, «реалист» гуфтан мешавад.

Ҳақиқатан ҳам Саъдӣ реалист аст. Ӯ на танҳо дар хикояҳои худ, балки дар шеърҳои лирикии худ ҳам аз реалият — аз ҳақиқат дур нарафтааст. Ташбеҳ ва истиораҳои Саъдӣ ҳамагӣ табиӣ ва мантиқианд, дар асарҳои ӯ чизеро намебинед ки ақл қабул накунад ё ин ки монандаш дар олами зинда набошад, ё нагузашта бошад»¹.

Барои мисол С. Айни ду парчае аз «Фирокнома»-и Анварӣ ва ғазали Саъдӣ оварда, тарзи тасвири ошонро оид ба вадониӣ (видои, падруди — Ю. Б.) ҷудой ба таҳлил мегирад. Инак, он порай ғазали Саъдӣ:

Бигзор то бигирям чун абри навбахорон,
К-аз санг нола ҳезад, рӯзи видои ёрон.
Бо сорбон бигӯед аҳволи оби чашмам,
То бар шутур набандад маҳмил ба рӯзи борон.
Саъдӣ, ба рӯзгорон мехре нишаста бар дил,
Берун наметавон кард, илло ба рӯзгорон.

«Тасвири Саъдӣ,— мегӯяд Айни,— самими ва воқеӣ аст. Вақти видои ёрон гирия кардан, гирияро ба вазиши боди баҳорон монанд кардан, вақти ҷудо кардани санг аз санг (дар кӯҳкани ва сангшикани) нола кардани он, дар рӯзи борон кӯчро ба шутур бор накардан, ниҳоят, ба зудӣ барҳам нахӯрдани мехру муҳаббате, ки солҳои дароз дар дил нишастааст,— ҳамаи инҳо ...ҳолатҳо ва ҳодисаҳои он, ки ҳар рӯз дар дунёи зинда мислашон воқеъ мешаванд»².

Дар натиҷа Айни ба ҳулосаи зайл меояд: «Хонанда аз тасвири Саъдӣ ҳис карда меистад, ки як ҳамин гуна ҳолат ва ҳодиса дар ҳуди гуянда рӯй додааст. Бинобар ин ба ӯ таъсир

¹ Садриддин Айни. Куллиёт, ҷ. XI (I). Душанбе, 1963, сах. 123.

² Ҳамон ҷо, сах. 123—124.

мекунад, дили ӯро меларзонад ва ба ӯ он ҳолате рӯй медиҳад, ки дар вақти гуфтани ин шеър ба худи шоир рӯй дода буд»¹.

Унсурҳои реализмро дар адабиёти тоҷик ба ғайр аз баъзе асарҳои Носири Хисрав, Ҷомӣ, Восифӣ, Биноӣ, Сайидон Насафӣ, Бедил бештар ва ошқортар дар эҷодиёти Аҳмади Дониш мебинем. Ба ибораи дигар, бехтарин ҳислатҳои реализми адабиёти гузаштаи тоҷик дар эҷодиёти Дониш ва пайравони ӯ таҷассум ёфтаанд.

Адабиётшинос Р. Ҳодизода яке аз намудҳои реализмро дар адабиёти тоҷик ҳаққонӣ ин тавр таҳлил кардааст: «Аҳмади Дониш ба воситаи асарҳои бадеӣ, бадеию фалсафӣ ва сиёсӣ бадеии худ ...дар инкишофи **реализми маорифпарварӣ** таъсири бузурге гузошт. Қаҳрамонҳои асарҳои бадеии ӯ (марди аҷамӣ, ҳочии сайёҳ) монанди «Кандиди» Вольтер дар мамлакатҳои гуногун, дар шароитҳои гуногун, гоҳ ба тарзи романтикӣ, гоҳ ба равиҳои реалистӣ тасвир шудаанд. Аммо ҳамаи онҳо дар пешии тақдир қисмати «илоҳӣ» очизу нотавон нестанд. Ин қаҳрамонҳо образи «одамони табиӣ», образи шахсоне мебошанд, ки ба қувваи дасту бозу, ба қувваи илму дониш қараёни зиндагии худро тағйир дода метавонанд. Онҳо дар амалиёти худ эҳтиётоту талаботи давру замони худро таҷассум қунонидаанд.

Дар фаъолияти адабии Аҳмади Дониш ба вучуд овардани образҳои реалии мардуми меҳнаткаш дар симои Мулло Хол ва Шукрбек барои инкишофи **реализми маорифпарварии** он давр роли калоне бозид. Қаҳрамонҳои Аҳмади Дониш ҳарчанд ба таври мӯҷаз тасвир ёфта бошанд ҳам, аммо дар симои ин қаҳрамонҳо, дар мазмуни ин ҳикояҳо маънои бузурги иҷтимоӣ — қувваи аҳли меҳнат ба муқобили зулму истисмор ва беадолатӣ таҷассум ёфтааст.

Ба ҳамин тариқа, фаъолияти маорифпарварии Аҳмади Дониш ва тамоюлоти реалистии ӯ ба адабиёти он давр таъсири намоёне нагузошта намонд. Ба вучуд омадани «Ақоид-ун-нисо», «Савонех-ул-масолик»-и Возех, «Бадоеъ-ус-саное»-и Шохин, бешак, таъсири тамоюлоти реалистии асарҳои адабии фалсафии Аҳмади Дониш буд. Ҳатто дар «Тӯҳфаи дӯстон»-и Шохин, ки зоҳиран дар рӯҳи маснавӣҳои ахлоқии классикӣ таълиф шудааст, ба дарҷаи зиёде равиҳои реалистии тасвири зиндагии дида мешавад. Ҳамаи ин асарҳо, инчунин ашъори лириқии шоирони пешқадам, ки аз таъсири сабки ҳиндӣ ва услуби бедилӣ торафт бештар озод мешуд, намунаҳои бехтарини реализми маорифпарварии адабиёти тоҷик ба шумор меравад. Дар ин асарҳо образҳои маҷозӣ ва киноявӣ, тарзи тасвири рамзиву истиоравӣ гоҳо дида мешуд, аммо асоси реалистии онҳоро инкор кардан дар ҳеч сурат мумкин нест»².

Реализм ба мафҳуми комилаш дар адабиёти советии тоҷик

¹Ҳамон ҷо. сах. 124.

²Расул Ҳодизода. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX. Душанбе, 1963, сах. 121—122.

равнақ ёфта, бо нуфузи яқдигарии адабиёти халқҳои с. СССР нашъунамо кард.

Реализми адабиёти асри XIX русро М. Горький реализми танқидӣ номидааст.

РЕАЛИЗМИ ТАНҚИДӢ

Реализми танқидӣ — методи бадеиест, ки дар рафти инкишофи санъати реалистии даврони тосотсиалистӣ марҳалаи аъло-тарин шинохта шудааст. Як замон онро «реализми буржуазӣ» меномиданд. Хусусиятҳои асосии реализми танқидӣ ҳамчун як намуди реализми пешқадам дар солҳои 20 — 30 асри XIX пайдо шуда, дар осори нависандагон-классикони реализм — Стендаль, О. Бальзак (Франсия), Ч. Диккенс (Англия), Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстой (Россия), бастакорон М. И. Глинка, П. И. Чайковский ва мусиқисозони «Дасти Муктадир» («Могучая кучка»), Дж. Верди, Дж. Пуччини, дар осори рассомон ва дар амалиёти театрҳо ва бисёр дигарон амалӣ гардидааст.

Реализми танқидӣ воқеиятро амиқ ва ҳаматарафа тасвир карда, бештар ҷиҳатҳои манфии ҳаётро ба муҳокимаи танқид мегирад. Ин чунин маъно надорад, ки қаламкашони ин метод нуксу иллатҳои ҷамъияти худро маҳкум намуда, ҳодисаҳои мусбатро тасвир намекарда бошанд. Онҳо баъзе ҷиҳатҳои мусбати тавлид ёфтаистодаро дар замони худ нишон дода, бо ин, ба иборати Энгельс, ба умедҳои «некбинонаи (оптимизми) олами буржуазӣ» зарба мезананд ва ба мағлубнопазирии асосҳои соҳиби капиталистӣ иштибоҳ меоранд.

Дар дохили ҷамъияти синфҳои муҳолиф (антагонистӣ), ки зиддиҳои иҷтимоӣ дар байни муфтхӯрону одамони пешқадам вақт-вақт авҷ мегирад, санъаткорони мунавварфикр бо вучуди бо ҷаҳонбинии замони худ мусаллаҳ будан, ояндаи дурахшони мамлакат ва миллатро дар қувваҳои истехсолкунандаи неъматҳои моддӣ дида, танқиди қабоҳату разолатро мақсади асосии худ қарор медиҳанд.

Реализми танқидӣ — маҳсули эҷодии санъату адабиёти асри XIX, дар ҳар мамлакат бо хусусиятҳои хоси худ вусъат ёфтааст. Намояндагони маъруфи реализми танқидӣ дар Ғарб Оноре де Бальзак, О. Домье, Чарльз Диккенс, Генрик Ибсен, М. Е. Салтыков-Щедрин ва дигарон барои ба ин метод расидан зинаҳои бисе мушкилу мураккаби маънавиро тай кардаанд. Идеалҳои пешқадамонаи ин санъаткорон шонистаи баҳои мусбати Маркс, Энгельс ва ҳамфикрони онҳо шудаанд.

Методи реализми танқидӣ маҳусан дар адабиёти руси асри XIX нашъунамо ёфтааст. Ин усули эҷодӣ дар Руссия назар ба Аврупои Ғарбӣ роли демократитарин бозиддааст, нисбат ба аҳли меҳнат зиёдтар тавачҷӯх зоҳир карда, роҳу равиши амалиёти таърихии қувваҳои эҷодии онро некбинона равшан сохтааст. Дар Руссияи подшоҳӣ, ки оммаҳои меҳнаткаш бештар

чабру ситам мекашиданд, чидду чихди революционӣ хам дар ин чо зиёдтар зоҳир мешавад. Белинский, Добролюбов, Чернышевский, Некрасов, Стасов ва дигар намоёндагонӣ реализми танкидӣ кӯшиш менамуданд, ки ҳамин адовати оштинопазирӣ халкро ба таҳлил гиранд. Дар асарҳои онон халқият, идеяноқӣ, демократизм, ватандӯстӣ, инсонпарварӣ ва мубориза барои идеалҳои олии иҷтимоӣ ба хам пайваста тасвир ёфтаанд.

Реализми танкидии рус дар асри XIX асосан ду марҳаларо аз сар гузарондааст: давраи дворянӣ ва давраи буржуазӣ-демократии ҳаракати революционии рус.

Нимаю дуҷуми асри XIX дар ҳаёти ҷамъиятии бисёр мамлакатҳо бо авҷ гирифтани ҳаракатҳои озодихоҳӣ ва революционӣ характернок буд. Дар солҳои 80 — 90-ӯми асри XIX дар Руссия таълимоти марксистӣ ба таври васеъ инкишоф ёфт. Одамони пешқадами Қазоқистон, Осиёи Миёна, аз ҷумла каламрави Бухоро чӣ бевосита ва чӣ ба воситаи тарҷимаҳо аз фикрҳои пешқадами суҳанварони бузурги халқи рус Пушкин, Белинский, Л. Н. Толстой, А. Островский, Некрасов, Щедрин ва дигарон хабар меёфтанд ва файз мебуданд. Тадричан усули эҷодии реализми танкидӣ дар эҷодиёти Абай, Абдулло Туқай, Мирзо Фатҳали Охундов, Собир, Аҳмади Дониш, Муқимӣ, Фурқат ва дигарон сар мебарорад.

Бо вучуди тартиботи ваҳшиёнаи соҳт ва системаи идоракунии аморати Бухоро одамони пешқадам ва мутараққии кишвар ба ин тарзи ҳаёт диловарона норозигӣ ва эътироз баён намуда, бар зидди амир ва хизматпешагонӣ вай ҳурӯҷ мекарданд. Аҳмади Дониш, ки сарвари маорифпарварон буд, бо сифатҳои шахсияти донишмандонаш ва бо ҷуръати ғавқуллодаи граждонаш барои бисёр ҷавонони замони худ намунаи ибрат гардид. Нуфузи ғавқулияти прогрессивии ӯ ба насли нави бедор шудаистодаи зиёиёни тоҷик хеле бузург буд. Танкиди далеронаи ӯ ва кину адоваташ нисбат ба соҳти амирӣ, системаи давлатдорӣ амир ва чоҳилии мансабдорони Бухоро ӯро сазовори меҳру муҳаббати одамони пешқадам карда буд. Фикру андешаҳои ин олим ва нависанда дар асарҳои ӯ «Наводир-ул-воқоъ», «Тарҷумаи ҳоли амирони Бухорои шариф» бо унсурҳои, ки ба усули реализми танкидӣ хос аст, хеле равшан баён гардидаанд. Ӯ ба фаҳмиши он наздик омад, ки фақат халқ метавонад соҳти аморатро сарнагун кунад. Таблиғи дӯстӣ бо халқи рус, зарурияти аз худ кардани забон ва маданияти пешқадами он дар «Наводир-ул-воқоъ» ғояҳои ӯро боз хам тақвият медиҳанд, чунки барои мутаассибони дин ва ҳокимони аморат ҳеч як ҳодисаи русӣ қабулшаванда набуд.

Дар давраи аввали ҳаёти Айни идеяҳои танкидии Аҳмади Дониш ба ӯ таъсири калон доштанд. Тадричан муҳити зиндагии минбаъдан ӯ ва фикрҳои озодихоҳию прогрессивӣ шуури иҷтимоии вайро зиёдтар бедор карданд. С. Айни низ дар шеърҳои ҷудоғонааш ва маҳсусан дар баъзе бобҳои насрии китоби

дарсиаш «Таҳзиб-ус-сибён» то ба дараҷаҳои реализми танқидӣ омада расидааст. Унсурҳои реализми танқидӣ ба мароми маорифпарварӣ дар эҷодиёти Шамсиддин Шохин, Ҳайрат ва Тошҳочаи Асирия хеле пешравӣ доранд.

Хулосаи калом, асосан адабиёти прогрессивӣ ва революционии руси асри XIX ва ибтидои асри XX яқҷоя бо реализми классикӣ боиси пайдоиши методи нав — методи реализми сотсиалистӣ дар сарзамини Руссия гардиданд.

Модернизм — методи адабиёти буржуазӣ Пеш аз он, ки ба омӯхтани хусусияту принципҳои методи реализми сотсиалистӣ гузарем, бояд донем, ки ин метод дар мубориза бо кадом усулу ҷараёнҳо ғолиб омада, аҳамияти оламшумул пайдо кардааст. Донишмандони ақидаҳои душманони методи реализми сотсиалистӣ барои дарки амиқтару ҳаматарафаи методи адабиёти советӣ, ки он революционитарин ва пешкадамтарини адабиёти ҷаҳон аст, хеле кӯмак мерасонад.

Мафкурабардорони иртиҷоӣ ба мавқеъҳои аввалӣ азалии методи реализми сотсиалистӣ ҳуҷум оварда, модернизмро ҳамчун методи нави санъату адабиёти замони ҳозира ба он муқобил гузоштаанд. Онҳо се хусусияти асосии методи реализми сотсиалистӣ — инъикоси реалистии воқеият, тасвири воқеият дар инкишофи революционӣ аз нуқтаи назари сотсиализм ва инҳоят, алоқаи чунин тасвир бо ҷаҳонбинии марксизм-ленинизмро инкор намуда, бо ин татбиқи методи бадеии адабиёти советиро аз осори нависандагонӣ мо чудо кардани мешаванд. Таълимоти марксистӣ-ленинӣ, партиявияти коммунистӣ боиси қувваи ҳаётбахши асарҳои санъаткорони реализми сотсиалистӣ шуда, ба ҳар гуна ҳамлаҳои бемантиқонаи модернисту ревизионистҳо зарбаҳои ҷоннок мезанад.

Модернизм ба маънои луғавиаш аз франсавӣ бо калимаҳои «навоарӣ» ва «ҳозирзамонӣ» дар санъат фаҳмонида мешавад. Тарафдорони ин метод онро ба мафҳуми истилоҳиаш ҳамчун «услуби қатъиян нав» ба реализмҳои мавҷуда муқобил гузошта, «реализми нав» («неореализм») «реализми беҳудуд» ва ё «реализми сеюм» (баъди «реализми танқидӣ» ва «реализми сотсиалистӣ») номидаанд. Лекин ин гуна тафсир бе асос аст, зеро ки тараққиёти таърихи санъату адабиёт мазмуни дигари истилоҳи «модернизм»-ро ошкор месозад. Таҳлилу тадқиқи ҷиддӣ нишон медиҳад, ки, баръакс, ин метод бо доираи воқеияти аз байнирафта ва ҳодисаҳои қадиму кӯҳнашудаи декадентӣ (афтодарӯҳӣ) дар санъат бештар вобастагӣ дорад.

Модернизм ба таври қонунӣ дар процесси таназули маданияти бадеии буржуазӣ, дар солҳои 20 асри XX пайдо шуда, вай аз бӯҳрони маънавии ҷамъияти буржуазӣ хабар меод. Дар давоми муборизаи дуру дароз ва тундутези империализм ва революцияҳои пролетарӣ, санъати демократӣ ва сотсиалистӣ хеле қувва ҷамъ карда ба модернизм чун ба санъати афтодарӯҳона муқобил истода тавонист. Ба муносибати аз

даврони капитализм ба сотсиализм гузаштани чамъияти инсонӣ роли пешкадамии модернизм аз байн рафт.

Дар таърихи муборизаи дариҷаи байни реализм ва модернизм қувваҳои гуногуни илму адабиёт иштирок дошанд ва доранд. Ҳанӯз классикони сотсиализми илмӣ К. Маркс ва Ф. Энгельс борҳо таъкид кардаанд, ки дар масъалаи навоариҳои сохтакорона хушёр будан лозим. Онҳо зарурияти назари танқидӣ доштанро на фақат нисбат ба маданияти «кӯхнаи» буржуазӣ, балки инчунин ба «навоарию дигаргунсозиҳои» илму санъати буржуазӣ ба мисли модернизм ва ҷараёнҳои он, борҳо таъкид намудаанд. Энгельс навишта буд, ки охир, худро ҳомии мазлумон нишон дода, бо ҳар як «изм» таълимоте сохтан оид ба тартиботи разилонаи капиталистӣ хеле осон аст! Ба ҳама маълум аст, ки В. И. Ленин санъати модернистии асри XX-ро «ҳарзагӯии комил» номида буд. «Ман асарҳои экспрессионизм, футуризм, кубизм ва дигар «изм»-хоро,— гуфта буд ӯ ба Клара Цеткин,— бадеӣ гуфта наметавонам. Ман онҳоро намефаҳмам. Ман аз онҳо ягон хушнудӣ ҳосил намекунам»¹.

Ҳомиёни модернизм (мунаққиди машҳури Америка Ирвинг Хау ва дигарон) онро авҷи тараққиҳои реализм дониста, аз ҷиҳати тасвири бадеият ва ҳодисаҳои революционӣ ягона ҷараёни тавачҷӯхпазири маданияти асри XX пеш меронанд. Ин ҷӣ методест, ҷӣ гуна хусусиятҳо дорад ва дар санъату адабиёти муосир ҷӣ роль мебозад?

Модернизм чу акси амали реализм умуман ва методи реализми сотсиалистӣ махсусан дар адабиёти буржуазӣ васеъ ҷараён дорад. **Модернизм** бо усулу равияҳои гуногун: **символизм, футуризм, экспрессионизм, сюрреализм, конструктивизм, абстракционизм, шоизм** (мактаби «романи нав»), **экзистенциализм**² ва ғайра зидди адабиёту санъати реалистии асри XX панҷа давонда истодааст. Ин равию ҷараёнҳо ба фарқияти ҷудогонаашон нигоҳ накарда, ба як хусусияти умумӣ сохибанд: принципҳои материалистиро дар эстетика, ҳақиқатнигориро дар эҷодиёти бадеӣ инкор мекунанд, вазифаи идеявӣ ва маърифатдиҳии санъатро рад намуда, нисбат ба анъанаҳои бадеии классикон беъътиной доранд.

Бояд гуфт, ки хусусияти программаи ҳамаи равияҳои модернистӣ таҳриф (вайрон) кардани мазмуни реалии мафҳумҳои асосии таърихӣ ва назарии санъату адабиёт мебошад. Онҳо чунин мафҳумҳои муқаддаси санъату адабиёт, монанди «реализм», «ҳақиқат», «гуманизм», «навиоварӣ», «анъана», «ҳозирзамонӣ» ва монанди инҳоро қатъиян бидуни аҳамият мегузоранд. Барои назарияшиносони «модернизм» адабиёти асри XX аз як гурӯҳи хурди нависандагон иборат аст. Пруст,

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве, М., 1960, стр. 660.

² Барои шиносӣ бо тафсил ин ибораҳо ва эстетика, ниг.: Ю. Бобоев. Эстетика ва қадамҳои назму насро тоҷик. Душанбе, 1988, сах. 5—99.

Джойс, Кафка, Альбер Камо ва баъзе дигарон санъаткорони ҳақиқии ҳозирзамонӣ будаанд. Дигарон гӯё руҳи даврро тасвир карда наметавонистаанд. Вақто ки симои бадеии бузургони муосирро ба хотир меорем, номи суҳанварони беназир монанди Максим Горький, Роман Роллан, Томас Манн, Генрих Манн, Теодор Драйзер, Бернард Шоу, Шон О'кейси, Герберт Уэллс, Роже Мартен дю Гар, Михаил Шолохов, Алексей Толстой, Константин Федин, Леонид Леонов пеш аз ҳама ба забон меояд. Бо ёди ин суҳанварон ва осори онон маҳдудияти принципу ақидаҳои нодурусти модернистҳо равшан мегардад.

Агар савол ба миён ояд, ки дар ҳар ҳол фарқи байни реализм ва модернизм дар чист? Дар масъалаи шаклу мазмун чӣ гуна рафтор доранд? Меъёри муайянкунандаи ин ҳар ду методҳои бо якдигар муборизабаранда дар чист?

Ҷавоб бояд ин тарик бошад. Аз он ҷо ки **реализм** одам, шахсро бо тамоми боигарии муносибатҳои иҷтимоии ӯ мебинанд, **модернизм** ҷамъиятро тӯдаю издиҳоме медонад, ки аз шахсони ҷудоғонаи танҳою зор иборат аст. **Санъаткори реалист** ҳаёти воқеиро дар пешравии ҳаракати таърихӣ мебинанд; барои **модернист** ҳаёт аз таърих берун, беҳаракат ва дар як нуқта шахшудамонда аст. **Реализм** айбу иллати одамиро натиҷаи нуқсони муносибатҳои ҷамъиятӣ медонад; **модернизм** бошад ин ҳамаро аз таърих ҷанда хосияти табиати одам гӯён, ҷунин мешуморад, ки он гӯё бартарафшаванда нест. «Ҳатто ҷуниҷ асарҳои модернистиро, ки дар онҳо эҳсосоти нек, андӯхгинӣ ё фараҳбахшӣ бартарӣ дорад (масалан, осори Кандинский, М. Шагал, П. Мондриан, И. Стравинский, О. Мессиян, М. Пруст, Элиот ва дигаронро) оҳангҳои маҳрумияти алоқа бо ҳақиқат, маданият, табиат, ҷамъият, олами шайъ саросар фаро гирифтаанд; дар асарҳои онҳо аз доираи ғарибӣ, озодии хомҳаёлонае... дар фазои ҳаёлот, ёддоштҳо ва тасалсули шахсӣ ё калимабандии назарӣ берун набаромадаанд»¹. **Санъаткори реалист** барои ифодаи мазмуни муайян ҳар бор шакли мувофиқе меҷӯяд; барои **модернист** шакл назар ба мазмун мавқеи асосиро ишғол менамояд. Ин гуна фактҳои фарқкунандаро бисёр овардан мумкин аст.

Ба ҳамин тарик, бар акси реализм усули адабиёти модернизм ба муқобили шахс равона карда шудааст, ба одам руҳи нигилизм — инкоркунӣ ва маъюсию ноумедиро талқин менамояд.

Ҳозир ин бемории модернизм дар мамлакатҳои капиталистӣ махсусан дар жанри роман сироят карда истодааст. Романҳои модернистӣ одамро яққаву танҳо, нотавону ноумед ва аз ҳуқуқҳои сиёсӣ иҷтимоиаш маҳрум тасвир мекунанд. Ин аст, ки хусусиятҳои эпикӣ образ ва алоқаи ӯ бо муҳити во-

¹ Эстетика (словарь) под общей редакцией А. А. Беляева. М., 1989, стр. 211.

кей, муносибати кахрамон бо зиндагӣ ва чадали ӯ дар процесси задухӯрди пешравӣ ҳакирона ба қалам меояд. Вале муосири мо, ки дар кӯшиши дарк кардани оламу қонунияти инкишофи асрори илму техника ва замину қоннот аст, ба романи реалистӣ мӯҳтоҷ аст.

Модернизм — маҳсули даврони империализм мебошад ва он дар ҳоли ҳозир маҳсусан бӯҳрони (кризиси) санъату эстетика ва ҳамаи ҷаҳонбинии буржуазиро ба худ ҷамъ овардааст. Модернизмо бо мафҳуми ҳозирзамонии санъату адабиёт ҳеч омехтан нашояд. Яке аз намудҳои модернизм ташизм (калимаи франсаӣ *tache-doç*) аз таназзул ва харобшавии санъати буржуазӣ шаҳодат медиҳад.

Дар арсаи санъату адабиёти умумичаҳонӣ дар айни замон дар байни ду методи адаби — **реализм сотсиалистӣ** ва **модернизм**, ки зидди ҳар гуна реализм аст, задухӯрди ҷиддӣ давом дорад.

МЕТОДИ РЕАЛИЗМИ СОТСИАЛИСТӢ

Таърифи методи ре-Реализми сотсиалистӣ — методи (усули) асолизи сотсиалистӣ сии санъату адабиёти сотсиалистӣ ва санъату адабиёти пешқадами ҷаҳон аст, ки муборизаи халқхоро баҳри ҳаёти ҷамъиятии беистисмор инъикос карда, бо нерӯи сухани бадеӣ дар ин задухӯрд нштирок мекунад. Реализми сотсиалистӣ методест, ки дар ибтидон асри ХХ ҳамчун инъикоскунандаи процессҳои инкишофи маданияти бадеӣ дар даврони револүтсияҳои сотсиалистӣ тавлид ёфтааст. Ин метод — марҳалаи нави тараққи маданияти халқҳо ба шумор рафта, ҳодисаҳои нави ҳаёти воқеиро дар партави идеалҳои сотсиализму коммунизм ҳаққонӣ тасвир менамояд.

Реализми сотсиалистӣ ба тақозон замони таъриҳӣ дар асоси пешравии маданияти демократӣ ва сотсиалистии асри XIX ва ибтидон асри ХХ дар муҳити ҷамъияти синфӣ пайдо шуда инкишоф меёбад.

Асосҳои назарии реализми сотсиалистӣ ҳанӯз пеш аз ғалабаи Революцияи Октябр дар Руссия, дар осори асосгузори марксизм-ленинизм мутолиаю баррасӣ ёфт. Маркс ва Энгелс доир ба ояндаи дурахшони адабиёти пролетариат навишта буданд, ки дар он «пайваस्ताгии комили амиқияти идеявии бузург, мазмуни таъриҳии идрокшуда... бо ҷониқию маъмулии шекспири»¹ баҳам хоҳанд омад. Ленин дар мақолаи машҳураш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» (1905) доир ба моҳияту маъно ва асосҳои таъриҳии пайдоиши усули нави бадеӣ навишта буд: «Ин адабиёт адабиёти озоде мешавад, ки ҳар сухани наварини афкори револүтсионии инсониятро бо таҷриба ва қони ҷониқии пролетариати сотсиалистӣ

¹ К. Маркс ва Ф. Энгелс. Об искусстве, т. I. М., 1957, стр. 29.

такмил медиҳад ва дар байни таҷрибаи гузашта (сотсиализми илмӣ, ки инкишофи сотсиализмро аз шаклҳои оддӣ ҳаёлии (утопистӣ) вай сар карда, ба охир расондааст) ва таҷрибаи замони ҳозира (муборизаи ҳозираи рафיקони коргар) баҳам таъсиррасонии доимӣ ба вучуд меоварад»¹.

Озодии санъаткор, ки бо озодии комили иродаи ӯ пайвастааст, бе идроки мавқеи сиёсӣ бадеиаш вучуд дошта наметавонад. Метод дар айни замон меъёру мизони ҳамин ақидаю барномаи қаламкаш аст.

Назарияи ленинии инъикос хусусиятҳои диалектикий тасвири воқеиятро дар санъат ва адабиёт пурра равшан месозад. «Дар фикри инсон,— навиштааст Ленин,— инъикос ёфтани табиатро «бе ҷон» не, бе ҳаракат не, бе зиддият не, балки дар процесси абадии ҳаракат, пайдошавии зиддиятҳо ва ҳалшавии онҳо фаҳмидан лозим аст»².

Назар ба реализми даврони гузаштаю ҳозира сифатан нав будани адабиёти реализми сотсиалистӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки воқеият ва тақдирро таърихи меҳнатқашон аз мавқеи сотсиализм, «аз нуқтаи назари ҷаҳонфаҳмии марксизм ва шароитҳои ҳаёту муборизаи пролетариат дар давраи диктатураи вай» (Ленин) инъикос меёбад. Навоварии ин метод дар нишон додани роли фаъоли оммаҳои халқ дӯр тараққӣ чамъият буда, комилан ба принципҳои таърихий азнав офаридани зиндагӣ ҷавоб медиҳад. Адабиёти реализми сотсиалистӣ ба тӯфайли сар фуру бурдан ба умқи олами ботинӣ ва рӯҳияи офарандагонӣ неъматҳои ҳаёт сифатҳои ҳаётбахшӣ пайдо кардааст. Адабиёти реализми сотсиалистӣ бо қувваю қудрати илҳомдиҳандааш ба навсозии ҷаҳон ва инсон, ба иҷрои орзую ҳаваси одам боварӣ мебахшад. Танҳо адабиёти реализми сотсиалистӣ ҳамчун марҳалаи сифатан нав дар инкишофи санъати конкретӣ-таърихий воқеиятро дар тараққиёти революционӣ аш ба таҳлил гирифта, қодир аст, ки ҷиҳатҳои нави рӯзгор, рӯҳи қаҳрамонӣ замон ва қорнамоиҳои беназири халқро акс намояд.

Ақидае, ки реализми гузашта фақат танқид мекарду ҳеҷ чизро тасдиқ намекард ё чунин фикр, ки реализми сотсиалистӣ фақат тасдиқ мекунад ҳеҷ чизро танқид намекунад,— нуқтаи назари хато ва яктарафа аст. Дурусташ ин, ки реализми гузашта, ки асосан тарафҳои торики чамъияти қадимро танқид мекард, идеалҳои пешқадам низ дошт, аммо реализми сотсиалистӣ баробари танқиди кӯҳнақолаҳои чамъияти синфӣ ва танқиди норасоноӣ камбудӣҳои ҳаёти имрӯзаи мо, нурҳои дӯррашони чамъияти навро, ки ба сӯи сотсиализми райятпарвару демократӣ равон аст, мӯътақидона тасдиқ менамояд.

Ревизионистҳо санъату адабиётро аз сиёсат ҷудо меку-

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 10, сах. 36.

² В. И. Ленин. Асарҳо. ҷ. 38, сах. 195.

нанд: онҳо роль ва аҳамияти ҷаҳонфаҳми методи эҷодиро умуман инкор карда, реализро аз вазифаҳои ҳозирзамон ва равияҳои идеявии ҷамъияти алоҳида ва мустақил амалкунанда мепиндоранд. Дар мубориза бар зидди ҳар гуна «изм»-ҳои сохтаи ревизионизм, модернизм ва шохҷаҳои он экзистенциализм, фрейдизм, кубизм ва ғайра партиявияти коммунистии санъат дар мадди аввал меистад. Муқтадирни реализми сотсиалистӣ ва партиявияти он танҳо дар ҳақиқатнигории таърихӣ набуда, инчунин дар мусоидату мувофиқатии он ба мантики ҳаёт ва диалектикаи тараккии вай мебошад; реализми сотсиалистӣ ҳақиқати зиндагиро, ҳамчун қонуну қоида, дар шаклҳои худӣ ҳаёт ё дар шаклҳои шартӣ (рамз, муболаға, масал, фантастика ва м. и.), ки ба мантики он ҳаргиз зид нест, меофарад.

Ин анъанаҳои реализми сотсиалистӣ аз реализми классикӣ ибтидо гирифта, дар ҳислатҳои реалии образи одамони нави советӣ — Григорий Мелехов, Корчагин, Давыдов, Едгор, Шодӣ, Пӯлод Қодиров, Нуралӣ, Сафар Одинаев, Давлат Сафоев, Олег Кошевой, Журбинҳо, Қодирпахлавон, Глеб Чумалов, Воропаев, Никитин ва Васильев, Едигей, бинокорони Нораку Ёвон, КАМАЗ-у БАМ, Бешкенту Роғун ва дигарон вусъат ва таҷассум ёфтаанд.

Концепсияи нави шахс чун ҷавҳари системаи эстетикӣ методи реализми сотсиалистӣ эътироф шудааст. Маҳз образҳои осори нависандагони советӣ идеали эстетикӣ адабиётро, ки бо ҳаракати озодихоии пролетариати ҷаҳон ва идеалҳои сиёсии сотсиализм вобастааст, дар худ таҷассум менамоянд. Ҳангоме, ки Горький мегӯяд: «...инсон — офаранда ва хоҷаи олам аст ва масъулият барои ҳамаи нуқсонҳои рӯи замин айнан ба ҳамон тарзе ки шаъну шараф барои ҳамаи хусну зебоии он ба зиммаи ӯст»¹, тарбияи хонандагонро дар муносибати қаҳрамонӣ ва диловарӣ доштан нисбат ба воқеият мадди назар дорад.

Рӯҳи ҷанговаронаи адабиёти советиро партиявияту халқияту ва синфияти методи реализми сотсиалистӣ таъмин мекунад. Методи реализми сотсиалистӣ, ки чун методи бадеии марҳалаи нави тараккии адабиёти ҷаҳон системаи мавҳуми (абстрактив) донишҳо нест, вай ҳамчун инъикоси қонунии ҳодисаҳои тозаи зиндагӣ ба вучуд омадааст. Ин усули адабӣ, ки дар процесси талоши ҷиддии меҳнату капитал ва забона задани алангаи революцияҳо тавлид шуда инкишоф ёфтааст, бедарак ақлу заковати адибони пешқадами ҷаҳонро фаро нагирфтааст. Санъати пролетарӣ-сотсиалистӣ таърихи тӯлонӣ дорад ва аввалин пайдоиши он ба хуруҷҳои нахустини ҳаракатҳои коргарӣ вобастааст.

¹. «Неделя», 1966, № 37.

Хучум ба методи реализми сотсиалистӣ

Дар холи ҳозир — замони бозсозӣ, ки ватан марҳалаи дигаргунии куллӣ ва таҳаввули тараққиёти тамаддуно аз сар мегузаронад, таъсири муқаддамоти маънавию рӯхӣ ба ташаккули сиёсату иқтисодиёт хеле афзуда истодааст. Болоравии ғояҳое, ки ба сарватҳои умумиинсонӣ мансубанд, дар микёси умумичаҳон акси садо меорад. Масъалаи фарҳанг, санъату адабиёт ва усулу равияҳо ҳоло дар маркази муҳокимаю муҳовараи олимону нависандагони советӣ ва советишиносҳои хориҷӣ меистад.

Перомунӣ усулҳои адабӣ, махсусан реализми сотсиалистӣ он қадар фикрбаёнқуниҳои муҳталиф ба назар мерасанд, ки аз номунтазамӣ ва номуттасилии ақидаҳои муаллифони онҳо шаҳодат медиҳанду бас. Нуксонӣ асосӣ баъзе советишиносҳои аҷнабӣ ва ҳам баъзе олимони советӣ дар он аст, ки эшон пайдоишу инкишофи ин методро берун аз назарияю таърихи давраи замон ба таҳлил мегиранд.

Чунинанд асарҳои олимони амёриқоӣ Роланд Хингли (муаллими донишгоҳи Оксфорд) «Нависандагони рус ва ҷамъият. 1825—1904» (1967), Дороти Брюстер «Роҳе аз Шарқ ба ғарб. Омӯзиши робитаҳои адабӣ», Янко Лаврин (профессори донишгоҳи Ноттингем) «Нависандагони рус. Ҳаёт ва осори онон». Лаврин асарҳои эшонро аз асри XVIII то ибтидои асри XX ба се давра тақсим карда, солҳои байни револютсияҳои 1905—1917 (кадом револютсияи соли 1917?)-ро давраи сеюм шуморидааст. Масъалаи сиёсат ва марҳалаҳои таърихи гражданиро дар процесси таҳлили инкишофи адабиёт аз ҳад гузаронидан, мудаққиро ба инқори хусусиятҳои тараққиӣ адабиёт овардааст. **Аз инҷост, ки вай аз ӯҳдаи маънидодӣ пайдоиши асарҳои реализми сотсиалистӣ дар давраи пеш аз ғалабаи револютсияи сотсиалистӣ набаромадааст.** Марк Слоним дар таҳлили реализм тараққиӣ диалектиқии онро беҳаракат, маҷхул ва мубҳам дида, ҳар як навапардозии нависандаи ҳақиқатнигорро саросемавор ақибнишинӣ аз реализм эълон кардааст.

Олими советӣ ба муқобили фикрҳои ношоъами советишиносони мазкур, махсусан М. Слоним санадҳои раднашаванда оварда менависад: «**У** инчунин алоқаи муттасили байни реализми сотсиалистӣю реализми танқидиро надида, исбот кардани мешавад, ки реализми сотсиалистӣ «аз боло» гуё ба ғардани адабиёт бо зӯрӣ бор карда шудааст. Слоним худро ба нодонӣ заданӣ мешавад, гуё хабар надорад аз чунин факте, ки нахустин асарҳои реализми сотсиалистӣ (романи «Модар» ва пьесаи «Душманҳо») пеш аз зафари Револютсияи Октябр офарида шудаанд. Ба мисли ҳар як муҳаққиқи зидди советӣ, **ӯ** реализми сотсиалистиро наҳ задан, бадном кардан меҳақад... Ҳол он ки партияи мо дар сиёсати адабӣ ба нишондодӣ В. И. Ленин пайравӣ карда, дар асоси асари ӯ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» борҳо таъқид намудааст, ки дар қори

адаби «бечуну чаро ба ташаббуси шахси ва ба шавку рағба-ти фарди, ба тафаккуру тахайюл ва шаклу мазмун имконият-ҳои васеъ фароҳам овардан зарур аст». Дар материалҳои анҷумани Якуми нависандагони советӣ низ нишон дода шудааст, ки реализми сотсиалистӣ барои эҷодиёти бадеӣ тазоҳуро-ти ташаббуси эҷодӣ, интиҳоби шакл, услубу жанрҳои гуногун-ро таъмин менамояд. Дар ҳуҷҷатҳои охирини партиавӣ ҳам, ки ба адабиёту санъат бахшида шудаанд, идроки хусусиятҳои эҷодиёти бадеӣ, монанд набудани фардҳои эҷодӣ, эҳтиром ба офаридагони сарватҳои бадеӣ қайд гардидааст»¹.

Таассуфовар аст, ки баъзе олимони советӣ ба Слоним ба-рин варсокигӯени буржуазии игвою яғмо дамсонӣ қарда, ба-худаю беҳуда ба ҳаққи реализми сотсиалистӣ, ки бо ҳосияту сифатҳои некаш оламгир шудааст, бӯхтон мезананд. Аз му-толиаи ҷиддии мақолаҳои баъзеи онҳо ғайри лафзбозӣ ва фа-зилатфурӯшӣ қизи дигар пайдо кардан маҳол аст. Боло дар боби «Партиявият, халқият ва синфияти адабиёти бадеӣ» до-ир ба баҳси ду олимони Д. Урнов ва И. Золотоусский ин ё он қадар сухан рафт. Холо бар мақолаҳои баҳсталаби баъзе ди-гар муаллифон таваққуф карданим. Масалан, Галина Белая (доктори илмҳои филологӣ) реализми сотсиалистиро барои он танқид қардааст, ки вай «воқеияти қаҳрамонона»-ро, ба дараҷаи қонуният дароварда, «бузургии» маводи ҳаётиро шар-ти асосии муваффақияти адабиёти бадеӣ донистааст. Боз ҳа-мин, ки реализми сотсиалистӣ дастур дода будааст фақат ба як анъана — анъанаи романи иҷтимоии солҳои 40—60 асри XIX пайравӣ қарда шавад. Боз ин ки реализми сотсиалистӣ дар тартиботи жанр романи идеологиро сарвати аълотарин пиндоштааст²...

Савол меояд, ки «воқеияти қаҳрамонона» ва «бузургии» материалҳои зиндагиро ба асоси осори бадеӣ гирифтаи ҷӣ ба-дӣ доштааст! Магар табиати ҳуди адабиёти бадеӣ чунин нест, ки ба майда чуйдаҳои рӯзгор овора нашуда, проблемаҳои на-зарнамои ҳаётро дар роҳи тарбияи таъбу завқи бадеии ҳонан-дагон ба муҳокимаю таҳлил гирифт! Магар ягон аз қалам-дастони муътарифи ҷаҳон дар зарфи 3—4 ҳазор сол аз ин роҳ саркашӣ ва ақибнишинӣ қардааст! Бехтарин осори бадеии насру назм ва драматикӣ халқу миллатҳо, бинобар он ки дар зарфи қарнҳо дар асоси маводи «бузургии» зиндагӣ ва «воқеия-ти қаҳрамонӣ» сохта шудаанд, безавоянд. Онҳо бо хусусият-ҳои мафкуравии худ, яъне бо ҳимояю мудофияи завқи қай-фият ва фикру андешаи ҷамъияти муайян ва ақонди синфу тоифаи мардум баромад қарданашон шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо қардаанд.

¹ А. В. Макеев. Русская классическая литература и измышления советологов. М., 1985, стр. 48—49.

² Галина Белая. Искусство эпохи безвременья. «Вечерний Душанбе», 1990 г., 30 июля.

Эҷодиёти Шекспир, ки дорои аҳамияти умумиинсонист, оё аз хусусиятҳои иҷтимоӣ, миллӣ ва синфӣ маҳрум аст. Чунин асарҳои бузурги доир ба ишқу муҳаббат — романи Лев Толстой «Анна Каренина» ё «Лайлӣ ва Мачнун», «Фарҳод ва Ширин», ки, бешак, ба сарвати умумиинсонӣ мансубанд, характери синфӣ надоранд! Адабиётшиносоне, ки асарҳои мазкур ва дар ин қатор эҷодиёти Фирдавсию Саъдӣ, Хофизу Чомӣ, Мушфиқию Бедил, Донишу Шохин ва дигар классикони форсу тоҷикро бидуни конкретии таърихӣ ва иҷтимоӣ ғоявӣ мебинанд,— назари касбиашон ва силоҳи корозмудагиашон костаанд.

Модом ки масъала чунин аст, оё методи реализми сотсиалистӣ дар раванди ташаккули худ метавонист, ки анъанаҳои неки ниёгонро инкор карда, бепринципӣ, бемафкуравӣ — беидеологиро дар санъату адабиёт ба худ касб кунад!

Дар ин рӯзҳои ошкорбаёнӣ ва рӯшодгӯйҳо доир ба адабиёти советӣ, методи реализми сотсиалистӣ ва партиявийату санъат ҳар гуна фикру андешаҳо дар сафҳои рӯзномаю маҷаллаҳо ҳобида истодаанд. Ба ҳамаи онҳо таваккуф кардан аз имконият дур аст. Алалхусус, ки аксари онҳо арзиши таҳлил надоранд. Олиме, ки дирӯз ба як ақида садоқат дошту имрӯз онро ба фуруш андохт донишманди ҳақиқӣ нест. Замо-ни бозсозӣ чун санги маҳак ҳамаро санҷида истодааст: кӣ зари ҳолису асил аст ва кӣ санги бадчинсу бадғуҳар...

Дар байни як қатор мақолаҳои ҷиддии мувоҳисавӣ мақолаҳои низ дучор меоянд, ки баробари танқиди реализми сотсиалистӣ, зарурати онро эътироф менамоянд. Чунин аст мақолаи доктори санъатшиносӣ Никита Воронов. У дар мақолааш «Агар доира маҳдуд аст...» ақидаеро пеш меронад, ки реализми сотсиалистӣ гуё дар як давраи муайян (то солҳои 30) дар санъату адабиёт як қувваи ҳаракатдиҳандае будааст, сонӣ, дар солҳои 30—60 нависандагонро ба қарахтӣ овардааст ва ҳоказо. Ба таҳлили осори санъату адабиёти солҳои гуногуни ҳаёти халқи советӣ сар фуру бурда, муаллиф ба чунин хулосае меояд, ки ӯ ҳаргиз тарафдори он нест, ки имрӯз мафҳуми реализми сотсиалистӣ хат зада шавад: «Ҳаргиз! Баръакс, ман таклифдорам, ки аҳамияти ибтидоиаш ба он баргардонда шавад ва бо чунин аҳамияте, ки вай дар соли 1932 даставвал қарор шуда буд, ҳамвора бо дигар равияҳои усулҳои романтизми революционӣ, бо реализми қаҳрамонӣ, бо методи тамсилӣ-рамзӣ,— хулоса, бо ҳамаи тарзу тариқи ифодаи мазмуни идеявӣ... боздошта шавад»¹.

Таъҷҷубовар аст, ки Галина Белая низ дар навиштаҷоти сонитараш «Реалияти таҳдидомез» мӯътамадона менависад: «Бояд эътироф кард, ки имрӯзҳо мақолаҳои шаккоконаеро

¹ Никита Воронов. Если рамки узки... «Советская культура», 1988, 6 сентября.

онди методи реализми сотсиалистӣ хонда, кас ба хайрат ме-монад. Вале вай назар ба диди аввал хеле дарозумртар, по-яндатар ва конунитар аст. Ҷи кадар, ки онро инкору ботил намоянд, вай... зинда аст. Фақат ҳамин, ки ба туфайли «ош-корғӯй» андаке таҳаввул хоҳад дид»¹.

Г. Белая дар ҷамъбасти муҳокимахоёш ба хулосае меояд: «Аз процессное, ки дар адабиёту танқид ва назарияи солхон 20 амал мекарданд, боварӣ ҳосил мешавад: реализми сотсиалистӣ афсонаи ҳамдамхаёлонаи Горькийи кӯхансол ё Фадееви шӯҳратпараст набудааст. Мо бо ҳодисаи мантиқан таърихӣ ва системаи муташаккилона сарукур дорем»².

Бояд гуфт, ки мақолаи Дмитрий Михайлович Урнов (доктори илмҳои филологӣ, профессор, сармуҳаррири маҷаллаи «Вопросы литературы») «Ин баҳсро ҳаёт ҳал хоҳад кард» ба мантиқи раднопазираш ва исботҳои катъияш аз бисёр мақолаҳо фарқ мекунад. Онро барои дастурӣ қабул кардан меарзад. «Реализми сотсиалистӣ,— меғӯяд ӯ,— маҳсули ҳаёлот (афсона) нест, ин ҳодисаи адабист ба мисли классицизм ё барокко³. Ҳоло мо дар ҳонаи худ ин методро чи тавр ки метавонем даркору бекор, беандешона танқид карда истодаем. Зимнан америкоӣҳо таъкирани классикони реализми сотсиалистиро нашр кардаанд, ки дар он «Сели оҳанин», «Чапаев», «Цемент», «Торумор», «Обутоб ёфтани пулод» ва «Тақдири инсон» дохил шудаанд.

Ҷаҳонбинии иккилобӣ, сотсиалистӣ санъати худро дод, ки намунаи олитарини он, ба фикри ман, ҳатто роман не, балки филмест аз рӯи яке аз романҳои зикршуда,— «Чапаев». Аз рӯи ин филм наслҳои ояндаи мо дар хусуси рӯҳи замон, дар бораи як даврони бузург хулосаҳо мебароранд, ба мисли он ки бисёр наслҳо аз рӯи мучассама (хайкал)-ҳои Микеланджело дар бобати давраи Эҳё амал карданду мекунанд»⁴.

Сонӣ, муаллиф дар давоми муҳокимааш ҳаққонӣ қайд мекунад, ки дар мо баробари методи реализми сотсиалистӣ ҳамеша методҳои дигар низ амал мекарданд — аз авангардизм сар карда то реализми анъанавӣ ва сюрреализм. Вале ин усулҳо худро татбиқу тасдиқ карда натавонистанд, яъне онҳо дар рафти ҳаёти нави сотсиалистӣ ҳақ набаромаданд. «Он чи ки ба реализми сотсиалистӣ дахл дорад,— кишифтааст Д. Урнов,— аломати муҳимми он — оптимизми (некхоҳин, зиндадилӣ) таърихӣ мебошад ва он, албатта, на ба тариқи анҷоми сохта (ғайритабиӣ) ё «хушбахтӣ» зерипарда, балки дар си-мон характерҳои зинда ифода меёбад... Партиявият чун син-

¹ Г. Белая. Угрожающая реальность — «Вопросы литературы», 1990, апрель, стр. 3.

² Ҳамон ҷо, сах. 23.

³ Барокко — калимаи италиявист: дар лугат — марворид ё гавҳар, дар истилоҳ услуби санъату адабиёти мамлақати Азулои охири асрҳои 16—17.

⁴ Дмитрий Урнов. Рассудит жизнь. «Правда», 1990, 4 апреля.

фият,— мегӯяд ӯ,— чанбаъҳое нест, ки аз боло фуруварда ба гардани адабиёт ба зӯри бор карда шуда бошад... Партияви-
ят — ин аз паи ангушти нишондиҳанда рафтан нест, ин сакич
(барои хоидан) ва ташвиқоти дағалонаю чоҳилона нест. Пар-
тиявиати нависанда, ба маънои аниқу тангаш, аз рӯи гуфтаи
Ленин — ин, қабл аз ҳама, алоқаи ошкор доштан бо партия
мебошад. Партиявиат — ба мафҳуми васеи сухан — ин эътиро-
фи «ноозодии» ногузири санъаткор дар ҷамъият аст. Ба роли
идеологӣ ва партиявиат дар санъату адабиёт безътиной кар-
дан — ҳамоно дар олами ҷисмонӣ ба таклифи аз муҳити фи-
шори ҳаво (атмосферного давления) часта (парида) барома-
дан баробар аст»¹.

**Решахон таърихӣ
пайдоиши санъати
сотсиалистӣ**

Асосгузори марксизм — Маркс ва Энгелс
ба инкишофи мавзӯи синфи коргар, ба таҷас-
суми бадеии образи пролетариат ва инъико-
си муборизаи революционӣ ӯ дар адабиёт

хеле аҳамият доданд. Моҳияти таълимоти адабию танқидии
Маркс ва Энгелс талқин менамояд, ки дар адабиёти проле-
тарӣ бояд ҷаҳонбинии сотсиалистӣ бо санъати реализм бо ҳам
узван пайваста бошанд.

Аз ҳамин нуқтаи назар ҳам драмаи фоҷиавии Лассаль
саҳт танқид ёфта буд. Лассаль, ки ба мақсади эҷод намудани
нахустин трагедияи пролетарии революционӣ асари «Франц
фон Зикинген»-ро навишт, дар ин роҳ чандон муваффақият
пайдо накард. Маркс ва Энгелс дар мактубҳои худ ба Лас-
саль нишон доданд, ки хатои драманавис дар инъикоси ҷан-
ги деҳқонони Германия дар ҳамин, ки ӯ иштироки табақаи
сипоҳони худро назар ба зиддиятҳои деҳқонон ва меҳнатка-
шон баланд гузоштааст. Бо ин хоҳу нохоҳ Лассаль роли ом-
маҳои халқро дар таърих, ҳатто дар ҳаракату амалиёти ре-
волюционӣ худи ӯ, паст кардааст. Ин ҳама нишон медиҳад,
ки аввалин драмаи реалистии пролетарӣ дар он замон бему-
ваффақият баромад. Насри пролетарӣ низ бо очерки ҳаҷвӣ ва
рисолаи Георг Веерт маҳдуд гардид. Хамаи ин заруратеро ба
вучуд меовард, ки барои пайдоиши адабиёти ояндаи проле-
тарӣ ва муайян кардани вазифаҳои таърихӣ он ҷиддӣ шуғл
карда шавад.

Назми пролетарии революционӣ мубашшири — пешгузаш-
таи бевоситаи реализми сотсиалистӣ ба шумор меравад. Вай
асарҳои гениалие ба вучуд овардааст, монанди «Интернацио-
нал»², ки он гимни ҳаракати коммунистӣ коргарию ҷаҳони

¹ Дмитрий Урнов. Ҳамон ҷо.

² «Интернационал» — гимни байналхалқии пролетарист; матни онро Э.
Потьё, оҳангашро П. Дегейстер эҷод намудаанд. Матни русиаш аз ҷониби А. Я.
Коч буда, дар соли 1902 ҷоп шудааст. «Интернационал» аз соли 1917 Гим-
ни давлати Советӣ буд. Баъд аз қабул шудани Гимни нави давлатии Итти-
фоқи Советӣ дар соли 1944, вай ҳамчун гимни Партияи Коммунистии Ит-
тифоқи Советӣ боқӣ монд.

гардид. Назми Коммунаи Париж пур аз эҳтиросу эҳсоси ре-
волюционии оммаҳои меҳнаткшон мебошад.

То ба он лаҳзаи таърихи умумичахонӣ, ки коммунарҳои Париж байроқи диктатураи пролетариатро баланд бардош-
танд ва «Интернационал» эҷод гардид, адабиёти ҷаҳон дар со-
ҳаи санъати реализм таҷрибаи бузурги бадеӣ пайдо кард. Ре-
ализми классикӣ, аз ҷумла реализми танкидӣ, ба тавлиди ме-
тоди реализми сотсиалистӣ омиле гардид. Барои реша давон-
дани ғояҳои сотсиалистӣ дар адабиёти ҷаҳон муборизаи санъ-
аткорони пешкадами гузашта бар зидди ҳамаи он ҷизе, ки
берун аз ахлоқу одоби одамай ва ғайри инсондӯстию адолат-
парастӣ буд, низ роли муайян бозидааст. Дар ҷамъияти син-
фӣ танкиди тарафҳои тираю тори ҳаёт кӯшиши дигаргун со-
хтани ҷаҳонро талкин намуда, идеяи озодӣ, баробарӣю барода-
риро, ки оммаҳои меҳнаткшон солҳои сол орзу доштанд, ба
таври қатъӣ ба миён ниҳод.

Дар ин маврид ба ёд овардани таълимоти В. И. Ленин
оид ба амал кардани ду маданият дар ҷамъияти синфӣ аз
фоида ҳолӣ нест. Қоргару деҳқон ва аҳли меҳнате, ки дар ша-
роитҳои ҷамъияти буржуазӣ умр ба сар мебаранд, ногузир
идеологияи демократӣ ва сотсиалистиро инкишоф медиҳанд.
Асарҳои намоёни адабиёти ҷаҳон бо вучуди аз таъсири иде-
ологияи маданияти синфҳои ҳукмрон озод набудан, то як ан-
доза унсурҳои идеологияи ва орзуи омили оммаҳои халқро дар
бар кардаанд.

Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX проблемаи сотси-
ализм ва синфи қоргар диққати бисёр нависандагонӣ барҷастаи
реалисти Аврупои ғарбиро ба худ зидтар қашид. Дар баробари
реалисти ҳаракати сотсиалистӣ дар як қатор мамлакатҳои
Аврупои процесси наздикшавии санъати реалистӣ ва идеалҳои
сотсиализм оғоз ёфт. Дар Аврупою Амрико нависандагонӣ
гуногунакида дар ҷунин як мавқеъ ҳамфикр гардиданд, ки
санъату адабиётро дар ин марҳалаи зиндагӣ ва задухӯрдҳои
бошиддати синфӣ фақат сотсиализм нав қунонида метавонад.
Эмиль Золя, Генрик Ибсен, Анатолий Франс, Джек Лондон,
Бернард Шоу ва Герберт Уэллс, немис Роберт Швейхель,
франсузҳо Люсьен Декава ва Виктор Маргерит дар бораи
чанги бузурги деҳқонон, дар бораи Коммунаи Париж, дар бо-
ран синфи қоргар ва идеяҳои сотсиализм роман ва эпопеяҳо
навишта, фикру андешаҳои солим пеш рондаанд. Санъаткор,
мутафаккир, ходими ҷамъиятӣ, публицист ва олими мусиқи-
шинос Ромен Роллан, ки ба монанди Л. Н. Толстой нисбат ба
худ ва санъату адабиёт серталаб ва покқичдон буд, дар соли
1895 рӯйрофт эътироф карда навишта буд: «Идеяҳои сотси-
ализм бар ҳилофи иродаю хоҳиши ман, бар ҳилофи тавачҷӯх
надоштаман ба он, бар ҳилофи худписандии ман, ба мағзи
ҷисму ҷонам дохил шуда истодаанд. Ман дар хусуси онҳо

фикр қардан намеҳоҳам, вале онҳо ҳар рӯз ба дили ман чо гирифта истодаанд».

Албатта, ин тақозон замон буд. Аммо процесси мавқеъ ишғол қардани идеяҳои сотсиализм дар санъату адабиёт чандон осон набуд. Мо ҳоло ба тарзу усул ва шаклҳои роҳ ёфтани методи реализми сотсиалистӣ ба эҷодиёти бисёр суҳанварони ин давр таваққуф намекунем. Вале қобили қайд аст, ки Ф. Энгельс ханӯз дар эҷодиёти нависандагони асри XIX Жорж Санд, Эжен Сю, Чарлз Диккенс ва баъзеи дигар наздикшавии адабиётро ба ҳаёти халқ қайд қардааст. Ӯ бо хушнудӣ гуфтааст, ки «ҷои қаҳрамонони собиқ — шоҳу шоҳзодагонро акнун камбағалон ва аҳли меҳнат ишғол қарда истодаанд»¹.

Дар ҳақиқат дар даҳсолаҳои охири асри XIX реализм ва мавзӯи муборизаи революционии синфи коргар бой мегардад. Эмиль Золя дар романи худ «Ангиштқашон» (1885), Гауптман дар драмаи худ «Бофандагон» (1892) аҳамият ва тезутундии низои асосии асри XIX-ро ки он зиддияти байни меҳнату капитал буд, нишон додаанд. Онҳо ба муборизаи революционии пролетариат мурочиат қарда, дар айни замон ба эътирози ӯ ҳамроҳ шудаанд ва қидду қаҳди вайро бар зидди шароитҳои саҳти зиндагӣ таҳсину тақдир намудаанд.

Бояд қайд қард, ки ҳам дар эҷодиёти нависандагони мазкур ва ҳам дар асарҳои нависандаи Бельгия Камилъ Лемонье (романи ӯ «Завод»), ки мо бо образҳои металлстиҳо шинос мешавем, инчунин дар романи нависандаи рус Александр Иванович Куприн («Молох»), дар драмаҳои нависандаи Норвегия Генрик Ибсен ва дигарон бо вучуди ба ҳаёти меҳнатқаш ва қувваҳои истехсолкунанда сарфаҳм рафтани онон, амиқ дарк қардани роҳҳои сотсиализм, коммунизми илмӣ ва таълимоти Маркс ва Энгельс мушоҳида намешавад.

Ромен Роллан бо заковатмандии бузурги суҳанварӣ фаноӣ-бӣ ва инқирози санъату адабиёти буржуазиро пай бурда, ба ақидае омадааст, ки санъат тамоан барбод нахоҳад рафт, агар «яке хомӯш шавад, — мегӯяд ӯ, — дигаре бармеафрӯзад»². Ӯ дар қори пайдоиши санъату адабиёти нав бо завқи том худ низ хеле хизмат қардааст. Ва худ «тамоми роҳи эҷодии Ромен Роллан — раддияи барҷастаи ҳаёлотӣ бофтаи ревизионист-ҳоест оиди реализми сотсиалистӣ, ки вай гӯё сунъӣ, аз боло муқарраршуда ва ба қадри имкон фақат дар адабиёти Иттифоқи Советӣ истифодашаванда бошад»³. Дар шаклҳои гуногун ва бо дараҷаҳои муайяни боварӣ барон ба вучуд омадани санъату адабиёти нави реалистӣ дар микъёси ҷаҳон бисёр устодони заковатманди романтизму реализми танқидӣ ва натурализми Аврупо ва Руссия — аз Байрон сар қарда то Золя, нависандаю шоирони пролетарии асри XIX Георг Веерт, Эжен

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Об искусстве, т. 1, стр. 485.

² Роллан. Собр. соч., т. 1, М., 1954, стр. 7.

³ Т. Мотылева. Творчество Романа Роллана. М., 1959, стр. 482.

Потье, Уильям Моррис, сонй, Бернард Шоу, Анатолий Франс, Джек Лондон, Верхарн, Лу Синь, дар Руссия А. Пушкин, Н. Гоголь, И. Тургенев, Н. Некрасов, А. Островский, Л. Толстой, В. Белинский, Н. Чернышевский, Г. Короленко, А. Чехов; аз рассоман — К. Брюллов, В. Перов, И. Репин, В. Суриков, В. Серов ва дигарон иштирок дошанд. Онҳо нисбат ба тақдирӣ меҳнаткаш самимона завк зоҳир карда, саҳифаҳои чолибе доир ба зисту зиндагии онон ба қалам оварда бошанд ҳам, вале умдаи масъала — вазифаи таърихӣ синфи нави революциониро ба кулӣ ва амиқ фаҳмида натавонистаанд.

Асосҳои назарии реализми сотсиалистӣ

Чунон ки Маркс ва Энгельс асосҳои назарии эстетикаи марксистиро қор карда баромадаанд, онҳо дар қори тарбияи адабони рӯхи революционии марксистӣ дошта аз байни синфи қоргар ва барон ба идеяҳои сотсиализм ҷалб намудани беҳтарин намоёндогони пешқадами зиёни буржуазӣ низ хизмати намоён кардаанд. Муборизаеро ки дар роҳи принципҳои реализм ва сотсиализм пеш сар шуда буд, баъд аз вафоти К. Маркс ва Ф. Энгельс, мунаққидони марксист Георгий Валентинович Плеханов, Франц Меринг, Поль Лафарг, Владимир Ильич Ленин, Анатолий Васильевич Луначарский ва баъзе дигарон давом медиҳанд.

Танқиди марксистӣ соҳаҳои гуногуни маданияти охири асри XIX ва ибтидои асри XX-ро дар бар карда, ба ҳамаи ҷиҳатҳои ҷараёнҳои санъати буржуазии реаксионӣ ва демократию сотсиалистӣ дахл мекард. Чуноне ки боло қайд гардид, Ф. Энгельс дар мактубҳоиаш ба Маргарет Гаркнесс ва Минна Каутская дар таҳлили романҳои онон оид ба мавзӯи синфи қоргар, масъалаи реализмро комилан равшан менамояд. У реализми Бальзакро аз реализми Золя баландтар гузошта, унсурҳои натурализмро дар романҳои Золя танқид мекунад. Лафарг, Плеханов ва Меринг решаҳои синфии натурализмро аз ҷиҳати назария ва таҷрибаи бадеӣ таҳлил карда, ин усулро аз муносибатҳои ҷамъиятӣ дур донистаанд. Завқу ҳаваси одами ҷамъиятӣ, — мегӯяд Г. В. Плеханов, — фақат дар соҳаи физиология ва патология¹ маҳдуд монда наметавонад². Ба ҳамин маром тарсу бими баъзе нависандагон аз шиддати муборизаҳои революционӣ ва субъективизм дар санъат ҳамчун бемории сирояткунанда маҳкум карда мешавад.

Меринг масъалаи муносибати пролетариат ва революцияро ба мероси классикӣ ба таври васеъ ба миён мегузорад. Меринг эҷодиёти Лессинг, Гёте, Гейне ва Шиллеро аз ҳуҷуму танқиди таҳқиромезонаи мунаққидони буржуазӣ муҳофизат мекунад. Вале яке аз камбудҳои Меринг ҳамин буд, ки ӯ дар зерӣ таъсири эстетикаи файласуфи идеалисти немис

¹ Физиология ва патология — соҳаҳои илми тиб, ки бо вазъияти сиҳати бемории ҷисми зинда шугл доранд.

² Г. В. Плеханов. Искусство и литература, М., 1948, стр. 191.

Иммануил Кант ба масъалаи синфӣят ва партиявӣяи санъату назм ва дар муҳити ҷамъӣяи буржуазӣ тараққӣ ёфтани адабиёти пролетарӣ иштибоҳ доштанаҷро пинҳон намедорад.

Плеханов аввалин шуда барои ба вучуд овардани адабиёти пролетарӣ дар Руссия ва бо муборизаи синфи коргар алоқаманд намудани он даъват кардааст. Дар соли 1885 ӯ дар мақолаи «Ду сухан ба хонандагони коргар», ки барои нашри маҷмуаи «Сурудҳои меҳнат» навишта шуда буд, ба пролетариат муроҷиат кард: «Бояд шумо назми худ, суруди худ ва ашӯри худро дудро дошта бошед. Бояд шумо ифодаи ғаму андӯхи худ, ороҷу умед ва саъю кушиши худро дар онҳо ҷуста ёбед». Сонӣ, Плеханов дар бораи бовариӣ катъии синфи коргар ба ояндаи дурахшон сухан ронда, фикраҷро ин тавр ба аҷном мерасонад: «Ин бовариӣ инчунин дар назми шумо акс меёбад: вай сурудҳои шуморо ҳамчун даъвати ғалабаи озодии умумӣ, баробариӣ ҳақиқӣ ва бародариӣ пок баланд, тавоно ва пурифтихор меғардонад»¹.

Дар ин замон бисёр саволҳо ба миён меомаданд, ки оё то ғалабаи революцияи пролетарӣ, дар шароити капитализм санъати нав, адабиёти нав пайдо шуда метавониста бошад? Ва агар пайдо шавад, он чӣ хел мешуда бошад? Худи ходимони аввалини адабиёти пролетарӣ дар имкониётҳои бомуваффақият инкишоф ёфтани он дар рафти муборизаи революционии синфи коргар бо капитализм шубҳа надоштанд. Нахустин шоири пролетариӣ немис Георг Веерт бовариӣ комил изҳор карда гуфтааст: «Халқ метавонад ба оламиён адабиёти нав ва санъати нави тавоно пешкаш намояд». Чунин фикрҳо дар байни ҷартистҳои коммунарҳои Париж ҳам мушоҳида мешуданд. Вале дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар байни ходимони ҳаракати сотсиалистии Аврупои Ғарбӣ фикре ба миён меомад, ки он пайдоишу тараққии адабиёти сотсиалистиро дар давраи то ғалабаи революцияи пролетарӣ дар зери шубҳа мемонд.

Лафарг, Меринг, ревизионист Г. Лукач, оппортунистон Вендервельде ва Троцкий, қаме дертар Плеханов ҳам дар ин масъала ба саҳву хатоҳо роҳ доданд.

В. И. Ленин дар мақолаи программаи худ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» ва дар асарҳои «Партияи сотсиалистӣ ва инқилобияти бепартиявӣ», «Материализм ва эмпириокритицизм» масъалаи онд ба санъату адабиёти нави пролетарио ҳаматарафа мусбат хал намуд. Ленин фаъолиятҳои муборизаи синфи коргар ва партияи онро фақат бо соҳаи иқтисоду сиёсат маҳдуд накард. Ӯ аз аввали фаъолияти худ ба масъалаҳои маданият, санъат ва адабиёт ҳам мароқу рағбат зоҳир намудааст.

В. И. Ленин тараққии беназири адабиёти руси асри XIX

¹ Ҳамон ҷо, сах. 485.

ва ахамияти умумичахонии онро аз таъсири илму дониши пешкадами чамъияти инсонӣ ва ҳаракати озодихоҳӣ доништааст. Пурмазмунӣю идеянокӣю адабиёти рус, алоқаи вай бо ҳаракати озодихоҳӣ, равияи танкидии он нисбат ба сохти зиндагонии чамъияти истисморкунандаю истисморшаванда ва ғайра ба Ленин имконият доданд, ки ӯ образҳои эҷодиёти нависандагони русро дар муборизаи ҷидди худ барои манфиати синфи коргару деҳкон ва тантанаи сотсиализм васеъ истифода барад.

Ба В. И. Ленин муяссар шуд, ки робитаи санъату адабиётро бо ҳаёти воқеӣ, бо революцияи сотсиалистӣ пайдор намояд; ӯ тавонист, ки нависандаро бо оммаи меҳнатқашон, бо идеали онҳо, бо муборизаи синфи коргар, ки қувваи пешкадаитарини чамъият аст, наздик намояд, шиорҳои бардурӯғи буржуазиро онд ба озодии эҷодиёт, истиклолияти нависанда дар чамъият ва ғайра то охир фош кунад. В. И. Ленин дар мақолаи таърихиаш «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» нишон додааст, ки шиори капиталистон онд ба «озодии мутлақ» — таъбири буржуазӣ ё анархистӣ аст (зеро ки анархизм ҳамчун ҷаҳонбинӣ боз ҳамон маънои буржуазиро дорад). Ӯ бо далелҳои раднашаванда исбот кардааст, ки озодии нависандаи буржуазӣ бо ҳалтаи пул, пораю ришват вобаста мебошад.

Бар зидди ин гуна адабиёт пролетарнати сотсиалистӣ принципи партиявӣю халқияти адабиётро пеш ронда, онро таракӣю меҳнатқад. Принципи партиявӣю коммунистӣ, иҷрои қарорҳои партия ва программаи он ба нависандае, ки эҷодиёташро бошуурона ба муборизаи синфи коргар, ба қони наҷибонаи дигаргун сохтани ҳаёт ва ба вучуд овардани чамъияти сотсиалистӣ бахшидааст, озодии ҳақиқӣю меҳнатқад.

Ин ақидаҳо ба А. В. Луначарский, ки яке аз ходимони наҷибонаи сиёсии давлати советӣ ва маданияти наҷибонаи сотсиалистӣ мебошад наздик буданд; ӯ ҳамчун мунаҷҷид, адабиётшинос, санъатшинос ва публицист дар маърузаю баромадҳо ва мақолаю осори назариявӣю вазифаҳои бузурги Ленин ва партияи пешгузаштаро дар давраи то революцияи Октябр ва баъди он ҳимоя кардааст ва давом додааст.

Луначарский дар асараш «Марксизм ва эстетика. Диалог онд ба санъат» (1905), ки ба хусусиятҳои иҷтимоӣ-синфӣ доғро, муборизаро вазифаи аввалию азалии санъат доништааст. Санъат, ба қавли Луначарский, бояд эҳсосот ва қайфияти ҷанговаронаро дар ҳонанда тарбия намояд. Ӯ чун наҳустин мунаҷҷиди революционии осори драмативӣ М. Горький, пьесаҳои ӯро барои ҳақиқатгӯию балвогарӣ ва дар мавзӯи сотсиализм буданашон таърифу тавсиф кардааст.

Луначарский дар «Мақтубҳои ба адабиёти пролетарӣ» (1914) пролетарнатро даъват намояд, ки санъати худро чун «синоҳи гаронбаҳо» ҳамеша соҳибӣ кунад. Ӯ пролетарнатро

меросхӯри ягонаи тамоми сарватҳои маънавии гузашта дониста, бо донишу таҳлили амиқи устоди аҳамияти безаволи осори Пушкину Лермонтов, Некрасову А. Островский, Достоевскийю Л. Толстой, Чехову Горький, Брюсову Блокро барои бинокорони ҷаҳони нав бо забони фасеху сарех ва ғайрати пурҳарорат таъкид намудааст.

Хизматҳои арзандаи ӯ дар инкишофи адабиёти ҷавони советӣ хеле назаррасанд. Луначарский аввалин мунаққидест, ки ба пайдоиши романҳои А. Фадеев («Торумор»), М. Шолохов («Дони ором») табрику таҳният гуфта, бехтарин анъанаҳои классикони русро дар онҳо дидааст. Дар тадиқоти «Ленин ва адабиётшиносӣ» (1932) ӯ аҳамияти фалсафии асарҳои дохиро дар тараққиёти илму маданияти сотсиалистӣ нишон додааст. Ӯ яке аз донишмандонест, ки ҳанӯз дар соли 1933 моҳияти реализми сотсиалистиро муайян намуд: «Реализми сотсиалистӣ — программаи фарохбодест, ки бисёр методҳои гуногуни дар мо мавҷуда ва методҳои, ки мо бо падидаи меорем фаро мегирад; аммо вай мағз андар мағзаш мубориз ва бунёдкор мебошад, вай ба ояндаи коммунистии инсоният боварии комил дорад, ба қувваҳои пролетариат, партияи он ва пешвоҳои он мӯътақид аст...»¹.

Пайдоиши реализми сотсиалистӣ дар Россия ва Ғарб Реализми сотсиалистӣ ҳодисаи байналхалқист. Вале барои ташаккули он роли адабиёти рус ва пеш аз ҳама М. Горький махсус аст. Омилҳои ин — аҳамияти таърихӣ ҳаракати революционӣ дар Россия мебошад, зеро дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX маркази муборизаи революционӣ озодихоҳии ҷаҳон ба ин ҷо кӯчид. Марҳалаи пешазпролетарии ҳаракати озодихоҳӣ дар Россия он чунон бо идеяҳои сотсиализм саршор буд, ки мислашро ҳеч мамлакат надонистааст. Карл Маркс дар яке аз мактубҳои ба З. Мейер 21-уми январи 1871 навишта буд: «Ҳаракати идеявӣ, ки ҳоло дар Россия ба вуқӯъ пайваستاаст, шояди ҷушиши амиқи эътироз аз поён мебошад. Ақлҳо ҳамеша тавассути риштаҳои номаълум бо ҷисми халқ пайванданд...»².

Ҳамбастагии демократизм ва сотсиализм дар асоси мубориза бар зидди ҳукмронии мутлақи подшоҳӣ ва барои тарғиботи идеалҳои сотсиалистӣ, аз адабиёти солҳои 40 асри XIX — аз Белинский ва Герцен сар шуда, дар солҳои 60—70 дар эҷодиёти Чернышевский ва Салтыков-Щедрин авҷ мегирад. Чернышевский принципҳои ахлоқу одоби сотсиализмро дар муносибатҳои оилавӣ ва шахсии байни марду зан, дар соҳаи ишқу муҳаббат қорӣ намудани мешавад. Романи ӯ «Чӣ бояд кард?» сар, то сар на танҳо ба идеяи револютсия ва озодии инсон бахшида шудааст, балки дар он пайдоиши «одамони нав»,

¹ Луначарский А. В. Статья о советской литературе. М., 1958, стр. 259.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. О литературе, М., 1958, стр. 252.

«одамони махсус», ки худро барои революцияро сотсиализм тайёр мекунанд, низ талқин ёфтааст.

Ба А. М. Горький насиб гардид, ки асосгузори адабиёти пролетарӣ ва нахустин классики реализми сотсиалистӣ шинохта шавад. Горький дар ҳудуди асрҳои XIX ва XX ҳамчун меросхӯри қонуни ва давомдихандаи анъанаҳои бехтарини адабиёти гузашта, аз ҷумла реализми классикан руси асри XIX, ба миён омад. Ӯ ҳақиқати адабиёти классикан рус, пафоси инсонпарварӣ ва ҳақиқатнигории онро чуқур омӯхта, дар сахин адабиёти пур аз задухӯрдҳои революционӣ чун навоари бузург зухур кард.

Методи нав дар як вақт дар санъату адабиёти дигар мамлакатҳое, ки унсурҳои сотсиализм дар тараққи маданияти миллионҳо фаёлтар буд, низ сураат гирифт. Масалан, баробари романи Горький «Модар» (1906), романи (се ҷилдан) нависандаи Дания Мартин Андерсен-Нексе (1869—1954) «Пеллен Ғолиб» (1906—1910) эҷод шуда интишор мегардад, ки аҳамияти байналхалқии онро бахшонапазир буд. В. И. Ленин на фақат «Модар»-ро айни муддао донист, ӯ дар асараш «Дафтарҳои оиди империализм» романи «Пеллен Ғолиб»-ро низ ҳамчун асари адабиёти пролетарӣ баҳо дод. Дар ҳақиқат, дар ин романҳо ҳаракати озодихонии синфи коргар аз мавқеи идеявӣ — эстетикӣ сотсиалистӣ шарҳу тафсири ёфт. Дилу рӯхи одами оддӣ ва муборизаи қаҳрамононаи онҳо пролетарӣ аввалин бор дар ин романҳо ба плани васеи эпикӣ инъикос шуда, эътибори шахсии синфии аҳли меҳнат ва нуфузи ӯ бо инкишофи ҳаракати революционӣ мӯътақидона тасвир гардидааст. Образҳо ва амалиётҳои дар ин романҳо дар таҳриқ буда, боварии комили онҳо ба ғалабаи ногузири идеали сотсиалистӣ ба мағзи асарҳо ҷо гирифтааст.

Романҳои нависандаи франсуз-коммунист Анри Барбюс «Оташ» (1916) ва «Равшанӣ» (1919), ки даҳшати ҷанги якуми ҷаҳонро ба тасвир гирифтаанд, дар айни замон ба мактаби инкишофи шуури озодихонан меҳнатқашон табдил гардидашонро хабар медиҳанд, ё китоби нависандаи америкой Чон Рид «Даҳ рӯзе, ки ҷаҳонро ба ларза овард», ё асари машҳури ҳаҷвин нависандаи чех Ярослав Гашек (1883—1923) «Саргузашти солдати диловар Швейк дар замонҳои ҷанги ҷаҳонӣ» (1921—1923), ки моҳияти сохти буржуазиро ҳамчун оғуштаи ҷангу ситам нишон додааст — шаҳодати таҷассуми навҷӯнаи ҳуҷҷатҳои сиёсӣ бадеии замонҳои нави революцияҳост.

Вале Руссия ба таври расмӣ, аз ҷиҳати назарӣ амали мақоми нахустин бор пайдо шудани ин усули революционитарини адабиётҳо шинохта шудааст. В. И. Ленин пойдевори назарии адабиёти сотсиалистиро гузошта, чунон ки боло қайд шуд, методи онро дар як қатор асарҳои муайян кардааст. А. М. Горький аввали нависандаест, ки дар замонҳои пеш аз Революцияи Октябр бо пьеса ва роману повестьҳои ин ме-

тодро дар амал чорӣ кардааст. Қаҳрамонони мусбати асарҳои ӯ Нил (аз пьесаи «Мещанҳо»), Синцов (аз пьесаи «Душманон»), Павел Власов (аз романи «Модар») ва як қатор дигар чунин образҳои адабианд, ки бевосита аз байну миёни ҳаёти он замон — охири асри XIX ва ибтидои асри XX гирифта шудаанд ва барои комёбии идеалҳои сотсиалистӣ корнамоиҳо мекунанд. М. Горький навиштааст: «Реализми сотсиалистӣ ҳаётро чун амалиёт, чун эҷод тасдиқ менамояд, зеро мақсади вай инкишофи доимии қобилияти зубдатарини афроди башар баҳри зафари ӯ бар қувваҳои табиат, баҳри саломатию умрдарозии ӯ, баҳри саодати бузурги зистан дар рӯи замин... мебошад»¹.

Горький дар роҳи хизмати революция ва пайдоиши методи нави адабӣ дар Руссия танҳо набуд. Ҳикояҳои А. Сарафимович ва романҳои ӯ «Шаҳр дар биёбон» ва «Сели оҳанин», масалҳои Д. Бедный, баъзе асарҳои Блок, Брюсов ва шoirони ҷавони «Звезда» ва «Правда», дostonҳои Маяковский дунёи кӯҳнаро бо қатъият рад карда, қаҳрамонони нави зиндагию адабиётро ҳамчун мунодии революция пеш меронданд. Ин ҳама шаҳодати он аст, ки ҳислат ва сифатҳои одамони нав муносибатҳои нави санъатро ба ҳаёти воқеӣ талаб мекунанд.

Зафари Революцияи Октябр дар Руссия ва навоарихони асосгузори адабиёти советӣ М. Горький боиси тавлиду вусъати ин методи нави адабиётҳои Аврупо, Осиё ва Амрико гардид. Навбардозиҳои методи реализми сотсиалистӣ, бешак, ба тамоми таҷрибаи дониши ҷамъияти инсонӣ истинод дорад; дар айни замон вай дар ҳар мамлакат ба анъанаҳои адабиёти халқию китобатии он таъяс хоҳад кард. Бинобар ин ҳам вай сершаклу гуногуиранг аст. Адибони номвару пешқадами ҷаҳон — Анри Барбюс, Ромен Роллан, Мартин Андерсен-Нексе, Ральф Фокс, Луи Арагон, Андре Стиль, Чек Линдсей, Йоган Бехер, Анна Зегерс, Пабло Неруда, Нозим Ҳикмет, Чеймс Олдрич, Рабиндронат Такур, Мулк Раҷ Ананд, М. Пуйманова, Я. Ивашкевич ва дигарҳо аз ҳамин маром тадриҷан бо методҳои реализми сотсиалистӣ мусаллаҳ гардидаанд. Онҳо ҳамчун санъаткорони равшанфикр аз мактаби ҷараёну равияҳои адабии зиёде гузашта, реализми сотсиалистиро дар роҳи эҷодшон афзалтар донистаанд.

Ба ҳамин тарик, методҳои реализми сотсиалистӣ бо мурури замон ташкил ёфта, дар оғуши адабиёти **сермиллати советӣ** нашъунамо карда, ба камол расидааст.

Дар солҳои 20 асарҳои ба вучуд меоянд, ки шукуҳу шахомати ғояю амалиёти большевикон дар маркази диққати онҳо меиҷтад. Ба образи В. И. Ленин ҳамчун симои шахси ҳаматарафа бомаърифат ва ҳарҷониба мутараққӣ, одами нави поквичдону хирадманди даврони сотсиализм М. Горький (очерки

¹ А. М. Горький. Полн. собр. соч., т. 27, стр. 330.

«В. И. Ленин»), В. Маяковский (достони «В. И. Ленин», «Гуфтор бо Ленин»), Безыменский, Инбер, Жаров, Чаренц, Лохути (балладаи «Зинда аст Ленин») ва бисёр дигарон мурочиат кардаанд.

Нагуфта намонад, ки дар ин рӯзҳои бозсозӣ бисёр ҳарзагуёни бефикру андеша ба ҳаққи партияю Октябрь ва махсусан В. И. Ленин ҳарчӣ гуфта истодаанд. Онҳо беҳаёёна ба унвони дохӣ ва таълимоти ленинизм аз алфози қабех худдорӣ накарда, ончиро ки ӯ, ба қавли шоир, «чон додаю чони ҳамаи халқ харида»-аст, инкор мекунанд. Ленин ва ленинизмо мо бояд ғиромӣ дошт. Таърихи инсоният тимсоли чунин марди майдони илму амалро дар роҳи револүтсия ва озодии аҳли меҳнат аз зери зулму истибод надонистааст ва намедонад.

«Ҷаҳонбинии Ленин бекарон аст. Вай ҳамаи соҳаҳои ҳаёти башарият, ҳамаи зухурот ва қисмҳои таркибии ҳаёти ҷомеа, мавқеъ, мақом ва тақдири ҳамаи синфҳои табақаҳои иҷтимоӣ — коргарон, деҳқонон, зиёӣён, занон, ҷавонро дарбар мегирад. Ин ҷаҳонбинӣ аз қору бори ҳаррӯзаи одамон то масъалаҳои калонтарини сиёсати ҷаҳонӣ, аз мабдаи маънавиёт то қонуниятҳои тартиботи давлат, аз усулҳои тактикаи сиёсӣ то идрокҳои фалсафии равандҳои умумиҷаҳониро фаро мегирад...»¹.

Дар ҳақиқат, мардуми ҳамаи давраҳо ба фазилати дохӣён ниёз доранд ва фазилатҳои онон ҳар дафъа ба тобиши тоза ҷило медиҳанд. Бозсозӣ сирату тинати ҳақиқии Лениноро ба мо аз нав ҷилвагар месозад.

Дар даҳсолаи 20 якқатор асарҳои мансуби револүтсияю Ленин, партия ва синфи коргар эҷод гардид, ки аксари онҳо ба қалами бунёдкорони ҷавони адабиёти нави реализми сотсиалистӣ тааллуқ дошт. М. Шолохов («Ҳикояҳои Дон» ва китоби якуми романи «Дони ором»), А. Толстой (2 китоби романи сегонаи «Саргардония сарҳайронӣ»), А. Фадеев (романи «Турумор»), Д. Фурманов (романҳои «Чапаев» ва «Балво»), К. Федин (романҳои «Шаҳрҳо ва солҳо» ва «Бародарон»), Ф. Гладков (романи «Цемент»), К. Тренёв («Любовь Яровая»), Вс. Иванов («Бронепоезди № 14—69») ва баъзеи дигар бо тасвири иқтисодии ҳақиқати револүтсияи методи реализми сотсиалистиро ба пояи баланд бардоштанд.

Солҳои 30 — давраи панҷсолаҳои аввалини сотсиалистӣ дар адабиёти реализми сотсиалистӣ давраи қувваҷамъкунӣ ва таъраққии минбаъдаи он ба шумор мераванд. Образи В. И. Ленин акнун мучассамтар на танҳо дар назму наср, инчунин дар асарҳои драматӣ инъикос меёбад. Ду пьесаи Николай Погодин аз драмаи сегонаи ӯ — «Одами ярокдор» ва «Соати бурҷи Кремль» дар ин солҳо баробари романҳои М. Шолохов («За-

¹ Мутафаккир ва инсони бузург.— «Тоҷикистони советӣ». 1990, 22 февраль.

мини корамшуда»), Фёдор Панфёров («Бруски»), Александр Твардовский («Мамлакати Муравий») ва дигарҳо материали ҳозирзамони ро ба таҳлил гирифта, ҳаётро дар инкишофи ре-волуциониаши нишон додаанд.

Асарҳои оиди гузаштаи таърихӣ, монанди «Петри I»-ми А. Толстой, «Емельян Пугачёв»-и В. Шишков ва ғайра низ ба ҳамин маром эҷод шудаанд; дар ин солҳо мавзӯҳои гуногун боиси боигарии адабиёти реализми сотсиалистӣ гардида, до-ир ба проблемҳои тарбияи ҷавонон ва ташаккули большеви-кон (романҳои Николай Островский «Обутоб ёфтани пӯлод» ва «Зодағони тӯфон»; «Поэмаи педагогӣ»-и А. Макаренко), манзараҳои сохтмони сотсиалистӣ ва болоравии шуури соци-алистии меҳнаткашон (романҳои Леонид Леонов «Сот», «Ску-таревский», «Роҳи баҳр»; Мариэтта Шагинян «Гидроцентраль»; Илья Эренбург «Рӯзи дуҷум», «Нафас нагирифта»; Юрий Кры-мов «Танкер «Дербент») паи ҳам ба вучуд омадан гирифтанд. Маҳз дар ҳамин солҳои 30 М. Горький романи ҷаҳорчилдаи худ «Ҳаёти Клим Самгин»-ро, ки барои он аз бист сол зиёда вақтҳо сарф карда буд, ба анҷом мерасонад.

Дар солҳои 40 мавзӯи Ҷанги Бузурги Ватании халқи советӣ ба муқобили ӯрдуи фашистон дар бисёр асарҳои бадеӣ ва жанрҳои гуногун баён гардиданд, ки умдаи мақсади онон ҳиссиёти баланди ватанпарварист ва ин яке аз моҳияти ре-ализми сотсиалистӣ мебошад. Аз осори ин замон махсусан шеърҳои солҳои ҷангии А. Твардовский ва достони ӯ «Василий Тёркин», романи Александр Фадеев «Гвардиячиёни ҷавон», силсилаи ашъори К. Симонов «Рӯзҳо ва шабҳо», пьесаи А. Корнейчук «Фронт», достонҳои Маргарита Алигер «Зоя», Павел Антокольский «Фарзанд», Николай Тихонов «Қиров бо мо», Борис Горбатов «Таслимнашудагон», Вера Инбер «Мери-диани Пулково», Ольга Берггольц «Рӯзномаи Февраль», пуб-лицистикаи оташангези И. Эренбург, А. Толстой ва М. Шоло-ховро хотирнишон кардан кофист.

Муваффақиятҳои бузурги адабиёти сермиллати советӣ дар ин даҳсолаҳо ва махсусан дар солҳои баъди ҷанги Ватанӣ ба назар мерасад. Дар адабиётҳои миллии акнун бештар ба масъалаҳои маънавӣ-ахлоқу одоб, адои қарзи граждони дар назди халқу Ватан ва инсоният, инъикоси мавзӯҳои муошар-рати байниҷаҳонӣ одамон, кадрҳои нисбат ба соҳти ҷамъ-иятии сотсиалистии мо авҷ мегиранд. Ин асарҳо, ки ном бур-дани ҳамаи онҳо амри муҳол аст, ба тарбияи одамони нави зиндагӣ равона шуда, ба ҳар шахс барои муайян кардани идеалҳои инсонӣ ҷамъиятии худ ба ӯ мададгори намудаанд.

Дар ҳамин аст аҳамияти умуминсонӣ ва ҷаҳонии адабиё-ти советӣ, адабиёти реализми сотсиалистӣ дар даврони мо, кад-ру манзалати адабиёти классикӣ барои наслҳои гуногуни хо-нандагон.

Эҳсосоти ягонагӣ дар адабиёти методи реализми сотсиалистӣ дар солҳои 50—70 серпахлу ва ҳарчониба зохир гардида, қариб ҳамаи тарафҳои муносибатҳои мураккаби одамии ва қорнамоии ӯро фаро мегирад. Дар чунин асарҳои суҳанварони адабиёти сермиллати советӣ Н. Тихонов («Шаш сутун»), Г. Марков («Падар ва писар»), О. Гончар («Гирдбод»), Р. Файзӣ («Аълоҳазрати инсон»), шеърҳои достонҳои Р. Ғамзатов, М. Турсунзода, М. Қарим, Н. Ҳазрӣ, Е. Буков, Ғафур Ғуллом, М. Танк, П. Бровка, Б. Қарбобоев, С. Чусуев — «омирона, арзанда ва назарнамо мавзӯи дӯстии халқҳо таҷассум гардидааст. Дар ин асарҳо мазмуни нави ҷамъиятию иҷтимоии интернационализми сотсиалистӣ ҳувайдост. Дар ин асарҳо ҳиссиёте ифода ёфтааст, ки бе қабули идрок ва азҳудкунии таҷрибаи ҳаёти, маданӣ, маънавӣ ва маишию одамии дигар миллатҳои сотсиалистӣ, бе дохил кардани ин ҷизҳои гаранбаҳои нотакрор дар таҷрибаи миллати худ таракқиёти боэътидол номумкин аст»¹.

Дар солҳои 70—80 адабиёти советӣ ва методи реализми сотсиалистӣ бо саъю кӯшиши наслҳои нави нависандагон боз ҳусни тоза ба тоза пайдо карда, рӯҳияшиносӣ (психологизм) ва мазмуни эстетикӣ осори бадеъ амиктар мегардад. Романҳои Юрий Бондарев «Барфи гарм», «Соҳил», «Интиҳоб»; Александр Чаковский «Муҳосира», «Ғалаба»; Георгий Марков «Сибирь», «Намаки замин» ва романҳои Владимир Тендряков, Сергей Залыгин, Виталий Закруткин, Василь Быков, Валентин Распутин, **Чингиз Айтматов**, Юрий Рытхейу, А. Рыбаков, Н. Думбадзе, Фазлиддин Муҳаммадиев, Юсуфҷон Ақобиров, «Доғистони ман» ва «Шамшер ва гул»-и Р. Ғамзатов, «Исьёни хирад»-и Давид Кагультинов, Шеърҳои достонҳои Э. Межелайтис, М. Қаноат, Лоик, Олжас Сулейманов, Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Андрей Вознесенский ва дигарон олами ботинии одамони советӣ, қорнамоиҳои онон ва омилҳои қаҳрамониашон, фикру ҳисси барангезандашон, ҷи гуна некию бадири фаҳмиданашон ва меҳру адовати онҳо ба таҳлили амиқу пурвусъат овардаанд.

Агар алоқани навпардозҳои мазмунии ин асарҳо бо рангомезии навигарии шаклиашон ба тадқиқ гирем — шукӯҳу шахомати идеявии онон чун осори реализми сотсиалистӣ, ки аз як сарчашма ғизо мегиранд, зуд маълум мегардад.

Дар асарҳои реализми сотсиалистӣ шаклу услубҳо ва воҳиҷҳои гуногун ва сернамуданд. Ба ҳар як шакл ва ҳар як услуб барои он як воҳиҷи ҳоси таъсир зарур аст, ки аз ҳар гуша ба офаридани образи амиқу таъсирпазири ҳақиқати зиндагӣ хизмат кунад. Дар ҳолати адои ин вазифаи худ мавқеи онон дар маҳзани муҳиммоти бадеии реализми сотсиалистӣ гаранмоӣ ва боифтиҳор аст.

¹ Георгий Ломидзе. Чувство великой общности. М., 1978, стр. 70.

Таърихи ном гирифтани «реализми сотсиалистӣ» Методи реализми сотсиалистӣ дар осори бадеъ ҳанӯз пеш аз Револютсияи Октябрь дар амал татбиқ ёфта бошад ҳам, дар илми адабиёту санъати советӣ дертар ном гирифт. Ҷустуҷӯ ва мубоҳисаю музокираҳои олимони ва донишмандон, ки солҳои дуру дароз давом мекард, таъбиру истилоҳҳои «реализми пролетарӣ», (Ф. В. Гладков, Ю. Н. Либединский), «реализми тенденциявӣ» (Маяковский), «реализми қаҳрамонӣ», «реализми романтикӣ», «реализми бо мазмуни сотсиалистӣ» (В. П. Ставский), «реализми монументалӣ» (А. Н. Толстой) ва ғайраҳо ба миён овард. Дар натиҷаи баҳсу мунозираҳо, ниҳоят, истилоҳи «реализми сотсиалистӣ» ҳамчун категорияе (дараҷае), ки ба маърифати назарии таҷрибаи нави бадеӣ мусоидат дорад, қабул шуд. Фақат вай мақсаду муроди ҳамаи соҳаҳои санъату адабиётро мувофиқи талаботи фалсафаю эстетикаи нав ҳафтагарафӣ комил ифода карда метавонист. Баробари методи реализми сотсиалистӣ дар санъати советӣ дигар усулҳои эҷодӣ низ зиста амал мекарданд: реализми танқидӣ, романтизм, авангардизм, реализми фантастикӣ (афсонавӣ), натурализм. Вале онҳо дар шароити воқеияти нави револютсионӣ тағйироти муайяне дида, дар ҷараёни умумии санъати сотсиалистӣ ҳамроҳ шуданд.

Дар мафҳуми «реализми сотсиалистӣ» ягонагии мавқеъҳои ҷаҳонбинӣ («сотсиалистӣ») ва метод («реализм») комилан акс ёфтаанд. Табиати ҷамъиятии методи реализми сотсиалистиро ҳамчун воситаи ба таври эстетикӣ маърифат кардани ҳаёт синфи коргар ва дигар ғуруҳҳои иҷтимоии ба он мансуб муайян мекунад. Ҳар як синф одатан на танҳо назарияи фалсафӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ, балки инчунин нуктаи назари эстетикашро муқаррар намуда, маҳзани бадеии худро бунёд мекунад. Пролетариат аз ин ҷиҳат истисно нест. Санъати нави пролетарӣ ба муқобили рӯҳияи пассив ва ақидаҳои одамбегорӣ баромада, ба манфиату кайфияти миллионҳо меҳнаткшон барои навсозии револютсионии ҷамъият хизмат мекунад. Реализми сотсиалистӣ дар ҳақиқат солиён шавку завқи бунёдкорӣ ва фаъолияти бузурги эҷодии оммаи меҳнаткшони аз юғи истисмор озодгаштаре бо камали некбинӣ-оптимистӣ ифода менамояд.

«Реализми сотсиалистӣ» ҳамчун методе, ки ба талаботи эстетикӣ санъату адабиёти револютсионӣ комилан ҷавоб дода, заминаи озодӣ ва ҷустуҷӯи эҷодии он гардидааст, баъди соли 1932 ҳуқуқҳои граждани пайдо кард. Ниҳоят, дар анҷумани якуми умумии Иттифоқи нависандагони советӣ (1934) бо сардори М. Горький ва иштироки ходимони намоёни мамлакат ва маданияти пешқадами хориҷӣ.— А. Барбюс, М. Андрес-Нексе, И. Бехер, В. Бредель ва дигарон ба методи реализми нав расмӣ номи **реализми сотсиалистӣ** дода шуд. Вазифаҳои он дар аввалин устави Иттифоқи нависандагони советӣ ҳам-

чун методи асосии адабиёти бадеӣ ва танкиди адабӣ муайян гардид, ки то ҳол аҳамияташро гум накардааст: «...инъикоси ҳаққонӣ ва таърихан конкрети воқеият дар инкишофи револютсиониаши» бо мақсади «навсозию тарбияи меҳнаткашон дар рӯҳи сотсиализм». Ин таъриф ҳамаи аломатҳои муҳимтарини реализми сотсиалистиро ба ҳисоб гирифтааст: ҳам онро, ки ин санъат дар миқёси маданияти бадеии ҷаҳон ба эҷодиёти конкрети таърихӣ мансуб аст; ҳам онро, ки асосҳои реалии вай — воқеият дар инкишофи револютсиониаши акс ёбад; ҳам он, ки мақсади ягонаи ин метод ҳамчун қисми маданияти сотсиалистӣ (коммунистӣ) бояд барои навсозии ҳаёти халқи меҳнаткаш ва тарбияи ӯ равона гардад.

Реализми сотсиалистӣ, чунон ки боло ишора шуд, шаклу намуд ва услубҳои гуногунро мепарварад. Ҳар як санъаткор мувофиқи анъанаҳои миллӣ ва қобилияту завқи шахсиаш асар эҷод менамояд. Санъати реализми сотсиалистӣ, ба қавли Нозим Ҳикмет, бо вучуди сифатҳои рангини начибонааш як қонунияти муқовиматнопазир дорад: «ҳақиқати ҳаётро бо идрокку эҳсос ва ҷашмандози марксист-ленинӣ инъикос кардан...»¹.

Мафҳуми реализми социалистӣ тадричан маъруф ва машҳур шуда ба дараҷаи инкишофи маданияти бадеии сифатан нави ҷаҳон пурра мувофиқат кард. Эҷод ва татбиқи ин метод бо номи Горький, Маяковский, Шолохов, Бехер, Брехт, Арагон — дар адабиёт; Эйзенштейн, Пудовкин, Довженко, Петров, Герасимов — дар санъати кино; Греков, Мухина, Дейнека, Гуттузо, Сарьян, Сикейрос — дар рассомӣ; Прокофьев, Шостакович, Дунаевский, Кабалевский, Хренников, Хачатурян — дар мусиқӣ ва бисёр дигар нависандаю санъаткорони намоёни советӣ ва хориҷӣ вобастааст.

Ин ҳама фикру зикре, ки оид ба таърихи ташаккулу мубориза ва нуфузи ин метод гуфта шуд як тарафи масъала аст. Тарафи дигари муҳимми методи реализми сотсиалистӣ ва оламшумулиаш дар принципу хусусиятҳои барҷастаи он гирд омадааст.

Принципҳои методи «реализми сотсиалистӣ»   **Принципу хусусиятҳои методи реализми сотсиалистӣ** ҳамчун ҷамъбасти ташаккули маданияти бадеии сотсиалистӣ дар анҷумани I-уми нависандагони советӣ дар соли 1934 муайян гардид. Принципҳои асосии методи реализми сотсиалистӣ **партиявият, халқият ва синфият**, ки асосҳои назариашон дар асарҳои В. И. Ленин ва ҳуҷҷатҳои ХҚИШ қор карда шудаанд, дар танкиди бадеӣ ва эстетикаи марксист-ленинӣ низ тасдиқу тараққӣ ёфтаанд. Дар боби «Партиявият, халқият ва синфияти адабиёти бадеӣ» дар хусуси ин се ҷиҳати муҳимми санъату адабиёт муфассал муҳокима рафт. Ҳоло ба муносибати таҳлили ме-

¹. Проблемы становления реализма в литературах Востока (сб.). М., 1964, стр. 257.

тоди реализми сотсиалистӣ ва принципҳои он ба мафҳумҳои ин се моддаи зарури адабиёт баъзе фикрҳои илова хоҳад шуд.

Реализми социалистӣ доир ба масъалаи идеали одаму ҷамъият ҳар гуна зиддият, номуайянии ҷаҳонбиниро рад мекунад. **Партиявӣ** коммунистӣ ҳамчун маҳаки ин метод, бо мавқеъҳои равшану муайяни ғоявӣ нависанда алоқаи узви дорад. **Принципи асосии адабиёту санъати реализми сотсиалистӣ аз рӯсту кушод ва бошууроно ҷимоя кардани манфиати меҳнаткашон иборат аст. Ҷимояти бошууронои манфиати халқ аз тарафи нависанда ҷамоно риояи принципи партиявӣ коммунистӣ ба шумор меравад.**

Партиявӣ реализми сотсиалистӣ, ки таъриху тақдири халқро бо идеянокӣ коммунистӣ тарафдорӣ мекунад, аз санъаткор чуқур омӯхтану донишмандӣ ҳаётро талаб намуда, бисёр ҷурмазмонӣ асари бадеӣ мешавад. **Партиявӣ реализми сотсиалистӣ ҳамчун кутубнамои санъаткор дар ҷустуҷӯи ӯ, роҳи дурусти интиҳоби мавзӯи муҳимму зарур ва назари некинонаро ба оламу оламиён талқин мекунад.**

Принципи партиявӣ адабиёти советӣ, ҳамчун инкишофи минбаъдаи таълимоти марксистӣ оид ба **синфӣ** санъат ба як шакли идеология зухур менамояд. Маркс ва Энгелс дар бисёр нутқу гуфторҳоиашон роҷеъ ба масъалаи адабиёту санъат исбот кардаанд, ки мазмуни эҷодиёти ин ё он санъаткор ҳатмӣ бо ҷаҳонбинӣ ӯ, бо тавачҷуҳ ё нафрати синфӣ вай алоқаманд аст.

Бар хилофи тасдиқи ҷомиёни эстетикаи буржуазии идеалистӣ, ки адабиёту санъатро аз ҳаёти ҷамъиятӣ дур доништа, берун аз манфиатҳои синфӣ мебинанд, **санъаткорони реализми сотсиалистӣ бо таҳлили партиявӣ зиндагӣ ва аз мавқеъҳои идеологии синфӣ қоргару меҳнаткаш инъикос кардани воқеият синфӣ адабиёту санъатро собит намудаанд.** В. И. Ленин материализмро ба объективизми буржуазӣ муқобил гузошта, навишта буд: «...материализм, гуфтан мумкин аст, партиявӣ дар бар ғирифта, касро водор мекунад, ки дар вақти баҳо додан ба ҳар ҳодиса рӯирост ва ошқоро дар нуқтаи назари гурӯҳи муайяни ҷамъиятӣ истад»¹. **Аз ин қайди дохӣ чунин хулоса бармеояд, ки партиявӣ ҷимояи рӯирости манфиатҳои синфӣ муайян буда, натиҷаи муборизаи синфӣ хеле таракқиёфта, натиҷаи фаҳмидани робитаи синфӣ тарафӣ ва муҳофизати муътақидонаи манфиатҳои синфӣ худ мебошад.**

Дар адабиёти реализми социалистӣ **халқият** ба мартабаҳои аълоинаи худ, яъне то ба дараҷаи партиявӣ коммунистӣ расида, дар ҳифзи манфиатҳои асосии меҳнаткашон зухур меёбад. В. И. Ленин маҳорати классикони адабиёти рус,

¹ В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 1, саҳ. 465.

махусан революционерони демократро дар кори ифода карда тавонистани нуқтаи назари халқ тақдир намудааст. Аммо Ленин алокаи онро бо халқ суғ доништааст, агарчи вай назар ба алокаи революционерҳои дворянин васеъ ва чуқуртар буд. В. И. Ленин дар мақолааш «Хотираи Герцен» нишон дод, ки танҳо насли сеюми революционерон, партиаи большевикӣ бо халқ алокаи узви комилро комёб шуданд. Ин ба замоне рост омад, ки ҳаракати худӣ омӯҳои халқ чун «бӯрон» тугён мекард. **Дар ин марҳалаи нав халқият бо партиавияти адабиёт бо ҳам пайваста гардид.** Партиавияти адабиёт дар ин асно маънои халқият гирифта, партиаи большевикӣ чун ифодакунанда ва ҳимоятгари орою умеди омӯҳои васеи халқ зуҳур кард. Пешгуии В. И. Ленин оид ба он, ки адабиёти нави сотсиалистӣ «на ба даҳ ҳазор болонишинон», балки ба миллион ва даҳҳо миллион меҳнатқашон хизмат мерасонад, дар даврони мо пурра чомаи амал пӯшид. Дар ҳамин аст фарқи муҳиму принципиалии партиавияти коммунистии реализми сотсиалистӣ аз партиавияти буржуазӣ.

Тамоми таҷрибаи тараққи адабиёти советӣ аз хизмати содиконаю фидокоронаи нависандагони мо ба халқ, ба идеалҳои коммунизм шаҳодат медиҳад. Осори нависандагони советӣ, ки методи реализми сотсиалистӣ роҳнамои эҷодиёти онҳост, дар замони сохтмони панҷсолаҳои сотсиалистӣ, дар давраи Чанги Бузурги Ватанӣ ва баъди он мисоли ибратангези пайвастагӣ бо халқ мебошад. Ҳамрози халқ, ҳамдами ғаму андӯх ва шодию сурури вай будан нависандаро на фақат маънан бой мегардонад, инчунин ба ӯ барои эҷоди асарҳои баландғояю пурмазун ва шаклан баланд илҳом мебахшад.

Дар ҳоли ҳозир, ки халқи советӣ бо қарору нишондодҳои ҳукумати советӣ, анҷумани XXVIII ХКИШ, Конференцияи XIX партиа (июни 1988), анҷуманҳои **якуми** депутатҳои халқи СССР (май — июни 1989), **дуум** (декабри 1989), анҷумани **сеюми** ғайринавбатии депутатҳои халқи с. ИЧШС (марти 1990), анҷумани **чоруми** депутатҳои халқи с. ИЧШС (декабри 1990) ва **фиқру** андешаҳои ҷамъомади аҳли маданият ва санъату адабиёти советӣ дар Кремль (октябри 1990) рӯҳбаланд гардида, дар иҷрои нақшаҳои иқтисодиёти бозорӣ дар мубориза барои фаровонии неъматҳои моддию маънавӣ дар роҳи муҳайё кардани шароитҳои мусоиди рӯзгор камари ҳиммат бастааст, вазифаи санъаткорони советӣ бағоят меафзояд. Ин вазифаҳои мукаддаси партиаю ватан алокаи боз ҳам зичтар доштани адабиёту халқи моро талаб мекунад. Шавқу рағбат ва манфиати халқро доништан, ба шодию хурсандӣ ва ғаму андӯхи вай шарик будан, ҳақиқати ҳаёт, идеалҳои инсонпарварии моро пойдор намудан, иштироккунандаи фаъоли сотсиализми навин шудан — маҳз ҳамин аст халқияти ҳақиқӣ ва партиавияти ҳақиқии санъат.

Хусусиятҳои реализми сотсиалистӣ — Реализми сотсиалистӣ, ки дар таърихи санъати реалистӣ марҳалаи аълоинаи он шинохта шудааст, соҳиби хусусиятҳои хоси худ мебошад: ҳозирзамонӣ, ҳақиқатнигорӣ, тасвири воқеият ва шахсияту ҷамъият на танҳо бо диди гузаштаю ҳозира, балки инчунин бо умедбахшии (перспективаҳои) ояндаи он, яъне дар тараққии революциониаши ва ғайра. **Методи реализми сотсиалистӣ**, ки дар рафти ташкили худ беҳтарин хусусиятҳои реализми классикӣ ва романтизми революциониро дар бар мегирад, инъикоси олами ҳодис ва манзараҳои зиндагиро дар ҳаракати диалектикаиаш пеш мегузорад. **Романтикаи революционии** адабиёти реализми сотсиалистӣ бештар дар он зоҳир мегардад, ки санъаткор дар нишонаҳои аввалини ниҳоли рӯзгор ва одамоне ояндаи дурахшони демократии онҳоро пай бурда ва дарк карда, қаҳрамонони мусбати худро дар асараш бо тамоми мураккабии муносибаташ бо ҷамъияту табиат нишон медиҳад.

Ба ҳамин тарик, романтизми революционии адабиёти советӣ романтикаи худи воқеияти сотсиалистиро акс карда, планҳои бузурги гуманистии «фардои» моро ба тасвир мегирад, ки он имрӯз бо меҳнати бошууронаи мардуми мо тайёр шудааст.

Луи Арагон (нависандаи рӯшанфикри Франция) шодравон доир ба хусусиятҳои ҷаҳонии ин метод хуб гуфтааст: «Мо ба замоне расидем, ки маънидоди одди олам ба ҳеҷ кас қаноатмандӣ намеорад, вақте расид, ки одам дунёро дигаргун сохтан мехоҳад, бинобар ин дар назди санъати даврони мо талаботи табиӣ ба миён омад, ки вай дар маркази ҳалли асосии ин муаммо бошад, реализми он аз баёни тасвиrotи сирф тавсифӣ даст кашад ва барои навсозии ҷаҳон ба майдони муҳориба дохил шавад. Мана ҳамин **реализми сотсиалистӣ ном дорад**»¹.

Алоқаи бевоситаи реализми сотсиалистиро бо воқеияти таърихии асри мо, бо муборизаи прогресси инсоният ҳамчун хусусияти барҷастаи ин метод М. Шолохов дар нутқи худ дар Стокгольм хангоми ба ӯ супурдани мукофоти Нобелӣ барҷаста баён кард: «Дар ҳоли ҳозир, — гуфт ӯ, — дар хусуси як навъ авангардӣ (пешгардӣ, пешқадамӣ) бисёр меғуянд ва ба мафҳуми он таҷрибаҳои расмшудаи соҳаи шаклро асосан пеш мегузоранд. Ба назари ман, чунин санъаткорон авангарди ҳақиқанд, ки дар асарҳояшон мазмуни нав кашф намуда, дар онҳо хусусиятҳои асри моро муайян менамоянд... Ман дар бораи реализме меғуям, ки соҳиби идеяи нав кардани зиндагӣ, навсозии он баҳри манфиати инсон мебошад. Ман, бешак, дар бораи реализме меғуям, ки мо холо **сотсиалистӣ** меномем. Хусусиятҳои хоси он дар ҳамин, ки вай ҷаҳонбиниро ифода ме-

¹. «В защиту мира», М., 1958, май, стр. 17.

намојад, ки мушоҳидакориро рад карда ва аз воқеият дур на-
рафта, ба мубориза барои прогресси инсоният даъват меку-
над, барои ба мақсад расидани миллионҳо одамон имконият
фароҳам меорад, роҳи пайкори ононро равшан месозад»¹.

Дар баробари ин, реализми сотсиалистӣ аз рӯи яқинд ди-
гар хууссиятҳои муҳимме амал менамојад, ки онҳо фарқияти
вайро аз реализмҳои гузаштаю ҳозира қозибу роғиб мегар-
донад: **ватанпарвари (патриотизми) советӣ, интернациона-**
лизми пролетарӣ ва инсондӯстии (гуманизми) сотсиалистӣ.

Баъди Революсияи Кабири Октябр, ки барои ҳаёти хуш-
бахтонаи оммаи меҳнаткашон шароит муҳайё шуд, ватанпар-
вари советӣ ҳам замина пайдо карда, тадричан ба қуллаҳои
баланд расид. Маданияти олии одамони поквичдони советӣ
ва ғайрату қўшиши ҳар як фарди дилсўз дар роҳи пойдории
ғалабаҳои ватан ва нашъунамои ҳар як соҳаи илму дониш
ва санъаткорӣю хунарнамоии ин ё он мутахассис аз хисси
шавқангези ватандӯстии ӯ башорат медиҳад. Солҳои Чанги
Бузурги Ватанӣ санҷиши қиддии ватандӯстӣю вафодории халқ-
қо советиро дар тамоми олам намоиш дод.

Ватанпарвари советӣ ҳаргиз мафҳуми маҳдуди миллӣ на-
дошта, манфиатҳои одамони советиро ба манфиатҳои оммаи
меҳнаткашони дигар қитъаю кишварҳо муқобил намегузорад.
Ватандӯстии советӣ ҳамеша мувофиқи интернационализми
пролетарӣ амал мекунад. В. И. Ленин дар бораи пайвастагии
ватанпарварӣ бо интернационализми пролетарӣ дар мақола-
аш «Дар бораи ифтихори миллии великороссоҳо» хеле равшан
гуфтааст. В. И. Ленин дар ин боб таълим-медиҳад, ки «...кас
на фақат фикри миллати худро кунад, балки манфиатҳои ҳа-
ма, озодӣ ва баробарҳуқуқии умумии онҳоро аз миллати худ
авлотар донад... дар ҳама мавридҳо вай бояд бар зидди маҳ-
дудӣ, дарбастагӣ ва алоҳидагии майдамиллӣ, барои ба назар
гирифтани том ва умумӣ, барои тобеъ кунонидани манфиат-
ҳои хусусӣ ба манфиатҳои умумӣ мубориза барад»².

Халқи советӣ, ки бо сардории синфи коргари рус даврони
нави сотсиалистиро дар таърихи башарият барпо кард, так-
дири инсониятро аз тақдири худ ҷудо надониста, ба меҳнат-
кашони умумичаҳон роҳи бародарӣю баробарӣ ва бахту са-
датро нишон медиҳад. Дар солҳои 1937-38, ки беҳтарин фар-
зандони мамлақати мо бо даъвати вичдон ба муқобили исён-
корони фашисти Испания ҷангиданд ва дар Чанги Бузурги
Ватанӣ, ки ҷанговарони советӣ ба миллату халқҳои бисёр
мамлакатҳои Ғарбу Шарқ дастӣ ёрӣ дароз карда, ононро аз
ғуломию бандагӣ наҷот доданд,— аз рӯи вазифадории интер-
натсионалӣ буд. Дар ҳоли ҳозир ҳам партия ва давлати Со-
ветӣ яққоя бо халқи эҷодкораш ба муборизони роҳи миллӣ-оз-
дихоҳии дунё мададгори намуда, барои ободонию пешравии

¹ «Правда», 1965, 11 декабр.

² В. И. Ленин. Асарҳо. ҷ. 22, сах. 378—379.

якқатор мамлакатҳои акибмондаи хориҷӣ ёрии бетамаи худро дареғ намедоранд. Ин ҳама боиси ифтихори халқи советӣ ва адабиёти бадени ӯст.

Ватанпарварии советӣ ва интернационализи пролетарио аз одамдустии (гуманизми) сотсиалистӣ ҷудо кардан ҳеч мумкин нест. Одамдустии сотсиалистӣ иштироқи ғайри одамро барои ташкили хушбахтии инсон мепардозад. Гуманизми сотсиалистӣ аз гуманизми буржуазӣ қатъиян фарқ дорад. Дар ивази суҳанпардозии буржуазия дар бораи муҳаббат нисбат ба одам ва «сулҳу салоҳи синфӣ», гуманизми сотсиалистӣ моҳияти зиддияти синфиро ошкор сохта, муборизаи оштинопазиро бо истисморчиён баҳри озодию ҳаёти босаодати мардум пеш меорад.

А. М. Горький ин хусусияти намоёни санъати сотсиалистиро баланд баҳо дода буд. Осори бадеии ҳади М. Горький ва дигар адибони намоёни советӣ молмоли чунин гуманизмest, ки бо қоидаҳои инсондустии ҷамъияти сотсиалистӣ қомилан мусоидат дорад. Павел Власов, Павел Корчагин, Чапаев, гвардиячии ҷавон, Воропаев (Павленко), Тутаринов (Бабаевский), Ёдгору Эргашуло, Қодирпахлавону Ҳасани аробакаш, Ҳайдарқулу Асо, Пулод Қодиров, Сафар Одинаев, Давлат Сафоев ва дигарон барои истиқлолияти озодии инсон ва бахту саодати ӯ, барои неъматии коллектив чон нисор кардаанд.

Ҳамин тавр, ватанпарварии (патриотизм) советӣ, интернационализи пролетарӣ ва инсондустии (гуманизми) сотсиалистӣ бо ҳам алоқаи узвӣ дошта, шавқу шарораи ғоявии осори реализми социалистиро ташкил медиҳанд.

Методи реализми сотсиалистӣ ҳамчун пояи баландтарини реализм офаридагори образҳои мусбати адабиёти даврони нави социализм мебошад, ки мислашро таърих надониаст. Нависандагони советӣ бо ин методи серпахлу ва ҳартарафа мутараққии образи миллионҳо меҳнатдустону бунёдкорон, навсозандагони ҷамъияту табиатро эҷод менамоянд. Нависандагони советӣ дар эҷодиёти худ симони муосири моро ҳамчун бинокори ҷамъияти ҳақиқии якҷамини социалистӣ дар ҷаҳон тасвир карда, қорнамонҳои ӯро дар тараққии беназири илму техника, кибернетикаю космонавтика ва адабиёту санъат нишон медиҳанд. Муваффақияти бузурги адабиёти советӣ дар тамоми қураи арз, пеш аз ҳама, қаҳрамони нави асарҳои санъаткорони мо — одами советӣ, ҷаҳду ҷадал ва қомебиҳои ӯ мебошад.

Реализми сотсиалистӣ дар адабиётҳои миллии советӣ

Роҳҳои дар санъату адабиётҳои миллии ва республикаҳои Осиёи Миёна мавқеъ ёфтани методи реализми сотсиалистӣ ба хусусиятҳои хос соҳиб аст. Дар санъату адабиёти Шарқи советӣ — Осиёи Миёна ва Қазоқистон, районҳои дурдасти Шимоли мамлакат ва дигар реализми сотсиалистӣ баъди ғайри зафари Революцияи Октябрь ҳамчун дастури навсозию ташаббуско-

рии эҷодӣ тадричан қорӣ шуда, амалан татбиқ ёфт. Бисёр халқҳои ватани мо — халқҳои хурди ғӯшаи дурдасти Шимоли мамлакат — эвенку эвенҳо, чукчию корякҳо, мансию нивхҳо, нанаю бурятҳо ва ғайра, инчунин тунгусу қалмиқ ва як қисми халқҳои Кавказ — аварҳо, Қабардину болкарҳо чун казоку қирғизҳо дар Осиёи Миёна пеш аз Революцияи Октябр бе хату савод буданд. Чи онҳо ва чи қисми асосии халқҳои тоҷику ўзбек, ки маданияту адабиёти қадимӣ доштанд, ба маънои мазмуни револютсия ва навсозиҳои он, ба бозёфтҳои маданияти нави сотсиалистӣ якбора сарфаҳм нарафтаанд.

Ақлҳои қўяндаи Осиёи Миёна — Дониш, Шохин, Фурқат, Муқимӣ, Завқӣ, Асирӣ, Айнӣ, Абай, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ ва баъзе дигарон дар муҳити ҳукмравиои шоҳу амирон ва дину шарият то ба дараҷаҳои реализми маорифпарварӣ расида, дар асарҳояшон ғояҳои демократи ва норозигии аҳли меҳнатро ифода намудаанд.

Вазъияти адабиёти халқҳои украину белорус, гурчию арманӣ, озарбойҷону тотор назар ба адабиёти Осиёи Миёна дигар буд. Намояндагони пешқадами адабиёти ин халқҳо — Павло Тычина, Максим Рыльский, Янка Купала, Якуб Колас, Илья Чавчавадзе, Лео Кначели, Шальва Дадвани, Мирзо Фатҳали Охундов, Чалил Мамадулизода, Ғафур Кулаҳметов ва дигарон бо таъсири процессҳои револютсионӣ ва анъанаҳои демократи адабиёти рус барномаи эстетикӣ реализми танкиди ро кор карда баромада буданд. Муносибатҳои дўстӣ бо А. М. Горький ва дигар адибони рус, тарҷимаи осори онон ба забонҳои миллии худ аксари ин санъаткоронро то андозае ба талаботи адабиёти сотсиалистӣ наздик оварда буд.

Баъди Револютсияи Октябр ба ҳамаи адибони советӣ баробар лозим омад, ки вазифаи масъулиятноки адабиётро ҳамчун қувваи фаъоли навсозандаи ҳаёти ҷамъиятӣ ва зиндагии одамӣ хуб фаҳмида, дар ин самт ҷадал кунанд. Методи реализми сотсиалистӣ аз рӯзҳои аввали фатҳу зафари Револютсияи Октябр ҳамчун усули муносиби эҷодӣ дар замони ҳукмронии диктатураи пролетариат ба дили адибони миллии ва қалмакшони тоҷик роҳ ёфт. Ба С. Айнӣ насиб шуд, ки аввалин татбиқкунандаи ин усул дар адабиёти муосири тоҷик гардад.

С. Айнӣ аз нахустин маршу шеърхояш, очерку мақолаҳои публицистияш то романи «Дохунда» қонунияти методи реализми сотсиалистиро поя ба поя омукта, ба баландҳои он расидааст. Асарҳои индавринаи ӯ, ки аз ғояҳои револютсионӣ ва синфиятӣ еаршор буданд, ниҳоят, дар «Дохунда», «Ғулумон» ва «Ёддоштҳо» таҷассум ёфтанд. Дар ин асарҳо ҳаёти халқи тоҷику ўзбек ва тақдири таърихӣ онон аз замони гузаштаи ғулумӣ то ҳаёти нави сотсиалистӣ ва колхозӣ аз мавқеи таълимоти марксизм-ленинизм бо тамоми зухуроти диалектикаш инъикос гардидааст. Мурочиати Айнӣ барои комёбиҳои

навкориаш ба таҷрибаю анъанаҳои прогрессию революционии дигар адабиётҳои миллӣ ин процессро тезонид.

Баъзе ходимони маданият, назариячиён роли мусбати ягонагии маданияти сотсиалистиро дар инкишофи маданияти миллӣ инкор карда, маҳдудияти истиқлолияти онҳоро бахона нишон медиҳанд. Ин нуктаи назар беасос буда, фактҳои реалӣ онҳоро радду бадал мекунад. «Таърих шаҳодат медиҳад, ки,— менависад академик Храпченко,— маҳдудият ва бемадори нотавабии маданиятҳои миллии алоҳида на дар натиҷаи алокаи бевоситаи онон бо маданиятҳои дигар халқҳо, на дар натиҷаи қабули сарватҳои ҷамъовардаи онон ба амал меояд, балки ба сабаби ҷудо истодан аз ин сарватҳо ва аз таҷрибаи офариниши маданият дар мамлакатҳои пешқадам, ба сабаби ҷудой аз комёбиҳои дар ин соҳа эътирофгардида руҳ медиҳад. Маҳз ҷудой ва алоҳидагӣ маданияти миллиро ба талафи бисёр омилҳои эҷодӣ меорад, ҳол он, ки робитаи байни миллатҳо вайро қувват мебахшад ва ғайи мегардонад»¹.

Дар ин ҳусус, якатор санъаткорони забардасти миллии советӣ М. Аvezов, С. Вурғун, Э. Топчян ва дигар андешаҳои мусбати худро нисбат ба таъсири байниҷаҳонии адабиётҳо бо камоли завқ гуфтаанд². Доир ба аҳамияти эҷоди дostonҳои реалистии муосир бо баҳисоб гирифтани таҷрибаи адабиётҳои, ки дорои анъанаҳои бои реалистиянд, Мирзо Турсунзода дар маърузааш дар съезди IV нависандагони Тоҷикистон хуб гуфта буд: «...жанри эпикӣ назми советии тоҷик на танҳо аз намунаҳои гузаштаи худ, балки аз асарҳои беҳтарини халқҳои дигар меомӯзад. Он рафиқоне, ки танҳо дар чорҷӯбаи анъанаҳои миллии худ маҳдуд мемонанд, онҳо дар доираи шоирони «аҳамияти маҳаллидор», дар доираи маҳдудиятҳои миллӣ мондан мегиранд ва дар адабиёт наметавонанд қарзи партиявӣ ва граждании худро адо кунанд»³.

Бешак, аҳамияти адабиёти рус дар инкишофи адабиёти сермиллати советии ҷаҳонӣ ва дар пайдоиши тараққии методи реализми сотсиалистӣ баҳснопазир аст. Вале дар баробари ин, таҷриба ва анъанаҳои бои адабиётҳои миллӣ, тафаккури эпикӣ миллӣ ва шакли реализми маорифпарварии онҳо бо муваффақиятҳои адабиётҳои мутараққӣ, махсусан адабиёти рус омехта шуда, барои нашъунамои адабиёти реализми сотсиалистӣ роҳ кушоданд. Маҳз ҳамин заминаи эстетикӣ миллӣ боиси эҷоди асарҳои намоёни эпикӣ халқҳои Осиёи Миёна ва Қазокистон гардид.

Методи нави бадеӣ чунин асарҳои арзандаро ба мисли «Дохунда» ва «Ғулумон» (С. Айнӣ), «Абай» ва «Роҳи Абай»

¹ М. Б. Храпченко. Горизонты художественного образа. М., 1982, стр. 145.

² Инг.: И. Г. Неупокоева. Проблемы взаимодействия современных литератур. М., 1963, стр. 162.

³ М. Турсунзода. Ҳаёт ва адабиёт. Душанбе, 1959, сах. 34—35.

(М. Авезов), «Кишвари бедоргашта» (Г. Мусрепов), «Караганда» (Г. Мустафин), «Мактаби ҳаёт» (С. Муқанов), «Хуни мукаддас» (М. Ойбек), «Одамони замони мо» (Т. Сидикбеков), «Набит-тоғ» (Б. Карбобоев), «Нур дар зери замин» (Сасикбоев), «Хоҳарон» (А. Мухторов), романи сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» (Ҷ. Иқромӣ), «Шӯроб» (Р. Чалил), «Восеъ ва «Фирдавсӣ» (С. Улуғзода), повесту романҳои Чингиз Айтматов, Фотех Ниёзӣ, Фазлиддин Муҳаммадиев, Юсуфҷон Ақобиров, Муҳиддин Хоҷаев; дар назм — дostonҳои М. Турсунзода, Ғ. Ғулом, Мирмуҳсин, М. Миршакар, М. Қаноат, Қ. Киром, А. Ҳаким, Гулназар ва бисёр дигарро ба майдон овард. Роману дostonҳои ин суҳанварон, ки хусусиятҳои монументали доранд манзараҳои рангини ҳаёти халқҳои Осиёи Миёна ва таърихи тӯлонии муборизаи онҳоро бошукӯҳмандӣ акс намудаанд.

Таҷрибаи эҷодии коллективӣ бо гуногуншаклиаш ба истиқлолияти асарҳои санъаткорони ҷудогона ва таъсирбахшии онҳо ба процесси адабӣ-бадеӣ ҳеч халал намерасонад. Зеро ҳар як асару эҷод ҷанбаи қобилияту истеъдоди хосса ва тасвиркорӣҳои бикри ҳар як суҳанвар аст. Иттиҳоди ва ҳамбастагии эҷодӣ қуввати таъсири эстетикиро ба табақаҳои гуногуни ҷамъияти боз ҳам зиёдтар меафзояд.

Ба ҳамин тариқ, ҳаракати адабӣ дар адабиёти Осиёи Миёна ва Қазоқистон аз дostonҳои қаҳрамонӣ ва эҷодиёти даҳанакии халқ то маорифпарварӣ ва аз шаклҳои реализми маорифпарварӣ, дар шароитҳои нави зиндагӣ, то ба реализми сотсиалистӣ ҷараён карда ташаккул ёфт.

Маърифату кашфи бадеии ҷаҳони ҳозира пур аз ихтилофот буда, муаммо ва типҳои гуногунро падида меорад. Идрокҳои комили он дар ҳолате мумкин мегардад агар муносибати танқидии революционии санъат ва назарияи он ба воқеияте, ки сабаби навигарӣ ва таҳаввулоти вай дар рӯҳи идеалҳои гуманисти шудааст, ба асос гирифта шавад. Аз ин рӯ тасодуф нест дар давраи навсозӣ, ки он ба соҳаи рӯҳию маънавии ҷомеаи мо низ дахл кардааст, мувоҳисаҳои оиди масъалаҳои муҳими назарияи реализми сотсиалистӣ ба ҷунбиш омадаанд. Инро тақозои қонунии ҳозирзамон ба миён оварда, аз мавқеи имрӯз роҳи 74-солаи таърихи санъату адабиётро дарк намудан меҳаҳад, то ки баъзе баҳоҳои нодурусти ҳукмравоию субъективии ба ҳодисаҳои назарнамои маданияти бадеӣ додашударо дар давраи шахспарастӣ ва сукуту рукут азнав дида баромада, номувофиқияти байни таҷрибаи бадеӣ, реалияти раванди эҷодӣ ва маънидодии назариявии онро бартараф намояд. Дар ин ҷараён бағоятӣ ҳурмату эътибор нисбат ба таърих ва анъанаҳои неки ниёгон поквичдон будан ва ба дараҷаи аълоина кадрдонӣю кадршиносӣ қардан қарзу фарз аст.

МУНДАРИЧА

Аз муаллиф . . . . . (3—7)

Сарсухан

Илми адабиёт ва вазифаҳои курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» (8—10) Адабиётшиносӣ ва қисматҳои он (10—18. Қисмҳои ёридиҳандаи адабиётшиносӣ (18). Вазифа ва мазмуни фаслҳои курси «Муқаддимаи адабиётшиносӣ» (18—19).

1. Хусусиятҳои умумии адабиёти бадеӣ

1. Афкори адабии назарӣ то миёнаи асри XIX

Системаи фалсафии даврҳои гуногун ва афкори олимони Юнони қадим, Аврупою Шарқ ва Руссия. Арасту ва дигарон (25—26); Муҳаммад-ал-Хоразмӣ, Абӯнасор-ал-Форобӣ, Абӯали ибни Сино, Абӯрайҳон-ал-Берунӣ, Абубақр ибн Закарӣён Розӣ, Алқиндӣ Муҳаммад, ибни Рушд ва дигарон. Буало, Дени Дидро, Г. Лессинг (20—23); Олимони рус ва Ломоносову Радищев (29); Гегель, Кант (23—24); Афкори эстетикӣ назариячиёни адабиёти классикӣ форсу тоҷик (24—26): «Тарҷумон-ул-балоға» (27—29); «Насихатнома» (29); «Ҳадоик-ус-сеҳр» (29): «Чаҳор мақола» (30—32); «Ал-мӯҷам...» (32—34): «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» (34—35); «Расоил-ул-эъҷоз» ё «Эъҷози Хусравӣ» (35—36); Асри XV ва намоёндагони он — Абдурахмони Чомӣ, Алишер Навоӣ (36—38); «Чамъи мухтасар» (38—39); Бадоеъ-ал-афкор фи саноеъ ал-ашъор (39—40); «Бадоеъ-ус-саноеъ» (40); «Маҷмаъ-ул-саноеъ» (40—41); «Матлаъ-ул-улум...» (41—42); «Ҳафт қулзум» ва дигар маъҳазҳо (42—43).

2. Мақоми революционер-демократҳои рус дар инкишофи илми танқиду эстетика . . . . .

Белинский (43—46); Добролюбов (46); Чернышевский (46—48). Писарев (48—49).

3. Асосҳои фалсафии илми адабиётшиносӣ . . . . .

Пайдоиши назарияи адабиёти марксистӣ (49—50); Партиявияти назарияи адабиёти марксистӣ-ленинӣ (51—53).

4. Партиявият, халқият ва синфиятӣ адабиёти бадеӣ (53—59). . . . .

Партиявият — шуури коммунистӣ (59—63); Принципҳои халқият ва синфиятӣ адабиёт (63—70).

5. Хуччатҳои Партия — санади таърихи инкишофи адабиёти бадеӣ ва адабиётшиносӣ . . . . .

Резолюция ва қарорҳои солҳои 20—80 ҚМ КПСС (70—75); Анҷуманҳои XXIV—XXVI Партия (75—79); Анҷумани XXVII КПСС (79—80); Анҷумани XXVIII КПСС (80—82).

6. Хусусияти идеологии санъату адабиёт . . . . .

Адабиёт — шакли шуури ҷамъиятӣ (82—84); Вазифаи идеологии адабиёт (84—87): Фарқи адабиёти бадеӣ аз илм (87—89); Фарқи адабиёти бадеӣ аз дигар намудҳои санъат (90—91).

7. Мазмун ва шакли адабиёти бадеӣ . . . . .

Мафҳуми мазмун ва шакл (91); Мазмуни асарҳои адабӣ (91—92); Ягонагии мазмуну шакл дар асари бадеӣ (92—93); Об'екти асосии тасвири адабиёти бадеӣ (93—95); Табиати эстетикӣ, инсон ва адабиёт (95—97); Адабиёт ва идеалӣ санъаткор (97—99); Вазифаи маърифатбахшӣ ва тарбиявии адабиёт (99—103); Муносибати инсон ба ашёҳои гуногун (104—106).

8. Шакли адабиёти бадеӣ . . . . .

Мафҳуми шакл (106—107); Хоссагии шакли мазмуни асари бадеӣ (107—108); Ягонагии шаклу мазмун (108—110); Иштироқи мазмун бар шакл (110—111); Тахайюли бадеӣ (111—113); Прототип (113—114).

9. Проблемаи тип дар адабиёти бадеӣ . . . . .

Тип дар адабиёти бадеӣ (114—118); Таърихияти типҳои адабӣ (118—120); Гуногунии типсозӣ (120—121).

II. Осори адабии бадеӣ ва унсурҳои он

Асари адабӣ ва бадеият . . . . .

1. Мавзӯ ва идея (адабиёт ва бадеият) . . . . . (122—124).

Мавзӯи асари бадеӣ (124—128); Мазмуни идеявии асари бадеӣ (128—130); Идея ва ҷаҳонбинии нависанда (130—136).

2. Образи бадеӣ . . . . .

Образи бадеӣ. (136—139); Ниҳои ниҳоки адабӣ (139—140); Персонаж (140—142).

3. Композиция ва сюжети асари бадеӣ . . . . .

Композиция (142—144); Сюжети асари бадеӣ (144—146); Унсурҳои сюжет (146—149); Пролог-эпизод (149—150); Пейзаж (150—152); Рӯзи лирикӣ (152—154).

4. Забони адабиёти бадеӣ . . . . .

Мақоми давлатии забони тоҷикӣ (форсӣ) (154—155); Забони адабӣ ва бадеӣ (155—157); Забонҳои эҷодӣ халқӣ ва китобӣ (157—164); Забони ништирокунандагон — воситаи типӣ фардиқунонии характерҳо (164—166).